

પ્રકાશકનું નિવેદન

૫. ભદ્રેજી દીક્ષિત—વિરચિત ‘સિદ્ધાંતકૌમુદી’નાં, સંજ્ઞા અને કારક એ પ્રકરણો ભારતની લગભગ ઘણી ખરી, વિદ્યાપીઠોમાં વિનયન-રનાતક કક્ષાના સંસ્કૃત વિશેષ અભ્યાસમાં અભ્યાસને માટે નિયત થયેલાં હોય છે. આ નિયત થયેલાં પ્રકરણોના અભ્યાસની ગુજરાતી માતૃભાષા દ્વારા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ભારે અસુવિધા હતી તે દૂર થાય એવો અમારો મનોભાવ હતો. ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી અધ્યા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ આ સંસ્કૃત મૂળ પ્રકરણો ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે કર્યો હતો તેનું પ્રકાશન અમે કયું હતું. એની નકલો ખલાસ થઈ જતાં એનું સર્વોંશે પુનર્લેખન કરાવી પ્રથમ ‘સંજ્ઞા પ્રકરણ’ બહાર પાડ્યું, હવે આ ‘કારક પ્રકરણ’ બહાર પાડીએ છીએ. એ રીતે ભારતની વિદ્યાપીઠોમાં જ્યાં જ્યાં આ પ્રકરણનો અભ્યાસ થાય છે ત્યાં ત્યાં મૂળ સંસ્કૃત વાચના, અને ગુજરાતી સમજનારા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી અનુવાદ, ઉપકારક થઈ પડશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે. અમે આ અનુમતિ આપવા બદલ અધ્યા. શ્રી. શાસ્ત્રીજી તેમજ એમના સાથીદારોના આભારી છીએ.

અમારા આ સાહસનો અધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થી જનતાને ઠાંઈ પણ ઉપયોગ થશે તો અમારો શ્રમ લેખે છે.

તા. ૨૦-૩-૧૯૬

ભૂરાલાલ કા. શાહ

સંપાદકીય

આ ગ્રંથમાં અહીં સિદ્ધાન્તકૌમુદીનાં સંજ્ઞા અને કારક એ જે પ્રકરણ તારવીને એતો નવેસરથી વિશદ ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનો પ્રથમ વાર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાંના આ જે પ્રકરણોમાં સંજ્ઞા પ્રકરણ એ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણમાં મહર્ષિ પાણિનિએ ઉપયોગમાં લીધેલી સંજ્ઞાઓ—સ્વાભાવિક તેમજ એમણે પોતાના વ્યાકરણની સગવડ માટે નવી કરેલીનો સિદ્ધાન્તકૌમુદીના ક્રમ પ્રમાણે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. ખીજા કારક પ્રકરણમાં સરકૃત ભાષાની વાક્યરચનાને માટે અત્યંત જરૂરી નિયમોને લગતાં સૂત્રો અને એની વૃત્તિઓનો ભદ્રોદ્દીક્ષિતે ઉપયોગ કરી એનાં જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે ગુજરાતીમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે. આનો અભ્યાસ એ સરકૃતના જ્ઞાન માટે અનિવાર્ય છે. ભલે વ્યુત્પત્તિનો ખ્યાલ ન હોય, પણ વાક્યમાં વિભક્તિ—પદો કેવી રીતે પ્રયોજવાં એ તો જાણવું જ જોઈએ. અનુવાદમાં એ દૃષ્ટિ રાખીને સમજૂતી આપી છે. આ જેકે પ્રકરણ છૂટાં તેમજ સાથે બાંધીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ સરસ્વતી પ્રસ્તક લગરવાળા પ. ભૂરાલાલ શાહે કર્યું છે એને અભિનંદન આપીએ છીએ.

સંપાદકો

અનુક્રમણિકા

સંજ્ઞા-પ્રકરણ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના	૧	મંગલાચરણ	૨૯
વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ઉદ્દગમ	૧	સંજ્ઞાપ્રકરણ	૩૨
‘વ્યાકરણ’ શબ્દનો ઉદ્ભવ	૩	માહેશ્વર સૂત્રો	૩૪
પાણિનીની પૂર્વના વैयाકરણો	૪	इत्	૩૮
પ્રાતિશાખ્યોનો સમય	૪	प्रत्याहार	૪૧
પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણકારો	૫	उपदेश	૪૫
પાણિનિ	૭	स्वर	૫૫
પાણિનિનો સમય	૭	अनुनासिक	૬૪
‘સંસ્કૃત’ ભાષાનામ	૯	सवलुता	૬૭
કાત્યાયનનો સમય	૧૦	अयत्न	૬૯
પતંજલિનો સમય	૧૧	अधिकार	૭૭
પાણિનિ-કાત્યાયન-પતંજલિ		संवृत-विवृत अ	૭૨
પછીના વ્યાકરણકારો	૧૧	सिद्ध-असिद्ध सूत्रો	૭૫
પાણિનિનું અષ્ટાધ્યાયી		सवलुं अने असवलुंनो विवेक	૮૪
વ્યાકરણ	૧૨	वाक्तिक	૮૫
પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરનું		य व-लना जे प्रकार	૯૭
સાહિત્ય	૧૪	अनन्य स्वरनो परिचय	૯૮
અષ્ટાધ્યાયી પર વૃત્તિઓ	૧૭	वृद्धि	૯૯
પ્રક્રિયાત્રયો	૧૧	शुलु	૧૦૧
લઘોજી દીક્ષિત	૧૮	धातुजो	૧૦૨
એમના ૩ ગ્રંથ	૧૯	निपात	૧૦૪
સિદ્ધાંતકૌમુદી	૧૯	उपसर्ग	૧૦૮
સિદ્ધાંતકૌમુદીની આયોજના	૨૦	विमाषा	૧૦૯
થોડી જટિલતા	૨૧	अशब्द-संज्ञा	૧૧૧
‘મધ્યસિદ્ધાંતકૌમુદી’ અને		विधिनी प्राप्ति	૧૧૨
‘લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદી’	૨૧	अवसान संज्ञा	૧૧૪
વ્યાપક સંજ્ઞાઓ	૨૨	संहिता	૧૧૫
પાણિનિને અભીન્ટ સંજ્ઞાઓ	૨૨	सुप् विलङ्गित अने तिङ्	
પરિભાષા	૨૨	विलङ्गित	૧૧૫
સંધિઓ અને કારકો	૨૭	संयोग	૧૧૬
ઉપયોગી સંદર્ભોની યાદી	૨૮	अधु अने शुर्	૧ ૭
સિદ્ધાન્તકૌમુદી	૨૯		

કારક-પ્રકરણ

સિદ્ધાંતકૌમુદી : કારક-પ્રકરણ	૨૯-૧૯૩
પ્રથમા વિભક્તિ	૩૨
દ્વિતીયા વિભક્તિ	૩૮
(ઉપપદ વિભક્તિ)	૬૦
(કર્મપ્રવચનીય)	૬૨
તૃતીયા વિભક્તિ	૭૪
ચતુર્થી ^૧ વિભક્તિ	૮૩
પંચમી વિભક્તિ	૧૦૭
(ઉપપદ વિભક્તિ)	૧૦૮
ષષ્ઠી વિભક્તિ	૧૧૯
સપ્તમી વિભક્તિ	૧૫૩
સિદ્ધાન્તકૌમુદી-કારકપ્રકરણમ્	૧૭૪

પ્રસ્તાવના

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીનું સ્થાન મૂર્ધન્ય છે. વ્યાકરણમાં પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીને અનુસરનારા ગ્રંથોનું પણ ખૂબ પ્રાધાન્ય છે. અનેક વિલિન્ન પ્રકારનાં વ્યાકરણો છેલ્લાં ૨૫૦૦ વર્ષમાં ભારતવર્ષને મળ્યાં છે, છતાં પઠન-પાઠનમાં મુખ્યત્વે પાણિનીય પદ્ધતિનું જ રહ્યું છે. એ સુગમ છે કે દુર્ગમ એ એક લિન્ન જ વસ્તુ છે, પણ સર્વાંગસુલભગતની દૃષ્ટિએ પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ એ ત્રણેયે નક્કી કરી આપેલા સિદ્ધાંતો વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વોપરિતા ધરાવે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ

ભારત યુરોપીય કુળની ભાષાઓમાં જૂનામાં જૂનું કોઈ સચવાયેલું સ્વરૂપ હોય તો એ 'વૈદિકી ભાષા'નું છે. એમાં પણ ઋગ્વેદ સંહિતા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાષાસ્વરૂપ સાચવી રાખ્યું છે. આ 'વૈદિક સંહિતાઓના સમયમાં કોઈ એક કે અન્ય પ્રકારનાં વ્યાકરણ અસ્તિત્વમાં હતાં કે નહિ એ કહેવું આજે મુશ્કેલ છે છતાં એની વૈદિકી સંહિતાઓના અભ્યાસમાં અનિવાર્યતા હતી એ વેદના છ અંગોના નિર્દેશથી સ્પષ્ટ છે :

શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દસાં ચિત્તિઃ ।

જ્યોતિષામયનં ચૈવ ષડ્જ્ઞો વેદ ઉચ્યતે ॥

વેદનાં આ છ અંગોને વેદશરીરનાં વિલિન્ન અંગોનું ૩૫૬ શિક્ષાકારોએ આપ્યું છે; જેમ કે,

છન્દઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોઽથ પઠ્યતે ।

જ્યોતિષામયનં ચક્ષુર્નિરુક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે ।

શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ ॥

છંદઃશાસ્ત્ર, કલ્પસૂત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, નિરુક્ત, શિક્ષા અને વ્યાકરણનાં એ છથે અંગોના જ્ઞાનની વેદજ્ઞાનને માટે અનિવાર્યતા સ્વીકારવામાં આવી હતી. તે તે શાસ્ત્રને વેદનાં અતુલ્ય પગ, હાથ, આંખ, કાન, નાક કહી વ્યાકરણશાસ્ત્રને મુખ્ય કહેવામાં આવ્યું છે એ વ્યાકરણશાસ્ત્રની સર્વોપયોગિતા માટે પૂરતું છે.

આ છયે અંગોનાં શાસ્ત્ર કચારે કચારે સૌ પ્રથમ યોગ્યાં એ જાણવાનું આપણી પામે આજે કાંઈ સગળ સાધન નથી, એટલે એ શોધી કાઢવાનું રહે છે. વ્યાકરણનો જ વિચાર કરતાં, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને લક્ષ્યમાં રાખી સચ્ચનો ચયેલા જોવા મળે છે, વં. મ. કે

સ્તોતૃભ્યો મંહતે મઘમ્ । ઋગ્વેદ ૧-૧૧-૩

યે સહાંસિ સહસા સહન્તે । ,, ૬-૬૬-૯

પૂર્વારઙ્ગનન્તાવશ્વિના । ,, ૮-૫-૩૧

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવા । ,, ૧-૧૬૪-૮૦

ધાન્યમસિ ધિનુહિ દેવાન્ । યજુર્વેદ ૧-૨૦

કેતપૂઃ કેતં નઃ પુનાતુ । ,, ૧૧-૭

યેન દેવાઃ પવિત્રેણાત્માનં પુનતે સદા । સામવેદ-ઉત્તરાયિક ૫-૨-૮-૫

—આ વગેરેમાં મંહ ધાતુ અને મઘનો, સહ્ ધાતુ અને સહસનો, અઙ્ ધાતુ અને અશ્વિનનો, યજ્ઞ ધાતુ અને યજ્ઞનો, ધિ ધાતુ અને ધાન્યનો, કેત અને પૂ ધાતુનો અને કેતપૂ શબ્દનો, પૂ ધાતુ અને પવિત્રનો—આવા પ્રકૃતિ પ્રત્યયાત્મક તેમ જ સામાસિક સંબંધનો ખ્યાલ મળે છે નિરુક્તકાર યારકે ન વગેરે અનેક ઉદાહરણો વ્યુત્પત્તિને માટે તારવી આપ્યા છે. અને ભાષ્યકારે તારવી આપેલાં અવનરણોના ચત્વારિ વાન્પરિમિતા પદાનિ (સ. ૧-૧૬૪-૪૫) જેવાં અવનરણોમાં પદપ્રકાર (શબ્દોના પ્રકાર) ચાર જાતના હતા—૧) નામ, આખ્યાન, ઉપસર્ગ અને નિપાત—એ વસ્તુનો ખ્યાલ આવે છે નિરુક્તકાર યારકે આ મંત્રમાં વિગણમાં આ ચાર પદપ્રકારની સ્પષ્ટતા કરી છે : નામાખ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાશ્ચેતિ વૈયાકરણાઃ । (નિરુક્ત ૧૩-૨) ‘વ્યાકરણ’ શબ્દ જો કે એટલો જૂનો જાણવામાં આવ્યો નથી, છતાં એના મૂળનો પત્તો યજુર્વેદના સમય જેટલો જૂનો છે : દષ્ટ્વા રૂપે વ્યાકરેત્ સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ (યજુ. ૧૯-૭૭)

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ‘પ્રકૃતિ’ અને ‘પ્રત્યય’ એ પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નિયામક વસ્તુ છે. આનો કઈક આછો ખ્યાલ આજાણુમંથોમાંથી આવે છે ખરો, પણ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં શાકલ્યે સંહિતાઓના ‘પદપાઠ’ તૈયાર કરી આપ્યા તેમાં જ આવે છે શાકલ્યનો સમય કયો એ જાણવું સરળ નથી, આમ છતાં પાણિનિની તો એ કથાય પૂર્વે યગેલો એ વિષયમાં કાંઈ શંકા નથી; ઘ-ઞો-ઘે રજો ના કાંઈ પણ સ્વર પૂર્વે પદાતે અચ્-અન્-આચ્-આન્ થાય છે. તેના ચ્-જ્ ના લોપ થવાનું શાકલ્યનો મત આપી પાણિનિ નિર્દેશે છે (પા. અષ્ટા.

(૮-૩-૧૯). બીજા વિષયમાં પણ શાકલ્યના નામનો નિર્દેશ આવે છે. (૬-૧-૧૨૭ વગેરે).

‘વ્યાકરણ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ

એ ખરું છે કે વૈદેક સંહિતાઓમાં ‘વ્યાકરણ’ શબ્દ જાણવામાં આવ્યો નથી. શબ્દ અને શાસ્ત્રસંજ્ઞા તરીકે એનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ અત્યારે તો ગોપથ બ્રાહ્મણ (પૂર્વાર્ધ ૧-૨૪), મુંડકોપનિષદ (૧-૧), મહાભારત-ઉદ્યોગપર્વ (૪૩-૬૧) અને વાલ્મીકીય રામાયણમાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે, જેમાં મુંડકોપનિષદમાં વેદો અને વેદાંગોનો સામો નિર્દેશ છે : તન્નાપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વવેદઃ શિક્ષા કલ્પો ‘વ્યાકરણં’ નિરુક્તં છન્દો ય્યોતિષમિતિ ॥ રામાયણમાંનો નિર્દેશ તો ‘કૃત્સ્ન’ શબ્દ કહી કોઈ મહાન વ્યાકરણગ્રંથનો જ ખ્યાલ આપી જાય છે. જેમ કે,

નૂનં ‘વ્યાકરણં’ કૃત્સ્નમનેન વહુંધા શ્રુતમ્ ।

વહુ વ્યાહરતાનેન ન કિંચિદપમાપિતમ્ ॥

અને મહાભારતનો નિર્દેશ ‘વ્યાકરણ’ના અર્થની સ્પષ્ટતા કરી ‘વ્યાકરણ-જ્ઞાતા’ વિશે પણ કહી જાય છે :

સર્વાર્થાનાં વ્યાકરણાદ્ ‘વ્યાકરણ’ ઉચ્યતે ।

તન્મૂલતો ‘વ્યાકરણં’ વ્યાકરોતીતિ તત્તથા ॥

ગોપથ બ્રાહ્મણ તો ‘વ્યાકરણ’ના વિષયમાં જોડે ગયાનું પણ બતાવે છે :

ઐકારં પૃચ્છામઃ, કો ધાતુઃ, કિં પ્રાતિપદિકં, કિં નામાख्याતં, કિં લિટ્ગં, કિં વચનં, કા વિભક્તિઃ, કઃ પ્રત્યયઃ, કઃ સ્વરઃ, ઉપસર્ગો નિપાતઃ, કિં વૈ વ્યાકરણં, કો વિકારઃ, કો વિકારી, કતિમાત્રઃ, કતિવર્ણઃ, કત્યક્ષરઃ, કતિપદઃ, કઃ સંયોગઃ, કિં સ્થાનનાદાનુપ્રદાનુ-કરણમ્ વગેરે.

આ અવતરણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જે જે અંગોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાંનાં મોટા ભાગનાં આમાં સ્થિત થઈ જાય છે. ગોપથ બ્રાહ્મણનો સમય કયો એ ચોક્કસ કરવું મુશ્કેલ છે, એમ છતાં રામાયણ, મહાભારત અને ઉપનિષદોના સમયથી કયાંય વહેલાંનો છે. કાલક્રમનો વિચાર કરતાં બ્રાહ્મણ-આરણ્યકો - ઉપનિષદો પછી મહાભારત અને એના પછી રામાયણ આવે છે.

પાણિનિની પૂર્વના વ્યાકરણકારો

પાણિનિની પહેલાંનું એક પણ વ્યાકરણ આજે પ્રાપ્ય નથી, એમ છતાં સંખ્યાબંધ વ્યાકરણકારો એમની પહેલાં થઈ ચૂક્યા હતા એ એણે જુદે જુદે પ્રસંગે તે તે વ્યાકરણકારનો મત ઉલ્લિખિત કરતાં જણાવ્યું જ છે. આપિશલિ, કાશ્યપ, ગાગ્ય, ગાલવ, આશ્વર્ભણ, ભારદ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક, ર્શ્ટકાયન આ દસ વ્યાકરણકારોનો તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ બધાનો ચોક્કસ સમય કયો એ આપણે જાણતા નથી, આમ છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે વૈદિક સંહિતકાળ અને પાણિનિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠી શતાબ્દી)ની વચ્ચે આ આચાર્યો થયા છે. નિરુક્તકાર યાસ્ક એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વ્યાકરણકાર નથી, કારણ કે એ કેટલાક મહત્ત્વના વૈદિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ (મૂલ) શોધી આપવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. આશ્ચર્ય એ છે કે પાણિનિ યાસ્કનો કયાંય નિર્દેશ કરતા નથી કે યાસ્ક પાણિનિનો. આ ઉપરથી એક અનુમાન બાંધવા દિલ્લ લલચાય કે જુદા પ્રદેશમાં રહેતા આ બંને આચાર્યો સમકાલીન હોય, ૨. એકથી બીજો થોડો જ પૂર્વકાલીન કે થોડો જ ઉત્તરકાલીન હોય. આમ છતાં યાસ્કને સામાન્ય રીતે સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ ઉપર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પાણિનિની પૂર્વના એણે ઉલ્લેખેલા વ્યાકરણકારોનો સમય સાપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ લગભગનો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એ મહાભારતનો પણ એ સમય છે એમ સમજીને; પરંતુ મહાભારતના સમય એટલે જૂનો જઈ શકે એમ ન હોઈ અને વૈદિક કાલની ઉત્તર મર્યાદા વધુમા વધુ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ સુધીની હોઈ એ બધા વ્યાકરણકારો પાણિનિના સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવેલા ઈ. સ. પૂર્વે ૭ઠ્ઠી શતાબ્દીથી પંદરમી શતાબ્દી વચ્ચેના ગાળામાં આવી રહે છે.

પ્રાતિશાખ્યોનો સમય

પ્રાતિશાખ્યો જોકે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વ્યાકરણ નથી, જેમ કે એ સુખ્યત્વે તે વર્ણ, ઉદાત્તાદિ સ્વરો, ઉચ્ચારણ અને સંધિનિયમો જ માત્ર આપતાં હોઈ તે 'ઉચ્ચારણશાસ્ત્ર' પૂરતાં જ મર્યાદિત હતાં. ખેરાક, એમાં નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એ ચાર પદપ્રકાર, સંજ્ઞાઓ અથવા તે પારિભાષિક શબ્દો, અને અત્યથોના વિષયમાં આવશ્યક ખ્યાલ આપતાં હતાં. એક રીતે કહીએ તો વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમા ઉપયોગી મૂલ તત્ત્વોનાં એ નિદર્શક હતાં. સામાન્ય રીતે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે અત્યારે જુદી જુદી સંહિતા-શાખાઓનાં પ્રાતિશાખ્યો મુદ્રિત યા કેટલાંક તે દસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં મળે છે તે પ્રાચીન નથી, અને પ્રાચીન પ્રાતિશાખ્યો ઉપરથી ઉત્તરકાળમાં નવાં રચાયેલાં છે. સ્વરૂપ ઉપરથી પ્રાપ્ય

પ્રાતિશાખ્યો પાણિનિના પછીના સમયનાં છે. તે શાખાનો પાઠ નિશ્ચિત કરવામાં આ પ્રાતિશાખ્યોનો મોટો ફાળો છે.

અસિદ્ધ વ્યાકરણકારો

પાણિનિના સમય પૂર્વે થયેલા દસ વ્યાકરણકારોનો નિર્દેશ તો પાણિનિ જ કરે છે. પ્રાતિશાખ્યોમાં સંખ્યામંથ પૂર્વાચાર્યોના વિભિન્ન નિર્દેશ મળે છે. સંભવ છે કે આમાંના કેટલાક માત્ર પ્રાતિશાખ્યકારો જ નહિ, પણ વ્યાકરણકારો પણ હોઈ શકે. એ વિશે આપણે આજે કશું વ્યવસ્થિત રૂપમાં જાણી શકતા નથી. પરંતુ એક વસ્તુ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ જાણીતી છે કે ભારતમાં આઠ કે નવ વ્યાકરણકારો ખૂબ જાણીતા હતા. મોપદેવના 'કવિકલ્પ-દ્રુમ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે :

इन्द्रश्चान्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

- આમ ઇંદ્ર, આંદ્ર, કાશકૃત્સ્ન, આપિશલિ, શાકટાયન, પાણિનિ, અમર અને જૈનેન્દ્ર એ આઠ વ્યાકરણકારો જાણનામાં આવે છે. પરંતુ આ પૂર્વે શતાબ્દીઓ ઉપર વાદમીકીય રામાયણ નવ વ્યાકરણોનો નિર્દેશ કરે છે : सौप्त्यं नवव्याकरणा-
र्थवेत्ता (ઉત્તર. ૩૬-૪૭). રામાયણ આ ક્યાં નવ વ્યાકરણોની વાત કરે છે એ પકડવું ભારે મુશ્કેલ છે. આ નવ વ્યાકરણની રામાયણીય માન્યતા જૂની યુગરાની સ્થાપના છેલ્લા સમર્થ પ્રતિનિધિ કવિ દયારામ મુખી પ્રચલિત રહી હતી :

‘નિગમ ચાર, ખટ શાસ્ત્ર, અષ્ટાદશ પુરાણ, ચૌદ વિદ્યાપ,

વ્યાકરણ નવ, બત્રીશે વળી લક્ષણ, જાણે ચોસઠ કળાય....’

(ભક્તિપોષણ-૮૬)

શ્રી. યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે ‘સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રકા ઇતિહાસ’ નામક ગ્રંથમાં પાણિનિએ નહિ નિર્દેશેલા વ્યાકરણકારોની માહિતી આપી છે (પૃ. ૫૭). એ વ્યાકરણકારો સમયાનુક્રમે ઇંદ્ર, વાયુ, ભરદ્વાજ, ભાગુરિ, પૌષ્કરસાદિ, ચારાયણ, કાશ-
કૃત્સ્ન, વૈયાક્રપદ્ય, માધ્યંદિનિ, રૌદ્રિ, શૌનકિ, ગૌતમ અને વ્યાડિ એ બાર છે. તૈત્તિરીય સંહિતાના ‘...તામિન્દ્રો મધ્યતોડવક્રમ્ય વ્યાકરોત્’ (૬-૪-૭) એ વાક્યને આધારે ઇંદ્રને સામાન્ય રીતે પહેલા વ્યાકરણકાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ત્યાંના જ એક બીજા ઉલ્લેખથી વાયુએ ઇંદ્રને વ્યાકરણ રચવામાં સહાય કરી

હતી. ઋક્તંત્ર (૧-૪)ના નિર્દેશ પ્રમાણે ઇંદ્રે ભરદ્વાજને વ્યાકરણનો ઉપદેશ કરેલો. કાત્યાયને યજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં 'આખ્યાત' (પ્રક્રિયા)ને માર્કદ્રાજ તરીકે નિર્દેશલ છે (અ. ૮ મો). ભાગુરિનો નિર્દેશ પાતંજલ મહાભાષ્ય(૪-૧-૧)માં મળે છે. અવગાહ, અપિધાન વગેરે શબ્દોમાં આદિ અ ના લોપતું વિધાન અને વ્યંજનાત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોમાં આ ઉમેરી ચાચા, વિશા, નિશા વગેરે શબ્દો સ્ત્રીકારવાનું વિધાન ભાગુરિનું સ્ત્રીકારવામાં આપ્યું છે. પૌષ્કરસાહિનો નિર્દેશ કાત્યાયનના એક વાર્તિક (પાત. ભા. ૮-૪-૪૮)માં જોવા મળે છે. પ્રાહ્લષ્ટઃ પ્રાહ્લક્ષઃ ઉપરાંત પ્રાહ્લ્પષ્ટઃ થાય છે તે ચ ટ ત ક પના છ ઠ થ ળ ફ એ વિધાન આ આચાર્યનું હતું. આરાયણનો પ્રથમ નિર્દેશ મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ પાણિનિ અને રાહિની સાથે સાથે કર્યો છે (૧-૧-૭૩). કાશકૃત્તનનો પણ સૌથી પહેલો ઉદ્દેશ્ય પતંજલિએ કર્યો છે. મહાભાષ્યના પહેલા આલોકિકને અંતે પાણિનીય, આપિશલ અને કાશકૃત્તસ્ત્ર એવાં ત્રણ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો નિર્દેશ થયેલો છે. વૈયાઘ્રપદનો કાશિકાવૃત્તિમા દ્વગન્તને નપુંસકમાં ગુણવિધાન કરવાના ત્રિપયમાં મનોદ્દેશ્ય થયો છે (૭-૧-૬૪). એ જ ગ્રંથમાં અન્યત્ર પણ નિર્દેશ થયેલો છે. માધ્ય દિનિનો ઉદ્દેશ્ય પણ કાશિકાવૃત્તિ (૫-૧-૫૮)નો જ જૂનો છે. રાહિનો, ઉપર કહેવાયું તેમ, મહાભાષ્યમાં પતંજલિએ (૧-૧-૭૩) કરેલો નિર્દેશ મળે છે. શૌનકિનો ઉદ્દેશ્ય ચરકસહિતાના ટીકાકાર જગજીટે (૨-૨૭) કરેલો છે. ગૌતમનો પતંજલિએ (૬-૨-૩૬) આપિશલ, પાણિનીય અને વ્યાડિ સાથે 'ગૌતમીય'થી નિર્દેશ કરેલો છે. પતંજલિની પૂર્વના આ ચારે વ્યાકરણકારો છે એ સ્પષ્ટ છે. વ્યાડિનો ઉદ્દેશ્ય 'ગૌતમીય' સાથે સાથે જ આ ઉપર આપણે જોયો. વ્યાડિ પાણિનિના મામા યના દના, અને પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી' ઉપર એમણે 'સંગ્રહ' નામક ગ્રંથ લખ્યો હતો. પતંજલિએ આ 'સંગ્રહ' નામક ગ્રંથનો (ભા. ૧-૧-૧) સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે.

તટસ્થ રીતે નોંધવું જોઈએ કે પાણિનિ પૂર્વે આટલા જ નહિ, પણ અનેક વ્યાકરણકારો થઈ ગયા હતા. પ્રાતિશાખ્યો નિરુક્ત અને પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીની મદદથી મેંદ્રામુલકે આવા ૬૫ વ્યાકરણકારો તારીખી જનાવ્યા છે (હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, પૃ. ૧૪૨).

ઉપર રજૂ થતા આર વ્યાકરણકારોમાં 'વાયુ' ઇંદ્રના માત્ર સદાપક તરીકે જ નિર્દેશિત નહોતો. વ્યાકરણકાર રેન્ડી સકાય જેમ નથી. 'વ્યાડિ' પાણિનિના મહાભાષ્યના ૭-૧-૬૪ નો પ્રસ્તાવ નથી. બાકી બધા દસ, એમાંથી કયા નવ આ વ્યાકરણકારોના નામોને સ્પષ્ટ છે કે આપણે કદી ચકવાની શિયનિમાં નથી.

સંજ્ઞાપરિભાષાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ સરળ એવી ઐન્દ્ર વ્યાકરણની પદ્ધતિ હતી એવું ડૉ. જેલવેલ્ડરે એમના 'સિસ્ટમ્સ ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર (પૃ. ૧૧-૧૨)માં કહ્યું અને 'તૌલકપિપ્પદમ્' નામનું તામિળ ભાષાનું પ્રાચીન વ્યાકરણ, કાતંત્ર વ્યાકરણ, કચ્ચાયણનું પાલિ વ્યાકરણ અને પ્રાતિશાખ્યો આ ઐન્દ્ર પદ્ધતિ સાચવનારાં વ્યાકરણો છે. અનેક નિર્દેશો હોવા છતાં આપણી સામે આજે પ્રાચીન ઐન્દ્ર વ્યાકરણ નથી જ.

પાણિનિ

વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને છેક અર્વાચીન યુગ સુધીના સંસ્કૃત ભાષાના સેંકડો વ્યાકરણકારોમાં પોતાની 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણરચનાથી પાણિનિનું સ્થાન નિર્વિવાદ અસાધારણ કોટિનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. એમના સમયમાં ભારતવર્ષના પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ વિભાગોમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત ભાષાનો સર્વાંગીણ અભ્યાસ કરી એનું પ્રમાણમાં તુલનાત્મક વ્યાકરણ તો એમણે જ સાધી આપ્યું, પરંતુ એ ઉપરાંત એમણે વૈદિકી ભાષાનું પણ હ્રન્દસિના નિર્દેશથી સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું.

પાણિનિના સમય

'પાણિન' 'પાણિનિ' 'દાક્ષીપુત્ર' 'શાલંકિ' 'શાલાતુરીય' અને 'આહિક' એવાં છ નામોથી પાણિનિ જાણીતા હતા. આજે જ્યાં પંજગમાં લાહેર છે તે સ્થાન પ્રાચીન કાળમાં 'શલાતુર' તરીકે જાણીતું હતું. ત્યાંના રહીશ હોવાને કારણે એમનું એક નામ 'શાલાતુરીય' વ્યાપક બનેલું. એમના પિતાનું નામ 'પણી' (સં. પણિન્ અને માતાનું નામ 'દાક્ષી' હતું અથવા એ દક્ષકુલની હતી, તેથી જ 'પાણિન'—'પાણિનિ' અને 'દાક્ષીપુત્ર' એ નામ પ્રચારમાં આવેલાં. 'શાલંકિ' એ ગોત્રનામ છે. ખીજે મતે એના પિતાનું નામ 'શલંક' હતું 'પણી' ગોત્ર હતું. પાણિનિના મામા 'વ્યાડિ'ના 'દાક્ષી' અને 'દાક્ષાયણ' એવાં બે નામ હતાં, તેથી માતાનું 'દાક્ષી' નામ પણ ગોત્રનામ હોવાની ઝોઝી શક્યતા નથી.

પાણિનિના સમયના વિષયમાં અત્યાર સુધીમાં સર્વમાન્ય નિર્ણય હજી આવી શક્યો નથી. પનંજલિનો સમય એકંદરે નિશ્ચિત છે અને એ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ તો. પનંજલિએ પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ ઉપર અને એ ઉપરનાં કાત્યાયન સુનિનાં વાર્તિકો ઉપર મહાભાષ્ય લખ્યું છે, તેથી કાત્યાયન એની પૂર્વે અને પાણિનિ કાત્યાયનથી પૂર્વે. કાત્યાયને પાણિનિએ કરેલાં વિધાનો પછીના

સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલા નવા અને જૂના ફેરફારોને વાર્તિકાથી નિશ્ચિત કરી આપેલા હોઈ અને 'કથાસરિત્સાગર'માં કાત્યાયનનો સંબંધ 'નંદો'ની સાથે બતાવેલો હોઈ કાત્યાયનનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ નજીક આવી રહે છે; પેલા ફેરફારો જીવંત ભાષાના વિકાસના હોઈ ઓછામાં ઓછાં ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષમાં પસંધિત થયા હોય તો પાણિનિનો સમય અંદાજે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષ આસપાસ આવી રહે. ખેશક, 'આર્યમંજુશ્રીમૂલકલ્પ'નું પાણિનિ મહાપદ્ય નંદના મિત્ર હોવાનું અને કથાસરિત્સાગરનું પાણિનિ મહારાજ નંદના સમકાલીન હોવાનું એ વિધાનો પાણિનિને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ આસપાસ મૂકવા લલચાવે છે. પાણિનિએ 'કુમારઃ શ્રમણાદિભિઃ ૨-૧-૭૦' એ સૂત્રમાં બૌદ્ધભિક્ષુવાચક 'શ્રમણ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હોઈ બુદ્ધ પછી પાણિનિ આ હતા એટલું સ્પષ્ટ કરી જાય ! પાણિનિએ ૪-૧-૪૯માં 'યવન' શબ્દનો નિર્દેશ કરેલો હોઈ કીથ સ્પષ્ટ રૂપે મહાન સિકંદરના ભારતવર્ષ ઉપરના આક્રમણના અનુકાલમાં પાણિનિને મૂકે છે. આ વસ્તુ પાણિનિને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ પૂર્વે આવવા દેતી નથી આમ પાણિનિના સમયની ઉત્તર મર્યાદા ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ સુધીની છે. પાણિનિના સમયની પૂર્વ મર્યાદા કેવી રીતે નક્કી કરવી એ ઘણો જટિલ પ્રશ્ન છે.

આર્ય માન્યતાવાળા વિદ્વાનોમાંના શ્રી. યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે (સં. વ્યાકરણ-શાસ્ત્રકા ઇતિ. પૃ ૧૩૭-૧૩૮) જે પ્રમાણે એકત્રિત કરી આપ્યા છે તેમાંથી શૌનકના 'ઋક્પ્રાતિશાખ્ય'માં અનેક સ્થળે આવતો પાણિનિના મામા 'વ્યાડિ'ના નામનો ઉલ્લેખ, સામવેદીય 'ઋક્સૂત્ર'માંનો પાણિનિ-નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ, બૌદ્ધાયન શ્રૌતસૂત્રમાંનો પણ પાણિનિ નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પાણિનિને શૌનકના સમકાલીન ગણવા બળ આપે, વળી પાણિનિના એક શિષ્યનું નામ 'કૌતસ' હતું અને યારકે 'નિરુક્ત' (૧-૫)માં 'કૌતસ'નો ઉલ્લેખ કરેલો હોઈ એ પાણિનિને યારકના સમકાલીન ગણવા બળ આપે.

શ્રી. યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે આવા પ્રમાણોના બળ ઉપર પાણિનિને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦માં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ડૉ. બેલ્લવેલકરે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે (પૃ ૧૫ ૧૬) કે 'યવન' શબ્દ સિકંદરની ચડાઈ પૂર્વે પણ ભારતવર્ષમાં અસાત નહોતો

૧. 'શ્રવણ' શબ્દનો પ્રયોગ ક્ષત્રપથ બ્રાહ્મણ (૧૪ ૭-૧૨૨)માં મળે છે, અને 'યવન' શબ્દ સિકંદરના ભારતવર્ષમાંના આગમન પછી જ જાણીતો થયો એ બરાબર નથી, તેથી આ બેડે શબ્દો આપણને પાણિનિના સમય-નિર્ણય માટે બધું ઉપયોગી નથી.

તેથી વેલર, ગેકસમૂહર અને અન્ય વિદેશીય વિદ્વાનોનું પાણિનિને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ આસપાસ મૂકવાનું તે સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. ગોલ્ડરુટર અને રો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ની મર્યાદા સ્વીકારી છે. એને પોપણ આપે તેવા બે પુરાવા એ છે કે સંકલ્પાદિભ્યશ્ચ (૪-૨-૭૫) એ સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાંકલ નામનું નગર હતું; જેમાં સંકલ નામ (એક રામનું) ઉપરથી થયેલું છે. સિકંદરે સળ કરવા આ નગરનો સર્વનાશ કરી નાખ્યો હતો. પાણિનિને આ વસ્તુની ખબર નથી. વળી પાણિનિ 'શકો'થી તદ્દન અજાણ હતા, જેની પૂર્તિ કાત્યાયને સૂત્ર ૪-૧-૧૭ના વાર્તિકથી કરી છે. શકોનો પહેલો રાજા દેધયોસેસ (દિવોકસ) ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦માં હતો, એટલે પાણિનિનું તદ્દિષયક અજ્ઞાન એને ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ લગભગમાં મૂકી શકે. ખેશક, આ પુરાવા એવા નથી જ કે એનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવામાં સકાપક થાય.

એટલું નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય એમ છે કે પાણિનિ બુદ્ધની પૂર્વે થઈ ગયા હતા, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષા વિશે આજો પણ નિર્દેશ એમના અષ્ટાધ્યાયી-વ્યાકરણમાં નથી, એટલું જ નહિ, એ કથાંય 'સંસ્કૃત' એવું ભાષાનામ પણ આપતા નથી, અને પોતે જે પ્રચલિત ભાષાનું નામ આપે છે તે તે 'ભાષા' (૩-૨-૧૦૮ વગેરે અનેક સ્થળે) છે, જેનાથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે લોકમાં પ્રચલિત એવી સર્વમાન્ય ભાષાનું એ વ્યાકરણ લખે છે, જેનું કોઈ વિશેષ નામ ન આપતાં 'ભાષા' નામ રાખી એને વૈદિકી ભાષાને માટે 'હિન્દસ' એવી સંજ્ઞા પ્રયુક્ત કરે છે (૧-૨-૬૧ વગેરે અનેક સૂત્રોમાં). જેમ પાણિ-પ્રાકૃત ભાષા વિશે કશો નિર્દેશ નથી મળતો તેમ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં 'વિહાર' શબ્દ પણ કથાંય મળતો નથી; 'શક'ની જેમ કાત્યાયન જ વાર્તિકમાં 'વિહાર' શબ્દ ઉમેરે છે (૪-૨-૬૨૯ 'અરણ્યાન્મનુષ્યેષુ' સૂત્રના વાર્તિક પથ્યધ્યાયન્યાયવિહારમનુષ્યહસ્તિષ્વિતિ વાચ્યમ્ માં). ખીળ પણ એવાં સાધનો છે કે જેમાં કાત્યાયનને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો પરિચય છે, જ્યારે પાણિનિને નથી.

આ પ્રમાણે એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે કે પાણિનિ બુદ્ધની તે પૂર્વે જ થયા હતા.

‘સંસ્કૃત’ ભાષા નામ

અહીં પ્રસંગવશાત્ એ પણ જાણવું ઠીક થઈ પડશે કે ભાષાના નામ તરીકે 'સંસ્કૃત' શબ્દ ક્યારે વપરાયેલો જાણવામાં આવ્યો. વાલ્મીકીય રામાયણના

સુંદરકાંડમાં વાચં વૌદાહરિષ્યામિ માનુષીમિદ્ 'લંસ્કૃતામ્' ॥ ૩૦-૧૭ ॥
નાટ્યશાસ્ત્રકારના શબ્દોમાં— સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવ યત્ર પાઠયં પ્રયુજ્યતે ॥
(નિર્ણયસાગરની આગ્રતિ, ૧૭-૨૫ વગેરે).

નાટ્યશાસ્ત્રનો સમય તો ઈ. સ. ના આરંભ પછીનો છે. મુશ્કેલી વાસ્તવીકીય રામાયણના સમયની છે, જે પણ ભાષાના આપેલા 'સંસ્કૃત' નામને કારણે પાણિનિના ઉત્તરકાળની આવી રહે છે. પણ અહીં એ અપ્રસ્તુત છે.

કાલ્યાયનનો સમય

પાણિનિએ 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણમાં ભાષાનું પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમ ભારતમાં જે કાંઈ સ્વરૂપ હતું તે વિશે સર્વાંગીણ ચર્ચા કરી એની સ્થાપના કર્યા પછી ભાષા જીવંત હોઈને જે કેટલાક નવા પ્રયોગોનો વિકાસ થયેલો હોતો તે તેની પાણિનિનાં તે તે સૂત્રો ઉપર જરૂરી સ્થળોએ પૂર્તિ કાલ્યાયને કરી છે. બનેલા સમય વચ્ચે, ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ, ઠીક ઠીક સમય પસાર થયેલો હોવો જોઈએ, જે ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો ઓછામાં ઓછો શક્ય ગણાય. ઉપર એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે કાલ્યાયન મહાપદ્ય નંદના સમકાલીન હોતા, એ ઉપરથી ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦ આસપાસનો એમનો સમય સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

કાલ્યાયનનું 'બીજું' નામ 'વરરુચિ' જાણવામાં આવ્યું છે પાણિ વ્યાકરણનો કર્તા 'કવ્યાપણ', 'પ્રાકૃતપ્રકાશ' અને 'પ્રાકૃતમંજરી'નો કર્તા 'વરરુચિ' અનન્ય છે કે જુદા એ કરેવાનું કોઈ પ્રામાણિક સાધન આપણી પાસે નથી. એક શ્રૌતસૂત્રનો કર્તા પણ 'કાલ્યાયન' નામની જાણીતો છે. મને એમ લાગે છે કે 'કાલ્યાયન' ગોત્રનામ છે અને તેથી આ વિભિન્ન ગ્રંથોના એ નામના કર્તાએ ભિન્ન ભિન્ન છે. માત્ર 'વાજસનેયી પ્રાતિશાખ્ય'ના કર્તા કાલ્યાયન વાર્તિકકાર કાલ્યાયનથી અભિન્ન હોવાની પૂરી શક્યતા છે, કેમકે એમાંનાં સંખ્યાબંધ સૂત્રો પાણિનિનાં સૂત્રોની સાથે એકરૂપાત્મક છે; બંન્નાં કથાંય ભિન્નતા છે તે પાણિનીય સૂત્રોનાં વિધાનોથી આગળ વધી થયેલાં પરિવર્તનોની નિદર્શક છે. (ગોલ્ડસ્ટુકરે આ વિશે કરેલી ચીર્ણાંસા ખૂબ જ મહત્ત્વની છે) કાલ્યાયને પાણિનિના કેટલાંક વિધાનો સામે વાર્તિકોમાં વાંધા પણ જતલા છે. જોશક, પાછળથી પતંજલિએ બતાવ્યું છે તેમ, કાલ્યાયનનાં કેટલાંક વિધાન ખ.ગી લેરેલાં પણ છે, પાણિનિનાં વિધાનોને બરાબર સમજી ન શકવાને કારણે

વાર્તિકોમાં એણે કેટલીક વાર 'સ્વર', 'વ્યંજન', 'સમાનાક્ષર', 'લટ્ટ'ને માટે 'ભવતી'— 'લટ્ટ'ને માટે 'અગ્રવતી' વગેરે ઐદ્ર વ્યાકરણની પદ્ધતિની સંજ્ઞાઓ

વાપરી છે, એ એવું બતાવવા પૂરતું છે કે કાત્યાયન સર્વાંશે પાણિનિના અનુયાયી નહોતા; તેથી કેટલાંક વિધાનો ઐદ્ર પરિપાટીનાં થયાં છે. વાર્તિકો સામાન્ય રીતે તો 'ઘઘ'માં છે, આમ છતાં કેટલાંક 'પઘ'માં પણ છે.

પતંજલિનો સમય

મહર્ષિ પતંજલિના સમયનો નિશ્ચય પ્રમાણમાં સરળ છે. મહાભાષ્યમાં હ્રદ્ પુષ્યમિત્રં યાજ્ઞયામઃ, ઋણદ્યવનઃ સાકેતમ્ અને ઋણદ્યવનો મધ્યમિકામ્ એ ત્રણ વાક્ય એને પુષ્યમિત્ર અને મિતેન્દ્ર=મિલિન્દના સમકાલીન કહેવાને માટે પર્યાપ્ત છે. એવા સંયોગોમાં આ વાક્યોનો પ્રયોગ થયેલો છે કે સ્પષ્ટ સમકાલીનતા સમગ્રય છે એ સાથે એક વસ્તુ તો અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સેતાપતિ પુષ્યમિત્ર શુંગે કરેલા અધ્યમેષ પછીનું આ વિધાન છે. પુષ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. શ્રી યુધિષ્ઠિર મીમાંસક પુષ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ નો કહે છે. એઓ ભારતીય કાલગણનાને આગળ ધરે છે, પરંતુ આવી કોઈ વિશિષ્ટ ગણનાને પ્રાપ્ય પ્રમાણો-પોષણ આપી શકે એમ નથી.

યોગચૂતનું ભાષ્ય લખનારા પતંજલિ અને આ પતંજલિ એક છે કે-લિન્ત એ પુરવાર કરવાનું કોઈ પ્રામાણિક સાધન આપણી પાસે નથી.

પાણિનિ-કાત્યાયન-પતંજલિ પછીના વ્યાકરણકારો

પાણિનીય પદ્ધતિથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવાં વ્યાકરણો એમના સમય પછી રચાયાં હતાં. આવી દસ પદ્ધતિ જાણવામાં આવી છે: (૧) શર્વર્ભાનું 'કાતંત્ર' વ્યાકરણ (ઈ. સ. ની ૧ લી શતાબ્દી), (૨) ચંદ્રગોમીનું 'ચાંદ્ર' વ્યાકરણ (ઈ. સ. ૪૭૦ લગભગ), (૩) દેવન દીનું જ્યૈન્દ્ર વ્યાકરણ (ઈ. સ. ૪૫૦ પછી), (૪) અભિનવ શાકટાયનનું 'શાકટાયન' વ્યાકરણ (ઈ. સ. ૮૭૭), (૫) ભોજનું 'સરસ્વતીકાંભરણ' વ્યાકરણ (ઈ. સ. ની ૧૧મી સદી), (૬) આચાર્ય હેમચંદ્રનું 'સિદ્ધહેમ' શબ્દાનુશાસન (ઈ. સ. ૧૦૮૨), (૭) ભોપદેવનું 'મુખ્યભોધ' વ્યાકરણ (ઈ. સ. ની ૧૩ મી શતાબ્દી), (૮) અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યની 'સારસ્વતપ્રક્રિયા' (ઈ. સ. ની ૧૩મી શતાબ્દી), (૯) કમદીશ્વરનું 'જૈમર વ્યાકરણ' (ઈ. સ. ની ૧૩ મી શતાબ્દી આસપાસ), (૧૦) પદ્મનાભદત્તનું 'સૌપદ્મ' વ્યાકરણ (ઈ. સ. ની ૧૪મી શતાબ્દીનો અંતભાગ).

આ બધામાં આચાર્ય હેમચંદ્રનો પ્રયત્ન ખૂબ જ સમર્થ છે. ધાતુપાઠ અને લિંગાનુશાસન લખી સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ આપવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો. આ અને બીજા વ્યાકરણકારોએ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીની જે વિશદતા અને પરિભાષાની દૃષ્ટિએ જે કેટલીક જટિલતા લાગે છે તે દૂર કરી શાસ્ત્રને સરળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કૃમીશ્વર જેવા તો પાણિનીય પદ્ધતિના જ પુરસ્કારકો છે. આ ઇતર વ્યાકરણકારોના વ્યાકરણો ઉપર તે તે શાખાવાળાઓએ ટીકાઓ રચી છે અને એ રીતે સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર ઉપર અનેક ગ્રંથો રચાયા છે. તે તેની સરળતાને લઈ ભારતવર્ષની જુદા જુદા ભાગોમાં કેટલાંક વ્યાકરણો હેક છેલ્લા સૈકા સુધી પ્રચારમાં રહ્યાં કર્યાં છે. નવા યુગમાં વ્યાકરણનું શાસ્ત્રીય ધ્વનિષ્ઠ જ્ઞાન ઉચ્ચ અભ્યાસમાં આવશ્યક બનતાં પાણિનીય પદ્ધતિ શિરોમાન્ય બની છે અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓમાં એ જ માત્ર સ્વીકાર્ય પદ્ધતિ બની રહી છે.

પાણિનિનું અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ

(૧) પાણિનિએ લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રોની રચના કરી એઓને આઠ અધ્યાય અને દરેક અધ્યાયના ચાર પાદ એ રીતે ૩૨ ખંડમાં ફાળવી નાખ્યાં છે. આઠ અધ્યાય હોવાને કારણે એમનું વ્યાકરણ 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણ તરીકે જાણીતું છે. સૂત્રવાચના પ્રાય એના અસલ સ્વરૂપમાં સચવાયેલી કહેવામાં ખાસ ખાધ નથી. પાણિનિની એ વિશેષતા છે કે એઓ વૈદિક તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાની ક્રીણામાં ક્રીણી ખારીકીને પકડી પાડે છે અને વિશાળ શબ્દસમૂહનાં મૂળોને અને એમાં પ્રવર્તિત બધા જ પ્રકારની પ્રક્રિયાઓને આવરી લે છે. આ ક્રીણવટને લઈને જ એમના વ્યાકરણની પ્રમાણ્યમૂર્ધન્યતા આજ દિવસ સુધી અખાધિત રહી છે. આજે પણ એવી રિયતિ છે કે પાણિનીય પદ્ધતિએ જે વિદ્વાનો તૈયાર થયા હોય તેઓ 'વ્યાકરણના પંડિતો' કહેવાય છે. અર્ધમાત્રાલાઘવેન પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ એ મુપ્રસિદ્ધ ઉક્તિને ભારતવર્ષનાં મહાન વૈયાકરણોમાંથી માત્ર પાણિનિએ જ ચરિતાર્થ કરી આપી છે. એમનાં સૂત્રો બની શકે તેટલાં દૂષાં છે; એમણે માત્ર ૧૪ પ્રત્યાહારોમાં સમગ્ર વર્ણોને સમાવીને જગતના વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે એવી સુક્તિ રજૂ કરી આપી છે અદ્વલ્લખ વગેરે આ ચોંઠ પ્રત્યાહારોને 'મહેશ્વર સૂત્રો' કહેવામાં આવે છે. ભગવાન મહેશ્વર સિવજીએ ડમરૂ વગાડ્યું એમાંથી આ ચૌદ પ્રત્યાહારો નીકળી આવ્યા એની સાપ્રત્યયિક માન્યતા પ્રચલિત છે. આ આખ્યાયિકા જ પાણિનિની મહાન શુદ્ધિ-ચક્તિની આંકણી કરી આપે છે. સ્વરો, અર્ધસ્વરો, અનુનાસિક વ્યંજનો, યોપ

વ્યંજનો, અધોષ વ્યંજનો અને ઉભાક્ષરો એ ક્રમે એમણે વર્ણોની ગોઠવણી કરી આપી છે. આ ગોઠવણીની સાચી ખૂળીનો અનુભવ સ્વર-વ્યંજન-વિસર્ગ વગેરેની સંધિઓના વિષયમાં આપણને થયા વિના રહેતો નથી. પ્રત્યેક પ્રત્યાકારને અંતે લટકણિયા જેવા અનુબંધના વ્યંજનો મૂકી એમણે અચ્ચ, હલ્લ વગેરે સંજ્ઞાઓથી ઉચ્ચ પ્રકારનું ઉક્તિલાઘવ કરી આપ્યું છે.

(૨) એવું જ અનેકવિધ સમાન જેવા વિભક્તિ કાળ કૃત તેમ જ તદ્વિત જેવા પ્રત્યયોને વિશિષ્ટ અનુબંધો આપી એકબીજાથી ગુણધર્મો રહેલી પૃથક્કતા સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપી છે તે છે. તદ્વિત પ્રત્યયોના વિષયમાં આપણે આનો સમર્થ રીતે અનુભવ કરી શકીએ છીએ.

સંજ્ઞાઓના વિષયમાં પણ *इत्* (લોપ) જેવી દૂંકી સંજ્ઞાઓ, સ્વરને વૃ-લગાડી માત્ર તે તે સ્વર પૂરતી જ નિયમોમાં સ્પષ્ટતા, સ્વણું સ્વરો અને વ્યંજનોનો કિયાર-આ બધું એ લાઘવપદ્ધતિને આભારી છે.

(૩) ત્રીજી ભારે યુક્તિ તો એમની એક જ પ્રકારના ફેરફારો પામતા શબ્દોના 'ગણ' કરી આપ્યા તે છે સૂત્રમાં તો 'પ્રાદ્ય' કે એવી રીતે 'આદિ' શબ્દોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે. એમણે આવા ગણ સ્પષ્ટ કરવા જુદો ગણપાઠ રચ્યો છે, જેવો ધાતુઓના વિષયમાં ધાતુપાઠ પણ અલગ જ રચી આપ્યો છે. 'ગણપાઠ' માં મોટે ભાગે તો સમાન નિયમમાં આવના બધા શબ્દ સંગૃહીત કર્યા હોય છે. આમ છતાં બધા સમાર્પન શક્યા હોય ને એવા બીજા ધણા હોય તો આકૃતિગણોऽયમ્ (આ પ્રકારના બીજા ધણા છે) કહીને ચલાવી લેવામાં આવ્યું હોય છે.

(૪) સૂત્રોને થોડાં વર્ણોવાળાં કરવાને એમણે એક સરસ યોજના કરી છે. તે એક ચોક્કસ વિધાન કરી આપ્યા પછી બીજાં સૂત્રો આપે તેનો અર્થ ઉપર-ઉપરનાં સૂત્રોના શબ્દોથી સમગ્રી લેવાનો હોય છે તે આને 'અનુવૃત્તિ' કહેવામાં આવે છે. નવો વિષય શરૂ થતાં અધિકારસૂત્ર આપવાની એમણે પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, એનાથી પણ આ લાઘવ બરોબર જાળવી શકાયું છે.

(૫) એક બીજી ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુ તે એક જ વિષયને ઉદ્દેશી એક વિધાન થયું હોય અને પછી પાછું એ જ વિષયને લગતું બીજું વિધાન આવે. ત્યારે એવાં બે વિધાનમાંથી કોને પ્રયજ્ઞ માનવું એ વિશેની વિપ્રતિપેદે પરં-કાર્યમ્ (૧-૪-૨) એ સૂત્ર એની સ્પષ્ટતા કરે છે કે સમાન બળોમાં આપસ-આપસમાં વિરોધ થાય તો પછીતું જે વિધાન હોય તેને પ્રયજ્ઞ ગણવું. આ :

પ્રકારનો મિદ્ધાંત એમણે પહેલેથી સવાસાત અધ્યાય સુધી કરવાનું કહ્યું છે. (આમાં ફરી 'પર' 'નિત્ય' 'અંતરંગ' 'અપવાદ'ને ખ્યાલમાં રાખવાનું છે.) આઠમા અધ્યાયના ૨-૩-૪ એ છેલ્લા પાદોમાંનાં વિધાનોને એમણે અસિદ્ધ કોટીનાં ગણવા આદેશ આપ્યો છે. ૮-૨-૧ નું 'पूर्वत्रासिद्धम्' આ સૂત્ર એમ કહે છે કે સવાસાત અધ્યાયના કાર્યના વિષયમાં છેલ્લા ત્રણ પાદનાં સૂત્રોનું કથું ચાલતું નથી. એ ત્રણ પાદનાં સૂત્રોમાં પહેલાંનાં સૂત્રોએ જે વિધાન કથું હોય તેની પાસે પછીનાં સૂત્રોનું કાંઈ ચાલતું નથી. આમ છેલ્લા ત્રણ પાદ પૂરતું ઊભટ ક્રમે સિદ્ધ વિધાન એમણે સ્થાપી આપ્યું છે.

(૬) સૂત્રોમાં કોનું કોના પછી અને કોની પૂર્વે અમુક ચોક્કસ વિધાન થાય એ પરિભાષાસૂત્રોથી એમણે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (૧-૧-૬૬), 'तस्मादिति उत्तरस्य' (૧-૧-૬૭), 'अलोऽन्तस्य' (૧-૧-૫૨), 'स्थानेऽन्तरतमः' (૧-૧-૫૦), 'आदेः परस्य' (૧-૧-૫૪), 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' (૧-૧-૫૫) આ વગેરે સૂત્રો સૂત્રોમાં અર્થ કેવી રીતે કરવો એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. પાણિનિની આ જ વિશેષતા છે. એ રીતે કેટલાંક સૂત્રો પરિભાષાસૂત્રો છે, કેટલાંક સ્ત્રાપકસૂત્રો છે.

ઉપર મૂલ્યનું તે પ્રમાણે અષ્ટાધ્યાયીથી અલગ રીતે 'ગણપાઠ' અને ધાતુ-પાઠ' આપ્યા છે, અને વધુમાં શબ્દોની ખાસ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ કે વિકાસ બતાવવા 'ઉણાદિસૂત્રો' અને 'ફિટ્સૂત્રો' પણ આપ્યાં છે. 'લિંગાનુશાસન' કોશની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વનું છે.

પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરનું સાહિત્ય

"(૧) પાણિનિના મામા દાક્ષાયણુ વ્માડિએ 'અષ્ટાધ્યાયી' ઉપર એક લાખ શ્લોકપૂરનો 'સંગ્રહ' નામક વિવરણગ્રંથ રચ્યો હોવાનું શ્રુતપરંપરાથી નોંધાયેલું છે. પતંજલિએ ૨-૩-૬૬ ઉપરના મદાભાષ્યમાં શોભના સ્વલ્પ દાક્ષાયણસ્ય સંગ્રહસ્ય કૃતિઃ એવો નિર્દેશ પતંજલિના સમયમાં એ ગ્રંથના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આપે છે. પછીના લેખકોએ પ્રતીકો વગેરે ઉતારેલાં છે. પણ આજે એ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી; જૂના સમયમાં જ એ લુપ્ત થઈ ગયો હતો. એક વસ્તુ નોંધપાત્ર છે અને તે એ કે રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં 'ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं सिध्यति च कवीन्द्रः' (૩૬-૪૪) એ રીતે 'સંગ્રહ' ગ્રંથ નોંધાયેલો છે. (ઉત્તરકાંડની રચના પાણિનિ અને વ્યાડિના સમય પછી થઈ હોવાનું આ નાકપ દ્વી ગળ છે.)

(૨) મહાભાષ્યમાં કાત્યાયન, ભારદ્વાજ, સુતાગ, કોષ્ઠા, અને વાડવ આ પાંચ આચાર્યોનાં 'વાર્તિકો' હોવાનું જોવા મળે છે. કાત્યાયન સિવાયના અન્ય વાર્તિક-કારોનાં જે કાંઈ વાર્તિકો પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં નોંધ્યાં છે તેટલાં જ બચ્યાં છે; બાકીના ગ્રંથભાગો સર્વથા લુપ્ત થઈ ગયા છે. 'કાત્યાયને અષ્ટાધ્યાયીનાં ૪૦૦૦ સૂત્રોમાંથી ૧૫૦૦ સૂત્રો ઉપર ૪૦૦૦ જેટલાં વાર્તિક લખ્યાં છે. પાણિનિનાં વિધાનોને પોતાની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ કરવાનું, ક્યાંક સ્પષ્ટ કરવાનું કે ક્યાંક તે પૂર્તિ કરવાનું આ વાર્તિકો કામ કરે છે. વાજસનેયી પ્રાતિશાખિયમાં, જેનો સમાવેશ વિષય તરીકે થઈ શકે તેવાં સૂત્રો ઉપર, કાત્યાયને સુધારા ત્રણે સ્વયવવાનો યોગ જતો કર્યો નથી. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે કાત્યાયન પાણિનિના અનુયાયી ન હતા; મૂળે એ ઐદ્ર વ્યાકરણના પક્ષપાતી હતા. મહાભાષ્યમાં તેથી જ પતંજલિએ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં કાત્યાયનના વધારાઓ ઉપર, પ્રસંગ મળતાં, ટકોર કરી છે. '

આ વિલિન્ન વાર્તિકકારોના ગ્રંથો ઉપર ટીકાગ્રંથો પણ રચાયા હશે એવું 'મહાભાષ્ય'ના કેટલાક નિર્દેશોથી કહી શકાય એમ છે.

(૩) 'પાણિનિની વ્યાકરણ-શાખાના સમર્થ પુરસ્કાર મહર્ષિ' પતંજલિએ 'અષ્ટાધ્યાયી' ઉપર મહાભાષ્ય લખીને વ્યાકરણશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અમરત્વ અને અગ્રપદ ધારણ કર્યું છે. 'નાટ્યશાસ્ત્ર'ના વિષયમાં આચાર્ય અભિનવગુપ્તનો અભિગ્રાહ્ય પ્રભાવ મૂર્ધન્ય ગણાય છે તેવું જ 'વ્યાકરણશાસ્ત્ર'ના વિષયમાં પતંજલિનું છે. કાત્યાયનથી સખ્યાગ્રંથ સ્થળે વિરુદ્ધ પડીને એમણે પાણિનિનાં વિધાનોનું સમ્મળ સમર્થન કર્યું છે. મહાભાષ્યલેખનની એમની પદ્ધતિ સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અનોખી છે.

પતંજલિએ જે સૂત્રો ઉપર કાત્યાયને વાર્તિક લખ્યાં હતાં તે સૂત્રો ઉપરાંત પોતાને ચર્ચાનાં ઠીક લાગ્યાં તેવાં સૂત્રો ઉપર પણ ભાષ્ય લખ્યું છે. આમ ઘણાં સૂત્રો ભાષ્ય વિના રહી જાય છે. આ વિષયમાં એક આખ્યાયિકા એવી કહેવાય છે કે પતંજલિ જૂર્જરપત્રો ઉપર ક્રમશઃ ભાષ્ય લખી પ્રત્યેક સૂત્રવિભાગ અલગ બાંધે જતા હતા. આવી રીતે તૈયાર થયેલા ગ્રંથનાં કેટલાંક સૂત્રોના તે તે ખંડ બકરીઓ ખાઈ ગઈ હતી. આ માલુમ પડતાં જે સૂત્રોના ખંડ બચ્યા તે સચવોઈ રહ્યા અને આપણને મળતું 'મહાભાષ્ય' રાજતરંગિણી અને વાક્યપદીયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ મહાભાષ્યની પ્રતો પણ ખૂબ વિદ્યુત પાઠવાળી થઈ ચૂકી હતી. સદ્ભાગ્યે કાશ્મીરના રાજા જયપીડના સમય (ઈ. સ. ૭૫૨-૭૮૩)માં એક જ

શુદ્ધ પ્રાન બચેલી મળી આવી હતી, જેના ઉપરથી પછી અનેક પ્રનો તૈયાર થઈ દેશમાં વહેતી થઈ હતી.

પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિની એ વિશિષ્ટતા રહી છે કે એમના સમયની જીવંત સંસ્કૃત ભાષાનો એમણે સર્વાંગીણ અભ્યાસ કરી નિષ્કૃષ્ટ સાધી આપ્યા હતા. એક રીતે જીવંત સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ-વિચારની પતંજલિના મહાભાષ્ય સાથે ઇતિશ્રી થાય છે.

(૪) ભર્તૃહરિ અને રાજતરંગિણીકાર કદ્દહણના જણાવ્યા પ્રમાણે કોર્પ ચંદ્રાચાર્યે વિલુપ્તપ્રાય પાતંજલ મહાભાષ્યનો સમુદ્ધાર કર્યો હતો. ‘ચાંદ્ર વ્યાકરણ’ તરીકે જાણવામાં આવેલું વ્યાકરણ તે આ ચંદ્રાચાર્યનું રચેલું લેખાય છે. એના ૧-૨-૮૧મા સૂત્રમાં ઉ. ત અજયત્ જત્તો હ્રણાન્-ગટ સરદારે હ્રણો ઉપર વિજય મેળયો એ વાત તોરમાણ અને ભિરિકુલના સમયનો નિર્દેશ કરી ગય છે.

(૫) પતંજલિ પછી લગભગ પાંચસે વર્ષ બાદ વાક્યપદીયકાર ભર્તૃહરિ મહાભાષ્ય ઉપર સં. ટીકા ‘દીપિકા’ લખનારા તરીકે જાણવામાં આવે છે. આ પાંચસો વર્ષના ગાળાના ‘મહાભાષ્ય’ ઉપર એક કરતાં વધુ ટીકાઓ રચાઈ હશે એવું ભર્તૃહરિના અહીંતહીંના નિર્દેશથી સમજવામાં આવે છે. ભર્તૃહરિનાં વિધાનો એટલાં ચોક્કસ છે કે એને બધા વૈયાકરણો પ્રમાણ માને છે. આ ભર્તૃહરિ માળવાના ગણાધીશ વિક્રમાદિત્યનો ભાઈ હોવાની જનશ્રુતિ છે, તો વળી બીજાઓ વલ્લભીપુર(સૌરાષ્ટ્ર)માં રાજા ધરમેન મૈત્રકના સમયમાં થયેલા ‘રાવણવધ’ નામથી જાણીતા ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ના કર્તા ભટ્ટિ સાથે એકરૂપ ગણે છે. શતકત્રયીના કર્તા ભર્તૃહરિની સાથે પણ આની અનન્યતા સ્વીકારાઈ છે.

(૬) મહાભાષ્ય ઉપર ‘પ્રદીપ’ નામની સમર્થ ટીકા કૈયટની જાણવામાં આવી છે. એ કાશ્મીરનો હતો. કૈયટના ‘પ્રદીપ’ ઉપર ૧૫ જેટલી ટીકાઓ મળે છે, એ જ આ ગ્રંથની મહત્તા માટે પૂરવું છે.

આ પછી (૭) મૈત્રેય રસિત અને (૮) પુરુષોત્તમદેવ એ બે બીજા મહાભાષ્યના ટીકાકારો જાણવામાં આવ્યા છે. પુરુષોત્તમની લઘુદ્રષ્ટિ ઉપર બે ટીકાઓ સંમેલી જાણવામાં આવી છે.

(૯) ધનેશ્વર (૧૨ મી શતાબ્દી), (૧૦) શેષ નારાયણ (૧૫ મી શતાબ્દી), (૧૧) વિષ્ણુમિત્ર (૧૬ શતાબ્દી), (૧૨) નીલકંઠ વાઙ્મયેષી (૧૬ મી શતાબ્દી), (૧૩) રોષ વિષ્ણુ (૧૬ મી શતાબ્દી), (૧૪) શિવરામેન્દ્ર સરસ્વતી (૧૬ મી શતાબ્દી)

પછી) (૧૫) પ્રયાગવેંકટાદ્રિ (અજ્ઞાત સમય), (૧૬) તિરુમલ યજ્ઞવા (અજ્ઞાત સમય), (૧૭) કુમારતનય (અજ્ઞાત સમય), (૧૮) રાજનસિંહ (અજ્ઞાત સમય), (૧૯) નારાયણ (મોડેના), (૨૦) સર્વેશ્વર દીક્ષિત (અજ્ઞાત સમય), (૨૧) ગોપાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી (મોડેના) આ લેખકોએ ' મહાભાષ્ય ' પર નાની મોટી ટીકાઓ રચેલી જાણવામાં આવી છે.

કૈયટના ' મહાભાષ્યપ્રદીપ'ના ટીકાકારોમાં નાગેશ ભટ્ટનું નામ મહાન વૈયાકરણ તરીકે જાણીતું છે. ' ઉદ્દ્યોત ' નામની આ ટીકાના લેખક નાગેશ ભટ્ટ ઈ. સ. ૧૬૭૪-૧૭૫૪ માં હયાત હતા, અને મહારાષ્ટ્રીય હતા નાગેશ કે નાગોજી ભટ્ટ નામથી સુવિખ્યાત આ મહાન વૈયાકરણ પ્રથમ ' લઘુમંજૂષા ' અને ' લઘુશબ્દેદુશેખર ' નામના ગ્રંથોની રચના કર્યા પછી ' ઉદ્દ્યોત'ની રચના કરી હતી. એમના ' બૃહચ્છબ્દેદુશેખર ' ' પરિભાષેદુશેખર ' ' પરમ લઘુમંજૂષા ' ' રક્ષેટવાદ ' અને ' મહાભાષ્ય પ્રત્યાખ્યાનસંગ્રહ ' એ વ્યાકરણ-તત્ત્વનિરૂપક ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે. ઈ. સ. ૧૬૯૪-૧૭૪૪ માં હયાત વૈદ્યનાથ કિંવા વેળનાથ પાયગુડેએ આ ' ઉદ્દ્યોત ' ઉપર પાંચી વ્યાખ્યા લખી છે. અત્યારે ' નવાલ્લિક ' પૂરતી એ છપાઈ છે.

અષ્ટાધ્યાયી પર વૃત્તિઓ—અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રોની પૂર્વાપર સંબંધ બતાવતી સરળ વૃત્તિઓ સૂત્રાર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. સોદાહરણ આવી પ્રથમ વૃત્તિ ખુદ પાણિનિએ જ રચી હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે, પણ આજ એ પ્રાપ્ય નથી. બીજા વૃત્તિકાગેમાં કુણિ (ઈ. સ. ૧૧ મી સદીથી પૂર્વે), માધુર (ઈ. સ. ૧૧ મી સદીથી પૂર્વે), શ્રોભૂતિ (ઈ. સ. ૧૧ મી સદીથી પૂર્વે), વરરુચિ (કાત્યાયન વરરુચિથી અન્ય), દેવનંદી (ઈ. સ. ૪૫૦-૫૦૦) દુર્વિનીત (ઈ. સ. પાંચમી સદીનો પાછલો ભાગ), સુલ્લિ ભટ્ટ (ઈ. સ. ૬૫૦ પૂર્વે), નિર્હર (ઈ. સ. ૬૫૦ પૂર્વે), અને સુપ્રસિદ્ધ કાશિકાવૃત્તિકાર જ્યાદિત્ય અને વામન (ઈ. સ. ની ૭ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ—આમાં પહેલા પાંચ અધ્યાયની વૃત્તિ જ્યાદિત્યની અને બાકીના ત્રણ અધ્યાયની વિશેષ પ્રૌઢિવાળી વૃત્તિ વામનની) છે. કાશિકાવૃત્તિ ઉપર જિતેન્દ્રભુદ્ધિએ ' વિવરણપંચિકા ' લખી છે. એ ઉપરાંત બીજા મણાઓએ પણ ટીકાઓ લખી છે.

અષ્ટાધ્યાયી ઉપર ભાગવૃત્તિકાર ભત્રીંજી, ભદ્ર જયંત, કેશવ, ઇંદુભિત્ર, મૈત્રેય રક્ષિત, પુરુષોત્તમદેવ, શરણદેવ, ભદ્રોજ દીક્ષિત, અપ્પય્ય દીક્ષિત, નીલકંઠ વાળપેચી, અન્નભદ્ર, ગોપાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, ઓરભદ્ર અને દયાનંદ સરસ્વતીએ પણ દીક્ષાપત્રની વૃત્તિઓ રચી છે. બીજા પણ થોડા વૃત્તિકારો જાણવામાં આવ્યા છે.

આમાંથી ભદ્રોજ દીક્ષિતની વૃત્તિ ‘શબ્દકૌમુલ’ નામથી જાણીતી છે, જેના ઉપર વાગેશ ભદ્ર, વૈદ્યનાથ પાયગુંડે, વિદ્યાનાથ શુક્લ, રાધાવેદ્રાચાર્ય, કૃષ્ણભિત્ર અને ભાસ્કર દીક્ષિતની દીક્ષાઓ છે. આ ‘શબ્દકૌમુલ’ના ખંડોને પંડિતરાજ કવિ જગન્નાથે ‘કૌમુલખંડ’ બખેલું છે.

પ્રક્રિયાત્રયો—અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણની રચના એવી છે કે કોઈ પણ એક વિષય કે પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો એક જ રીતે જ મળી શકતું નથી અને તેથી સમગ્ર ગ્રંથનું અધ્યયન આવશ્યક બને છે. આમાંથી મુક્ત કરવા કેટલાક વિદ્વાનોએ પ્રકરણ યા પ્રક્રિયાવાર વિષયવિભાગ કરી, જરૂરી સૂત્રો અહીં તહીંથી ખેંચી એકઠાં કરી આપ્યાં છે. આનાથી વ્યાકરણનું વિષયવાર ક્રમિક જ્ઞાન ખૂબ સરળ બને છે. ભદ્રોજ દીક્ષિતની ‘સિદ્ધાંતકોમુદી’ એનું સર્વોચ્ચ સર્વાંગપૂર્ણ ઉદાહરણ છે. આ દિશામાં ધર્મકીર્તિ (ઈ. સ. ૧૧ મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) નો ‘ઉપાવતાર’, અજ્ઞાત લેખકનો ‘પ્રક્રિયારત્નાકર’, વિમલસરસ્વતી (ઈ. સ. ૧૪ મી સદીથી પૂર્વે) ની ‘ઉપમાલા’, રામચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૫ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ) ની સુપ્રસિદ્ધ ‘પ્રક્રિયાકોમુદી’ ભદ્રોજ દીક્ષિતથી પૂર્વના ગ્રંથો છે. તે વરદરાજની ‘મધ્યસિદ્ધાંતકોમુદી’ અને ‘લઘુસિદ્ધાંતકોમુદી’ એ પછીના અને ‘સિદ્ધાંતકોમુદી’ની ટૂંકવચમાં આવેલી આગતિઓ છે.

ભદ્રોજ દીક્ષિત—‘સિદ્ધાંતકોમુદી’ અને એના ઉપરની સ્વોપજ દીક્ષા ‘પ્રોત્તમોદયા’થી સમગ્ર ભાગતત્ત્વનાં વ્યાકરણોમાં માનવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા તો ‘ભદ્રોજ દીક્ષિત’ છે. એમનો જીવનકાલ ઈ. સ. ૧૫૫૦-૧૬૩૦ નો સિદ્ધ છે.

એઓ જાતિએ આદિ તૈવંગ આજણ દત્તા અને કર્ણાટમાં આવેલા ‘મિસ્ત્રિયંદલ’ નામક ગામમાં જન્મ્યા હતા. દૈપ્યુર ચર્ક એઓ વિગેળ

અભ્યાસ કરવા કાશીના એ સમયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન 'રામકૃષ્ણ' પાસે જઈ રહ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીધર હતું અને મોસાળનો સંબંધ મહારાષ્ટ્ર સાથે હતો. એમનો પુત્ર અમરકોશ-ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત પોતાના મંગલાચરણમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે ભદ્રોજનાં પત્નીનું નામ 'બલવી' હતું. ભદ્રોજ દીક્ષિતના નાના ભાઈનું નામ રંગોજી ભદ્ર હતું. એમના પુત્ર કૌંડભટે 'વૈયાકરણભૂષણ' નામનો ગ્રંથ લખ્યાનું જાણીતું છે. સુપ્રસિદ્ધ નાગેશ ભટ્ટના ગુરુ હરિ દીક્ષિત ભદ્રોજ દીક્ષિતના પૌત્ર થાય. ભદ્રોજ દીક્ષિતે વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જેમ 'શેષકૃષ્ણ' પાસે કર્યો હતો તેમ વેદાંત અને મીમાંસાનો અભ્યાસ સુપ્રસિદ્ધ શાંકર પંડિત અપ્પય્ય દીક્ષિત (મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૫૮૩) પાસે કર્યો હતો, એના એક બીજા ગુરુ શંકર ભટ્ટ હતા, જેમણે અકબર પાસેથી 'પંડિતાગ્રણી'ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. ભદ્રોજ દીક્ષિતને સુપ્રસિદ્ધ પંડિતરાજ જગન્નાથ સાથે ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં 'વાદ' થયો હતો. જગન્નાથે 'શબ્દકૌસ્તુભ-ખંડન' અને 'મતોરમાક્રયમર્દન' એ બે ગ્રંથો ભદ્રોજ દીક્ષિતના એક ગ્રંથોના ખંડનરૂપે લખેલા જાણીતા છે.

એમના ૩ ગ્રંથ—ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે ભદ્રોજ દીક્ષિતે પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ ઉપર 'શબ્દકૌસ્તુભ' નામનું વિવરણ, પ્રક્રિયાઓને લક્ષ્યમાં રાખી પ્રકરણવાર 'સિદ્ધાંતકૌમુદી' અને સિ. કૌ. ઉપર સ્વોપદ્ય ટીકા 'પ્રૌઢ મતોરમા' લખ્યાં છે. આ ટીકામાં એમણે કેટલેક સ્થળે ગુરુ શેષકૃષ્ણના અભિપ્રાયોથી વિરુદ્ધ જઈ અભિપ્રાયો આપ્યા છે. આ જ કારણે જગન્નાથે પોતાના ખંડનાત્મક ગ્રંથોમાં ભદ્રોજ દીક્ષિતને 'ગુરુદ્રોહી'ની ગાળ આપી છે.

ભદ્રોજ દીક્ષિતના 'મીમાંસા' અને 'ધર્મશાસ્ત્ર' ઉપર પણ ગ્રંથો છે. એ રીતે એ મોગલયુગના 'સંસ્કૃત-પુનર્જીવન' કાલના એક મહા-સમર્થ પંડિત હતા.

સિદ્ધાંતકૌમુદી—આ ગ્રંથની સર્વોપયોગિતા અને સર્વોપકારકતાને લક્ષ્યમાં લઈ સમર્થ પંડિતોએ એના ઉપર સં. ટીકાઓ લખી છે. એમાંની સમર્થ અને ખૂબ પ્રચલિત એવી ટીકા (૧) જ્ઞાનેન્દ્રસરસ્વતીની 'તત્ત્વ-જોધિની' છે. ઝીણવટ-ભરી રીતે લખવામાં આવેલી આ ટીકા ચર્ચારૂપદ એક પણ મુદ્દો જવા દેતી નથી. (૨) નીલકંઠ વાજપેયીની 'સુખજોધિની',

૩) રામાનંદની 'તત્ત્વદીપિકા' (હલન્ટ સ્ત્રીલિંગ સુધી તૂટક), (૪) (૫) નાગેશ ભટ્ટના 'બૃહચ્છબદેંદુશેખર' અને 'લઘુશબ્દેંદુશેખર', (૬) રામ-કૃષ્ણની 'રત્નાકર' ટીકા, (૭) રંગનાથ યજ્ઞવાની 'પૂર્ણિમા', (૮) કૃષ્ણમિત્રની 'રત્નાર્ણવ', (૯) રામચંદ્રની 'વૈદિક અને સ્વર-પ્રક્રિયા' પૂરતી વ્યાખ્યા, (૧૦) જયકૃષ્ણની 'સ્વરપ્રક્રિયા'ની, (૧૧) હેરવમિશ્રની 'લિંગાનુશાસન' પૂરતી ટીકા, (૧૨ થી ૨૨) ઉપરાંત તિરુમલ દ્વાદશાહયાજી, તોપ્પલ દીક્ષિત, ચાર અજ્ઞાત ટીકાકારો, લક્ષ્મીનૃસિંહ, શિવરામચંદ્રસરસ્વતી, ઇન્દ્રદત્તો-પાધ્યાય, સારસ્વત મૂઢ મિશ્ર અને વલ્લભની ટીકાઓ રચાઈ છે. અર્વાચીન યુગમાં 'બાલમનોરમા' જેવી ટીકાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સિ.કૌ.નો અંગ્રેજી અનુવાદ 'અસુ'નો પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. શ્રી. 'રે'નો પણ વિવેચનાત્મક અનુવાદ ખૂબ જાણીતો છે.

ભદ્રોજી દીક્ષિતના કાર્યથી સંતોષ નહિ પામેલા વિદ્વાનોએ એમની 'પ્રોઠ્ઠ મનોરમા'ના ખંડનમાં ગ્રંથ લખ્યા છે. એવાઓમાં શેખરીશ્વરના કાઈ એક પુત્રના નામનો નિર્દેશ પંડિતરાજ જગન્નાથ કવિએ 'મનોરમા-દ્રવ્યમર્દન'માં કર્યો છે. આ ગ્રંથ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે. ચક્રપાણિદત્તનો ગ્રંથ અપૂર્ણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જગન્નાથનો 'મનોરમાદ્રવ્યમર્દન' પણ અપૂર્ણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જગન્નાથે 'શબ્દકૌમુદી' ઉપર પણ ખંડનાત્મક ગ્રંથ લખ્યો છે એ આ પૂર્વે કહેવાયું છે.

સિદ્ધાંતકૌમુદીની આયોજના—ઉપર એ સૂચવાયું છે કે સિ. કૌ.માં વિષયવાર પ્રકરણો જુદાં પાડી, 'અષ્ટાધ્યાયી'માંથી તારવીને સૂત્રો આપી, સૂત્રવાર પ્રાચીન વ્રત્તિ આપી, એના ઉપર ઉદાહરણાદિ આપવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથના લેખકે 'પૂર્વાર્ધ' અને 'ઉત્તરાર્ધ' એમ બે ભાગ કરી 'પૂર્વાર્ધ'માં 'અંગા' 'પરિભાષા' 'સંધિઓ', 'નામો'નાં ૬ પ્રકરણોમાં 'રૂપાખ્યાનોની સિદ્ધિ', 'અન્યયો' 'સ્ત્રી-પ્રત્યયો' 'કારક' 'સમાસ' અને 'તદ્વિત પ્રત્યયો'ની પ્રક્રિયાઓ સર્વોગપૂર્ણ આપી છે, જ્યારે 'ઉત્તરાર્ધ'માં ધ્રાનુઓનાં દસ કાળ અને અર્થનાં રૂપાખ્યાનોની સિદ્ધિ, સાધિત રૂપા-ખ્યાનોની દસ પ્રક્રિયા, 'ક્રત્યયોનું' ઉચ્ચારિત પ્રત્યયો સહિત નિરૂપણ, 'વૈદિક પ્રક્રિયા' અને 'સ્વરપ્રક્રિયા', તથા 'લિંગાનુશાસન' આદિ વસ્તુઓ આપી છે. 'અષ્ટાધ્યાયી'નાં પ્રાયઃ બધાં સૂત્રો આ ગ્રંથમાં યથાર્થતાન સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. રામચંદ્રની 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' વગેરે આ

પૂર્વના અંથોની પદ્ધતિ આ જ પ્રકારની છતાં એ બધા પ્રક્રિયાકારોએ જરૂર પૂરતાં અમુક અમુક સૂત્રોથી જ ચલાવી લીધું હતું.

થોડી જાદલતા—વિષયવાર સૂત્રોને કાળવી લેવામાં આવતાં ‘અનુ-વૃત્તિ’ ઉપર સાવધાની રાખવાની અનિવાર્યતા જિભી થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને સૂત્રોનો અસલ ક્રમ યાદ નથી જ હોતો તેથી મુખ્યત્વે ‘વૃત્તિ’ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. આવી સ્થિતિમાં થયેલાં કેટલાંક વિધાન કેટલીક વાર ગૂંચવણ જિભી કરે છે. આને જ કારણે ‘પર’ ‘નિત્ય’ ‘અંતરંગ’ અને ‘અપવાદ’ સૂત્રોનો યથાતથ ખ્યાલ જિભો થતો નથી. એટલે વિદ્યાર્થીએ ભદ્રોજ દીક્ષિતનાં વિધાનોને જ હૃદયમાં દઢ રીતે ઉતારવાનાં રહે છે. અને પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓને તો આ અંથ દુર્લભ જ બની રહે છે. આ મુશ્કેલી છતાં ભદ્રોજ દીક્ષિતની ‘અષ્ટાધ્યાયી’ના સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરી પ્રમાણશુદ્ધ વ્યાકરણ આપવાની જબ્બર સેવા સમગ્ર સંસ્કૃત વાક્યમયમાં અદ્વિતીય પ્રકારની થઈ છે અને ‘વૈયાકરણ-સિદ્ધાંતકૌમુદી’ સંજ્ઞા સમગ્ર રીતે અન્વર્થક બની રહી છે. વ્યાકરણના સમગ્ર સિદ્ધાંતો યથાતથ આ મહાન અંથમાં નિરૂપાયા છે.

‘મધ્યસિદ્ધાંતકૌમુદી’ અને ‘લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદી’

પંડિત વરદરાજે શુરુની સિ. કૌ. ઉપરથી આ અંથો લખ્યા છે. મ. સિ. કૌ.માં વિદ્યાર્થીઓને સરળતા થાય એ માટે જરૂર પૂરતો અંથભાગ તારવી આપ્યો છે, બ્યારે ‘લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદી’ એ મ. સિ. કૌ.નો આરંભના વિદ્યાર્થીઓ માટેનો સંક્ષેપ છે. આ બેઉ અંથોમાં ‘સમાસ’ ‘તદ્વિત’ ને કૃદંતો પછી અને ‘વૈદિકી પ્રક્રિયા’ પૂર્વે મૂકી આટલો કમભેદ કર્યો છે. મ. સિ. કૌ.ના આરંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભદ્રોજ દીક્ષિત વરદરાજના શુરુ થતા હતા. લ. સિ. કૌ.માં વૈદિકી પ્રક્રિયા વગેરે છેલ્લાં પ્રકરણ આપવામાં આવ્યાં નથી.

પાઠ્યભાગ

અહીં પ્રસિદ્ધ થતા ‘પાઠ્યભાગ’માં યુનિવર્સિટીએ નિશ્ચિત ક્ષેત્રો અંશનો સમાવેશ થાય છે. સિ. કૌ. માં જરૂરી બધી જ સંજ્ઞાઓ ‘સંજ્ઞા પ્રકરણ’માં આવતી નથી. ‘સંજ્ઞા’ઓ મુખ્યત્વે બે બકારની છે : વ્યાપક સંજ્ઞાઓ અને પાણિનિને અભીષ્ટ નિરોધ સંજ્ઞાઓ.

વ્યાપક સંજ્ઞાઓ—[પ્રત્યાહાર] સ્વર હેસ્વ દીર્ઘ પ્લુત ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અનુનાસિક અનુસ્વાર સવર્ણ—પૂર્વસવર્ણ—પરસવર્ણ પ્રયત્ન વિસર્જનીય [જિહ્વામૂલીય ઉપધ્માનીય સ્પર્શ અંતસ્થ (અર્ધસ્વર) ઊષ્માક્ષર વિવાર સંવાર શ્વાસ નાદ ધોપ અધોપ અદ્યપ્રાણ રેફ (= રકાર, વાર્તિકમાં)] વૃદ્ધિ ગુણ ધાતુ નિપાત ઉપસર્ગ ગતિ વિભાષા અન્યતરસ્યામ્ અવસાન સંહિતા પદ સંયોગ સ્થાની લોપ યમ આત્રેડિત પદાંત પ્રગૃહ [પ્રકૃતિભાવ] પ્રત્યય [(ઉપસંખ્યાન 'વાર્તિક' માં)] પ્રાતિપદિક લિંગ પરિભાણ સંબોધન કારક વિભક્તિ કર્મ અનલિહિત અલિહિત અકથિત કર્મપ્રવચનીય કર્તા કરણ હેતુ સંપ્રદાન ભાવવચન વચન તુમ્ [ઉપપદ વિભક્તિ] અપાદાન આખ્યાત ક્રિયા સર્વનામ સંબંધ [અનાદરે પછી—સતિ સપ્તમી] અધિકરણ પ્રથમા (વગેરે વિભક્તિઓ)

પાણિનિને અભીષ્ટ વિશેષ સંજ્ઞાઓ—પ્રત્યાહારોની અચ્ વગેરે, ઇત્ (= લોપ), અત્-ઇત્-ઉત્ વગેરે તપર, ઉદિત્ (કુ પુ વગેરેની વર્ગવાચક), ટિત્ (= ઙના લોપવાળી), કિત્ (કૂના લોપવાળી), મિત્ (મૂના લોપવાળી), ડિત્ (ઙના લોપવાળી), ટિ (= ઉપાંત્ય સ્વરસહિતની શ્રુતિ), ડાચ્ (= અંત્ય 'આ' પ્રત્યય), ણે (અસ્મે વગેરેમાં સ્થિત 'પ' પ્રત્યય), કુક્ (= કૂ મધ્યગ), ટુક્ (= ટૂ મધ્યગ), ધુદ્ (= ધૂ મધ્યગ), તુક્ (= તૂ મધ્યગ), હમુદ્ (હ ણ ન્ મધ્યગ), સુદ્ (= સૂ મધ્યગ), લુપ્ (= લોપ), લ્યપ્ (સં. ભૂ. નો ય) વગેરે.

આ પછી આવી બીજી અનેક સંજ્ઞાઓ પોતાને ઉક્તિલાઘવ સાચવવા અને એકબીજાથી અલગ પાડ્યા પાણિનિએ નવી ઊભી કરેલી આગવી સંજ્ઞાઓ છે. પછીના મોટા ભાગના સ્વતંત્ર વ્યાકરણકારોએ એ સ્વીકારી નથી, સ્વીકારી હોય ત્યાં પોતાને અભીષ્ટ ફેરફારો સાથે.

પરિભાષા—સૂત્રોનો અર્થ કેમ કરવો એ 'પરિભાષા' નો વિષય છે. આ પરિભાષાના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) વાચનિષ્ટી—પાણિનિએ મૂચવેલી, (૨) શાપદસિદ્ધા—પાણિનિનાં સૂત્રોપાંથી ઊભી થતી, અને (૩) ન્યાયસિદ્ધા—અવદારમાંથી ઊભી થતી. આમાંની છેલ્લી એ દાતો 'વાર્તિકો' માં મૂચવાયેલી છે. આ તો પતંજલિના મહાભાષ્યમાં. આમાંની પ્રથમની એ મં. વ્યાકરણને લગતી છે અને એમાં વ્યાકરણવિષયક સંજ્ઞાઓ મળે છે. ત્રીજી વ્યાકરણ-વિચારમાં જ ઉપયોગી છે એવું નથી, બીજાં શાસ્ત્રોમાં

પણ એનો ઉપયોગ છે. ‘પરિભાષાઓ’ પણ શાસ્ત્રવિચારમાં મહત્વનું અંગ છે એ નાગેશ ભટ્ટના ‘પરિભાષેદુશેખર’ જેવા ગ્રંથથી જ સમજી શકાય.

ઉપર યથાર્થાન સૂત્રોમાં થયેલી વિભક્તિઓના ઉપયોગથી સૂત્રનો અર્થ કેમ કરવો એ સૂચવાઈ ગયું છે, ‘પરિભાષા પ્રકરણ’ના અંત ભાગમાં ‘સ્વરિત્તેનાધિકાર: ૧-૩-૧૧’ એ સૂત્રના વિવેચનમાં આપેલા ત્રણ પરિભાષા-પ્રતીકો ખૂબ મહત્વનાં છે. ત્યાં ‘પર’ ‘નિત્ય’ ‘અંતરંગ’ ‘અપવાદ’ ‘બહિરંગ’ અને ‘અકૃતવ્યૂહતા’ આ છ પરિભાષા સમજવા જેવી છે. એના જ્ઞાનથી સૂત્રોના બલાબલનો નિર્ણય કરવાની સરળતા થાય છે.

પર—‘વિપ્રતિપેદ્યે પરં કાર્યમ્ ૧-૪-૨’ એ સૂત્રમાં સવાસાત અધ્યાયનાં સૂત્રોમાં થયેલાં વિધાનોમાં પૂર્વ-પૂર્વના વિધાનો કરતાં પછી પછીનાં તદ્વિપયક વિધાનોની બલવત્તા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

નિત્ય—પરંતુ જે ‘નિત્ય’ વિધાન હોય તો એ ‘પર’ના વિધાન કરતાં બલવત્તર થાય છે.

અંતરંગ—એમાં પણ જે ‘અંતરંગ’ હકીકત નિર્દિષ્ટ હોય છે તો તો એ ‘પર’ અને ‘નિત્ય’ બેઉ પ્રકારનાં વિધાનોથી બલવત્તર બની રહે છે.

અપવાદ—પરંતુ ‘અપવાદ’ સૂચવવામાં આવ્યો હોય તો એ પેલાં ત્રણ કરતાં બળવાન હોય છે.

બહિરંગ—‘અંતરંગ’થી સ્પષ્ટ હોય તેને ‘બહિરંગ’ વિધાન કોઈ પણ રીતે બાધક થઈ શકતું નથી.

અકૃતવ્યૂહતા—એક વાર એક વિષય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હોય અને કાર્ય પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું હોય. તો પછી બીજાં ગમે તેટલાં વિધાન હોય, પૂર્વની સિદ્ધ વસ્તુને એ કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ બોલો કરી શકતાં નથી.

આ પરિભાષાઓની જ્ઞાનેન્દ્રસરસ્વતીએ સિ. ઈ.ની ‘તત્ત્વબોધિની’ દીકામાં કરેલી સ્પષ્ટતા ખૂબ ઉપકારક થઈ પડશે. એનો સંક્ષેપ આ છે :

(૧) ‘પૂર્વ’ કરતાં ‘પર’ની બલવત્તા : જ્ઞાનેન્દ્રસરસ્વતી જણાવે છે કે કિંચ અપ્રામ્ય ઔઞ્ (૭-૧-૨૧) इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अप्रनोऽद्वाज्जदशसोरित्युक्तेऽप्यप्रनोऽङ्गसंज्ञा-निमित्तभूतौ यौ जदशसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकादित्यष्टत्रयशब्दा-

દુત્તરયોરેવ ઔશ્ સ્યાત્ ન તુ પૂર્વયોરિતિ દિક્—(નિ. સા, આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨)—‘અષ્ટામ્ય ઔશ્’ એ સૂત્ર અષ્ટન્ શબ્દ પછી પ્રથમા ય. વ. ના જસૂ : અને દ્વિતીયા ય. વ. ના શસૂ પ્રત્યયને સ્થાને ઔ આદેશ થવાનું વિધાન કરે છે. અહીં ત્રણ પરિભાષા આખ સામે આવે છે : ‘અલોઽન્યસ્ય (૧-૧-૫૨)’ એ સૂત્ર પ્રમાણે જસૂ-શસૂના અંત્ય સૂનો જ માત્ર ઔ થાય; ‘આદેઃ પરસ્ય (૧-૧-૫૪)’ એ સૂત્રથી જસૂ-શસૂ ના આદિ ભાગ જ-શ (‘જ્-શ્’ ના લોપે અવશિષ્ટ ‘અ’) નો ઔ થવા જાય; ત્યાં ‘અનેકાલ્ શિત્સર્વસ્ય (૧-૧-૫૪)’ એ સૂત્ર જેમાં શ્ દ્વિત્-લોપસંદ્ધ હોય તેવો આદેશ કાઠ એક ખડને ન થતાં સમગ્રને થાય એમ કહે છે, તેથી ન તો એકલા ‘જ-શ (=અ નો કે ન તો એકલા અંત્ય ‘સૂ’ નો ઔશ્ થાય, પરંતુ સમગ્ર જસૂ-શસૂનો ઔશ્ થાય એમ કહે છે. સૂત્રક્રમ પ્રમાણે આદેઃ સૂત્ર ૫૪ મું છે, જ્યારે અનેકાલ્ સૂત્ર ૫૫ મું છે, એટલે ‘વિપ્રતિપેદ્યે પરં કાર્યમ્ (૧-૪-૨)’ એ સૂત્રમાં વિધાન કયું છે તે પ્રમાણે સવાસાત અધ્યાયોમાં પહેલાં કરેલા વિધાનથી પછી કરેલું વિધાન જુદું કાઠ કહેતું હોય તો એ પછીનું વિધાન પ્રયજતા ધારણ કરે, એ ન્યાયે અનેકાલ્ નું વિધાન અહીં કારગત નીવડે છે. અને અષ્ટામ્યઃમાં પાંચમી વિભક્તિ છે તેથી ‘તસ્માદિત્યુત્તરસ્ય (૧-૧-૬૭)’ પ્રમાણે પછીના જસૂ-શસૂનો જ આદેશ ઔશ્ થાય; પૂર્વના ‘તસ્મિન્નિતિ નિર્દિષ્ટે પૂર્વસ્ય (૧-૧-૬૬)’ એ સૂત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે જસૂ-શસૂની પહેલાંના અષ્ટન્નો આદેશ ઔશ્ ન થાય.

આગ ‘પૂર્વ’ કરતાં ‘પર’ની પ્રયજતાનું આ ઉદાહરણ થયું.

૨. ‘પર’ કરતાં વળી ‘નિત્ય’ની પ્રયજતા : યથા—તુદાદિભ્યઃ શઃ (૩-૧-૭૭) ‘તુદતિ । ‘રુઘાદિભ્યઃ જ્ઞમ્ (૩-૧-૭૮) ‘રુણદ્વિ । પરમપિ લઘૂપધગુણં ચાધિત્વા નિત્યત્વાત્ શક્ષમો (નિ. સા. આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨) —અહીં તુદ્ = તિ અને રુઘ્ + તિ એવું ક્ષો પછી તુદ્ વગેરે ૭ઠા ગણના ધાતુઓને શ્ (=અ) અને રુઘ્ વગેરે સાતમા ગણના ધાતુઓને જ્ઞમ્ (=જ) વિધરણ લાગવાનું ઉપરનાં બે સૂત્રોથી અનુક્રમે વિધાન કરવામાં આવે છે, અહીં ‘પુનન્તલઘૂપધસ્ય ગુણઃ (૭-૩-૮૬)’ એ મુત્રથી ઉપરનાં દત્ત વ્યવસ્થા ગુણ થવાનું થાય છે, અને વચ્ચે પેલાં સૂત્રોથી તે તે વિધરણ ઉમેરાય છે. આમાં વિધરણનું લાગણું ‘નિત્ય’

કોટિનું છે. પુગન્તં એ સૂત્રક્રમમાં સાતમા અધ્યાયનું હોઈ ‘પર’ તરીકે ગુણ કરે, પરંતુ પ્રથમનાં સૂત્રો ‘નિત્ય’ (અનિવાર્ય) કોટિનાં હોઈ ‘ગુણ’નો આધ કરે છે. જે કાર્યની પહેલાં યા કાર્યની પછી અનિવાર્ય રીતે અસર કરે છે તે ‘નિત્ય’ કહેવાય છે. આમ તુદ્-રુદ્ ના તોદ્-રોદ્ કર્યા પહેલાં કે પછી પણ વિકરણ તો અનિવાર્ય રીતે ઉમેરાય જ છે; જ્યારે ‘ગુણ’ એ એવો નિત્ય નથી જ. શ અને જ્ઞમ્ વિકરણો સિત્ [એટલે કિત્] કોટિના છે અને તેથી ગુણ થવા દે તેવા પ્રકારના નથી, તેથી અહીં ‘ગુણ’નું કશું ચાલતું નથી અને તુદતિ-રુણદ્વિ રૂપો જ થાય છે.

આ ‘પર’ કરતાં ‘નિત્ય’ની પ્રખળતાનાં ઉદાહરણ છે.

૩. ‘પર’ કરતાં ‘અંતરંગ’ની પ્રખળતા : યથા-ઉભયે દેવમનુષ્યાઃ । હ્રદ્ પ્રથમચરસંતયાલ્પાર્ધકતિપચનેમાશ્ચ (૧-૧-૩૩) ’
 इति परमपि विकल्पं वाधित्वा ‘सर्वादीनि सर्वनामानि (૧-૧-૨૭) ’
 इति सर्वनामसंज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । ’ (પૃ. ૧૨)
 —‘પ્રથમં’ એ સૂત્રથી પ્રથમા વિભક્તિ બહુવચનમાં પ્રથમે—પ્રથમાઃ એવાં વૈકલ્પિક રૂપ થાય છે; અને સર્વાદીનિં એ પૂર્વસૂત્ર આધક નીવડી ‘ઉભય’ની સર્વનામ સંજ્ઞાથી પ્રાપ્ત ‘ઈ’ આદેશનું ‘અંતરંગ-દરજા’ શાસન કરે છે, અને તેથી ઉભયાઃ રૂપ થઈ શકતું નથી. વિભક્તિકાર્ય શું કરવાનું છે એની ‘સર્વનામ સંજ્ઞા’ને કાંઈ પડી નથી; અને પછી ‘જ્ઞાઃ જ્ઞી (૭-૧-૧૭) ’ થી અક્ષરાંત સર્વનામોને જ્ઞી (=ઈ) થતાં ગુણ થાય છે. ઉભય એ તય-પ્રત્યયાંત હોઈ વિકલ્પને અધીન બનવા જતાં આ આધ ‘અંતરંગતા’ને કારણે થયો છે.

આ ‘પર’ કરતાં ‘અંતરંગ’ની પ્રખળતાનું ઉદાહરણ છે.

‘નિત્ય’ કરતાં ‘અંતરંગ’ની પ્રખળતા : યથા—ગ્રામણિનીકુલે ।
 नित्यमपि ‘इकोऽचि विभक्तौ (૭-૧-૭૩) ’ इति नुमं वाधित्वा
 ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (૧-૨-૪૭) ’ इति ह्रस्वः । कृते तु
 नुमि अनजन्तत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् । ’ (પૃ. ૧૨)—ગ્રામણી + ઈ
 (આહિંગ પ્રત્યય) એને ઇકોચિં સૂત્રથી નુમ્ થવા જાય, અને નુમ્
 મધ્યગ ‘નિત્ય’ છે તે પ્રખળ બને તો હ્રસ્વ ન થઈ શકે. આમાં હ્રસ્વોં
 એ સૂત્ર અંતરંગ કોટિનું—દીર્ઘાંતને માટેનું જ સૂત્ર છે, તેથી નુમ્ લાગનાં

છતીય શબ્દાંત દીર્ઘ ફેનો હસ્વ કરી નાખે છે અને ગ્રામણિ + ન્ + ફે = ગ્રામણિની રૂપ બને છે.

આ 'નિત્ય' થી 'અંતરંગ'ની પ્રબળતાનું ઉદાહરણ છે.

૪. 'અંતરંગ' કરતાં 'અપવાદ'ની પ્રબળતા : યથા—દૈત્યારિઃ શ્રીશઃ । પરમપિ સર્વર્ણદીર્ઘં વાઘિત્વા તદન્તરક્લત્વાદ્ ગુણે યણિ ચ પ્રાપ્તેઽપવાદત્વાત્ સર્વર્ણદીર્ઘઃ । (પૃ. ૧૨) દૈત્ય + અરિઃ, શ્રી + ફેશઃ—આવા સંયોગોમાં 'આદ્ ગુણઃ' (૧-૧-૮૭) અને 'ફકો યણચિ' (૧-૧-૭૭) એ અંતરંગ કાર્ય હોઈ અકઃ સર્વર્ણે (૧-૧-૧૦૧) એ 'પર' સૂત્રને બાધક થવા જઈ સર્વર્ણ દીર્ઘ થવા દે નહિ, પરંતુ અકઃ સર્વર્ણે એ સૂત્ર 'અપવાદ' સૂત્ર હોવાથી પેલાં અંતરંગ કાર્ય સૂચપતાં સૂત્રોનું કશું ચાલતું નથી અને સર્વર્ણ-દીર્ઘતા થઈ દૈત્યારિઃ બને શ્રીશઃ એમ સધિ થાય છે.

આ 'અંતરંગ' થી 'અપવાદ'ની પ્રબળતાનાં ઉદાહરણ છે.

૫. 'અંતરંગ' પાસે 'બહિરંગ'ની અસિદ્ધતા : તેન પચાવેદમિત્યાદૌ 'જ્ઞત ષે (૩-૪-૯૩)' હત્યેવં ન । (પૃ. ૧૨)—આગ્રાથમાં પ્રથમ પુરુષમાં વર્તમાનકાળે આત્મનેપદેથયેલા પ-વહે-મહે ને સ્થાને ષે—વહે—મહે થાય છે તે બહિરંગ કાર્ય છે અને પચાવ + હ્દમ્-ની સંધિથી થયેલા પચાવેદમ્ના 'પ' ને લાગુ પડી શકતું નથી, કારણ કે એ 'અંતરંગ' કાર્ય છે, એટલે કે સંધિથી પ્રાપ્ત કાર્ય છે.

૬. અદૃતવ્યૂહતા : પાણિનિએ બાધેલા સિદ્ધાંતોમાં કયાંય કાવા-દાવા નથી. અદાલતમાં આજે આરોપી નિર્દોષ છૂટ્યા પછી પણ 'અપીલ' દારા એના ઉપર ફરી મુકદ્દમો ચલાવી, પુરવાર થાય તો, સજા પણ કરવામાં આવે છે. પાણિનીય સિદ્ધાંતોનું એવું નથી. એક વસ્તુ સિદ્ધ થઈ ચૂકી અને કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી એને અસર દરે તેવાં પછી બીજાં વિધાન થતાં હોય તો એવાં વિધાનોનું કશું જ ચાલતું નથી. 'યથા 'નિષેદુરીમ્' હત્યાદૌ ક્વસોરિટમન્તરત્વાત્ પ્રાપ્તમપિ ભાવિના સંપ્રસારણેન વલ્લાદિત્વં નંદ્યતીત્યાલોચ્ય ન પુર્વચ્ચન્નીત્યર્થઃ । (પૃ. ૧૨) —અહીં નિષેદિવસ્ + ફે માં 'વસોઃ સંપ્રસારણમ (૧-૪-૧૨૧)' થી પસ્ ના ચતું સંપ્રસારણ = ડ થાય છે. ચરી આર્ચધાનુસ્ત્ય દ્વ

(-इ) आगम थाय એવા વિધાનથી **सेद् + इ + उस् + ई** આવી ર્થિતિ ઊભી થાય, પરંતુ સંપ્રસારણ થઈ ચૂક્યાને કારણે 'वस्' પ્રત્યય રહ્યો નથી, **उस्** થઈ ચૂક્યો છે—આમ કાર્ય પૂર્ણ થઈ ગયું છે, તેથી 'इ' આગમ થવાની કોઈ પરિસ્થિતિ જ બચી નથી.

સંધિઓ અને કારકો—આ પ્રકરણોમાં કેટલેક સ્થળે ખાસ પ્રકારની સાવધાની રાખવા જેવું હોય છે; જેમ કે—**मनोरथ** શબ્દ છે. અહીં **मनस् + रथः** એવું છે ત્યાં 'ससजुषो रुः (८-२-६६)' પ્રમાણે **स्** નો રૂ થાય છે; રૂ ઉદિત છે તેથી બચેલા રૂ પછી રથ નો રૂ આવતો હોઈ 'रो रि (८-३-१४)' પ્રમાણે એક રૂ નો લોપ થતાં પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થતાં **मनारथः** થવા બચ, પણ આઠમા અધ્યાયની ત્રિપાદીના સૂત્રના વિધાન સામે સવા સાત અધ્યાયમાંના 'अतो रोःप्लुतादप्लुते (६-१-११३)' થી સમગ્ર રૂ નો જ ઉ થાય, તેથી **मन + उ + रथः = मनोरथः** સિદ્ધ ૩૫ મળે છે.

આઠમા અધ્યાયની છેલ્લી ત્રિપાદીનાં સૂત્રોમાં પૂર્વ પૂર્વના સૂત્રે જે કાર્ય કથું હોય તેની પાસે પછીના સૂત્રનું કથું ચાલતું નથી. વિસર્ગનો સ્ થયા પછી **स्** નો **ससजुषो रुः (८-२-६६)** થી રૂ થયે **भोभगोअघो-अपूर्वस्य योऽशि (८-३-१७)** થી ય થાય છે; એના પછી **लोपः शाक-ह्यस्य (८-३-१८)** થી ય્ નો લોપ થાય ઙ અને આપણી સમક્ષ **राम आगच्छति, देवा इह वगेरे** સંધિરૂપો આવે છે. અહીં પાછા સામસામા સ્વરો આવતા હોઈ **अकः सवर्णे दीर्घः, आद् गुणः** વગેરે સૂત્રો પ્રમાણે સંધિ થવાના પ્રસંગ ઊભા થાય, પરંતુ ય્ નો લોપનું કાર્ય ત્રિપાદીના પછીના સૂત્રનું હોઈ પૂર્વના સૂત્ર પ્રમાણે લખાતો ન હોય તોયે ય્ નું અસ્તિત્વ જ અભિપ્રેત છે, તેથી ફરી સંધિ થતી નથી.

કારકો પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ છે. જે કોઈ ઝીણવટ છે તેની અનુવાદમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

છતાંય શબ્દાંત દીર્ઘ ફેનો હસ્વ કરી નાખે છે અને ગ્રામણિ + ન્ + ફે = ગ્રામણિની રૂપ બને છે.

આ 'નિત્ય' થી 'અંતરંગ'ની પ્રબળતાનું ઉદાહરણ છે.

૪. 'અંતરંગ' કરતાં 'અપવાદ'ની પ્રબળતા : યથા—દૈત્યારિઃ શ્રીશઃ । પરમપિ સર્વર્ણદીર્ઘં વાઘિત્વા તદન્તરજ્ઞત્વાદ્ ગુણે યણિ ચ પ્રાપ્તેઽપવાદત્વાત્ સર્વર્ણદીર્ઘઃ । (પૃ. ૧૨) દૈત્ય + અરિઃ, શ્રી + ફેશઃ—આવા સંયોગોમાં 'આદ્ ગુણઃ' (૧-૧-૮૭) અને 'ફકો યણચિ' (૧-૧-૭૭) એ અંતરંગ કાર્ય હોઈ અકઃ સર્વર્ણે (૧-૧-૧૦૧) એ 'પર' સૂત્રને વાધક થવા જઈ સર્વર્ણ દીર્ઘ થવા દે નહિ, પરંતુ અકઃ સર્વર્ણે એ સૂત્ર 'અપવાદ' સૂત્ર હોવાથી પેલા અંતરંગ કાર્ય સૂચપતાં સૂત્રોનું કથું ચાલતું નથી અને સર્વર્ણ-દીર્ઘતા થઈ દૈત્યારિઃ અને શ્રીશઃ એમ સંધિ થાય છે.

આ 'અંતરંગ' થી 'અપવાદ'ની પ્રબળતાનાં ઉદાહરણ છે.

૫. 'અંતરંગ' પાસે 'બહિરંગ'ની અસિદ્ધતા : તેન પચાવેદમિત્યાદૌ 'एत पे (૩-૪-૮૩)' इत्येवं न । (પૃ. ૧૨)—આગ્રાથર્થમાં પ્રથમ પુરુષમાં વર્તમાનકાળે આત્મનેપદેયંચેલા ए-वहे-महे ને સ્થાને ऐ-वहै-महै થાય છે તે બહિરંગ કાર્ય છે અને પચાવ + इदम् ની સંધિથી થયેલા પચાવેદમના 'ए' ને લાગુ પડી શકતું નથી, કારણ કે એ 'અંતરંગ' કાર્ય છે, એટલે કે સંધિથી પ્રાપ્ત કાર્ય છે.

૬. અકૃતવ્યૂહતા : પાણિનિએ વાંધેલા સિદ્ધાંતોમાં કયાંય કાવા-દાવા નથી. અદાલતમાં આજે આરોપી નિર્દોષ છૂટ્યા પછી પણ 'અપીલ' દ્વારા એના ઉપર ફરી મુકદ્દમો ચલાવી, પુરવાર થાય તો, સજા પણ કરવામાં આવે છે. પાણિનીય સિદ્ધાંતોનું એવું નથી. એક વસ્તુ સિદ્ધ થઈ ચૂકી અને કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી એને અસર કરે તેવાં પછી બીજા વિધાન થતાં હોય તો એવાં વિધાનોનું કથું જ ચાલતું નથી. 'यथा 'निषेदुपीम्' इत्यादौ क्वसोरिटमन्तरत्वात् प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन बलादित्वं नक्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः । (પૃ. ૧૨) —અહીં નિષેદિવસ્ + ફે માં 'क्वसोः संप्रसारणम्' (૧-૪-૧૩૧) થી घस् ના વતું સંપ્રસારણ = उ થાય છે. અહીં વાર્ધવાનુકસ્ય इद् बलादेः (૭-૨-૩૫)' થી च અને ल થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં 'इ'

(-इ) आगम थाय એવા વિધાનથી **सेद् + इ + उस् + ई** આવી સ્થિતિ ઊભી થાય, પરંતુ સંપ્રસારણ થઈ ચૂક્યાને કારણે 'वस्' પ્રત્યય રહ્યો નથી, **उस्** થઈ ચૂક્યો છે—આમ કાર્ય પૂર્ણ થઈ ગયું છે, તેથી 'इ' આગમ થવાની કોઈ પરિસ્થિતિ જ બચી નથી.

સંધિઓ અને કારકો—આ પ્રકરણોમાં કેટલેક સ્થળે ખાસ પ્રકારની સાવધાની રાખવા જેવું હોય છે; જેમ કે—**मनोरथ** શબ્દ છે. અહીં **मनस् + रथः** એવું છે ત્યાં 'ससजुपो रुः (८-२-६६)' પ્રમાણે **स्** નો રૂ થાય છે; રૂ ઉદ્ધિત છે તેથી બચેલા રૂ પછી **रथ** નો રૂ આવતો હોઈ 'रो रि (८-३-१४)' પ્રમાણે એક રૂ નો લોપ થતાં પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થતાં **मनोरथः** થવા બળ, પણ આઠમા અધ્યાયની ત્રિપાદીના સૂત્રના વિધાન સામે સવા સાત અધ્યાયમાંના 'अतो रोरप्लुतादप्लुते (६-१-११३)' થી સમગ્ર રૂ નો જ ઉ થાય, તેથી **मन + उ + रथः = मनोरथः** સિદ્ધ થયે છે.

આઠમા અધ્યાયની છેલ્લી ત્રિપાદીનાં સૂત્રોમાં પૂર્વ પૂર્વના સૂત્રે જે કાર્ય ક્યું હોય તેની પાસે પછીના સૂત્રનું ક્યું ચાલતું નથી. વિસર્ગનો **स्** થયા પછી **स्** નો **ससजुपो रुः (८-२-६६)** થી રૂ થયે **भोभगोअघो-अपूर्वस्य योजशि (८-३-१७)** થી ચ થાય છે; એના પછી **लोपः शाक-ल्यस्य (८-३-१८)** થી ચ નો લોપ થાય જ અને આપણી સમક્ષ **राम** આગચ્છતિ, देवा इह वगेरे સંધિરૂપો આવે છે. અહીં પાછા સામસામા સ્વરો આવતા હોઈ **अकः सचर्णे दीर्घः, आद् गुणः** વગેરે સૂત્રો પ્રમાણે સંધિ થવાના પ્રસંગ ઊભા થાય, પરંતુ ચ ના લોપનું કાર્ય ત્રિપાદીના પછીના સૂત્રનું હોઈ પૂર્વના સૂત્ર પ્રમાણે લખાતો ન હોય તોયે ચ નું અસ્તિત્વ જ અસિદ્ધિત છે, તેથી ફરી સંધિ થતી નથી.

કારકો પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ છે. જે કોઈ જીણવટ છે તેની અનુવાદમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

उपयोगी संदर्भग्रंथोनी सऱ्णी

- (१) वै. सिद्धान्तकौमुदी-कुसुदेव ङनरायनी मितभाषिणी टीका साथेनी आवृत्ति
- (२) वै. सिद्धान्तकौमुदी-ऐभ. वी. भट्टाशब्देनी आवृत्ति
- (३) सिद्धान्तकौमुदी-वासुदेव दीक्षित कृत 'बालमनोरमा टीका' साथेनी आवृत्ति
- (४) सिद्धान्तकौमुदी-सभाषितशर्मोपाध्याय-कृत विस्तृत टीका साथेनी आवृत्ति
- (५) अष्टाध्यायी प्रकाशिका-देवकृष्ण पातंजल शास्त्री-कृत
- (६) संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास-युधिष्ठिर भीर्मासक-रचित
- (७) व्याकरण-महाभाष्य (मराठी अनुवाद) प्रस्तावना खण्ड-
- म. म. काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर-रचित
- (८) मनोरमा व शब्दरत्न यांचे विवरणात्मक मराठी भाषांतर
- रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर-कृत
- (९) सिद्धान्तकौमुदीच्या...भाषान्तराची व विवरणाची प्रस्तावना
- लेखक वासुदेव नारायण शास्त्री गोऱ्खले
- (१०) काशिका-पंडित शोऱ्भितभिऱ-संपादित आवृत्ति
- (११) संस्कृत पठनपाठन की अनुभूत सरलतम विधि भाग-१
- श्री पं. ब्रह्मदत्त जिऱासु
- (१२) संस्कृत पठनपाठन की अनुभूत सरलतम विधि भाग-२
- पं. युधिष्ठिर कर्णाटक
- (१३) संस्कृत व्याकरण प्रवेशिका - बाबूराम सक्सेना
- (१४) संस्कृत का भाषाशास्त्रीय अध्ययन - बाबूराम सक्सेना
- (१५) Linguistic Introduction to Sanskrit-Batakrishna Ghosh

સિદ્ધાન્તકૌમુદી

મંગલાચરણ :

મુનિત્રયં નમસ્કૃત્ય તદુક્તીઃ પરિભાવ્ય ચ ।

વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદીયં વિરચ્યતે ॥ ૧ ॥

સ સ્કૃત ગ્રંથકારોના સર્વભાન્ય રિવાજ મુજબ, સિદ્ધાન્ત કૌમુદીકાર ભદ્રોજ દીક્ષિત શરૂઆતમાં “મુનિત્રયં...” એ શ્લોક વડે પોતાના પૂર્વાચાર્યોને નમસ્કાર કરીને પોતાના ગ્રંથનું મંગલાચરણ કરે છે. પોતાના ઇષ્ટદેવનું આવાહન, કે નમસ્કાર કરીને, અથવા આશીર્વાચન દ્વારા ગ્રંથની શરૂઆત કરવાની પ્રથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જાણીતી જ છે. વાંચો- “મજ્જલાદીનિ મજ્જલમધ્યાનિ મજ્જલાન્તાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ પ્રથન્તે । વીરપુરુષાણિ ભવન્ત્યાયુષ્મત્પુરુષાણિ ચ. અધ્યેતારશ્ચ વૃદ્ધિયુક્તા યથા મ્યુઃ ।” વાંચો :

તર્કસંગ્રહદીપિકા માં : નનુ મજ્જલસ્ય સમાપ્તિસાધનત્વં નાસ્તિ । મજ્જલે કૃતેડપિ કિરણાવલ્યાદૌ સમાપ્ત્યદર્શનાત્, મજ્જલાભાવેડપિ કાદમ્બર્યાદૌ સમાપ્તિ-દર્શનાદન્વયવ્યતિરેકવ્યભિચારાદિતિ ચેન્ન । વગેરે

ઉપરના શ્લોકમાં “મુનિત્રય” શબ્દ દ્વારા : (૧) અષ્ટાધ્યાયીના કર્તા સૂત્રકાર પાણિનિ, (૨) વાર્ત્તિકકાર કાત્યાયન, અને (૩) મહાભાષ્યકાર પતંજલિનો ઉલ્લેખ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં આ ત્રણ વિભૂતિઓના પ્રામાણ્યને અબાધિત ગણવામાં આવે છે, અને પછીના આચાર્યનું પ્રામાણ્ય પૂર્વ આચાર્ય કરતાં વધુ મનાય છે. સર. યથોક્તરં મુનીનાં પ્રામાણ્યમ્ ।

‘નમસ્કૃત્ય’ શબ્દમાં ‘નમઃ’ એ ઉપપદ હોવા છતાં ‘મુનિત્રયમ્’ એ શબ્દ દ્વિતીયામાં છે, એનું કારણ છે “ઉપપદવિભક્તેર્કારકવિભક્તિર્વલીયસી” એ પરિભાષા. (જુઓ સિ. કૌ. ૫૮૩). નમસ્કૃત્યનો અર્થ આલમ્બનારમાકાર નીચે પ્રમાણે કરે છે :

“નમસ્કૃત્ય અજ્જલિશિરઃસંયોગાદિવ્યાપારેણ તોષયિત્વેત્વર્થઃ । નમસ્કરોતેર-જ્જલિશિરઃસંયોગાદિરૂપવ્યાપારમાત્રાર્થકત્વે અકર્મકત્વાપત્યા દ્વિતીયાનુપપત્તેઃ ।”

પરંતુ પ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે રૂપાવતાર, પ્રક્રિયાકૌમુદી વગેરે વ્યાકરણ-

શાસ્ત્રના પ્રક્રિયાગ્રંથો હોવા છતાં આ વળી નવા પ્રક્રિયાગ્રંથની શી જરૂર? આ શકનો જવાબ આપવા માટે ‘તદુક્તી: પરિભાવ્ય ચ’ એમ ભદ્રોજ કહે છે. ‘તદુક્તી:’ એટલે ‘તસ્ય મુનિત્રયસ્ય ઉક્તયઃ તદુક્તયઃ સૂત્રવાત્તિકમાખ્યાત્મકગ્રન્થરૂપવાક્યાવલયઃ તા:...” (વાલમનેરમા). ‘પરિભાવ્ય’ એટલે ‘સમ્યગ્-લોચ્ય’ (વાલ.). ભદ્રોજનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એમણે અષ્ટાધ્યાયી, વાત્તિક અને મહામાધ્યનું જીકું અધ્યયન કરીને, એમાંના સિદ્ધાંતોની સર્વતઃ આલોચના કરીને આ ગ્રંથ રચ્યો છે.

ક્રેટલાકને મતે ‘પરિભાવ્ય’નો એવો અર્થ ‘અનાદર: પરિભવ: પરિભાવ-સ્તિરસ્થિતિયા’ એ ક્રાશવાક્યના આધારે છે અને તદુક્તી: નો અર્થ ‘પ્રક્રિયા-કૌમુદી વગેરે ગ્રંથોના કર્તાઓ’ એવો કરીને પોતાના પ્રતિબંધીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે. સર. ‘તદુક્તીરિતિ તત્ત્વબ્દસ્ય બુદ્ધિસ્થપરામર્શિત્વાત્પ્રાચ્ના પ્રક્રિયાકૌમુદીપ્રસાદાદિકૃતા ઉક્તીસ્તિરસ્કૃત્યેત્યર્થ इति व्याख्यानं क्लृप्तत्वादुपेक्षितम्’ (વાલ.). અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રક્રિયાક્ષેત્રે એક-બીજાની વિરુદ્ધ એવા બે સંપ્રદાય હતા એમાં પાણિનિના સંપ્રદાયનું પ્રામાણ્ય સ્થાપવા માટે સિ. કૌ. રચી એમ કહેવાય છે.

આ રીતે બે અર્થ કરવામાં ‘પરિભાવ્ય’ શબ્દના મૂળમાં રહેલ ધાતુ પરિ + ભૂના બે અર્થો ઉપર આધાર ગણવામાં આવે છે :

(૧) પરિભાવ્ય = સમ્યક્ આલોચ્ય. પરિ + ભૂ ધાતુમાં પ્રેરકનો પ્રત્યય ઉમેરીને (સ્વાથં જિચ્) બનેલ માનવામાં આવે છે સરં પરિ’ इति सर्वतो-भावे । परिभाव्य पर्यालोच्य । (મિતમાષિણી).

(૨) ‘પરો મુવોડવજ્ઞાને’ (અષ્ટા. ૩.૩.૫૫) એમાં પરિ + ભૂ ધાતુનો ‘અવજ્ઞા’ અર્થ સૂચિત થાય છે.

આમાંનો પહેલો અર્થ બાલમનેરમાકારને સંબંધિત છે, પણ ભદ્રોજને બંને અર્થ અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે. વાંચો : ‘अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रयग्रन्थानुयायित्वं प्राचीनप्रक्रियाकौमुदादिग्रन्थानां तद्विरुद्धं च सूचितम् । तच्च प्रौढमनोरमाया स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव ।’ (વાલ.).

વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી-વ્યાકરણનું અધ્યયન કરનાર કે જાણનારને ‘વ્યાકરણ’ કહેવામાં આવે છે. વ્યાકરણમ્ અધીયતે વિદન્તિ વા વૈયાકરણા. (અષ્ટા. ૭.૩.૩) [અહીં ‘તદધીતે તદ્વદ’ (અષ્ટા. ૮.૩.૫૧) એ યૂગ્મ અનુસાર અણ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવ્યો છે.] તેમાં સિદ્ધાન્તાઃ, પતે શબ્દાઃ

સાધવઃ इति निश्चितार्थाः, तेषां कौमुदी चन्द्रिका (=वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी) (वाल.) सर० चन्द्रिका हि तमो निरस्यति । भावान् सुखं प्रकाशयति । दिनकर-
किरणसंपर्कजनितं संतापमपगमयति । एवमियमपि ग्रन्थरूपवाक्यावलिः अज्ञानात्मकं
तमो निरस्यति । मुनित्रयग्रन्थभावाननायासं प्रकाशयति । अतिविस्तृतदुरूह-
भाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनितं चित्तसंतापं च शमयतीति अत्यन्तसादृश्या-
द्युज्यते चन्द्रिकातादात्म्यावसायः । (वाल.)

અહીં એ નોંધપાત્ર બાબત છે કે સર્વસામાન્ય જનના અભિપ્રાય
મુજબ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અધરો અને નીરસ મનાય છે. એનાથી
ઊંઘટું, આપણા ભદ્રોળ એને સહેલો ગણાવીને પોતાના ગ્રંથને ચંદ્રપ્રકાશ,
જ્યોત્સ્ના સાથે સરખાવે છે. ‘કૌમુદી’ શબ્દ દ્વારા પાણિનિનાં સ્વભાવતઃ
સમજવામાં અધરો એવાં સૂત્રોને પોતાની ગોઠવણી દ્વારા તેમજ સરળ
સમજૂતી આપીને સમજવામાં સહેલાં બનાવ્યાં છે એવું સ્પષ્ટ થયું છે.

इयं विरच्यते = [मया] इयं विरच्यते = મારા વડે આ (સિ. કૌ. ગ્રંથની)
રચના કરવામાં આવે છે.

સંજ્ઞા પ્રકરણ

દરેક શાસ્ત્રને પોતાની સ્વતંત્ર પારિભાષિક શબ્દોની યોજના કરવી પડે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પણ આમ જ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં ખૂબ ક્ષણી શકાય એ ઉદ્દેશથી ટૂંકાં પારિભાષિક શાસ્ત્રીય નામો (technical terms) યોજવામાં આવે છે તેને સજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. સજ્ઞા એ જૂથ કે વર્ગને દર્શાવતું પ્રતીક છે. (સરં લઘ્વથે હિ સંજ્ઞાકરણમ્ । મ. માધ્ય. ૧-૧-૩). મૂર્ત કે નક્કર (concrete) વસ્તુને સૃચવનારું એ એક અપૂર્વ કલ્પનાગુરૂચ (abstract) નામ છે. (સર. અનાકૃતિઃ સંજ્ઞા, આકૃતિમન્તઃ સંજ્ઞિનઃ । મ. માધ્ય.) આ સંજ્ઞાનો જુદા જુદા પ્રકાર છે :

(૧) પોતે જાતે જ સમઝાઈ જાય તેવી; દા. ત. લોપ, હસ્વ, દીર્ઘ, સર્વનામ વગેરે વગેરે, ‘અદર્શનં લોપઃ । ’ ‘હસ્વં લઘુ । ’ એ સૂત્રો અનુસાર.

(૨) ભાષામાં જાણીતી, પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સાવ જ જુદા અર્થમાં વપરાતી સંજ્ઞાઓ; દા. ત. નદી, ગુણ, વૃદ્ધિ, ગોત્ર વગેરે. આમ અહીં નદીનો સર્વસામાન્ય અર્થ નથી, પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રીય અર્થમાં એનો સપ્રયોજન ઉપયોગ થયો છે. સામાન્યતઃ નદી=પાણીનું વહેણ. પણ અહીં એનો અર્થ છે : “હંકારાંત અને ઋકારાંત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો ” (સરં યૂ સ્ત્ર્યાદ્યૌ નદી । અષ્ટા. ૧-૪-૩) “ગુણ”નો સામાન્યતઃ “શુભધર્મ” અથવા “સદ્ગુણ” “દુર્ગુણ” એવો અર્થ થાય છે, પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં એનો અર્થ ‘અ, ઇ, ઓ’ એ ત્રણ અક્ષરો એવો થાય છે. (સરં અદેહ્ગુણઃ । અષ્ટા. ૧-૧-૨)

(૩) લોકવ્યવહારમાં સાવ જ અર્થહીન, પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અર્થપૂર્ણ એવી સંજ્ઞાઓ; દા. ત. ટિ, ઘ્ર, મ, ઘ વગેરે ‘ઘ’નો લોક-વ્યવહારમાં કશો જ અર્થ થતો નથી, પરંતુ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં એનો અર્થ “તુલના દર્શવનારા તરણ અને તમણ” પ્રત્યયો થાય છે. (સરં તરણતમપી ઘઃ । અષ્ટા. ૧-૧-૨૨)

પાણિનિએ પ્રયોજેલ સંજ્ઞાઓમાંની ‘પ્રથમા’ ‘દ્વિતીયા’ વગેરે તેમજ ‘एकवचन’ ‘द्विवचन’ અને ‘उत्तम’ ‘मध्यम’ વગેરે પોતાના પૂર્વે થયેલ આચાર્યોની જ સંજ્ઞાઓ પાણિનિએ લીધેલ છે, જ્યારે નિષ્ઠા, ઘુ, ઘ વગેરે બીજી કેટલીક સંજ્ઞા પાણિનિએ પોતે સર્જી છે.

સંજ્ઞા એ કલ્પનામય (abstract) નામ છે, જ્યારે સંજ્ઞી એ તો સંજ્ઞા દ્વારા દર્શાવવામાં આવતી મૂર્ત (concrete) વસ્તુ છે. દા. વૃદ્ધિરાદૈચ્ (અ. ૧-૧-૧) એ સૂત્રમાં વૃદ્ધિ એ સંજ્ઞા છે, જ્યારે ‘આ, એ, ઔ’ એ અક્ષરો (અથવા અવાજો) સંજ્ઞી છે.

એ ધ્યાનમાં રાખવું કે સિ. કૌ. ના આ સંજ્ઞા પ્રકરણમાં ભદ્રોજીએ પાણિનિએ પ્રયોજેલ બધી જ સંજ્ઞાઓ નથી આપી, એમાંની વધુ મહત્વની એવી થોડી સંજ્ઞાઓ જ આ પ્રકરણમાં એમણે સમજાવી છે; બાકીની સંજ્ઞાઓ યથાર્થાને જરૂર પડતાં ઉપયોગમાં લીધી છે; દા. ત. ‘सर्वनाम’ એ સંજ્ઞા સર્વનામોનાં રૂપોના પ્રકરણમાં સમજાવી છે; (સરં સર્વાદીનિ સર્વનામાनि । अ० १-१-२७.) પાણિનિએ તો અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયમાં જ સર્વ સંજ્ઞાઓ આપી દીધી છે.

સંજ્ઞા પ્રકરણમાં સૌથી મહત્વની વસ્તુ છે તે પ્રત્યાહારની રચના અને સર્વજ્ઞા. આ બે સારી પેઠે સમજાયા સિવાય આગળ વધવું અધરું પડશે.

इति माहेश्वराणि सूत्राणि—પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીની શરૂઆતમાં જ ‘शिवसूत्र’ના ૨૧૩૫માં ગોઠવેલ મૂળાક્ષર આપવામાં આવ્યા છે. આ ‘शिवसूत्र’ના કર્તા વિશે બે મત પ્રચલિત છે : પૌરાણિક મતાનુસાર આ સૂત્રો પાણિનિને ભગવાન શંકરના પ્રસાદરૂપે પ્રાપ્ત થયાં. તાંડવનૃત્યના અંતે ભગવાન શંકરે પોતાનું ડમરુ ચોદ વાર ‘अजन्मयु’ અને દરેક વખતે એકેક સૂત્રના રૂપમાં અવાજ નીકળ્યો. આ રીતે ચોદ ‘माहेश्वरसूत्र’નું પ્રાકટ્ય થયું. મહેશ્વર તરફથી કૃપાના રૂપમાં મળ્યાં હોવાથી એઓને “माहेश्वराणि सूत्राणि” એમ કહેવામાં આવે છે. સરં ‘महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि ।’ (વાલ.) ‘ततः आगतः ।’ (અ. ૪-૩-૭૪) સૂત્રથી અજ્ઞ પ્રત્યય લાગ્યો. ‘महेश्वरादधिगतानि इति यावत्’ (વાલ.)

આ બાબતમાં પાણિનીયશિક્ષામાં નીચેનો શ્લોક છે :

येनाक्षरस्समाप्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ”

સિ. કૌ.-૩

અને આ ચૌદ સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરતી વખતે નંદિકેશ્વરકૃત કાશિકા માં ઉપરની પૌરાણિક વ્યાખ્યાયિકાનો ઉલ્લેખ છે—

“નૃત્તાવસ્થાને નટરાજરાજો નનાદ ઢક્કાં નવપન્નવારમ્ ।
ઉદ્ધર્તુકામઃ સનકાદિસિદ્ધાનેતદ્વિમર્શે શિવસૂત્રજાલમ્ ॥”

કેટલાક વિદ્વાનોને મતે આ શિવસૂત્રોના પ્રણેતા પાણિનિ પોતે જ હતા. જરૂર આવી ચમત્કારપૂર્ણ અને તીવ્ર બુદ્ધિમતાની સ્વયંક શિવમૂર્ત્યનામાં પાણિનિની દીર્ઘ તપશ્ચર્યાનો ખૂબ ક્ષણો હશે જ એ સહેજે સમજવા જેવું છે.

અહરણ્ ૧૨ । કલ્લક્ ૨ । પથોહ ૩ । પેઘૌચૂ ૪ । હયવરદ્ ૫ ।
લણ્ ૬ । જમહ્ણનમ્ ૭ । જ્ઞમજ્ ૮ । ઘઢઘપ્ ૯ । જયગહદશ્ ૧૦ ।
ઋફછઠથચટત્ત્વ ૧૧ । કપય્ ૧૨ । શપસઃ ૧૩ । હલ્ ૧૪ ।
इति माहेश्वराणि सूत्राणि अणादिसंज्ञार्थानि ।

પાણિનિએ પોતાના ગ્રંથના આરંભે ૧૪ સૂત્ર આપ્યાં છે. પાણિનિએ આ સૂત્રોની ગાંઠમાં વ્યાકરણનો મહાસાગર ભરવાનો સુંદર અને સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણ કે આ ૧૪ સૂત્ર અપ્તાધ્યાયીના આધારસમાં છે. આ સૂત્રોને આધારે જ વ્યાકરણના નિયમો માટે પ્રયોજતા વર્ણસમૂહ મેળવવા પાણિનિએ સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાઓ રચી છે અને એથી જ આ સૂત્રો અપ્તાધ્યાયીની આધારશિલા-સમાં બની રહ્યાં છે. આ સૂત્રોની રચના નિહાળતાં નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે એ કૃત ઉમરનો નિનાદ નથી, એમાં બુદ્ધિપૂર્વક થયેલું વૈજ્ઞાનિક આયોજન છે.

આમ છતાં, આ સૂત્રોનો માહૈશ્વરસૂત્રાણિ એવા પવિત્ર નામથી નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. વૈષાદરણોમાં આ સંબંધી એક વાત અત્યંત પ્રચલિત છે.

વ્યાયાય પાણિનિ અને દાત્યાયન પાટલિપુત્રના મહાગ્રાનર્થકિત ઉપવર્ણનાર્થના પ્રિય શિષ્ય હતા, પરંતુ એ બંને વચ્ચે દર્શનમાં વિશેષ ભેદો. એક વાર પાણિનિ દાત્યાયનથી પરાસ્ત મર્ચને તીર્થરાજ પ્રયાગમાં આવ્યા પછી નીચે, કે ત્યાં સુધે વચ્ચે કશિગણ તપ કરી રહ્યા હતા ત્યાં, ત્યાંને વાર તપરત્નાં કરવા વાગ્યા. તત્કાલે એમની તપરત્નોથી પ્રચલ્લ

અર્ધને આશુતોપ ભગવાન શંકરે તાંડવ નૃત્ય કરતાં કરતાં એમને દર્શન દર્ધને ૧૪ વાર પોતાનું ડમરુ વગાડીને તપસ્વીઓને અભીષ્ટ સિદ્ધિ આપી. નાંદિકેશ્વરચિત કાશિકા માં લખ્યું છે કે

નૃત્તાવસાને નટરાજરાજો નનાદં ઢક્કાં નવપञ्चवारम् ।

उद्धर्तुं कामः सनकादिसिद्धान् पतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

નિઃસંદેહ આ કથાનક ભાષાની દૈવી ઉત્પત્તિના સિદ્ધાંતને અનુમોદન આપે છે અને આ વ્યાકરણવિદ્યાને દૈવી સંરૂપર્શ સમર્પે છે, પરંતુ આ સામે વ્યાકરણાચાર્યશ્રી બાલકૃષ્ણજી યોગ્ય રીતે જ પોતાને વિશેષ દર્શાવે છે કે ‘એક મહર્ષિ આજીવન અપની સાધના દ્વારા इस वैज्ञानिक वर्ण-क्रम एवं तन्मूलक सूत्रों की रचना क्यों नहीं करते? इस परिस्थिति में इसकी रचना का श्रेय उन्हींको स्वतंत्रतापूर्वक दिया जाय तो क्या हानि है?’ એમને કોઈ યથાર્થ જણાય છે. ઉત્તમ માનવીય કાર્યને દૈવપ્રેરિત વર્ણવવા કરતાં એક માનવ દેવસુલભ રચના કરી શક્યો છે એમ સ્વીકારવામાં શું ઔચિત્ય અને માનવનું ગૌરવ નથી?

ભદ્રોજ દીક્ષિત વૃત્તિમાં નોંધે છે : આ માહેશ્વર-સૂત્રોનો ઉપયોગ અળ્લ વગેરે સંજ્ઞા બનાવવાનો છે [इति माहेश्वरसूत्राणि अणू-आदि संज्ञार्थानि ।]. આ સંજ્ઞાઓ બનાવવાની પદ્ધતિ આવી છે : દરેક સૂત્રને અંતે જે વ્યંજન છે તેને इत् કહેવામાં આવ્યા છે (तेषामन्त्या इतः). એ इत् વર્ણ સાથે આગળનો કોઈ પણ અન્-इत् વર્ણ જોડવાથી સંજ્ઞા બને છે અને એ સંજ્ઞા એવા પ્રથમ વર્ણથી શરૂ કરીને इत् સુધીના પ્રત્યેક વર્ણનું સૂચન કરે છે; જેમકે પ્રથમ સૂત્રમાં અન્ત્ય ण् इत् છે તેની સાથે પ્રથમ અક્ષર ઓલેતાં અળ્લ સંજ્ઞા બને છે. આ અળ્લ સંજ્ઞા ઓ, હ તથા ઉત્તું સૂચન કરે છે. એ જ રીતે અચ્ સંજ્ઞામાં પ્રથમ અક્ષર અથી इत् વર્ણ ચ્ સુધીના તમામ વર્ણ આવી જાય, જે બધા સ્વરોને સમાવી લે છે એ જોઈ શકાશે. એ જ પ્રમાણે હલ્લ સંજ્ઞા બધા જ વ્યંજનોને આવરી લેતી સંજ્ઞા બને છે.

અહીં એક બાબત નોંધવાની છે કે આ સંજ્ઞામાં इत् વર્ણો ગણતરીમાં લેવાના નથી; એટલે અચ્ સંજ્ઞામાં અથી ક્ સુધીના વર્ણોમાં તે પ્રથમ સૂત્રનો इत् વર્ણ જ અને બીજા સૂત્રનો इत् અક્ષર ક્ પણ આવે, પરંતુ એઓનો સમાવેશ એ સંજ્ઞાથી વ્યક્ત થતા વર્ણોમાં કરવાનો નથી.

તેથી અળ એટલે ફક્ત ઋ, ઙ, ઊ, ઋ અને લૃળ. ણ અને ક્વ્ હોવાથી બાકાત રાખવામાં આવે છે. (આ વિશે પછીથી સવિસ્તર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.)

તેષામ્ અંત્યાઃ इतः । लणसूत्रे अकारः च ।

આપણે જોયું તેમ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે આવતા વ્યંજનનું હજી ગણવામાં આવ્યા છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ લઘોશ્ચ દીક્ષિત નોંધે છે તેમ પાણિનિના છઠ્ઠા સૂત્ર લળમાં રહેલો અ સ્વર પણ હજી સમજવાનો છે.

અત્યાર સુધીમાં દરેક સૂત્રને અંતે આવેલા વ્યંજનોને હજી ગણાવ્યા હતા; અહીં લળ સૂત્રના સ્વર અને હજી ગણવાનું પ્રયોજન થું હશે, એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે જ ઉદ્ભવે. આનો ઉત્તર આ છે :

પાણિનિએ જે સંજ્ઞા આ માહેશ્વર સૂત્રો ઉપરથી બનાવી છે તેમાં એક સંજ્ઞા 'ર' પણ છે (उरण् रपरः । १-१-२१). એ ર સંજ્ઞા સિદ્ધ કરવા માટે જ અને હજી ગણવામાં આવેલ છે, કારણ કે અન્ય હજી વર્ણોથી આ સંજ્ઞા સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી.

'ર' સંજ્ઞા કયા વર્ણો માટે અને કઈ રીતે બનાવવામાં આવી હશે એનો ઉત્તર આમ આપી શકાય :

हयवरद । ५ । सूत्रना अन्-इत् वलुं र् साथे लण् । ६ । सूत्रनो इत् वलुं अ जेडी देतां (र + अ =) र संज्ञा पने छे, जे र्થી अ सुधीना वलुंની એટલે કે ર અને લની સંજ્ઞા બને છે. આમ 'ર' સંજ્ઞાની સિદ્ધિ માટે લળ સૂત્રના અને હજી ગણવામાં આવ્યા છે.

एकारादिषु अकारः उच्चारणार्थः ।

લઘારના અને ઉપર મુજબ હજી સંજ્ઞા આપવામાં આવી અને અન્ય સૂત્રોમાં પણ વ્યંજનો સાથે અ લખેલો છે તેથી એ દરેક સાથે રહેવા અને પણ હજી ગણવાની જૂઠા કરવાની નથી; એ ફક્ત ઉચ્ચારણની સરખાના માટે જ છે. આવી સ્પષ્ટતા બદોશ્ચ અહીં કરી લે છે કે હકાર વગેરેમાં રહેલો અ ફક્ત ઉચ્ચારણ માટે જ છે, કારણ કે નાન્તરેણ અર્ચ દ્યમન-સ્વોપ્પાત્ત્વં મર્ચતિ । અર્થાત્ અર્ચ (અર્ચ)ને વચ્ચે ઉમેર્યો શિવાય વ્યંજનના ઉચ્ચારણ થઈ શકે નહિ. આથી જ અન્ય ઉમેરવામાં આવેલા અ

હત્ પણુ નથી કે પ્રત્યાહારમાં સમાવવાના પણુ નથી, એ ફક્ત ઉચ્ચાર-ણુર્થે જ છે.

આ રીતે માહેશ્વર સૂત્રોતુ' સ્વરૂપ તેમજ મહત્ત્વ સમજ્યા પછી એના અનુસંધાનમાં ઉદ્દભવતી કેટલીક શંકાઓતુ' નિરાકરણ કરિયે.

(૧) આ સૂત્રોમાં હ વણુ'નો બે વાર (એક વાર હયવરદ્ એ પાંચમા સૂત્રમાં અને બીજી વાર હલ્ એ ચૌદમા સૂત્રમાં) ઉપયોગ થયો છે.

હ વણુ'નો બે વાર ઉપયોગ વિશિષ્ટ હેતુ અર્થે જ છે. કેટલાક નિયમ એવા છે કે જોઓમાં હ વણુ'ને સ્વરો સાથે લેવાનો હોય છે, તેથી એને સ્વરો પછી તરત સ્થાન આપ્યું છે (જેમકે અદ્...વ્યવાયેડપિ | ૮-૪-૨) એ જ રીતે કેટલાક નિયમોમાં એ સૂત્રોમાંના અંત્ય વણુ' સાથે આવે છે (જેમકે શલ્, જલ્ વગેરે.) તેથી એનો બે વાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) આ જ રીતે અહીં 'ઇત્ વણુ' ખૂ પણુ બે વાર પ્રયોગ્યો છે (પ્રથમ સૂત્ર અદ્વડ્ અને છઠ્ઠા સૂત્ર લ્ખાં) તેથી કેટલીક સંજ્ઞાઓમાં (જેમકે અળ્ અથવા ઇખાં) ણ કયા સૂત્રનો સમજવો, એવી દ્વિધા ઉદ્દભવવાની સંભાવના રહે છે. આનો યોગ્ય ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે :

પરેણૈવેણ્ ગ્રહાઃ સર્વે પૂર્વેણૈવાણ્ ગ્રહા મતાઃ ।

ઋતેઽણુદિત્સર્વર્ણસ્યેત્યેતદેકં પરેણ તુ ॥

(અર્થાત્ હણ્ પ્રત્યાહાર જ્યાં પ્રયોગ્યો હોય ત્યાં પર એટલે કે છઠ્ઠા સૂત્રના અંતે છે તે જગર મુધી ગણતરી કરવાની છે, જ્યારે અળ્ પ્રત્યાહાર પૂર્વે એટલે કે પહેલા સૂત્રના જગર મુધી ગણવાનો છે. આમાં ફક્ત એક અપવાદ એ છે કે અણુદિત્સર્વર્ણસ્ય ચાપ્રત્યયઃ એ સૂત્રમાં આવેલો અણ્તો જગર પર એટલે કે છઠ્ઠા સૂત્રના ણ મુધી ગણવાનો છે.)

(૩) સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત લખાણમાં સંધિ અનિવાર્ય મનાઈ છે, તો પછી સંસ્કૃત-વ્યાકરણના આધાર-સમા આ ગ્રંથના પ્રારંભે જ અદ્વડ્ખૂ આદિ સૂત્રોમાં સંધિ કેમ છોડી દેવામાં આવી હશે, એ ગ્રન્થ ઉદ્દભવે ખરો.

આ સૂત્રોમાં સંધિ હેતુપુરઃસર જ યોજવામાં આવી નથી. આ સૂત્રોમાં મૂળ વણુ'નો નિર્દેશ છે. હવે જો સંધિનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો મૂળ વણુ'ને ખદ્લે વિચિત્ર રૂપો પ્રાપ્ત થાય; જેમકે પ્રથમ સૂત્રમાં સંધિ કરવાથી અણુ ણ પ્રાપ્ત થાય, જે મૂકવાથી અખ્યાસીના મનમાં દ્વિધા ઉત્પન્ન થાય, એટલું જ નહિ, સૂત્રોનો મૂળ હેતુ જ માર્યો જાય.

(૪) જે શિવસૂત્રોમાં મૂળ વર્ણોનું જ નિરૂપણ કરવાનું હતું તો એઓનો ક્રમ (ક, છ...) જાળવવામાં કેમ આવ્યો નથી, એવી શંકા પણ સ્વાભાવિક બની રહે.

આપણા મૂળાક્ષરોની પ્રચલિત ગોઠવણી વર્ણના ઉચ્ચારસ્થાનને આધારે કરવામાં આવી છે, પરંતુ પાણિનિને તો સૂત્રો દ્વારા અત્યંત લાઘવયુક્ત વ્યાકરણની રચના કરવી હતી તેથી એમ વ્યાકરણના નિયમોમાં સાથે આવતા વર્ણસમૂહ સાથે મૂક્યા છે, જેથી એક જ પ્રત્યાહાર દ્વારા નિયમ આપી શકાય. આમ છતાંય, આમાંની રચના અવ્યવસ્થિત તો નથી જ, એ સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જોવાથી જણાશે. અહીં સર્વપ્રથમ સાદા સ્વર (સૂત્ર ૧, ૨) પછી મિશ્ર સ્વરો (સૂત્ર ૩, ૪) આવે છે. એ પછી (સૂત્ર ૫, ૬ માં) અંતઃસ્થ વ્યંજનો અને (સૂત્ર ૭ માં) અનુનાસિક વ્યંજનો છે, જ્યારે એ પછી (સૂત્ર ૮, ૯ અને ૧૦ માં) અલ્પપ્રાણ અને ઘોષ વર્ણો બાદ (સૂત્ર ૧૧, ૧૨ માં) મહાપ્રાણ અને અઘોષ વ્યંજનો આવે છે, અંતે (સૂત્ર ૧૩, ૧૪ માં) ઉષ્મ વ્યંજનો મૂકવામાં આવ્યા છે, આમ આ ગોઠવણી પણ અત્યંત શાસ્ત્રીય અને સુદ્ધિપૂર્ણ છે એ ભૂલવું જોઈએ નહિ.

માહેશ્વર સૂત્રોના અનુસંધાનમાં રૂઝુ સંજ્ઞા વિશે પણ જાણી લઈએ.

રૂઝુ

માહેશ્વર સૂત્રો દ્વારા અણૂ વગેરે સંજ્ઞાઓ કઈ રીતે બનાવવામાં આવે છે એ સમજાવવામાં આવ્યું, પરંતુ એની સાથે સાથે એક નિયમન પણ મૂકવામાં આવેલ છે કે તેષામન્ત્યા રૂઝુઃ । અર્થાત્ માહેશ્વર સૂત્રોમાંના અંત્ય વ્યંજન રૂઝુ સમજવાના છે. આ જ રીતે લણૂસૂત્રે અકારશ્ચ દ્વારા લણૂ સૂત્રમાંનો અ પણ રૂઝુ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. આમ, સૂત્રાંતે આવતા વ્યંજનોને અને લણૂ સૂત્રમાંના અને, એટલે કે એ ૧૫ વર્ણોને રૂઝુ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ત્યાં રૂઝુ એટલે શું એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી.

રૂઝુ શબ્દ સ્વયંવ્યાખ્યાત છે. એ રૂ (=જવું) એ ધાતુમાંથી બનેલ છે. આના આધારે રૂઝુ એટલે ‘જે (અમુક કાર્ય કરવાનું દર્શાવીને) જતો રહે છે તે’ એવો અર્થ થઈ શકે. આમ રૂઝુ વર્ણ સંજ્ઞાઓમાં ઉપસ્થિત હોય છે, પરંતુ એ સંજ્ઞાઓ બનાવવા પૂરતું જ એઓનું કાર્ય હોય છે, પછી એઓ

આલ્યા નય છે. અર્થાત્ એ સંજ્ઞામાં આવેલા વર્ણોની ગણતરી વખતે इत् વર્ણો ગણતરીમાં લેવાના નથી. આથી અच्, हल् જેવી પ્રત્યેક સંજ્ઞામાં સમાવિષ્ટ થતા વર્ણોમાં इत् વર્ણો ગણતરીમાં લેવાતા નથી.

ભદ્રોજના વિધાનના અનુમોદનમાં હલन्त्यम् (૧-૩-૩) સુત્ર ટાંકી શકાય, જે સુત્ર આ અંત્ય વ્યંજનોને इत् ગણવાનું સૂચન કરે છે. વળી, इत् વર્ણો ગણતરીમાં લેવાના નથી એ માટે પણ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાંનાં તસ્ય લોપઃ । (૧-૩-૯) અને અર્દશનં લોપઃ (૧-૬-૧૦) એ સૂત્રો, આધારભૂત ગણી શકાય.

આમ, પાણિનિના વ્યાકરણમાં इत् બહુ જ મહત્વની સંજ્ઞા છે. પ્રો. કાળે આ સંજ્ઞા માટે લખે છે : 'These serve an important purpose in Sanskrit Grammar, as they enable the grammarians to express several letters or groups of letters in a very convenient and condensed form.'

આમ છતાં પાણિનિની આ મૌલિક યુક્તિ ફક્ત પ્રત્યાહાર બનાવવા પૂરતી મર્યાદિત નથી એ ખાસ નોંધવું જોઈએ; એનો ઉપયોગ પાણિનિએ પ્રત્યય, આગમ, આદેશ, ઘાતુ વગેરેમાં પણ કુશળતાપૂર્વક કર્યો છે; જેમકે શપિત્ (જેમાં શ્ અને પ इत् છે), પિત્ (જેમાં પ इत् છે), ઢિત્ (જેમાં ઢ इत् છે) વગેરે આ બધાંનો વિશિષ્ટ અને શાસ્ત્રીય ઉપયોગ છે, પરંતુ અહીં એ અરથાને હોવાથી એની ચર્ચા કરવી જરૂરી માની નથી.

૧ (અ) હલन्त्यम् । । ૧ । ૩ । ૩ ।

हल् इति सूत्रे अन्त्यम् इत् स्यात् । (हल् એ ૧૦ માં માહૈશ્વર-સૂત્રમાં છેડાનો હ્ इत् બની રહે છે.)

પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં ૧-૩-૩ નંબરનું આ એક જ સૂત્ર છે. પરંતુ ભદ્રોજ દીક્ષિતે આં સૂત્રનો એ વાર જુદા જુદા અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં પ્રથમ વાર ઉપયોગમાં લેવાયેલા આ સૂત્રનો અર્થ પાણિનિથી થોડો જુદો લેવામાં આવ્યો છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે પાણિનિથી જુદા તેવા આ અર્થનું ગ્રહણ કરવાની શી આવશ્યકતા હતી, એટલું જ નહિ, એક જ સૂત્ર એ વાર પ્રયોજીને દ્વિરુક્તિ શા માટે કરવામાં આવી હશે ? હવે આપણે આ શંકાનો વિચાર કરીએ.

પાણિનિના વ્યાકરણમાં 'ઇત્' અને પ્રત્યાહાર (અળ વગેરે સંજ્ઞાને 'પ્રત્યાહાર' કહે છે.) એ બંને અત્યંત મહત્વની સંજ્ઞા છે, કારણ કે અષ્ટાધ્યાયીમાં એનો ઉપયોગ ખૂબ જ વ્યાપકપણે કરવામાં આવ્યો છે. એને સમજ્યા વિના આ વ્યાકરણમાં આગળ વધવું મુશ્કેલ જ નહિ, અશક્ય પણ છે, આથી લઘોજી દીક્ષિત આ બંને સંજ્ઞાઓ વિશે સર્વપ્રથમ સ્પષ્ટતા કરવા ઇચ્છે છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં આ બે સંજ્ઞા સમજવા માટે બે સૂત્ર છે : ઇત્ સંજ્ઞા સમજવા માટે હલન્ત્યમ્ અને પ્રત્યાહાર સંજ્ઞા સમજવા માટે આદિરન્ત્યેન સહેતા ।

લઘોજીએ આ બંને સૂત્ર સંજ્ઞા પ્રકરણમાં પ્રારંભે જ અપનાવ્યાં છે, પરંતુ એને માટે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ એ છે કે એમાંથી કયું સૂત્ર પ્રથમ મૂકવું. હલન્ત્યમ્ સૂત્ર પ્રથમ મૂકવામાં આવે તો એમાં હલ્ શબ્દ શું સૂચવે છે એ અભ્યાસીને સમજાય નહિ, કારણ કે હલ્ સંજ્ઞા તો આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્રથી જ સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે બે આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્ર પ્રથમ મૂકવામાં આવે તો પણ મુશ્કેલી છે, કારણ કે એમાં રહેલો ઇત્ શબ્દ તો હલન્ત્યમ્ સૂત્રથી જ સિદ્ધ થાય. આમ આ બંનેમાંથી કોઈ પણ સૂત્ર પ્રથમ મૂકતાં એમને બીજા સૂત્ર પર આધાર રાખવો જ પડે છે. આ રીતે એમની સમક્ષ અનિવાર્યપણે 'અન્યોન્યાશ્રયદોષ'ની પરિસ્થિતિ આવી પડે એમ હતી.

લઘોજી દીક્ષિતે આ દોષમાંથી બચવા એક સુંદર કરામત કરી છે : એમણે હલન્ત્યમ્ સૂત્રનો બે વાર ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રથમ વાર એ સૂત્રને એમણે આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્ર સાથે મૂકેલ છે, બ્યારે બીજી વાર એને સ્વતંત્રપણે પ્રયોજેલ છે—અને એ બંને વખતે એમણે સૂત્રાર્થ જુદો જ લીધો છે.

અહીં જે હલન્ત્યમ્ સૂત્ર આપેલ છે તેનો અર્થ હલ્ ઇતિ સૂત્રે અન્યમ્ ઇત્ સ્યાત્ એમ લીધો છે. તદ્દનુસાર, માહેશ્વર સૂત્રોમાંનું ૧૪ મું જે હલ્ સૂત્ર છે તેમાંનો લ્ ઇત્ સમજવાનો છે. આમ આ સૂત્રાર્થ દ્વારા ઇત્ નો ખ્યાલ આપીને એ જ સૂત્ર સાથે આદિરન્ત્યેન સહેતા મૂત્ર મૂક્યું છે અને એ દ્વારા ૧૪ મા સૂત્રના અંત્ય ઇત્ વર્ણ લ્ સાથે પાંચમા સૂત્રનો આદિ હ લેતાં જે હલ્ સંજ્ઞા બની તે હતી પોતાની અને હ તથા લ્ વચ્ચે

આવતા સર્વે વર્ણોની સંજ્ઞા બને એમ સિદ્ધ થયું. હવે હુ અને હ્ વચ્ચે તો બધા વ્યંજન આવે છે, તેથી હલ્ સંજ્ઞા બધા વ્યંજનો માટેની સંજ્ઞા બને, એમ આ બે સૂત્રોની મદદથી સિદ્ધ થાય, જેથી હવે બીજા હલન્યમ્ સૂત્રનો હલ્ શબ્દ (વ્યંજન માટે છે એમ) સમજવાની મુશ્કેલી રહેશે નહિ.

આમાં એક જ સૂત્રનો બે વાર ઉપયોગ કરીને અને એકી સાથે બે સૂત્રોને સાથે મૂકીને બહોળ દીક્ષિતે દોષની પરિસ્થિતિ કુશળતાપૂર્વક દૂર કરી છે.

૧ (આ) આદિરન્યેન સહેતા । । ૧ । ૧ । ૭૧ ।

અન્યેન ઇતા સહિતઃ આદિઃ મધ્યગાનાં સ્વસ્ય ચ સંજ્ઞા સ્યાત્ ।

હલન્યમ્ એ સૂત્રને આ સૂત્ર સાથે સાંકળી લેવામાં આવ્યું છે અને એ સૂત્રના બહોળ એ સ્પીકારેલા પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે અર્થાત્તમ માહેશ્વર સૂત્ર હલ્નો અંત્ય લ્ વર્ણુ ઇત્ બને છે. હવે, એના અનુસંધાનમાં આ સૂત્ર જણાવે છે કે એ અંત્ય ઇત્ વર્ણુ લ્ સાથે પાંચમા સૂત્રનો આદિ હ્ લઈને જે જે હલ્ સંજ્ઞા બને છે તે સંજ્ઞા હની પોતાની અને હ્ તથા લ્ વચ્ચે આવતા તમામ વર્ણોની સંજ્ઞા બને છે. આ રીતે હલ્ સંજ્ઞા સમસ્ત વ્યંજનોની સંજ્ઞા બને છે.

આમ, આ સૂત્ર દ્વારા હલ્ સંજ્ઞા સર્વ વ્યંજનો માટેની સંજ્ઞા છે એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આ સૂત્રનું એટલું જ માત્ર મહત્ત્વ નથી, આ સૂત્રમાં પ્રત્યાહાર કર્ષ રીતે બનાવવામાં આવે છે એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, એટલે આપણે સાથે સાથે પ્રત્યાહાર વિશે પણ જાણી લઈએ.

પ્રત્યાહાર

પ્રત્યાહાર શબ્દ પ્રતિ + આ + હૃમાંથી બનેલો છે. 'તત્ત્વખોધિની' નોંધે છે તે પ્રમાણે પ્રત્યાહ્રિયન્તે સંક્ષિપ્યન્તે વર્ણાં ચત્રેતિ પ્રત્યાહારઃ । અર્થાત્ જ્યાં વર્ણોને સંક્ષેપમાં સમાવવામાં આવે છે તે સંજ્ઞા 'પ્રત્યાહાર' કહેવાય છે. આમ પ્રત્યાહાર એ વર્ણુસમૂહનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે, પરંતુ અનેક વર્ણોને સંક્ષેપમાં કર્ષ રીતે વ્યક્ત કરી શકાય, પ્રત્યાહાર કર્ષ રીતે બનાવી શકાય, એ માટે પાણિનિએ આદિરન્યેન સહેતા એ સૂત્ર પ્રયોજ્યું છે.

પ્રારંભે આપેલાં ચૌદય શિવમુત્રોમાં દરેકને અંતે જે વ્યંજન છે તેને ઇત્ ગણવામાં આવ્યો છે. હવે એ ઇત્ વ્યંજન સાથે એની આગળ

આવતો કોઈ પણ અનિત્ વર્ણ મૂકીને સંસા બનાવી શકાય છે. એ રીતે બનતી સંસાને જ ‘પ્રત્યાહાર’ કહે છે; જેમકે પ્રથમ સૂત્રનો અંત્ય હત્ વર્ણ જ છે તેની સાથે એ સૂત્રનો પ્રથમાક્ષર હત્ સંસા વિનાનો અ મૂકીને અણ સંસા બનાવવામાં આવે છે. આ અણ સંસા પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. એ જ રીતે અચ્ હલ્ વગેરે પ્રત્યાહારો જ છે.

હવે, જે અણ પ્રત્યાહાર બનાવવામાં આવ્યો તે અથી શરૂ કરીને જ સૂધીના અનિત્ વર્ણોને વ્યક્ત કરનારી સંસા બને છે. આ દૃષ્ટિએ અણ સંસામાં અ, ઇ, અને ઉ એ ત્રણ વર્ણોનો સમાવેશ થાય છે. એ જ રીતે અચ્ પ્રત્યાહાર અ, ઇ, ઉ, ...ઔ એ બધા સ્વરોને વ્યક્ત કરે છે.

આ સૂત્રની વૃત્તિમાં ભદ્રોજ દીક્ષિતે આ પ્રત્યાહારો વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે. ઉપર મુજબ બનાવેલી અણ, અચ્ વગેરે સંસાઓ એમાં સમાવિષ્ટ થતા બધા વર્ણોની એકી સાથે બોધક બને છે, એટલું જ નહિ, એમાંના દરેક વર્ણ માટે પણ એ સંસા પ્રયોજ શકાય છે; જેમકે અણ એટલે અ, ઇ અને ઉ, એટલું જ નહિ, પરંતુ અત્યેન હતા સહ આદિઃ મધ્યગાનાં સ્વસ્ય ચ સજ્ઞા સ્યાત્ એ વૃત્તિ અનુસાર અણ સંસા આદિ અક્ષર અ માટે તેમજ અથી જ વચ્ચે આવતા ઇ અને ઉ માટે પણ પ્રયોજ શકાય. આ જ રીતે અચ્ સંસા બધા સ્વરો માટે છે, એટલું જ નહિ, એ દરેક સ્વરને પણ અચ્ સંસા આપી શકાય. એ જ રીતે હલ્ સંસા બધા જ વ્યંજનો માટે પ્રયોજ શકાય, સાથોસાથ પ્રત્યેક વ્યંજન પણ હલ્ કહી શકાય.

ભદ્રોજ દીક્ષિતે પ્રારંભમાં આ સંસાઓ બનાવવાની પ્રક્રિયા વર્ણવેલી છે, પરંતુ ત્યાં એનો ‘પ્રત્યાહાર’ તરીકે નિર્દેશ કર્યો નથી, પરંતુ ત્રીજા સૂત્રની વૃત્તિમાં એમણે પ્રત્યાહારેપુ હતા ન ગ્રહણમ્ । એમ નોંધેલું છે ત્યાં એ ‘પ્રત્યાહાર’ શબ્દ સમગ્રાવતાં એમણે ત્યાં નોંધ્યું છે કે આદિરન્યેન સરેતા હત્યેતત્સૂત્રેણ કૃતાઃ સજ્ઞાઃ પ્રત્યાહારશબ્દેન વ્યવહિયન્તે । અર્થાત્ આદિરન્યેન... સૂત્રથી (અણ, અચ્, હલ્ વગેરે) જે સંસાઓ બનાવવામાં આવે છે તે સંસાઓ જ ‘પ્રત્યાહાર’ કહેવાય છે.

આમ, પ્રત્યાહાર એ વૈયાકરણોની એક એવી સંસા છે કે જે સંક્ષેપમાં અનેક વર્ણોને આવરી લે છે. ત્રી. આપે એની વ્યાખ્યા આ

પ્રમાણે આપે છે : 'It is a grammatical symbol in which there is the comprehension of several letters into one syllable.'

આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્રના આધારે તો અસંખ્ય પ્રત્યાહાર બનાવી શકાય, પરંતુ પાણિનીય વ્યાકરણમાં તો આવા ફક્ત ૪૪ પ્રત્યાહારોનો જ સમાવેશ થયેલો છે અને તેથી વ્યાકરણના અભ્યાસીઓ માટે એટલા પ્રત્યાહાર જ મહત્વના છે, જે નીચે મુજબ છે :

(પૂર્વ ણ સાથે)	અણ	૧
(ક સાથે)	અક્, ઇક્, ઉક્	૩
(ઙ સાથે)	અઙ	૧
(ચ સાથે)	અચ્, ઇચ્, એચ્, ઐચ્	૪
(ઢ સાથે)	અઢ	૧
(પર ણ સાથે)	અણ, ઇણ, યણ	૩
(મ સાથે)	અમ્, યમ્, જમ્, ઙમ્	૪
(ઞ સાથે)	અઞ	૧
(ખ સાથે)	અખ્, મખ્	૨
(ગ સાથે)	અગ્, હગ્, વગ્, જગ્, ઝગ્, ઘગ્	૬
(ઘ સાથે)	અઘ	૧
(ચૂ સાથે)	અચૂ, મચૂ, જચૂ, ઘચૂ, ઙચૂ	૫
(ર સાથે)	અર, ઇર, યર, ચર, ષર	૫
(લ સાથે)	અલ, હલ, વલ, રલ, ષલ, ઝલ	૬
(લઘૂ-સૂત્રરથ અ સાથે)	ર	૧
		૪૪

પાંચો : इति वर्णसमाम्नायिकाः प्रत्याहाराः चतुश्चत्वारिंशत्, एतेषामेव ज्ञाने उपयोगात् । इङ्-इत्यादिप्रत्याहारास्तु प्रयोजनाभावान्न भवन्ति, ज्ञाने तदव्यवहाराभावात् ।
- (चाल्मनोरमा)

वृत्ति : इति हल् संज्ञायाम् ।

अर्थ : આ રીતે હળ સંજ્ઞા સિદ્ધ થતાં—

આ રીતે હલન્ત્યમ્ સૂત્ર દ્વારા ૧૪ મા માહેશ્વર સૂત્રનો લ્ ડન્ છે એમ દર્શાવીને આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્રથી પાંચમા સૂત્રના હ અને આ

ઇત્ વર્ણુ લ્ દ્વારા હલ્ સંસા સિદ્ધ કરવામાં આવી તે પ્રત્યેક વ્યંજન માટેની સંસા બની રહે છે, કારણ કે એ હ્થી લ્ વચ્ચે આવતા બધા વર્ણુ વ્યંજનો જ છે.

પરંતુ હજુ સુધી તો ફક્ત ૧૪ મા માહેશ્વર સૂત્રના લ્ ને જ ઇત્ ગણવામાં આવેલ છે, ૧ થી ૧૩ માહેશ્વર સૂત્રોનાં અંત્ય વર્ણોને ઇત્ તરીકે દર્શાવતું પાણિનીય વિધાન હજુ આપવામાં આવ્યું નથી, આથી ભદ્રોજ દીક્ષિત ફરીથી આ હલન્યમ્ સૂત્ર પ્રયોજીને માહેશ્વર સૂત્રોના બધા જ અંત્ય વ્યંજનોને ઇત્ બનાવતો નિયમ આપે છે.*

૨. હલન્યમ્ । ૧ । ૩ । ૩ ।

સૂત્રાર્થ^૧ : અન્ય હલ્ને ઇત્ સમઝવાનો છે.

પાણિનિના આ સૂત્રમાં વર્ણુવ્યા પ્રમાણે ઉપદેશમાં અંત્ય હલ્ ને ઇત્ સમઝવાનો છે. માહેશ્વર સૂત્રો ઉપદેશ જ હોવાથી એઓમાં જે અંત્ય વ્યંજન મૂકવામાં આવ્યા છે તેઓને ઇત્ ગણવાની વ્યવસ્થા આ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. આમ, ભદ્રોજ દીક્ષિતે પ્રારંભે માહેશ્વર સૂત્રોની વૃત્તિમાં ણમન્યા ઇત્ : એમ નોંધ્યું હતું તે નિરાધાર ન હતું, એનો આધાર આ પાણિનિસૂત્રમાં રહેલો છે એ જોઈ શકાય છે. આમ આ સૂત્ર સૂચવે છે કે માહેશ્વર સૂત્રોમાં પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે જે જે વ્યંજન છે તેને ઇત્ ગણવાનો છે, એટલે કે અન્ય વર્ણો સાથે એને ગણતરીમાં લેવાનો નથી, એનો ઉપયોગ ફક્ત સંસા બનાવવા પૂરતો જ છે. હવે, આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રથમ સૂત્રનો અંતિમ વ્યંજન ણ ઇત્ છે, તેનાથી અણ સંસા બનાવવામાં આવે તો અ હ ઉ ણ્માંથી અણ દ્વારા ફક્ત અ, ઇ અને ઉ જ સમઝવાના એ નક્કી થાય છે.

* ખરેખર તો હલન્યમ્ સૂત્ર દ્વારા પાણિનિએ તો ચાહેય માહેશ્વર સૂત્રોના અંત્ય વ્યંજન ઇત્ છે એમ જ દર્શાવેલું છે, પરંતુ ભદ્રોજએ પ્રથમ વાર ફક્ત ચૌદમા સૂત્ર પૂરતો જ એનો અર્થ સ્વીકાર્યો એનું એક વિશિષ્ટ પ્રયોજન છે, જે (દ્વિતીય) હલન્યમ્ સૂત્ર પછી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપદેશ

વૃત્તિ : ઉપદેશ આદ્યોચ્ચારણમ્ । ઉપદેશે અન્ત્યમ્ હલ્ इत् स्यात् ।
અર્થ : ઉપદેશ એટલે પૂર્વે થયેલાઓનું કથન. ઉપદેશમાં છેડાનો હલ્
(વ્યંજન) इत् (લુપ્ત) થાય.

એ વૃત્તિમાં ઉપદેશનો અર્થ ‘માહેશ્વર સૂત્રો’ લેવામાં આવ્યો છે, એ કર્મ રીતે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ભવે. ઉપદેશ: શબ્દ વ્યાકરણક્ષેત્રે અપરિચિત હોવાને કારણે એનો અર્થ જાણવાની ઇચ્છા રહે જ. ભટ્ટોજીએ વૃત્તિમાં વર્ણવ્યું છે કે ઉપદેશ: આદ્યોચ્ચારણમ્ । અર્થાત્ આદ્ય પુરુષોનું ઉચ્ચારણ એ જ ઉપદેશ. વ્યાકરણક્ષેત્રમાં તો પાણિનિ આદિ ત્રણ સુનિ આદ્ય પુરુષ છે, તેથી એમનાં ઉચ્ચારણને = વક્તવ્યને ઉપદેશ કહી શકાય. ભાષ્યમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેમ

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

આમ ‘ઉપદેશ’માં તો ધાતુ, સૂત્ર, ગણ, ડળ વગેરે (પ્રત્યાહારો), વાક્ય, લિંગ, આગમ, પ્રત્યય, આદેશ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સંક્ષેપમાં કહિયે તો વ્યાકરણના ઉપદેશ માટેની સમસ્ત પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો સમાવેશ ‘ઉપદેશ’માં થાય છે.

આપણે આ વૃત્તિમાં ‘ઉપદેશ’નો અર્થ ‘માહેશ્વર સૂત્રો’ કયો છે એ યથાર્થ જ છે, કારણ કે (૧) માહેશ્વરસૂત્રો પણ વ્યાકરણના ઉપદેશ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. (૨) માહેશ્વર સૂત્રોના ઉદ્દેશોપક મનાયેલા માહેશ્વર પણ વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં ‘આદ્ય પુરુષ’ છે, તેથી એમનાથી પ્રાપ્ત થયેલાં માહેશ્વર સૂત્ર પણ આદ્યોચ્ચારણમ્ જ હોવાથી એને ઉપદેશ કહી શકાય. (૩) ખાસ તો, આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર (અને વૃત્તિકારને) માહેશ્વર સૂત્રોમાંના અત્યંત વ્યંજનને इत् દર્શાવવાનું જ આ સૂત્રનું પ્રયોજન છે.

ગાહી એક પ્રશ્ન એ થાય કે હલન્ત્યમ્ એ સૂત્રનો અર્થ ભટ્ટોજી પોતાની વૃત્તિમાં ઉપદેશે અન્ત્યમ્ હલ્ इत् स्यात् । એમ આપે છે, પરંતુ સૂત્રાર્થમાં ઉપદેશે અન્તે इत् શબ્દો કર્મ રીતે ઉમેરવામાં આવ્યા છે, એ બંને શબ્દ સૂત્રાર્થમાં ઉમેરવા માટે કર્મ આધાર છે ખરો ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે પાણિનિનાં સૂત્રોની વ્યવસ્થા સમજવી અનિવાર્ય બની રહે છે. પાણિનિએ સૂત્રોને સંક્ષિપ્ત બનાવવા એક પદ્ધતિ અપનાવી

છે. પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયીમાં સૂત્રાની ગોઠવણ એવી રીતે કરી છે કે એક સૂત્ર આપ્યા પછી એમાંના કેટલાક શબ્દ પછીના સૂત્રમાં કે સૂત્રોમાં લેવા હોય તો એનો પ્રયોગ પછીના સૂત્રમાં કરવાની જરૂર રહેતી નહિ, પછીના સૂત્રમાં આગળના સૂત્રમાંથી આવશ્યક શબ્દો લઈને જ અર્થ કરવાનો હોય છે. આ વ્યવસ્થાને ‘અનુવૃત્તિ’ કહે છે.

વૃત્તિ : સૂત્રેષુ અદૃષ્ટં પદં સૂત્રાન્તરાત્ અનુવર્તનીયં સર્વત્ર ।

અર્થ : સૂત્રોમાં ન દેખાતું પદ (પૂર્વના) અન્ય સૂત્રમાંથી અનુસંધાન કરી લેવું.

અનુવૃત્તિનો આ પ્રવાહ નદી જેવો હોય છે, (અનુવૃત્તિર્નદીવત્); નદી જેમ ઊંચેથી નીચે તરફ જ વહે છે તેમ અનુવૃત્તિ પણ પહેલાંના સૂત્રથી પછીનાં સૂત્રોમાં જ આવે છે.

આપણે જોઈએ તો, અષ્ટાધ્યાયીમાં ૧-૩-૨ નંબરનું સૂત્ર ઉપદેશે અચ્ અનુનાસિકઃ इत् એ છે, અને ૧-૩-૩ નંબરનું સૂત્ર હલ્ન્યમ્ છે. આમ હલ્ન્યમ્ સૂત્ર પછીનું છે અને એમાં પૂર્વના સૂત્રમાંથી ઉપદેશે અને इत् શબ્દોની અનુવૃત્તિ કરવામાં આવી, તેથી ઉપદેશે હલ્ અન્ત્યમ્ इत् અર્થાત્ ઉપદેશે અન્ત્યમ્ હલ્ इत् સ્યાત્ એવો પૂરા સૂત્રાર્થ પ્રાપ્ત થશે.

આ રીતે અષ્ટાધ્યાયીમાં ક્રમાનુસાર પછી પછી આવતાં સૂત્ર કે સૂત્રોમાં કેટલાક શબ્દોની અનુવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. ક્યારેક આવાં પદ કે પદો અનુવૃત્તિ દ્વારા ચાર, પાંચ કે વધુ સૂત્રો સુધી જાય છે. કેટલીક વાર અનુવૃત્તિ દેડકાના ફેફકાની જેમ વચલાં સૂત્રોને સ્પર્શ કર્યા વિના પછીના કોઈ સૂત્રમાં આવે છે. આને મણ્ડકપ્લુતિ કહેવાય છે.

ભદ્રોજી દીક્ષિતે પાણિનીય સૂત્રોનો ઉપયોગ પોતાના વિષયને અનુરૂપ ક્રમ પ્રમાણે કર્યો છે, પાણિનિનો મૂળ ક્રમ એમણે જળવ્યો નથી, આથી જ હલ્ન્યમ્ સૂત્ર પ્રથમ લીધું છે, બ્યારે પાણિનિમાં એની આગળનું સ્થાન ધરાવતું ઉપદેશે અનુનાસિક इत् એ સૂત્ર અહીં હલ્ન્યમ્ પછી આવે છે. ભદ્રોજીનો ગ્રંથ વિષયવાર સૂત્રો આપતો હોવાથી અભ્યાસ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યો છે, પરંતુ સૂત્રોનાં સ્થાન પાણિનિના ક્રમ કરતાં સ્વતંત્રપણે અપાયાં હોવાથી, ખાસ કરીને અનુવૃત્તિના પ્રસંગે, મુશ્કેલી ઊભી કરે છે એનો અહીં ખ્યાલ આવશે.

વૃત્તિ : તતઃ અણ્-અચ્-ઇત્યાદિસંજ્ઞાસિદ્ધૌ ।

અર્થ : આમ અણ, અચ્ ઇત્યાદિ સંજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે આ સૂત્ર દ્વારા માહેશ્વર સૂત્રોના પ્રત્યેક અંતિમ વ્યંજનને
 હ્રસ્વ દર્શાવીને અણ, અચ્ વગેરે સંજ્ઞાઓ અનુક્રમે અ, ઇ, ઉ તથા પ્રત્યેક
 સાર માટે પ્રયોજી શકાય એ સિદ્ધ થાય છે. એ સિદ્ધ કરીને સૂત્રમાં સ્વર
 માટે અચ્ નો પ્રયોગ થયો છે એવું સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

૩. ઉપદેશેઽનુનાસિક ઇત્ । ૧ । ૩ । ૨ ।

સૂત્રાર્થ : 'ઉપદેશમાં અનુનાસિક સ્વર ઇત્ સમજવો.

હલ્ન્યમ્ સૂત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું કે ઉપદેશને અંતે જો વ્યંજન
 (હલ્) હોય તો એ ઇત્ સમજવો. આ અંગેનો સ્વરને લગતો નિયમ
 આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે.

વૃત્તિ : ઉપદેશે અનુનાસિકઃ અચ્ ઇત્-સંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

અર્થ : ઉપદેશમાં અનુનાસિક સ્વરની ઇત્ સંજ્ઞા થાય છે.

ઉપદેશમાં જો સ્વર હોય તો એને પણ ઇત્ સમજવો, પરંતુ શરત
 એટલી કે એ સ્વર 'અનુનાસિક' હોવો જોઈએ.

આપણે જાણીએ છીએ કે સ્વરના બે પ્રકાર થઈ શકે છે : (૧)
 અનુનાસિક સ્વર અને (૨) અનનુનાસિક સ્વર. હવે જો ઉપદેશમાં સ્વર
 અનુનાસિક હોય તો એ ઇત્ બને છે, અર્થાત્ એનાથી પ્રત્યાહાર બનાવી
 શકાય છે, પણ એને ગણતરીમાં લેવામાં આવેલો નથી, પરંતુ જો સ્વર
 અનનુનાસિક હોય તો એ ઇત્ બને નહિ, કારણ કે આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટપણે
 અચ્ અનુનાસિક ઇત્ એમ નોંધ્યું છે.

ઉદા. તરીકે, પ્રથમા વિભિક્તિનો પ્રત્યય સુ છે તેમાંનો સ્વર ઉ નિયમ
 પ્રમાણે ઇત્ બને છે અને પ્રત્યય ક્ત સ્ જ રહે છે.

અહીં એક શંકા સહેજે જ ઉદ્ભવે કે સુ પ્રત્યયમાં ઉ છે તે અનુ-
 નાસિક છે કે અનનુનાસિક એ જાણવું કઈ રીતે, કારણ કે ત્યાં અનુનાસિકની
 નિશાની (ં) તો દેખાતી નથી. આમ સ્વરની અનુનાસિકતા જાણવા કોઈ
 આધાર આપવામાં આવ્યો છે ખરો ?

વૃત્તિ : પ્રતિજ્ઞાનુનાસિકયાઃ પાણિનીયાઃ ।

અર્થ : પાણિનિ અનુનાસિક (સ્વરે)નું વિધાન કરે છે.

'સ્વર અનુનાસિક છે કે અનનુનાસિક' એ જાણવા માટે કોઈ આધાર

ખરો કે નહિ, એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવાની આશંકાથી ભદ્રોજી વૃત્તિમાં ઉપયુક્ત વિધાન આપે છે.

આ વિધાનના અર્થઘટનમાં વિદ્વાનો લિન્નતા પ્રગટ કરે છે. વાલ્મનૌરમાકાર પાણિનીયાનો અર્થ ‘પાણિનિના શિષ્યો’ એમ કરે છે અને આ પંક્તિ સમજાવે છે કે ‘જે આ સ્વરોનું અનુનાસિક્ય જાણે છે તે પાણિનિના શિષ્યો;’ અર્થાત્ પાણિનિના શિષ્યો અમુક સ્વર અનુનાસિક્ય છે કે નહિ એ જાણે છે અને આમ પરંપરાથી સ્વરની અનુનાસિકતા સિદ્ધ થાય છે.

મિત્રભાષિણીકાર પાણિનીયાનો અર્થ “પાણિનિએ જાણાવેલા વર્ણ” એમ કહે છે અને સમજાવે છે કે કેટલીક વખત કથનોમાં સ્વયં પાણિનિ પ્રતિજ્ઞા (વિધાન) કરે છે કે આ સ્વરને અનુનાસિક ગણવો અને આ સ્વરને અનુનાસિક ગણવો.

આમ ગમે તે અર્થ ગ્રહણ કરો, પરંતુ ભાવાર્થ એ જ છે કે સ્વરોની અનુનાસિકતા નિશ્ચિત નથી કે એને કોઈ નિશાની વડે દર્શાવવામાં આવતી નથી, પરંતુ વ્યાકરણમાં જો કોઈ સ્થળે કોઈ સ્વર અનુનાસિક હોય તો એવે વખતે સ્પષ્ટપણે એની અનુનાસિકતા જાહેર કરવામાં આવે છે; જેમકે, પ્રાચીન વैयाકરણો લઘ્ સૂત્રમાંના અને અનુનાસિક ગણાવે છે, તેથી આપણે પણ અનુ અનુનાસિકત્વ સ્વીકારવાનું રહે છે.

[નિંધ : લઘ્માંના અને અનુનાસિક કહ્યો છે એ સ્વાભાવિક એ માટે છે કે વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન તરીકે લિપિમાં સૂચવાયેલા વર્ણ છે તેમાં તો તે તે વર્ગના ત્રીજા ત્રીજા (ધોષ) વ્યંજન જ હોય છે, માત્ર એની પૂર્વેનો સ્વર જ અનુનાસિક ઉચ્ચારિત થાય છે. એનું સૂચક ઉદાહરણ વાઙ્મય છે. આને વાંગ્મય એમ લખવામાં આવે તોયે ઉચ્ચારણમાં કોઈ ભેદ નથી. પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં આને પ્રાસાદવાસી ન્યાય સાથે સરખાવેલ છે.

હકીકતે તો इत् સ્વરોને પાણિનિએ ‘અનુનાસિક’ એવી સંજ્ઞા આપી છે અને એમણે કહ્યા તે જ અનુનાસિક સ્વર, એ પ્રતિજ્ઞાનો ભાવાર્થ છે.]

વૃત્તિ : लण-सूत्रस्थ-अ-वर्णेन सह उच्चार्यमाणः रेफः रलयोः संज्ञा ।

અર્થ : लण सूत्रમાં રહેલા अवर्ण સાથે ઉચ્ચારવામાં આવતો र એ र અને ल ની સંજ્ઞા બને છે.

સ્વરની અનુનાસિકતા વિશે જે તે સ્થળે એનું સ્પષ્ટ વિધાન કરી દેવામાં આવે છે એવો ભદ્રોજીએ ઉદ્દેશ્ય કર્યો ખરો, પરંતુ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં આવાં કોઈ ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થાય છે ખરાં કે જ્યાં સ્વર અનુનાસિક હોય અને એની અનુનાસિકતાનો વિધાન વડે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય? આ પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે. ભદ્રોજી દીક્ષિતે આ વૃત્તિમાં એનો જ પ્રત્યુત્તર આપેલો છે.

આપણે માહેશ્વર સૂત્રોમાંનું 'પાંચમું-છઠ્ઠું' સૂત્ર હયવરદ્ ૧૫। લળ્ ૧૬। છે, એ જાણિયે છિયે. એમાં લ અક્ષરમાં જે અ રહેલો છે તે અનુનાસિક છે એવું વैयाકરણો પરંપરાથી જણાવે છે અને તેથી એને ઇત્ ગણવો જોઈયે. (લળ્-સૂત્રે અકારઃ.ચ) એવું સ્પષ્ટ વિધાન કરી દેવામાં આવ્યું છે જ.

હવે, જે લળ્ સૂત્રનો અ અનુનાસિક હોવાથી ઇત્ હોય તો પાંચમા સૂત્રના ર્ વર્ણ સાથે એને સાંકળી લેવાથી (ર્ + અ=) ર પ્રત્યાહાર બને. આ પ્રત્યાહાર પ્રથમ વર્ણથી માંડીને ઇત્ વર્ણ સુધીના દરેકને અભિવ્યક્ત કરનાર સંજ્ઞા બને, આ દૃષ્ટિએ ર પ્રત્યાહારના ર્ અને અ દ્વારા ર્, લ્ અને અ ત્રણ વર્ણ અભિવ્યક્ત થાય છે, પરંતુ અ ઇત્ હોવાથી ર પ્રત્યાહાર વડે ર્ અને લ્ વર્ણો સૂચિત થાય છે, એમ કહી શકાય.

લળ્ સૂત્રના અને અનુનાસિક ગણીને ઇત્ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેથી સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે એ ઇત્ વર્ણ અ સાથે એની આગળનો કોઈ પણ વર્ણ લઈને પ્રત્યાહાર બનાવી શકાય; જેમકે, હયવરદ્ સૂત્રના હની સાથે અને જોડીને (હ + અ=) હ પ્રત્યાહાર જરૂર બનાવી શકાય, જે હ, વ, વ્ અને લ્ ની સંજ્ઞા બને, પરંતુ સમસ્ત પાણિનીય વ્યાકરણમાં અ ઇત્ અક્ષર સાથે આગળનો હયવરદ્ માંનો ર વર્ણ લઈને ફક્ત એક જ ર પ્રત્યાહાર પ્રયોગમાં લેવામાં આવ્યો છે. અન્ય પ્રત્યાહાર બની શકે છે, પરંતુ વ્યાકરણમાં એની ક્યાંયે ઉપયોગિતા નથી.

આમ છતાં ર પ્રત્યાહાર પરત્વે શબ્દેન્દુશેખરનો મતભેદ નોંધવો જોઈયે, દારણ કે એના લેખક નાગોજી ભટ્ટના મંતવ્ય અનુસાર ર સિ. કૌ.-૪

પ્રત્યાહાર પાણિનિના વ્યાકરણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી. નાગોળ ભટ્ટ ર ને પ્રત્યાહાર તરીકે નહિ સ્વીકારવા માટે કારણ તરીકે પાણિનિમૂત્ર અતો રાન્તસ્ય (૭-૨-૨) એ મૂત્ર આપે છે અને જણાવે છે કે જે પાણિનિને ર પ્રત્યાહાર સ્વીકાર્ય હોત તો એમણે ત્યાં રાન્તસ્ય એવા પ્રયોગ કર્યો હોત અને એઓ અર્ધી માત્રા બચાવી શક્યા હોત.

આમ છતાં પાણિનિએ ઊર્ણ સ્પર્શ (૧-૧-૨૧) એ મૂત્રમાં ર પ્રત્યાહાર સ્પષ્ટપણે પ્રયોજ્યો છે ત્યારે એનો સદંતર અસ્વીકાર કઈ રીતે સંભવી શકે ?

વૃત્તિ : પ્રત્યાહારેષુ ઇતાં ન ગ્રહણમ્, 'અનુનાસિક' इत्यादिनिर्देशात् । न हि अत्र ककारे परे अच्कार्यं दृश्यते ।

અર્થ : પ્રત્યાહારોમાં ઇત્ વર્ણોની ગણના થતી નથી, કારણ કે 'અનુનાસિક' વગેરે શબ્દોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'ક' કાર અર્ધી પછી આવેલો હોવા છતાં અચ્ કાર્ય થયું નથી.

પાણિનિના હલन्त्यम् મૂત્ર દ્વારા માહેશ્વર મૂત્રોના અંત્ય વ્યંજન ઇત્ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું તથા આદિરન્ત્યેન સહેતા એ મૂત્ર દ્વારા પ્રત્યાહારો કઈ રીતે બનાવી શકાય એ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવી,

વૃત્તિ : પ્રત્યાહારેષુ ઇતાં ન ગ્રહણમ્ ।

અર્થ : પ્રત્યાહારોમાં ઇત્ વર્ણોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી.

હવે આ પ્રત્યાહારોની બાબતમાં એક મહત્વની વાત પરન્વે ભટ્ટોળ આ વૃત્તિ દ્વારા ધ્યાન ખેંચે છે.

નિયમ પ્રમાણે તો પ્રત્યાહાર દ્વારા એના આદિ અક્ષરથી અંત્ય ઇત્ અક્ષર સુધી બધા વર્ણ અભિવ્યક્ત થાય છે; જેમકે અકૂ પ્રત્યાહાર દ્વારા અ થી કૂ સુધીના બધા વર્ણ સમઝવામાં આવે છે. આ બાબતના અનુસંધાનમાં ભટ્ટોળ એક મહત્વની સ્પષ્ટતા કરતાં નોંધે છે કે 'પ્રત્યાહારોમાં ઇત્ વર્ણોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી.'

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, અળ્ પ્રત્યાહારમાં અ થી ણ સુધીના અ, ઇ, ઊ અને ણ વર્ણોનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ આ વૃત્તિ અનુસાર

તો ણ્ વર્ણુ' હત્ હોવાથી એને પ્રત્યાહારના વર્ણોમાં ગણી શકાય નહિ, તેથી અણ્ પ્રત્યાહાર દ્વારા ફક્ત અ, ઇ અને ઉ વર્ણો જ સૂચિત થાય છે. એ જ રીતે અક્ દ્વારા ફક્ત અ, ઇ, ઉ, ઋ અને લૃ વર્ણો જ વ્યક્ત થાય છે, એમાં આવતા ણ્ અને ક્ હત્ હોવાથી એઓને ગણતરીમાં લેવામાં આવતા નથી.

આમ ભદ્રોજીએ પ્રત્યાહારેષ્વિતાં ન ગ્રહણમ્ એ નિયમ આપ્યો, પરંતુ ભદ્રોજીના આ નિષેધ માટે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં કોઈ આધાર છે ખરો, અષ્ટાધ્યાયીમાં પાણિનિએ એવો ઉલ્લેખ કરતું કોઈ સૂત્ર આપ્યું છે ખરું, એવો પ્રશ્ન અભ્યાસીના મનમાં જરૂર ઉદ્ભવે.

ભદ્રોજીને પણ આ સંભવિત પ્રશ્નનો ખ્યાલ છે જ, તેથી એમણે પોતાના આ વિધાનની સાથે જ એની સ્પષ્ટતાને સાંકળી લીધી છે. પાણિનિએ સૂત્ર દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે આ માટે કોઈ નિયમ આપ્યો નથી એ સ્વીકારવું જ રહ્યું, આમ છતાં, પાણિનિ પણ પ્રત્યાહારેષ્વિતાં ન ગ્રહણમ્ એ નિયમમાં માને છે એનો પરાક્ષ પુરાવો ભદ્રોજી આ વૃત્તિમાં આપે છે, જેને નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

પાણિનિએ ઉપર સૂત્રમાં 'અનુનાસિક' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. હવે જોઈએ કે હત્ વર્ણોની ગણતરી પણ પ્રત્યાહારમાં કરવામાં આવે તો પાણિનિએ આ 'અનુનાસિક' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે બની શકે નહિ. આ બાબત સમજવા માટે સંધિ પ્રકરણના એક સૂત્રનો અભ્યાસ જરૂરી બની રહે છે.

સંધિ પ્રકરણમાં એક સૂત્ર છે : इको यणचि १-१-७७ [इकः यण् अचि । 'इक्'ने यण् થાય, અચ્ની પહેલાં.] અર્થાત્ અચ્ની પહેલાં જોઈએ કે હોય તો એનો યણ્ કરવો. અહીં આપણે જાણીએ છીએ કે અચ્ એટલે સ્વર, ઇક્ એટલે :इ उ ऋ અને लृ तथा यण् એટલે य् व् र ल, અને તેથી સંપૂર્ણ નિયમ આ પ્રમાણે થાય—“જો સ્વર પહેલાં હ, ઉ, ઋ કે લૃ આવે તો હ, ઉ, ઋ, લૃ ના ય્, વ્, ર, લૃ કરવા.”

આ તો આપણે પ્રત્યાહારમાં હત્નો સમાવેશ કર્યા સિવાય બેયું. હવે જોઈએ કે હત્ વર્ણોનું ગ્રહણ પ્રત્યાહારમાં કરવામાં આવે તો સૂત્રનો અર્થ

(इत् अक्षरे साधे) આ પ્રમાણે થાય : “બધા સ્વર અને ण, क, ज, च પહેલાં [અચિ] इ उ ण् ऋ लृ કે क આવે તો એના [इकः] य् व् र लृ કે ण् [यक] થાય.” એનો અર્થ એ થયો કે કોઈ પણ સ્વર, ण् क् ज् કે च्-માંથી કોઈ પણ વર્ण પહેલાં જો इ આવે તો એનો य् થાય. એ જ રીતે ‘क पहेलां जे इ होय तो एना य् करवो पउ’ એમ પણ કહી શકાય.

હવે આ નિયમ પ્રમાણે જોધયે તો અનુનાસિક શબ્દમાં અનુનાસ્ + इ + क એવો વર્ણોત્તો ક્રમ છે. ઉપરના નિયમ પ્રમાણે क પહેલાં इ આવેલો છે તેથી જોનો य કરવો જોઈયે. આમ કરતાં તો અનુનાસ્ + य् + क થાય, એટલે શબ્દ અનુનાસ્ય્ક બને, અનુનાસિક શબ્દ તો બને જ નહિ.

આમ પ્રત્યાહારમાં इत् વર્ણની ગણતરી કરવાથી તો અનુનાસિક શબ્દ બને જ નહિ, પરંતુ પાણિનિએ પોતે જ અનુનાસિક શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તેથી કહી શકાય કે પ્રત્યાહારમાં इत् વર્ણોત્તો સમાવેશ કરવાનો નિયમ પાણિનિને માન્ય નથી. જો પાણિનિને એ નિયમ માન્ય હોત તો એમણે અનુનાસ્ય્ક શબ્દ પ્રયોજ્યો હોત, પરંતુ એમણે તો સ્પષ્ટપણે અનુનાસિક શબ્દ પ્રયોજ્યો છે અને ત્યાં क પછી હોવાને કારણે અચ્કાર્ય થયું નથી, એટલે કે જોનો य કરવામાં આવ્યો નથી. પ્રત્યાહારમાં इत् અક્ષરોની ગણના પાણિનિને અભિપ્રેત નથી એમ કહી શકાય. આમ ભલે પ્રત્યક્ષ રીતે પાણિનિએ પ્રત્યાહારેષ્વિતાં ન ગ્રહણમ્ એ નિયમ આપ્યો નથી, પરંતુ એઓ નિયમ એમાં જરૂર સ્વીકારે છે એમ કહી શકાય.

वृत्तिः आदिः अन्त्येन इति पतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहियन्ते ।

અર્થ : આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્રથી જે સંજ્ઞાઓ બનાવવામાં આવે છે તે ‘પ્રત્યાહાર’ કહેવાય છે.

અત્યાર સુધી લઘોજી દીક્ષિતે ‘કૌમુદી’માં જે લખાણ આપ્યું છે તેમાં ક્યાંય પણ ‘પ્રત્યાહાર’ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી. અહીં લઘોજીએ ‘પ્રત્યાહાર’ની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવ્યું છે કે આદિરન્ત્યેન સહેતા એ સૂત્ર અનુસાર કોઈ इत् વર્ણ સાથે એની આગળ કોઈ ‘અનિત્’ વર્ણ મૂકવાથી જે સંજ્ઞા બને છે તે સંજ્ઞા જ ‘પ્રત્યાહાર’ કહેવાય છે. આમ અણ, અच्, हल् વગેરે એ સૂત્રથી બનેલી સંજ્ઞાઓ છે, તેથી એને પ્રત્યાહાર કહે છે.

[વધુ માટે જુઓ 'પ્રત્યાહાર' વિશે આ પૂર્વેની નોંધ, પાનું ૪૧.]

૪. ઝકાલોઽઙ્ગસ્વદીર્ઘપ્લુતઃ । ૧ । ૨ । ૨૭ ।

મૂત્રાર્થઃ : હ્રસ્વ ડ, દીર્ઘ ઝ અને પ્લુત ઝડ ના જેટલા સમયવાળા અચ્ (સ્વર) હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત કહેવાય છે.

વૃત્તિ : ડઃ ચ ઝઃ ચ ઝઃ૩ ચ વઃ । વાંકાલ ઇવ કાલઃ યસ્ય સઃ
અચ્ ક્રમાત્ હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

અર્થઃ : હ્રસ્વ ડ, દીર્ઘ ઝ અને પ્લુત ઝડ-આમ ત્રણ ડનો સમાહાર એટલે વઃ । એ ત્રણ ડના (વામ્) ઉચ્ચારણ માટે જે સમય જાય છે તે સમય જેટલો જે સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં સમય જાય તે અનુક્રમે 'હ્રસ્વ' 'દીર્ઘ' અને 'પ્લુત' કહેવાય છે.

આ મૂત્ર દ્વારા હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત આ ત્રણ સંજ્ઞા એકી સાથે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આ ત્રણે સ્વરના પ્રકાર છે, પરંતુ એની કોઈ વિશેષ વ્યાખ્યા નથી, કારણ કે આ પ્રકારો ઉચ્ચારણ પર આધારિત છે. સામાન્ય રીતે હ્રસ્વ સ્વરના ઉચ્ચારણ માટે જેટલો સમય લાગે તેની એક માત્રા, એનાથી બમણો સમય દીર્ઘ સ્વરના ઉચ્ચારણ માટે લાગે છે તેથી એની બે માત્રા, તથા પ્લુત સ્વરના ઉચ્ચારણ માટે હ્રસ્વ કરતાં ત્રણ ગણો સમય લાગે છે તેથી એની ત્રણ માત્રા ગણી શકાય. આમ ઉચ્ચારણ સમયના આધારે જ આ ત્રણે પ્રકાર અહીં સમજાવવામાં આવ્યા છે.

આ મૂત્રમાં ડ સ્વરને આધાર તરીકે (ઝકાલઃ...) લેવામાં આવ્યો છે, ત્યારે અભ્યાસીને જરૂર શંકા ઉદ્ભવે કે સ્વરોમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવતા અ કે ઇ ને મૂકીને પાણિનિએ ડ સ્વરનો આધાર કેમ લીધો હશે ?

પાણિનિ તો ગમે તે સ્વરને અહીં આધાર તરીકે લઈ શક્યા હોત, પરંતુ સ્વરના આ ત્રણે પ્રકારોની સ્પષ્ટતા ઉચ્ચારણના સમયને આધારે છે તેથી એનું જે ઉચ્ચારણના આધારવાળું કોઈ સુંદર ઉદાહરણ દૃષ્ટિ સમક્ષ હોય તો એ પ્રકારો સમજવા સરળ થઈ પડે. અમને લાગે છે કે કદાચ વ્યવહારમાં અત્યંત પ્રચલિત એવું કંકણના અવાજનું ઉદાહરણ કુ કુ કુડ પાણિનિની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવ્યું હોય. [ગુજરાતીમાં આપણે કંકડ...કંકડ...કંકડ...સંજ્ઞાનિયે જિયે તે જ.] આ ઉદાહરણમાં ત્રણે પ્રકારના ડ નો ઉચ્ચારણ-સમય સ્પષ્ટપણે જુદો જાણી શકાય છે. અને તેથી જ આ દૃષ્ટાંતને

ખ્યાલમાં રાખીને પાણિનિએ આ કે અને મૂકીને ડ સ્વરની પસંદગી કરી હોય. વાલ્મનૌરમા પણ નોંધે છે કે કશ્વદસ્યાત્ર એકમાત્રદ્વિમાત્રત્રિમાત્ર-કુવકુટરુતાનુકરણત્વાત્ ।

અહીં આધાર તરીકે ડ સ્વર લેવામાં આવ્યો છે. હવે હ્રસ્વ ડ બોલતાં જે સમય લાગે તેટલો સમય જે અન્ય સ્વરના ઉચ્ચારણમાં લાગે તે દરેક સ્વર ‘હ્રસ્વ’ કહેવાય. સ્વાભાવિક રીતે જ અ, ઇ, ઋ અને ઌના (દરેક હ્રસ્વના) ઉચ્ચારણમાં હ્રસ્વ ડ જેટલો સમય જાય એનાથી એ દરેક સ્વર ‘હ્રસ્વ’ કહેવાય અને એ દરેકની માત્રા એક ગણાય.

એ જ રીતે દીર્ઘ ડ બોલતાં જે સમય લાગે તેટલો સમય જે અન્ય સ્વરના ઉચ્ચારણમાં લાગે તે દરેક સ્વર ‘દીર્ઘ’ કહેવાય. સ્વાભાવિક રીતે જ આ, ई, ऋ (દરેક દીર્ઘ)ના ઉચ્ચારણમાં દીર્ઘ ડ જેટલો જ સમય જાય તેથી એ દરેક ‘દીર્ઘ’ સ્વર કહેવાય અને એ દરેકની એ માત્રા ગણાય. (સંસ્કૃતમાં દીર્ઘ ટૂં નહિ હોવાથી, એ માત્રાવાળો ટૂં હોતો નથી.)

અહીં એક વસ્તુ નોંધવી જોઈએ કે ઇ, ઓ, ઍ, ઔ પણ ડ જેટલો સમય લેતા હોવાથી દરેક દીર્ઘ બનશે. (ઇ વર્ણુ અ+હ નો બનેલો હોઈ એ માત્રાવાળો એટલે દીર્ઘ થશે. એ જ રીતે અન્ય સમજવા.)

આ પ્રમાણે જ ડ બોલતાં જે સમય લાગે તેટલો સમય જે અન્ય સ્વરના ઉચ્ચારણમાં લાગે તે દરેક સ્વર ‘પ્લુત’ કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ આર, ई, इ, ऋ અને ઌ (દરેક પ્લુત)ના ઉચ્ચારણમાં (પ્લુત) ડ જેટલો સમય જતો હોવાથી એ દરેક ‘પ્લુત’ સ્વર કહેવાય.

આ જ રીતે ઇર, ઓર, ઍર, ઔર પણ પ્લુત સ્વર કહેવાશે અને એની દરેકની ત્રણ ત્રણ માત્રા ગણાશે.

આ રીતે વિચારતાં આ સૂત્રથી સ્વરોનું નીચે પ્રમાણે વિભાજન થયું :

આ સૂત્રના અનુસંધાનમાં એક શંકાનું નિરાકરણ કરિયે. અહીં સૂત્રમાં પાણિનિએ તો ફક્ત દીર્ઘ ડ જ પ્રયોજ્યો છે, તેથી ખરેખર તો “દીર્ઘ ડ જેટલા સમયવાળા સ્વર હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત કહેવાય છે” એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ લેવો જોઈએ, જ્યાં અહીં તો “ડ, ડ અને ડ જેટલા સમયવાળા...” એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ લેવામાં આવ્યો છે, એ

વૃત્તિ : સ પ્રત્યેકમ્ ઉદાત્તાદિભેદેન ત્રિઘા ।

અર્થ : એ પ્રત્યેકના ઉદાત્ત વગેરે ત્રણ ત્રણ ભેદ થશે.

ઉપર પ્રમાણે જે ૨૨ સ્વરભેદ થયા તે દરેકના હજુ આગળ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ ઉપપ્રકાર થાય છે (જેમકે હ્રસ્વ ઉદાત્ત, હ્રસ્વ અનુદાત્ત અને હ્રસ્વ સ્વરિત; દીર્ઘ ઉદાત્ત, દીર્ઘ અનુદાત્ત અને દીર્ઘ સ્વરિત; પ્લુત ઉદાત્ત, પ્લુત અનુદાત્ત અને પ્લુત સ્વરિત). આજુરીતે કુલ $22 \times 3 = 66$ પ્રકાર થયા. એના પછી દરેકના અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એવા અવાંતર ભેદોથી ૧૩૨ સ્વરભેદ થયા. પ્રાચીન આર્યોનું સ્વરજ્ઞાન અને તદનુસાર એમનું જીવોગાન કેટલું વૈજ્ઞાનિક હશે એ આનાથી સ્પષ્ટ થશે.

૫. ઉચ્ચૈરુદાત્તઃ ૧।૨।૨૯।

સૂત્રાર્થ : જિ યા ભાગમાંથી (નિષ્પન્ન થાય તે સ્વર) ઉદાત્ત કહેવાય છે.

વૃત્તિ : તાલ્વાદિષુ સમાગેષુ સ્થાનેષુ ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अच्च उदात्तसंज्ञः स्यात् । आ । ये ।

અર્થ : તાલુ વગેરે વિભાગવાળા સ્થાનોના જીર્ધ્વ ભાગમાં નિષ્પન્ન થતો સ્વર ઉદાત્ત કહેવાય છે; જેમકે આ અને યે ।

હ્રસ્વાદિ સ્વરના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા : ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત, પરંતુ અંતર્માં હજુ આ સંજ્ઞાઓ સમગ્રાવવામાં આવી નથી તેથી ભદ્રોજી હવે તરત જ એ ત્રણ સંજ્ઞાઓને સ્પષ્ટ કરતાં પાણિનીય સૂત્રોને ધ્યાન આપે છે. આમાં આ સૂત્ર ઉદાત્ત સ્વરની વ્યાખ્યા આપે છે.

મિતમાષિણીટીકાકાર નોંધે છે કે ઉચ્ચૈઃ અહીં સપ્તમીના અર્થમાં છે તેથી એનો અર્થ ऊर्ध्वभागे उदात्तઃ એવો થાય છે. વળી આ સૂત્રમાં આગળના સૂત્ર (અચ્ચઃ ચ ૧-૨-૨૮)માંથી અચ્ચની અનુવૃત્તિ થાય છે તેથી જીર્ધ્વ ભાગમાં (નિષ્પન્ન થતો) સ્વર ઉદાત્ત હોય છે એવો સૂત્રાર્થ થશે; પરંતુ સાથે સાથે એ પ્રશ્ન પણ થશે કે આ 'જીર્ધ્વભાગ' શું સૂચવે છે ?

આપણે જાણિયે જિયે કે વર્ણનું ઉચ્ચારણ મુખ દ્વારા થાય છે. એમાં પણ મુખનાં વિવિધ સ્થાનોમાંથી વિવિધ વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. કંઠ, તાલુ, મૂઘાં, દંત અને ઓષ્ઠ-એ પાંચ (અથવા કેટલાક વર્ણોમાં મિશ્ર) સ્થાનોમાંથી પ્રયત્નગ્રેરિત વાયુ અથડાઈને ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે આ દરેક સ્થાનને એ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે :
૧. ઊર્ધ્વભાગ અને ૨. નિમ્ન ભાગ. જ્યારે પ્રયત્નપ્રેરિત વાયુ મુખમાંના કોઈ પણ સ્થાનના ઊર્ધ્વ ભાગમાં અથડાઈને નિષ્પન્ન થતો હોય ત્યારે એ ઉદાત્ત કહેવાય છે; જેમકે આ કંઠસ્થાનીય છે તે જ્યારે કંઠના ઊર્ધ્વ ભાગમાંથી નિષ્પન્ન થાય એ રીતે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે ત્યારે એ ઉદાત્ત કહેવાય. આ દીર્ઘ હોવાથી એ દીર્ઘ ઉદાત્ત બને. અનુ ઉચ્ચારણ એ રીતે થાય તો એ હ્રસ્વ ઉદાત્ત કહેવાય અને અનુ ઉચ્ચારણ એ રીતે થાય તો એ પ્લુત ઉદાત્ત કહેવાય.

આમ ઉદાત્ત એટલે ઉચ્ચારણના સ્થાનના ઊર્ધ્વ ભાગમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્વર. વૈદિક સંહિતાઓમાં આ પ્રકારનો સ્વર દર્શાવવા કંઈ નિશાની આપેલી હોતી નથી.

૬. નીચૈરનુદાત્ત : ૧૧૨૩૦।

સૂત્રાર્થ : નિમ્ન ભાગમાંથી (નિષ્પન્ન થાય તે સ્વર) અનુદાત્ત કહેવાય છે.
વૃત્તિ : સ્પષ્ટસ્મ ।

અર્થ : ઉદાત્ત વિશે સમજાયા પછી અનુદાત્તનું સ્વરૂપ અત્યંત સ્પષ્ટ બની રહે છે.

ઉપર જોયું તેમ ઉચ્ચારણસ્થાનના ઊર્ધ્વ ભાગમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્વર ઉદાત્ત કહેવાય છે, પરંતુ જો કોઈ સ્વર ઉચ્ચારણસ્થાનના નીચેના ભાગમાંથી નિષ્પન્ન થતો હોય તો એ સ્વર અનુદાત્ત કહેવાય છે; જેમકે અર્વાહુ નો અ કંઠના અધોભાગમાંથી નિષ્પન્ન થાય એ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવે છે તેથી એ હ્રસ્વ અનુદાત્ત કહેવાય. એ જ રીતે બોલાયેલો આ દીર્ઘ અનુદાત્ત અને અરૂ પ્લુત અનુદાત્ત કહેવાય.

આમ અનુદાત્ત એટલે ઉચ્ચારણના સ્થાનના અધોભાગમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્વર. વૈદિક સંહિતાનો આ પ્રકારનો સ્વર દર્શાવવા એની નીચે આડી રેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમકે અર્વાહુ ।

અહીં પણ અવઃ ચ એ ૧-૨-૨૮મા સૂત્રમાંથી અન્ની અનુવ્રત્તિ થઈ છે એ ભૂલણું જોઈએ નહિ.

૭. સમાહારઃ સ્વરિતઃ । ૧૧૨૩૧।

સૂત્રાર્થ : (ઉદાત્ત અને અનુદાત્તના) સમાહારવાળો (સ્વર) સ્વરિત છે.

વૃત્તિ : ઉદાત્તાનુદાત્તત્વે વર્ણધર્મો સમાદ્વિયેતે યસ્મિન્ સઃ અચ્ સ્વરિતસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

અર્થ : વર્ણના ઉદાત્તત્વ અને અનુદાત્તત્વ ધર્મો જે સ્વરમાં એકત્રિક થાય તે સ્વરની 'સ્વરિત' અંશ થાય છે.

આપણે જોયું કે મુખમાંના ઊર્ધ્વ ભાગમાંથી બોલાતો સ્વર 'ઉદાત્ત' અને નિમ્ન ભાગમાંથી બોલાતો સ્વર 'અનુદાત્ત' કહેવાય છે; હવે આ મૂત્રમાં ત્રીજા પ્રકાર 'સ્વરિત'ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. ઉદાત્ત અને અનુદાત્તની માફક સ્વરિતનું ઉચ્ચારણસ્થાનમાં કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી, પણ એ ઉદાત્ત અને અનુદાત્તના સમિશ્રણરૂપ હોય છે. સ્વરિતમાં અંશતઃ ઉદાત્તત્વ અને અંશતઃ અનુદાત્તત્વ હોય છે. આમ એક જ સ્વર ઉચ્ચારણ-સ્થાનના ઊર્ધ્વ અને નિમ્ન બે ભાગોમાંથી બોલાતો હોય એનું ઉચ્ચારણ સુરકેલ પણ બને છે. અને આથી જ સામાન્ય વ્યવહારમાં આ પ્રકારે તરફ લક્ષ્ય હોતું નથી, ફક્ત વૈદિક ઋચ્યાઓમાં જ એઓને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ઋચોમાં આવા સ્વરિત સ્વરને એના ઉપર જાતી રેખા દોરીને બતાવવામાં આવે છે; જેમકે, ક્વં ।

અહીં ૧-૨-૨૮ માં અચઃ ચ મૂત્રમાંથી અચઃની આવૃત્તિ થઈ છે તથા ૧-૨-૨૯ માં મૂત્રમાંથી ઉદાત્તઃ પદની અને ૧-૨-૩૦માં મૂત્રમાંથી અનુદાત્તઃ પદની અનુવૃત્તિ થાય છે તેથી જ સૂત્રાર્થમાં એને કૌંસમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે

ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એ ત્રણે સદા સમઝવા મૂત્રોમાં દરેક પ્રકારની 'અનુવૃત્તિ'નો આધાર લેવામાં આવ્યો છે એ જોયું ?

(૧) એક મૂત્રનું કોઈ એક પદ પછીના મૂત્રમાં અનુવૃત્તિ પામે છે એનું ઉદાહરણ : ૧-૨-૩૦ માં મૂત્રનું અનુદાત્તઃ પદ ૧-૨-૩૧ માં મૂત્રમાં અનુવૃત્ત થાય છે.

(૨) એક મૂત્રનું કોઈ એક પદ પછીના એકથી વિશેષ મૂત્રોમાં પણ અનુવૃત્તિ પામે છે. એનું ઉદાહરણ : અચઃ ચ । ૧-૨-૨૮ માં મૂત્રનું અચઃ પદ એ પછીના ૨૯, ૩૦ અને ૩૧ માં મૂત્રોમાં અનુવૃત્તિ પામે છે.

(૩) એક મૂત્રનું કોઈ એક પદ અમુક મૂત્ર મૂકીને પછીના કોઈ મૂત્રમાં

મળ્લુકપ્લુતિરપે અનુવૃત્તિ પામે છે. એનું ઉદાહરણ : ૧-૨-૨૯ મા સૂત્રનું ઉદાત્ત: ૫૬ ૧-૨-૩૦ મા સૂત્રને સ્પર્શ્યા સિવાય ૧-૨-૩૧ મા સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ પામે છે.

૮. તસ્યાદિત ઉદાત્તમર્ઘહ્રસ્વમ્ । ૧ । ૨ । ૩૧ ।

સૂત્રાર્થ : એ (સ્વરિત)ની શરૂઆતનો હ્રસ્વ સ્વરના અર્ધા બેટલો ભાગ ઉદાત્ત હોય છે.

વૃત્તિ : હ્રસ્વગ્રહણમ્ અતન્ત્રમ્ । સ્વરિતસ્ય આદિતઃ અર્ધમ્ ઉદાત્તં ચોધ્યમ્ । ઉત્તરાર્ધં તુ પરિશેષાદ્ અનુદાત્તમ્ ।

અર્થ : ‘હ્રસ્વ’ શબ્દનું ગ્રહણ વિવક્ષિત નથી. સ્વરિતનું શરૂઆતનું અર્ધુ ઉદાત્ત સમઝવું; ઉત્તરાર્ધ તો બાકી રહેવાના કારણે જ અનુદાત્ત સમઝાય છે.

સમાહાર: સ્વરિતઃ । એ સૂત્ર દ્વારા સ્વરિત સ્વર ઉદાત્ત અને અનુદાત્તના સંયોગરૂપ હોય છે એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું, પરંતુ એમાં ઉદાત્ત કેટલા અંશે હોય અને અનુદાત્ત કેટલા અંશે હોય એ વિશે કંઈ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી, એટલું જ નહિ, સ્વરિતમાં પ્રારંભે ઉદાત્ત હોય કે અનુદાત્ત ? એ શંકા પણ રહે જ છે આ શંકાઓના નિરસન માટે આ સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે

કૌમુદીકાર અને અન્ય સૌ દીક્ષકારો આમાંની બીજી શંકા પર તો સમાન વલણ જ ધરાવે છે કે સ્વરિતમાં આદિ ભાગ ઉદાત્ત હોય છે અને ઉત્તરાંશ અનુદાત્ત હોય છે. આમ સ્વરિત (પ્રથમ) ઉદાત્ત (૫૬) અનુદાત્ત: એ સૌએ નિર્વિવાદ સ્વીકાર્યું છે, કારણ કે પાણિનિએ સૂત્રમાં આદિતઃ ઉદાત્તમ્ એમ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું જ છે.

પરંતુ, આ ક્રમમાં ઉદાત્ત અને અનુદાત્તની માત્રા કેટલી એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. એ સવિસ્તર બોધ્યે.

કૌમુદીકાર ભદ્રોજ દીક્ષિત વૃત્તિમાં બહુ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને ભાર-પૂર્વક જણાવે છે કે હ્રસ્વગ્રહણમ્ અતન્ત્રમ્ । તન્ત્ર એટલે પ્રધાન, વિવક્ષિત, અને અતન્ત્રમ્ એટલે અવિવક્ષિતમ્ । (તન્ત્રપરં વિવક્ષિતપર્યાયમ્ । તથા ચ અવિવક્ષિતમિત્યર્થઃ ।) મતલબ કે આ સૂત્રમાંનો ‘હ્રસ્વ’ શબ્દ વિવક્ષિત નથી, અર્થાત્ એ શબ્દને ધ્યાનમાં લેવાનો નથી. આ દૃષ્ટિએ બોધ્યે તો,

ઉદાત્તમ્ અર્ધહ્રસ્વમ્નો ખરેખર અર્થ ઉદાત્તમ્ અર્ધમ્ એમ જ સમજવાનો રહે છે. આ દષ્ટિએ કોઈ પણ સ્વરિત સ્વરમાં આગળનો ભાગ ઉદાત્ત અને અર્ધ એટલે કે ૫૦ ટકા હોય છે એમ સિદ્ધ થાય, જ્યારે ભટ્ટોજી આગળ નોંધે છે તે પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ તુ પરિણામ્ અનુદાત્તમ્ અર્થાત્ બાકી રહેતો પાછળનો અર્ધભાગ અનુદાત્ત હોય છે.

ભટ્ટોજીના આ મંતવ્ય અનુસાર (એક માત્રાવાળા) હ્રસ્વ સ્વરિત સ્વરમાં પ્રથમ અર્ધમાત્રા ઉદાત્તની અને પછીની અર્ધમાત્રા અનુદાત્તની હોય છે, (બે માત્રાવાળા) દીર્ઘ સ્વરિત સ્વરમાં પ્રથમ એક માત્રા ઉદાત્તની અને પછીની એક માત્રા અનુદાત્તની હોય છે, જ્યારે (ત્રણ માત્રાવાળા) પ્લુત સ્વરિતમાં પ્રથમ દોઢ માત્રા ઉદાત્તની અને પછીની દોઢ માત્રા અનુદાત્તની હોય છે. શ્રી મહાશબ્દે પણ આ જ મતવ્ય સ્વીકારીને આગળ વધે છે.

પરંતુ શ્રી નાગેશનું મતવ્ય આનાથી જરા જુદી જાતનું છે. એઓ પાણિનિના સૂત્રમાંના ‘હ્રસ્વ’ પદને નિરર્થક કે અવિવક્ષિત માનતા નથી, એઓ અર્ધહ્રસ્વમ્નો અર્થ ‘હ્રસ્વસ્વ અર્ધમ્’ એ પ્રમાણે જ લે છે અને એ દષ્ટિએ હ્રસ્વની એક માત્રા છે તેથી અર્ધહ્રસ્વની $\frac{1}{2}$ માત્રા થાય એમ સ્વીકારી દરેક પ્રકારના સ્વરિતમાં પ્રારંભની કક્ષા $\frac{1}{2}$ માત્રા જ ઉદાત્ત હોય છે અને બાકી રહેતી માત્રાઓ અનુદાત્ત હોય છે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે.

આમ શ્રી નાગેશના મંતવ્ય અનુસાર જોઈએ તો (એક માત્રાવાળા) હ્રસ્વ સ્વરિત સ્વરમાં પ્રથમ અર્ધ માત્રા ઉદાત્ત અને પછીની અર્ધ માત્રા અનુદાત્ત હોય છે, (બે માત્રાવાળા) દીર્ઘ સ્વરિત સ્વરમાં પ્રથમ અર્ધમાત્રા ઉદાત્ત અને પછીની દોઢ માત્રા અનુદાત્ત હોય છે, જ્યારે (ત્રણ માત્રાવાળા) પ્લુત સ્વરિત સ્વરમાં પ્રથમ અર્ધમાત્રા ઉદાત્ત અને પછીની અઢી માત્રા અનુદાત્ત હોય છે.

આ બંને મતવ્યોમાંથી વધુ સ્વીકાર્ય કયું એવો પ્રશ્ન ચાલાવિક્ષ-પણે જ ઉદ્ભવે. અર્ધમાત્રાલાઘવેન પુત્રોત્સવ મન્યન્તે વैयाकरणાઃ । એવા આ વैयाકરણ પાણિનિ સૂત્રમાં નિરર્થક ‘હ્રસ્વ’ શબ્દ ઉમેરે નહિ એવો અમારો નક્કર મત છે. વળી, પતંજલિએ પણ ભાષ્યમાં સ્પષ્ટપણે નોંધ્યું છે કે

અર્ધહ્રસ્વશ્વદોઽર્ધમાત્રાયાં સ્થઃ । (અર્થાત્ અર્ધહ્રસ્વ શબ્દ ‘અર્ધમાત્રા’ માટે રૂઢ થયેલો છે.) તેથી આગળની ‘અર્ધમાત્રા’ જ ઉદાત્તની હોય છે એમ માનવું નોંધ્યે.

આમ પાણિનિને તસ્ય આદિતઃ ઉદાત્તમ્ દ્વારા “સ્વરિત સ્વરનો આગળનો ભાગ ઉદાત્ત અને $\frac{1}{2}$ માત્રા નેટલો હોય છે” એમ જ અભિપ્રેત હશે એમ જણાય છે.

વૃત્તિ : તસ્ય ચ ઉદાત્તસ્વરિતપરત્વે શ્રવણં સ્પષ્ટમ્ । અન્યત્ર તુ ઉદાત્તશ્રુતિઃ પ્રાતિશાખ્યે પ્રસિદ્ધા । ક્વ ૧ં વોઽશ્વાઃ । રથાન્નાં ન ચે ૨ં રાઃ । શતચંકં ચોરેઽહ્યઃ । इत्यादिषु अनुदात्तः । अग्निमीले इत्यादौ उदात्तश्रुतिः ।

અર્થ : અને એ (અનુદાત્ત) પછી ઉદાત્ત કે સ્વરિત સ્વર આવે તો એનું શ્રવણ સ્પષ્ટ થાય છે. જો એમ ન હોય તો (એટલે કે અનુદાત્ત પછી અનુદાત્ત જ આવે તો) ઉદાત્તનું જ શ્રવણ થાય છે. આ વાત પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉપરના ત્રણ દાખલામાં અનુદાત્તનું શ્રવણ થાય છે; જ્યારે અગ્નિમીલેમાં ઉદાત્તનું શ્રવણ થાય છે.

ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિતની ચર્ચા પૂરી કર્યા બાદ કૌમુદીકાર વૈદિક સ્વરચત્રાની થોડી પૂર્વભૂમિકા આ વૃત્તિમાં આપે છે. આપણે નેચું તેમ ઉદાત્ત સ્વરનું ઉચ્ચારણ એના સ્થાનના બિધ્વ ભાગમાંથી થતું હોય છે અને તેથી એનું શ્રવણ સ્પષ્ટ થાય છે, પરંતુ અનુદાત્ત સ્વરનું ઉચ્ચારણ એના સ્થાનના નિમ્ન ભાગમાંથી થતું હોય છે તેથી એનું શ્રવણ ટેવું થાય ?

દીક્ષિત અહીં નોંધે છે કે અનુદાત્ત સ્વર પછી જો ઉદાત્ત સ્વર આવે તો એ વિજાતીય સ્વર આવવાને કારણે અનુદાત્ત સ્વરનું શ્રવણ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. એ જ રીતે અનુદાત્ત સ્વર પછી સ્વરિત સ્વર આવે તો પણ અનુદાત્તનું શ્રવણ સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે સ્વરિત સ્વરમાં પણ શરૂઆતનો ભાગ તો ઉદાત્ત જ હોય છે. આમ, અનુદાત્ત સ્વર પછી ઉદાત્ત કે સ્વરિત સ્વર આવે તો અનુદાત્ત સ્વરનું સ્પષ્ટ શ્રવણ થાય. ભદ્રોજી આ બાબત ત્રણ દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે.

(a) અનુદાત્ત + સ્વરિત

= અનુદાત્ત + ઉદાત્ત + અનુદાત્ત

(૧) ક્વ ૧' વોડ્ઞ્વાઃ । ઋગ્વેદ ૫-૬-૧૨ માંથી લીધેલા આ દૃષ્ટાંતમાં ક્વમાં જે અ સ્વર છે તે હ્રસ્વ સ્વરિત છે, આથી એની એક માત્રા થશે. એમાં પ્રારંભની અર્ધ માત્રા ઉદાત્તની અને પછીની અર્ધમાત્રા અનુદાત્તની હોવાથી ક્વના અમાં અંતે અનુદાત્ત ઉચ્ચારણુ આવે. હવે એ અનુદાત્ત ઉચ્ચારણુ પછી વોમાં રહેલો ઉદાત્ત ઓ આવે છે. આમ, અહીં અનુદાત્ત પછી ઉદાત્ત આવતો હોવાથી ક્વના સ્વરિતની પાછળના અનુદાત્તની અર્ધ-માત્રા સ્પષ્ટ સંભળાશે.

(૨) રથોનાં ન ચે રં રાઃ । ઋગ્વેદ ૧૦-૮-૪માંથી લીધેલા આ દૃષ્ટાંતમાં ચેમાં જે ઇ સ્વર છે તે દીર્ઘ સ્વરિત છે, આથી એની બે માત્રા થશે. એમાં પ્રારંભની અર્ધમાત્રા ઉદાત્તની અને પછીની દોઢ માત્રા અનુદાત્તની હોવાથી ચેના અમાં અંતે અનુદાત્ત ઉચ્ચારણુ આવે. હવે એ અનુદાત્ત ઉચ્ચારણુ પછી રાઃમાં રહેલો ઉદાત્ત આ આવે છે. આમ, અહીં અનુદાત્ત પછી ઉદાત્ત આવતો હોવાથી ચેના સ્વરિતની પાછળના અનુદાત્તની દોઢ માત્રા સ્પષ્ટ સંભળાશે.

(૩) શત્તર્ચક્રં યોરેંઙ્ઙઃ । ઋગ્વેદ ૧૦-૧૪૫-૪ માંથી લીધેલા આ દૃષ્ટાંતમાં યો માં રહેલો ઓ પ્લુત સ્વરિત છે, આથી એની ત્રણ માત્રા થશે. એની પ્રારંભની અર્ધમાત્રા ઉદાત્તની અને પછીનો અઢી માત્રા અનુદાત્તની હોવાથી યોના ઓમાં અંતે અનુદાત્ત ઉચ્ચારણુ આવે. હવે એ પછી જે ઙ્ઙઃ આવે છે તે સ્વરિત છે અને તેથી એની પ્રારંભની અર્ધ-માત્રા ઉદાત્તની હશે. આથી, આ દૃષ્ટાંતમાં યોના ઓ(સ્વરિત)ની પાછળની અઢી માત્રા અનુદાત્ત છે તેના પછી ઙ્ઙઃ (સ્વરિત)ની પ્રારંભની અર્ધમાત્રા ઉદાત્તની આવે છે, આથી ઓની અનુદાત્તની અઢી માત્રા સ્પષ્ટ સંભળાશે.

આમ, પ્રથમ બે દૃષ્ટાંતોમાં અનુદાત્ત પછી ઉદાત્ત આવતાં શ્રવણુ સ્પષ્ટ થાય છે એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું, પરંતુ અનુદાત્ત પછી અનુદાત્ત આવે તો શું થાય એ ચોથા દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવવામાં આવેલ છે.

(૪) ઇન્દ્રિમીન્દ્રે : આ દૃષ્ટાંતમાં મીમાં જે ઈ સ્વર છે તે દીર્ઘ સ્વરિત છે, આથી એની બે માત્રા થશે. એમાં પ્રારંભની અર્ધ માત્રા

ઉદાત્તની અંતે પછીની દોઢ માત્રા અનુદાત્તની. મીના હંમાં અંતે અનુદાત્ત ઉચ્ચારણ આવે છે. હવે એ અનુદાત્ત ઉચ્ચારણ પછી પાછળ આવતો છેમાંનો સ્વર દ્વ અનુદાત્ત છે. આમ અનુદાત્ત પછી અનુદાત્ત આવે છે, તેથી પ્રથમ ફેંતી પાછળની અનુદાત્તની દોઢ માત્રા સ્પષ્ટ સંભળાશે નહિ, પરંતુ પ્રાતિશાખ્યના એક નિયમ પ્રમાણે અનુદાત્તને બદલે (પાછળ અનુદાત્ત આવવાને કારણે) એમાં ઉદાત્તતા જ સંભળાશે, એટલે કે મીની અંતે માત્રા ઉદાત્ત જ સંભળાશે.

અહીં અનુદાત્ત પછી અનુદાત્ત આવે તો ઉદાત્ત થઈ જાય એ નિયમ માટે ભદ્રોજીએ પ્રાતિશાખ્યનો આધાર લીધો છે.

પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથોમાં સંહિતાઓના પાઠ સાથે સંબંધિત એવા ઉચ્ચારણ સ્વરવિધાન સંધિ વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભદ્રોજીએ જે નિયમ દર્શાવ્યો છે તેને ઋગ્વેદ-પ્રાતિશાખ્ય ૩।૫નું અનુમોદન મળી રહે છે.

અનુદાત્તઃ પરઃ શેષઃ સ ઉદાત્તશ્રુતિર્નિ ચેત્ ।

ઉદાત્તં વોચ્યતે કિંચિત્સ્વરિતં વાઙ્ક્ષરં પરમ્ ॥

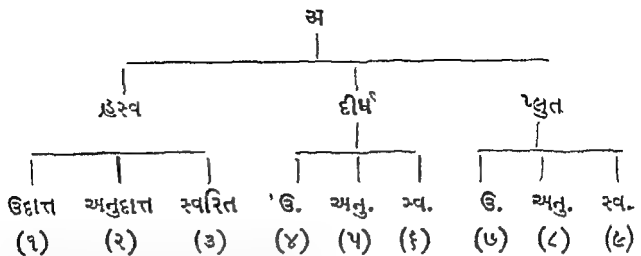
— ઋકપ્રાતિશાખ્યે (૩.૫)

(અર્થાત્ સ્વરિતમાં ઉદાત્ત આગળ હોવાથી અનુદાત્ત પાછળ શેષ હોય છે, તે શેષ અનુદાત્ત પછીનો અક્ષર ઉદાત્ત કે સ્વરિત ન હોય તો અવણવાળો ઉચ્ચરિત થાય.)

વૃત્તિ : સ નવવિધઃ અપિ પ્રત્યેકમ્ અનુનાસિકાનનુનાસિકત્વાભ્યાં દ્વિધા ।

અર્થ : એ (સ્વર) નવ પ્રકારનો છે. હવે એ નવેય પ્રકાર અનુનાસિક અને અનનુનાસિકના ભેદે બન્ને રીતના થાય છે.

આપણે આગળ જોયું કે સ્વર નવ પ્રકારનો છે; જેમકે અ ઈસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત ત્રણ પ્રકારનો છે, તે દરેક ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ૯ પ્રકાર થયા :

૧. મુખનાસિકાવચ્ચનોઽનુનાસિકઃ । ૧ । ૧ । ૧ ।

સૂત્રાર્થ^૧ : મુખ અને નાસિકાથી ઉચ્ચારવામાં આવે તે 'અનુનાસિક' કહેવાય છે.

આગળના સૂત્રને અંતે સ્વરના અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એવા બેદ પાડવામાં આવ્યા. પરંતુ અનુનાસિક સંજ્ઞા સમજાવેલી નથી, તેથી ભદ્રોજી હવે 'અનુનાસિક' સંજ્ઞાનું પાણિનિસૂત્ર આપે છે.

વૃત્તિ : મુખસહિતનાસિકયા ઉચ્ચાર્યમાણઃ વર્ણઃ અનુનાસિકસંજ્ઞઃ સ્વાત્ ।

અર્થ^૧ : મુખ સહિત નાસિકાથી ઉચ્ચારાતો વર્ણ 'અનુનાસિક' કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે વર્ણોનું ઉચ્ચારણ મુખ દ્વારા થાય છે; એવા દરેક વર્ણનું ઉચ્ચારણ-મ્યાન પણ મુખમાં નિશ્ચિત છે. હવે આ વર્ણો મુખ ઉપરાંત નાસિકા દ્વારા પણ ઉચ્ચારવામાં આવે ત્યારે એ વર્ણ 'અનુનાસિક' બને છે; જેમકે અ મુખમાંથી કંઠ દ્વારા બોલાય છે, પરંતુ ઐ બોલવા માટે મુખમાં કંઠ ઉપરાંત નાસિકાની પણ મદદ લેવી પડે છે. આવા મુખ અને નાસિકા બેઉ વડે બોલાતા સ્વર અનુનાસિક કહેવાય છે.

વૃત્તિ : તદ્ દૃત્યમ્ । અ ઇ ઉ ઋ ઋષાં વર્ણાનાં પ્રત્યેકમ્ અપ્રા-
દના મેદાઃ ।

અર્થ^૧ : એ પ્રમાણે અ, ઇ, ઉ, ઋ એ વર્ણોના ૧૮ બેદ છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ અ ૧૮ પ્રકારનો છે. હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત એ એના ત્રણ મુખ્ય પ્રકારના વધુ ઉદાત અનુદાત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર હોવાથી કુલ ૯ પ્રકાર થાય. હવે એ નવે પ્રકારના 'અનુનાસિક' અને 'અનનુનાસિક' એમ બે વિશેષ પ્રકાર ગણતાં કુલ ૧૮ પ્રકાર થયા.

આ જ રીતે इना ૧૮ ભેદ થશે, ૩ અને ऋना પણ એ જ રીતે ૧૮ ભેદ થાય.

वृत्ति : लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । पचाम् अपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ।

અર્થ : લૃ વર્ણના બાર ભેદ થશે, કારણ કે લૃ દીર્ઘ હોતો નથી. ए, ओ, ऐ, औના પણ બાર-બાર ભેદ થશે, કારણ કે એઓના હ્રસ્વ હોતા નથી.

ઉપર જોયું તેમ अ, इ, उ અને ऋ પ્રત્યેકના ૧૮ ભેદ થાય છે, પરંતુ लृ વર્ણના ફક્ત ૧૨ ભેદ જ થશે, કારણ કે लृ વર્ણ હ્રસ્વ અને ण्यુત જ હોય છે, એ દીર્ઘ હોતો નથી; આથી હ્રસ્વના ઉદાત્તાદિ ત્રણ અને ण्युतના ઉદાત્તાદિ ત્રણ પ્રકાર ગણતાં કુલ ૬ પ્રકાર થશે અને એના ‘અનુનાસિક-અનનુનાસિક’ ભેદ ગણતાં કુલ ૧૨ પ્રકાર થાય.

એ જ રીતે ए, ओ, ऐ અને औ (एचाम्) એ દરેકમાં હ્રસ્વ હોતો નથી, ફક્ત દીર્ઘ અને ण्युત હોય છે; આથી દીર્ઘના ઉદાત્તાદિ ત્રણ અને ण्युतના ઉદાત્તાદિ ત્રણ મળી કુલ ૭ પ્રકાર થશે અને એનાં પણ ‘અનુનાસિક’ અને ‘અનનુનાસિક’ બે બે ભેદ ગણતાં એ દરેકના કુલ ૧૨-૧૨ ભેદ થશે.

આમ સ્વરોના પ્રકારોનું પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત થયું. अ, इ, उ, ऋ એ દરેકના $18 \times 4 = 72$; लृ, ए, ओ, ऐ, औ એ દરેકના $12 \times 4 = 48$. આમ સ્વર કુલ $(72 + 48) = 120$ પ્રકારના થયા. વ્યવહારમાં સ્વરના આવા ભેદ-પ્રભેદનું મહત્ત્વ નથી, ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચારણો સ્વાભાવિક રીતે થતાં હોય છે. આ મીમાંસાથી ભારતીય વ્યાકરણ ઉચ્ચારણની બાબતમાં કેટલું પરિપૂર્ણ અને વૈજ્ઞાનિક હતું એનો ખ્યાલ ચોક્કસ મળી રહે છે.

આ નમૂના પ્રમાણે બધા સ્વરોની પ્રક્રિયા આ પછીના કોષ્ટકમાં જુઓ :

અ				ઇ				ઉ				ઋ			
હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત		હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત		હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત		હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત	
→	→	→		→	→	→		→	→	→		→	→	→	
૧. ઉદાત્ત	ઉ.	ઉ.	અનુ.	હ્રસ્વ	ઉ.	ઉ.	અનુ.	હ્રસ્વ	ઉ.	ઉ.	અનુ.	હ્રસ્વ	ઉ.	ઉ.	અનુ.
૨. અનુદાત્ત	અનુ.	અનુ.	સ્વ.	અનુ.	અનુ.	અનુ.	સ્વ.	અનુ.	અનુ.	અનુ.	સ્વ.	અનુ.	અનુ.	અનુ.	સ્વ.
૩. સ્વરિત	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.

લૃ				ઋ				એ				ઐ			
હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત		હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત		હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત		હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત	
→	→	→		→	→	→		→	→	→		→	→	→	
૧. ઉદાત્ત	ઉ.	ઉ.	અનુ.	હ્રસ્વ	ઉ.	ઉ.	અનુ.	હ્રસ્વ	ઉ.	ઉ.	અનુ.	હ્રસ્વ	ઉ.	ઉ.	અનુ.
૨. અનુદાત્ત	અનુ.	અનુ.	સ્વ.	અનુ.	અનુ.	અનુ.	સ્વ.	અનુ.	અનુ.	અનુ.	સ્વ.	અનુ.	અનુ.	અનુ.	સ્વ.
૩. સ્વરિત	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.	સ્વ.

[આમ કુલ ૬૬ પ્રકારના સ્વર થયા, તે દરેકના પાણુ 'અનુનાસિક' અને 'અનનુનાસિક' એવા બે પ્રકાર થાય. આ દષ્ટિએ કુલ ૧૩૨ પ્રકારના સ્વર થાય.]

૧૦. તુલ્યાસ્યપ્રયત્નં સર્વર્ણમ્ । ૧ । ૧ । ૧ ।

સૂત્રાર્થ : જેનાં સ્થાન અને પ્રયત્ન સમાન હોય તે સર્વર્ણ કહેવાય.

કેટલાક નિયમ એવા હોય છે કે જે એકી સાથે એકથી વિશેષ વર્ણોને આવરી લેતા હોય છે. આના નિયમ આપતી વખતે એ પ્રત્યેકનો ઉલ્લેખ કરવો પડે અને સ્વાભાવિક રીતે જ એનાથી નિયમમાં દીર્ઘતા આવે. આ દીર્ઘતાથી બચવા પાણિનિએ એક સુંદર સંજ્ઞા શોધી કાઢી છે તેનું નામ છે સર્વર્ણ સંજ્ઞા. આ સર્વર્ણ સંજ્ઞા વડે નિયમમાં અત્યંત લાઘવ આવે છે એ આપણે આગળ જોઈશું, હાલ તો ‘સર્વર્ણ’ સંજ્ઞાના સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરીએ.

વૃત્તિ : તાલ્વાદિસ્થાનમ્ આભ્યન્તરપ્રયત્નઃ ચ इति एतद् द्वयं यस्य तेन तुल्यं तद् मिथः सर्वर्णसंज्ञं स्यात् ।

અર્થ : તાલુ વગેરે સ્થાન અને આભ્યંતર પ્રયત્ન એ જે જેની જેની સાથે મળતાં આવે તે પરસ્પર ‘સવર્ણ’ સંજ્ઞાવાળા બને છે.

પાણિનિએ સર્વર્ણ સંજ્ઞા માટે જે નિયમ આપ્યા છે. વિસ્તૃત વર્ણશિમાંથી જેઓનાં આસ્ય અને પ્રયત્ન સરખાં હોય તે પરસ્પર ‘સવર્ણ’ બને—એવો અહીં સૂત્રકાર અને વૃત્તિકારનો આશય છે. ‘સર્વર્ણ’નો આ નિયમ સવિસ્તર સમજીએ.

આસ્યનો સામાન્ય રીતે અર્થ તો ‘મુખ’ થાય છે, પરંતુ અહીં વર્ણોની બાબતમાં એ અર્થ નહિ લેતાં ‘મુખમાં રહેલાં વર્ણોનાં ઉચ્ચારાણુ-સ્થાન’ એમ લેવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે વર્ણો મુખમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે કંઠ, તાલુ, મૂર્ધા, દંત અને ઓઠ. આ વર્ણોનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો માટે જ અહીં આસ્ય શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

વળી, દરેક સ્થાનમાંથી જુદા જુદા વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે એ ખરું, પરંતુ એઓનું ઉચ્ચારણુ થાય એ પહેલાં અંદરના ભાગમાં એક યત્ન કરવો પડે છે. એ યત્ન કરવાથી જ વાયુનો કંઠાવ થાય છે અને અમુક સ્થાન સાથે અથગાઈને ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ વર્ણના ઉચ્ચારણુ માટે અંદરના ભાગમાં જે યત્ન કરવામાં આવે છે તેને આભ્યંતર યત્ન કહે છે, જ્યારે વર્ણોના ઉચ્ચારણુ માટે જે બહાર યત્ન કરવો પડે છે તેને

વાહ્ય યત્ન કહે છે. હવે, આ બંને યત્નોમાં વર્ણની ઉત્પત્તિ માટે આમ્યંતર યત્ન એ વાહ્ય યત્નની અપેક્ષાએ પ્રકૃષ્ટ છે, તેથી ‘આભ્યંતર યત્ન’ માટે અહીં સૂત્રમાં ક્ષત પ્રયત્ન શબ્દ પ્રયોજેલો છે. (પ્રકૃષ્ટઃ યત્નઃ પ્રયત્નઃ ।)

હવે, દરેક વર્ણનાં સ્થાન અને પ્રયત્ન નિશ્ચિત છે. આમાંથી જે જે વર્ણો સ્થાન અને પ્રયત્ન બેઉ દૃષ્ટિએ સમાનતા ધરાવતા હોય તે વર્ણ પરસ્પર ‘સવર્ણ’ કહી શકાય. આમ સવર્ણત્વ માટે એ હેતુ મહત્વના છે : (૧) આસ્ય-સમતા એટલે સ્થાનની સમાનતા અને (૨) પ્રયત્ન-સમતા એટલે કે આભ્યંતર યત્નની સમાનતા, ઉદા. તરીકે હ્રસ્વ ઇ અને દીર્ઘ ઈ બંનેનાં સ્થાન તાલુ છે અને પ્રયત્ન વિવૃત છે, તેથી એ બંને પરસ્પર સવર્ણ કહી શકાય.

આમ, સ્થાન અને પ્રયત્નની સમતા સવર્ણ બનાવે છે તેથી સવર્ણ નિશ્ચિત કરવા માટે પ્રત્યેક વર્ણનાં સ્થાન અને પ્રયત્ન જાણવાં અનિવાર્ય બની રહે છે. આથી જ ભદ્રોજીએ એ અંગે સવિસ્તર માહિતી આપેલી છે :

- (i) અકુહવિસર્જનીયાનાં કણ્ઠઃ । અ, કવર્ગ (કુ વગેરે સંજ્ઞા ક વગેરે વર્ગના પાંચે વર્ણો માટે પ્રયોજાયેલી છે.), હ અને વિસર્ગનું સ્થાન કંઠ છે.
- (ii) ઇચુચશાનાં તાલુ । ઇ, ચવર્ગ, ય અને શનું સ્થાન તાલુ છે.
- (iii) ઋદ્રુરપાણાં મૂર્ધા । ઋ, દ્રવર્ગ, ર અને ણનું સ્થાન મૂર્ધા છે.
- (iv) ળૃલ્લસાનાં દન્તાઃ । ળૃ, તવર્ગ, લ અને સનું સ્થાન દંત છે.
- (v) ઉપૂપ્ધમાનીયાનામોષ્ઠો । ઉ, પવર્ગ અને ઉપધ્માનીય (ઽપ્ર અને ઽફ)નું સ્થાન ઓઠ છે.
- (vi) યમરુણનાનાં નાસિકા ચ । ય, મ, રુ, ણ અને નનું સ્થાન (પોતપોતાનાં સ્થાન ઉપરાંત) નાસિકા પણ છે.
- (vii) ણૈતોઃ કણ્ઠતાલુ । ણ્ (ઞ) અને ણૈ (ઞે)નું કંઠતાલુ મિશ્રસ્થાન છે.
- (viii) ઓદૈતોઃ કણ્ઠોષ્ઠમ્ । ઓત્ (ઓ) અને ઓત્ (ઓ)નું કંઠાઠ મિશ્રસ્થાન છે.
- (ix) ચકારસ્ય દન્તોષ્ઠમ્ । વનું દંતોઠ મિશ્રસ્થાન છે.
- (x) જિહ્વામૂલીયસ્ય જિહ્વામૂલમ્ । જિહ્વામૂલીય વર્ણો (ઽક અને ઽગ)નું જિહ્વામૂળ સ્થાન છે.

(૪૧) નાસિકા ધનુસ્વારસ્ય । અનુસ્વારતું સ્થાન નાસિકા છે.
इति स्थानानि । આ રીતે પ્રત્યેક વર્ણના સ્થાનની સ્પષ્ટતા
સમાપ્ત થઈ.

વૃત્તિ : યત્નઃ દ્વિધા । આમ્યન્તરઃ વાહ્યઃ ચ ।

અર્થ : યત્ન એ પ્રકારનો છે : ૧. આમ્યન્તર અને ૨. બાહ્ય.

આપણે આગળ બેયું તેમ કાર્ધ પણ વર્ણના ઉચ્ચારણ માટે એ
પ્રકારના યત્નની આવશ્યકતા રહે છે : વાયુ વર્ણના ઉચ્ચારણ સ્થાન સાથે
અથડાઈ બહાર આવે તે પહેલાં કરવા પડતા યત્નને આમ્યન્તર યત્ન કહે
છે અને એ પછીના યત્નને વાહ્ય યત્ન કહેવામાં આવે છે.

વૃત્તિ : આद्यः चतुर्धा, स्पृष्टेऽपत्स्पृष्टविवृतसंवृतसेदात् ।

અર્થ : એમાં પ્રથમ (આમ્યન્તર) યત્ન ચાર પ્રકારનો છે : ૧. સ્પૃષ્ટ, ૨.
ઈપ્તસ્પૃષ્ટ, ૩. વિવૃત અને ૪. સંવૃત ।

આ રીતે આમ્યન્તર યત્નના ચાર પ્રકાર નિર્દેશીને એ પ્રત્યેક કયા
કયા વર્ણોને આવરી લે છે એની નોંધ ભદ્રોજી આપે છે, કારણ કે સવર્ણત્વ
નિશ્ચિત કરવામાં સ્થાન ઉપરાંત આમ્યન્તર યત્નને પણ ખ્યાલમાં લેવાનો છે.

(૧) સ્પૃષ્ટમ્ । વૃત્તિ : તत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् ।

અર્થ : વર્ણોમાં સ્પર્શવ્યંજનોનો પ્રયત્ન તે સ્પૃષ્ટ.

ભદ્રોજી એ રીતે પ્રત્યેક સ્પર્શવ્યંજનનો પ્રયત્ન ‘સ્પૃષ્ટ’ જણાવે છે,
કારણ કે આ પ્રકારનો (કૃથી મ્ સુધીના) વ્યંજનોની ઉત્પત્તિ થતાં પહેલાં
આંતરિક રીતે એવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે કે જેનાથી વાયુ તે તે સ્થાન
સાથે અથડાઈને ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે. ‘તત્સવ્યોધિની’ટીકાકાર જણાવે છે કે
‘નાભિપ્રદેશમાંથી પ્રાણ નામનો પ્રયત્નપ્રેરિત વાયુ ઊર્ધ્વગમન કરીને
ઉદરથી શરૂ કરીને સ્થાનો સુધી અથડાય છે, ત્યાર પછી વર્ણોની ઉત્પત્તિ
થાય છે. એની ઉત્પત્તિ પહેલાં જીભ તે તે વર્ણના ઉત્પત્તિસ્થાનને સારી
રીતે સ્પર્શ કરે છે તેથી એ સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન કહેવાય છે.’ આથી જ આ
સ્પર્શ વ્યંજનોનો પ્રયત્ન ‘સ્પૃષ્ટ’^૧ કહેવાયો છે.

૧. નાભિપ્રદેશાત્પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુઃ પ્રાણો નામ ઋર્ધ્વમાક્રામન્નુરઃપ્રમૃત્તીનિ
સ્થાનાન્યાહન્તિ, તતો વર્ણસ્ય તદભિવ્યંજકધ્વનેર્વા ઉત્પત્તિઃ । તત્રોત્પત્તેઃ પ્રાયદા
જિહ્વાગ્રોપાગ્રમધ્યમૂલાનિ તત્તદ્વર્ણોત્પત્તિસ્થાનં તાત્વાદિ સમ્યક્ સ્પૃશન્તિ તદા સ્પૃષ્ટતા ।

(૨) ઈષત્સ્પૃષ્ટમ્ । વૃત્તિ : ઈષત્સ્પૃષ્ટમ્ અન્તઃસ્થાનામ્ ।

અર્થ^૧ : અંતઃસ્થ કિંવા અર્ધસ્વરો તે ઈષત્સ્પૃષ્ટ.

એ રીતે વૃત્તિમાં ભદ્રોજીએ ય્, ર, લ્ અને વ્ એ અંતઃસ્થ વર્ણોનો પ્રયત્ન 'ઈષત્સ્પૃષ્ટ' જણાવ્યો છે. 'જ્યારે નાભિપ્રદેશનો પ્રયત્નપ્રેરિત વાયુ ઊર્ધ્વગમન કરીને ઉદરથી શરૂ કરીને સ્થાનોએ પહોંચ્યા બાદ વર્ણોત્પત્તિ પહેલાં જીભ ઉચ્ચારણસ્થાનને ઢળવેથી સ્પર્શ^૨ અર્થાત્ ઉચ્ચારણસ્થાનની સમીપ સ્થિતિ કરીને અલ્પ પ્રમાણમાં સ્પર્શ કરે ત્યારે ઈષત્સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન થયો કહેવાય.'^૧ ય્, ર, લ્ અને વ્ એ વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં જીભ સ્થાનને સમ્યક્ રીતે સ્પર્શ કરતી નથી, પરંતુ સહેજ પ્રમાણમાં સ્પર્શ છે, આથી એ અંતઃસ્થ વર્ણોને 'ઈષત્સ્પૃષ્ટ'^૨ પ્રયત્નવાળા ગણ્યા છે.

(૩) વિવૃત્તમ્ । વૃત્તિ : વિવૃત્તં ઉષ્મણામ્ સ્વરાણામ્ ચ ।

અર્થ^૧ : ઉભાક્ષરોનો અને સ્વરોનો પ્રયત્ન તે વિવૃત્ત.

એ રીતે વૃત્તિમાં દીક્ષિત ગ્, પ્, સ્ અને હ્ એ ઉભાક્ષરો તેમજ સર્વે સ્વરોને 'વિવૃત' પ્રયત્નવાળા જણાવે છે. તત્ત્વવોધિનીટીકાકાર સમજાવે છે કે વિવૃત પ્રયત્નમાં વર્ણોત્પત્તિ માટે સ્થાન તરફ ચલિત બનેલી જીભ સહેજ પ્રવૃત્ત થઈને સ્થાનથી દૂર જ રહે છે.^૨

(૪) સંવૃતમ્ । વૃત્તિ : અવર્ણસ્ય પ્રયોગો સંવૃત્તં, પ્રક્રિયાદશાયાં તુ વિવૃતમ્ પચ ।

અર્થ^૧ : અ સ્વર માટેનો પ્રયત્ન તે સંવૃત, પણ વ્યાકરણના સમગ્ર વિચારમાં અ માટેનો પ્રયત્ન તે વિવૃત.

ભદ્રોજી વૃત્તિમાં નોંધે છે કે ઋંઌ 'અ' પ્રયોગમાં તે સંવૃત છે, પરંતુ વ્યાકરણના નિયમોની બાબતમાં એનો વિવૃત પ્રયત્ન જ છે.

પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના પ્રયત્નમાં પ્રત્યેક વર્ણનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે, જ્યારે પ્રયત્નનો ચતુર્થ પ્રકાર રૂપ ઋંઌ અ એક જ વર્ણને આવરે છે. આગળતાં, ભદ્રોજી અહીં સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ઋંઌ અનો પ્રયત્ન વ્યાદદાન્દિ રીતે ભલે 'સંવૃત' હોય, પરંતુ વ્યાકરણના નિયમોમાં તે એનો પ્રયત્ન 'વિવૃત' જ ગણવામાં આવ્યો છે. આગળ, ઋંઌ અ ઉચ્ચાર-

૧. ઇન્દ્રગદા મૃગન્તિ તદા ઇન્દ્રાસ્પૃષ્ટતા । (તત્ત્વવોધિની)

૨. દૂર્યો મિશ્રતા । (તત્ત્વવોધિની)

રણની દૃષ્ટિએ સંવૃત છે, પરંતુ નિયમોની સગવડ સાચવવા એને વિવૃત પ્રયત્નવાળા વર્ણો સાથે સમાવિષ્ટ કર્યો છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે વ્યવહારમાં જે વર્ણ સંવૃત છે તેને વ્યાકરણમાં વિવૃત ગણવાનું કારણ શું? આપણે એનો ઉત્તર જોઈએ :

આપણે જાણીએ છીએ કે સ્થાન અને પ્રયત્ન સરખા હોય તે વર્ણો જ 'સવર્ણ' અને હવે હ્રસ્વ અને સંવૃત ગણવામાં આવે તો એ દીર્ઘ અ અને પ્લુત અ સાથે સવર્ણ અને નહિ, કારણ કે એ અને તો વિવૃત પ્રયત્નવાળા છે.

ઉદા. તરીકે જોઈએ તો ગૃહ + આગતઃની સંધિ ગૃહાગતઃ થાય, કારણ કે અક્ષર સર્વણં દીર્ઘઃ । (૩૧/૧૦૧) એ સંધિસૂત્ર અનુસાર અક્ષર પછી સવર્ણ આવે તો એઓની જગ્યાએ દીર્ઘ મૂકવામાં આવે છે. અહીં અ પછી આ આવે છે, પરંતુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ અ સંવૃત પ્રયત્નવાળો છે, જ્યારે આ વિવૃત પ્રયત્નવાળો છે. આમ બંને વચ્ચે પ્રયત્નસામ્યનો અભાવ હોવાથી એ પરસ્પર સવર્ણ અને નહિ અને જો સવર્ણ નહિ તો દીર્ઘ પણ મૂકી શકાય નહિ, મતલબ કે ગૃહ + આગતઃની સંધિ (ગૃહાગતઃ) થઈ શકે નહિ.

આ સ્થિતિ નિવારવા માટે ફક્ત નિયમની બાબતમાં અને સંવૃત નહિ ગણતાં વિવૃત ગણવામાં આવ્યો છે, અને એ દૃષ્ટિએ ગૃહ શબ્દનો અંતિમ અ વિવૃત અને છે તથા આગતઃ શબ્દનો અ વિવૃત અને છે, અને આગતઃ શબ્દનો આ વિવૃત છે જ, આથી એ પરસ્પર સવર્ણ બનશે અને સવર્ણ અને છે તેથી એઓની સંધિ (ગૃહાગતઃ) થઈ શકશે,

ખરેખર સંવૃત પ્રયત્નવાળા અને વિવૃત ગણવાની આ વ્યાકરણ-વ્યવસ્થા સૂત્રકાર પાણિનિએ પણ સ્વીકારેલી છે. એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરતાં દીક્ષિતજી જણાવે છે કે **एतद् च सूत्रकारेण ज्ञापितम् तथा हि ।** (વૃત્તિ) અર્થાત્ સૂત્રકારે પણ આ બાબત જણાવી છે. સૂત્રકારે આ બાબત ખરેખર સ્વીકારી છે એની ખાતરી એનું આ પછીનું અ અ સૂત્ર જ કરાવી આપે છે.

૧૧. અ અ ।

સૂત્રાર્થઃ : (હવે વિવૃત) અને (સંવૃત) અ થાય છે.

વૃત્તિ : इति विवृतम् अनूद्य संवृतः अनेन विधीयते ।

અર્થ : આમ, (અને) વિવૃત કરીને આ સૂત્રથી એને હવે સંવૃત કરવામાં આવે જે.

આગળ આપણે નોંધણું કે ‘અષ્ટાધ્યાયી’માં આપેલા નિયમોમાં જે જે વર્ણને માટે નિયમ આપવામાં આવ્યો હોય ત્યાં નિયમ તે તે વર્ણ ઉપરાંત એના સવર્ણ વર્ણોને પણ લાગુ પડે છે. વ્યવહારમાં હ્રસ્વ અ સંવૃત છે, જ્યારે દીર્ઘ આ અને પ્લુત અ વિવૃત છે તેથી એ પરસ્પર સવર્ણ અનંતા નથી, આથી હ્રસ્વ અ માટે જે નિયમ કહ્યો હોય તે દીર્ઘ આ અને પ્લુત અને લાગુ પડે નહિ તેથી એને માટે નવું સૂત્ર પ્રયોજવું પડે. આમ દરેક નિયમમાં કરવાથી તો દીર્ઘતા આવે અને સૂત્રકારનો અથલાધવનો ઉદ્દેશ જળવાય નહિ !

આ મુશ્કેલીમાંથી બચવા પાણિનિએ હ્રસ્વ અને પણ વ્યાકરણ પૂરતો વિવૃત કરાવ્યો, આથી એ દીર્ઘ આ અને પ્લુત અને સવર્ણ અને છે અને જે નિયમો હ્રસ્વ અને લાગે તે નિયમો દીર્ઘ આ અને પ્લુત અને પણ લાગે એવી વ્યવસ્થા થઈ શકી છે.

આમ, શાસ્ત્રની શરૂઆતથી જ હ્રસ્વ અ સંવૃત હોવા છતાં વિવૃત તરીકે જ પ્રયોજ્યો, પરંતુ આથી સ્વભાવિક રીતે જ શંકા જાગે કે વ્યવહાર અને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વિરોધ છે. ખરી રીતે તો વ્યાકરણ વ્યવહાર પ્રમાણે જ હોવું જોઈએ, જ્યારે પાણિનીય વ્યાકરણમાં તો વ્યવહારથી વિરુદ્ધ ગણના કરવામાં આવી છે ! આ શંકા અવશ્ય ઉદ્ભવે.

પાણિનિ પણ આ વિરોધથી વાકેફ હતા જ, તેથી એમણે આ વિરોધ ટાળી દેવા અષ્ટાધ્યાયીની પૂર્ણોદ્ધતિ આ અ અ એ દ્વિપદી સૂત્રથી કરી છે અને પોતાના અંત્યની સમાપ્તિ કરતાં છેલ્લે જાહેર કર્યું છે કે અત્યાર સુધી સગવડ ખાતર હ્રસ્વ અને વ્યાકરણદષ્ટિએ વિવૃત તરીકે સ્વીકાર્યો હતો, પણ હવે વ્યાકરણ પૃથુ થાય છે ત્યારે એને પાછો સંગ્રહ જાહેર કરવામાં આવે છે. આમ વ્યાકરણમાં કક્ત સગવડ ખાતર હ્રસ્વ અને વિવૃત ગણ્યો હતો, હવે વ્યવહારમાં એ સંવૃત બને છે. (સિદ્ધાંત્ય ‘અ’મ્ય સંગૃહ ‘અઃ’ મવતિ ।

[નોંધ : અદેહ્ ગુણઃ એ સૂત્રમાં અ એ અને ઓને ગુણુપર કહ્યા છે. આમાં એ અને ઓના મૂળ ધ્રુવ સ્વર અનુક્રમે ઇ અને ઊ છે, પણ ગુણુ-

સ્વર અનો મૂળસ્વર કયો ? જે કોઈ કાલમાં આવો મૂળ સ્વર હશે તે સંવૃત્ત હશે, અને સંસ્કૃતકાલમાં આવો સંવૃત્ત 'અ' નષ્ટ થઈ ચૂકેલો હોઈ બચ્યો તે વિવૃત્ત 'અ' (ગુણસ્વર) રહ્યો, એટલે અનુક્રમે પણ પાણિનિને સંવૃત્ત અને વિવૃત્ત એવા બે અના અસ્તિત્વને માન આપી સંસ્કૃત કાલમાં વિવૃત્ત જ બચ્યો હોવાને કારણે વ્યાકરણની પ્રક્રિયામાં અને વિવૃત્ત ગણવાની ફરજ પડી છે, જે હકીકતે ગુણસ્વર હોઈ વિવૃત્ત જ છે. ગાથા અવેસ્તાની ભાષામાં બે પ્રકારના અ અને બે પ્રકારના આ મળે છે : અસ્વરિત અને સ્વરિત. વેદમાં પણ આ બે પ્રકારના સ્વર છે. આમાંનો અસ્વરિત અ તેમ આ, સંભવ છે કે, સંવૃત્ત હશે.

અહીં પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે આને અનો દીર્ઘ સ્વર કહ્યો છે, પરંતુ હનો ઈ અને ડનો ઋ દીર્ઘ ઉચ્ચાર છે તેવો આ એ અનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર નથી. અને લંબાવતાં 'અ' જ નિષ્પન્ન થાય, મોઢું પહોળું બ્યારે થાય ત્યારે 'આ' નિષ્પન્ન થાય. આમ આની દીર્ઘતા પણ વ્યાકરણની સગવડ માટેની યોજના છે એમ ઉચ્ચારણ જોતાં સમજાય એમ છે.]

આ સૂત્રમાં વિભક્તિપ્રત્યય વિનાના બે અ મૂકવામાં આવ્યા છે. ખરેખર સૂત્રના શબ્દો 'અસ્ય અઃ।' એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ, પરંતુ પહેલું પદ હ્રસ્વષ્ટિકમ્ છે અને બીજું પદ હ્રસ્વપ્રથમાન્તમ્ છે, અર્થાત્ પહેલા અમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે અને બીજા અમાં પ્રથમા વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે. આ લોપક્રિયા આર્ષ કાટિની છે.

બીજું, પૂર્વના સૂત્રની વૃત્તિમાં ભદ્રોજએ નોંધ્યું હતું કે હ્રસ્વ અવર્ણસ્ય પ્રયોગે સંવૃત્તમ્, પ્રક્રિયાદશાયાં તુ વિવૃત્તમ્ एव । આ વૃત્તિ પ્રમાણે વ્યાકરણની બાબતમાં હ્રસ્વ અને વિવૃત્ત ગણવાતું પાણિનિને અભિપ્રેત હશે કે નહિ એ પ્રશ્ન પ્રત્યેક અભ્યાસીને જરૂર થાય. અહીં આ સૂત્ર ટાંકાને ભદ્રોજએ યોગ્ય રીતે જ પોતાની વૃત્તિના અનુસંધાનમાં ઊભી થતી આ શંકાને દૂર કરી છે. વિવૃત્ત ગણેલો અ ફરી સંવૃત્ત બને છે એવું ગ્રંથમાં જે વિધાન છે તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે સવર્ણવાળા સૂત્રમાં જ પાણિનિને હ્રસ્વ અ, દીર્ઘ આ અને ધ્રુત અ સાથેલગા સવર્ણ બને એ ધષ્ટ છે.

અહીં એક અન્ય પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય કે સૂત્રમાં અ અ એમ બે અને સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે છતાં સંધિ કેમ કરવામાં આવી નહિ હોય? એ બંને અ ને ઉચ્ચારણુ પ્રમાણે સંવૃત ગણો તો એ સવર્ણ બંને અને વ્યાકરણુ પ્રમાણે વિવૃત ગણો તોપણ એ સવર્ણ બંને, આમ બંને દૃષ્ટિએ સંધિ અનિવાર્ય બની રહે એ બાબત પાણિનિ કેમ વીસરી ગયા હશે?

આનો ઉત્તર એ છે કે અહીં પ્રથમ અ વિવૃત છે, જ્યારે બીજો અ સંવૃત છે. (જુઓ સંવૃતસ્ય 'અ'સ્ય વિવૃતઃ 'અઃ' ભવતિ ।). આમ આ બંને અ માં પ્રયત્નભેદ છે તેથી એ 'સવર્ણ' બનશે નહિ અને તેથી એઓની સંધિ પણ થઈ શકશે નહિ. પાણિનિએ અહીં વ્યવહાર અને શાસ્ત્રનો કેવો સુમેળ સાધ્યો છે! સૂત્રરચનામાં પણ એણે કેટલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ દાખવી છે!

કૌમુદીના કેટલાક ગ્રંથ આ સૂત્ર અંગે પાઠભેદ દર્શાવે છે, કેટલાક ગ્રંથ તથા હિ અ અ ઇતિ વિવૃતમ્ અનૂદ્ય આ રીતે પાઠ આપે છે, તો કેટલાક 'અ અ ઇતિ' એમ સૂત્રમાં ઇતિ શબ્દને મૂકે છે, જ્યારે કેટલાક 'અ અ' વિવૃતમ્ અનૂદ્ય એ પ્રમાણે મૂકે છે, જેમાં ઇતિ શબ્દ આવતો નથી. આ બંને પક્ષ ખોટા છે, કારણ કે મૂળ સૂત્ર 'અ અ' એટલું જ છે. અને ઇતિ શબ્દ દીક્ષિતની વૃત્તિમાં આવેલો જોઈએ, કારણ કે એમણે તથા હિ (જેમ કે) લખીને આ સૂત્ર ટાંક્યું છે, એની સાથે અન્વયાત્મક મેળ થવા માટે ઇતિ શબ્દ સૂત્રમાં લેવા કરતાં દીક્ષિતની વૃત્તિમાં લેવો જરૂરી છે. (મિતમાણિ)

વૃત્તિ : अस्य च अष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रति असिद्धत्वात् शास्त्र-
दृष्ट्या विवृतत्वम् अस्ति एव । तथा च सूत्रम् ।

અર્થ : અને (આ સૂત્રનું પરિણામ) સંપૂર્ણ અષ્ટાધ્યાયી પરત્વે અસિદ્ધ હોવાથી વ્યાકરણુદૃષ્ટિએ અનું વિવૃતત્વ જ છે, કારણ કે એવું એક સૂત્ર છે.

ફરવ અ વ્યવહારમાં ઉચ્ચારણુદૃષ્ટિએ 'સંવૃત' છે, પરંતુ તેથી મુશ્કેલી લાગી ચતી હોવાને કારણે પાણિનિએ વ્યાકરણુમાં એને 'વિવૃત' ગણ્યો છે અને આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદને અંતે એને ફરીથી 'સંવૃત' બનાવતો નિયમ આપ્યો છે. હવે અહીં એક પ્રશ્ન એ પણ ઉપસ્થિત

થાય કે અષ્ટાધ્યાયીના નિયમ ગમે તે સ્થાને હોય, પણ એને પ્રત્યેક સ્થળે સરખી રીતે લાગુ પાડવા જોઈએ. જે રીતે સંધિમાં ધણાખરા નિયમ છટ્ટા અધ્યાયમાં આવે છે, પણ એ નિયમ પ્રમાણે સંધિઓ તો સર્વત્ર છે.^૧ આમ સૂત્ર આગળ હોય કે પાછળ, પણ એની અસર વ્યવહારમાં તો સર્વત્ર થાય છે. જે આમ હોય તો અષ્ટાધ્યાયીના અંતે આવતું આ સૂત્રનું કાર્ય પણ પૂર્વના ભાગમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. આમ કરવાથી તો આ સૂત્રના બળે સમસ્ત વ્યાકરણમાં અ સંવૃત જ બની રહે, તેથી મૂળ મુશ્કેલી તો પાછી જીભી જ રહે.

દીક્ષિત આ શંકાનો ઉત્તર અહીં વૃત્તિમાં આપે છે. એઓ નોંધે છે કે પછી એવું સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે (તથા ચ સૂત્રમ્) કે જે (પૂર્વજ્ઞાસિદ્ધમ્ સૂત્ર)ના આધારે ઉપરની મુશ્કેલી રહે નહિ. પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયીમાં એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે કે એના આઠ અધ્યાયોના છેલ્લા અધ્યાયના છેલ્લા ત્રણ પાદોમાં જે સૂત્રો છે તે એનાથી પૂર્વના સવા સાત અધ્યાયોના કોઈ સૂત્રને લાગુ પાડી શકે નહિ. આ દૃષ્ટિએ અ અ સૂત્ર અંતિમ અધ્યાયના અંતિમ પાદનું અંતિમ સૂત્ર હોવાથી એ પણ એનાથી પૂર્વનાં સૂત્રોને લાગુ પાડી શકાય નહિ અને તેથી જ ભલે સંધિઓ અષ્ટાધ્યાયીમાં સર્વત્ર લાગુ પડે, પરંતુ આ ખાસ વ્યવસ્થાને કારણે આ સૂત્રનું કાર્ય તો એનાથી પૂર્વનાં સૂત્રોને લાગુ પાડી શકાય નહિ અને તેથી આ સૂત્ર આવે ત્યાં સુધી અને વિવૃત જ માનવો રહ્યો અને એ આ અંતિમ સૂત્રમાં જ સંવૃત બને છે, તેથી પૂર્વે કહી છે તેવી મુશ્કેલી રહેશે નહિ. [સૂત્રોમાંના વિશિષ્ટ નિયમોનાં કાર્ય આગળપાછળ કરવાના વિષયમાં ખાસ વ્યવસ્થા છે એ વિશે નીચે 'વૃત્તિ'ના વિવેચનમાં બતાવ્યું છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.]

૧૨. પૂર્વજ્ઞાસિદ્ધમ્ । ૮ । ૨ । ૧ ।

સૂત્રાર્થ^૧ : પૂર્વોક્ત શાન્તભાગમાં (હવેથી સૂત્ર ભાગ) અસિદ્ધ ગણવાનો છે.

વ્યવહારમાં સંવૃત ઉચ્ચારવાનો અ વ્યાકરણમાં વિવૃત ગણવામાં

૧. નંબરે અક્ષર સ્વર્ણે દોઢાં એ મુત્ર છટ્ટા અધ્યાયમાં (૧૧૧૧૦૧) છે, છતાં એ નિયમ લાગુ પાડીને તુલ્યાત્વપ્રવર્તન સ્વર્ણમ્ । એ પ્રથમ અધ્યાયના સૂત્રમાં તુલ્ય + આમ્ય = તુલ્યામ્યઃ એમ સંધિ કરવામાં આવેલ છે.

આવ્યો અને ગ્રંથને અંતે અંતિમ સૂત્ર આપીને એ વિવૃત અને ફરીથી સંવૃત બતાવવામાં આવ્યો, ત્યારે એ શંકા ઉપસ્થિત થાય કે જેવી રીતે જહા અધ્યાયમાં આવેલાં સૂત્રોના નિયમોનું પાલન ૧ થી ૫ અધ્યાયની રચના વખતે પણ કરવામાં આવ્યું છે તે રીતે અને સંવૃત કરતાં અ અ સૂત્રનું પાલન પણ આગળના સૂત્રોમાં થવું જોઈએ. એમ કરવાથી તો અ સર્વત્ર સંવૃત જ બની રહે, વ્યાકરણમાં પણ એ વિવૃત રહે નહિ !

આ શંકાના નિવારણ અર્થે ભદ્રેશ્વ વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે અસ્ય ચ અષ્ટાધ્યાયીમ્ સંપૂર્ણામ્ પ્રતિ અસિદ્ધત્વાત્ શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા વિવૃત્તમ્ અસ્તિ એવં । આ આપણે જોયું, પરંતુ અ અ સૂત્રને આગળ નહિ લાગુ પાડવા માટે કંઈ આધાર છે ખરો ? પાણિનિએ એ માટે કંઈ નિયમ આપ્યો છે ? એવો પ્રશ્ન જરૂર થાય. અને આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે દીક્ષિત પાણિનિનું ઉપરનું સૂત્ર ટાંકે છે :

વૃત્તિ : અધિકારઃ અયમ્ । તેન સપાદસપ્તાધ્યાયીં પ્રતિ ત્રિપાદી અસિદ્ધા, ત્રિપાદ્યામ્ અપિ પૂર્વે પ્રતિ પરં શાસ્ત્રમ્ અસિદ્ધં સ્યાત્ ।

અર્થ : આ અધિકાર છે, તેથી સવા સાત અધ્યાય પરત્વે ત્રિપાદી અસિદ્ધ છે. એ જ રીતે ત્રિપાદીમાં પણ પાછળથી આવતું શાસ્ત્ર પૂર્વના શાસ્ત્ર માટે અસિદ્ધ છે.

આ સૂત્રમાં પાણિનિએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીની રચના દરમ્યાન ઊભી કચેલી એક ખાસ પ્રકારની મુંદર વ્યવસ્થા વ્યક્ત થાય છે. પાણિનિ મુનિએ પોતાના ગ્રંથના આઠ અધ્યાય આપેલા છે. એમાં પણ દરેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે. આમ આઠ અધ્યાયના કુલ ૩૨ પાદ છે. આ ૩૨ પાદોને પાણિનિએ બે વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે : પ્રથમ વિભાગમાં સવા સાત અધ્યાય એટલે કે ૨૮ પાદોનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે બીજા વિભાગમાં માત્ર ત્રણ પાદ (ત્રિપાદી) જ આવે છે.

આ બે વિભાગોની પોતાની વિશિષ્ટતા છે : પ્રથમ (૨૮ પાદોના) વિભાગમાં આવેલાં ત્યાં ત્યાંનાં સૂત્રોના નિયમ આપ્યા પછી જો નિષેધ કરનારું 'અપવાદ' સૂત્ર આવે ત્યારે પછીના સૂત્ર પ્રમાણે અમલ કરવાનો હોય છે, પૂર્વના સૂત્ર પ્રમાણે નહિ.

પરંતુ ખીજે વિભાગ પાણિનિની અર્પૂવસ્તુનિર્માણક્ષમા પ્રજ્ઞા ને વ્યક્ત કરી રહે છે. એની રચના એવી છે કે એ ત્રિપાદીમાં આવેલા નિયમ પૂર્વની સવા સાત અધ્યાયો (ના પ્રથમ વિભાગ)માં લાગુ પાડવાના નથી.

આ ઉપરાંત ખીજ એક બાબત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. પાણિનિએ ત્રિપાદીમાં સૂત્ર પણ એક પ્રકારના ચોક્કસ અને વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવ્યાં છે અને એવું આયોજન કર્યું છે કે એ ત્રિપાદીમાં પછીનાં સૂત્ર પૂર્વનાં સૂત્રોને લાગુ પડે જ નહિ. આમ ત્રિપાદીનું કોઈ પણ સૂત્ર એનાં પછીનાં સૂત્રોને લાગુ પડે, પરંતુ એની પૂર્વનાં ત્રિપાદીનાં સૂત્રોને પણ એ લાગુ પડે નહિ અને એ દૃષ્ટિએ ત્રિપાદીમાં આવતા પછીનાં સૂત્ર ત્રિપાદીનાં પૂર્વનાં સૂત્રો માટે અસિદ્ધ ગણવાનાં છે.

આ રીતે વિવૃત અને સંવૃત જાહેર કરનારો નિયમ (અ અ) ત્રિપાદીના છેલ્લા સૂત્ર તરીકે હોવાથી અને એ આગળનાં સૂત્રો પરત્વે અસિદ્ધ હોવાથી એ સૂત્ર પહેલાંનાં સમસ્ત સૂત્રો સુધી તો અ વિવૃત જ ગણાશે. ખરેખર તો અ અ એ સૂત્ર અષ્ટાધ્યાયીનું અંતિમ સૂત્ર હોવાથી સમસ્ત અષ્ટાધ્યાયીમાં અ વિવૃત જ રહેશે. ફક્ત વ્યવહાર અને શાસ્ત્રમાં ભેદ ન રહે એ માટે અંતિમ સૂત્રમાં પાણિનિએ અને સંવૃત જાહેર કરી લીધા છે.

આવી ચોક્કસ વ્યવસ્થા પાણિનિએ કઈ રીતે આપી એ સમજીએ તે પહેલાં વૃત્તિમાં આવતા અધિકાર શબ્દ વિશે જાણી લઈએ.

અધિકાર

આ સૂત્રની વૃત્તિમાં પ્રારંભે જ લટીજીએ નોંધ્યું છે કે અધિકારોડયમ્ । આથી અધિકારનો અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શો હશે એ અંગે જિજ્ઞાસા રહે એ સ્વાભાવિક છે. આગળ અનુવૃત્તિ વિશે આપણે જોયું છે કે કોઈ સૂત્રના અમુક શબ્દ એ પછીનાં સૂત્રમાં કિતરી આવતા હોય એ અનુવૃત્તિ કહેવાય છે. અધિકાર પણ એક પ્રકારની અનુવૃત્તિ જ છે, પરંતુ એમાં તકાવત એ છે કે અધિકારમાં અનુવૃત્તિની માફક કેટલાક શબ્દ જ અનુવૃત્ત થતા નથી. સાં તો સંપૂર્ણ સૂત્ર જ પછીના સૂત્રમાં અનુવૃત્ત થાય છે. આમ, અધિકાર એ એક એવું સૂત્ર છે કે જે સમસ્ત સૂત્ર પછીનાં સૂત્રોમાં અનુવૃત્ત થાય.

અધિકારની એક અન્ય વિશેષતા એ પણ છે કે એ અમુક પ્રકરણ કે

પાદની શરૂઆતમાં આવે છે અને એ સૂત્ર એ પાદનાં સમસ્ત સૂત્રો સુધી અનુવૃત્ત થાય છે. આમ, પ્રકરણ કે પાદના પ્રારંભે આવતા અધિકાર સૂત્રનો નિયમ પછીના દરેક સૂત્ર સાથે એ જ રીતે લાગુ પાડવાનો હોય છે અને પ્રકરણ કે પાદના અંત્ય સૂત્ર સુધી એ નિયમ અનુવૃત્ત થાય છે. સંક્ષેપમાં, પ્રકરણમાં આવતા પ્રત્યેક સૂત્ર ઉપર એનો અધિકાર હોય છે, માટે જ એ અધિકાર સૂત્ર કહેવાય છે.

આ રીતે ત્રિપાદીના પ્રારંભે આવતું પૂર્વત્રાસિદ્ધમ્ સૂત્ર પણ ‘અધિકાર’ છે. એ સૂત્ર ત્રિપાદીના પ્રત્યેક સૂત્રને લાગુ પડે છે અને પૂર્વત્રાસિદ્ધમ્ નો “પૂર્વના શાસ્ત્રમાં આ નિયમ અસિદ્ધ છે” એ સૂત્રાર્થ ત્રિપાદીના પ્રત્યેક સૂત્ર સાથે લાગવાથી પ્રત્યેક સૂત્ર પૂર્વના શાસ્ત્રભાગ માટે અસિદ્ધ બનતું જશે; જેમકે, અ અ સૂત્ર સાથે પૂર્વત્રાસિદ્ધમ્ લેતાં આ પ્રમાણે અર્થ થશે : “વિવૃત્ત અ હવે સવૃત્ત બને છે. પણ આ નિયમ આગળ લાગુ પાડવાનો નથી.” આમ ત્રિપાદીનું સૂત્ર જે સૂત્ર સાથે આવે તે સૂત્ર એની પૂર્વના ભાગમાં લાગુ પડે નહિ. આ સૂત્ર તો અધિકાર સૂત્ર છે તેથી એ સંપૂર્ણ ત્રિપાદી સાથે આવે છે અને તેથી ત્રિપાદીનાં સમસ્ત સૂત્ર એની પૂર્વના શાસ્ત્રભાગ માટે એટલે કે પૂર્વના ૨૯ પાદોનાં સૂત્રો માટે પણ અસિદ્ધ છે. આ રીતે વ્યાકરણની પ્રગટ્થ વ્યવસ્થા પાણિનિએ કરી છે અને તેથી જ એ વિદેશીઓની પ્રશંસિત પામેલ છે. શ્રી. મેંડોનલ તો લખે છે કે “અઢી હજાર વર્ષ પછી પણ આપણે વૈજ્ઞાનિક રીતે અંગ્રેજી ભાષાને વ્યવસ્થિત નથી કરી શક્યા ત્યારે આજથી હજારો વર્ષ પહેલાં આર્યોએ એમની સંસ્કૃત ભાષાને ધ્વનિશાસ્ત્રની વૈજ્ઞાનિક રીતે જ વ્યવસ્થિત કરી લીધી હતી.”

મૂળ, તો વર્ણોના આખ્યંતર યતનનું પ્રકરણ ચાલતું હતું તેમાં અના સંવૃતત્વ-વિવૃતત્વ વિશે વિચારણા આવી જતાં વચ્ચે જે સૂત્ર સ્પષ્ટતાયે કૌમુદીધારને લેવાં પડ્યાં. એ સૂત્રો પૂરાં થતાં એઓ આગળ અધૂરી રહેલી ચચો (જુઓ પાનું ૭૭.) ફરી આગળ ચલાવે છે. અને આખ્યંતર યતન પછી હવે બાહ્ય યતન વિશે વિચારણા શરૂ કરે છે :

પૃત્તિ : ઘાતાઃ પ્રયત્નઃ તુ પક્ષાદશઘા—વિચારઃ સંવારઃ ધ્વાસઃ નાદઃ
ઘોષ. અઘોષ. અલ્પપ્રાણઃ મહાપ્રાણઃ ઉદાત્તઃ અનુદાત્તઃ
સ્વરિતઃ ચ ઇતિ ।

અર્થ : બાહ્ય પ્રયત્ન તો અગિયાર પ્રકારનો છે : (૧) વિવાર, (૨) સંવાર, (૩) શ્વાસ, (૪) નાદ, (૫) ઘોષ, (૬) અઘોષ, (૭) અદ્યપ્રાણ, (૮) મહાપ્રાણ, (૯) ઉદાત્ત, (૧૦) અતુદાત્ત, અને (૧૧) સ્વરિત

બાહ્ય પ્રયત્ન :

વાયુ જીભના સહકારથી તે તે સ્થાન સાથે અથગાર્થ વર્ણોત્પત્તિ કરે તે પહેલાં અંદર થતી ક્રિયાને આભ્યંતર પ્રયત્ન કહે છે, જ્યારે વર્ણોત્પત્તિ સમયે અને પછી જે ક્રિયા મુખમાં થાય છે તેને બાહ્ય પ્રયત્ન કહે છે. 'વૃત્તિમાં, પ્રયત્ન શબ્દ અગાઉ 'આભ્યંતર યત્ન' માટે પ્રયોજ્યો છે તે અર્થમાં નથી, પરંતુ ફક્ત ક્રિયા કે ઝેખટાના અર્થમાં છે અને માટે એની આગળ 'બાહ્ય' વિશેષણ પ્રયોજ્યું છે. આ બાહ્ય પ્રયત્નના ૧૧ પ્રકારના ભેદ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) વિવાર: —ગલવિવરસ્ય વિકાસ: । આ પ્રયત્નમાં ગળાનું છિદ્ર ખૂલે છે અને તેથી એ 'વિવાર' પ્રયત્ન કહેવાય છે.

(૨) સંવાર: — ગલવિવરસ્ય સંકોચ: । આ પ્રયત્નમાં ગળાના છિદ્રનો સંકોચ થાય છે તેથી એ 'સંવાર' પ્રયત્ન કહેવાય છે.

(૩) શ્વાસ: — જે વર્ણની ઉત્પત્તિમાં કંઠનું છિદ્ર વિકાસ પામતાં શ્વાસનું અનુસ્વનન થાય તે વર્ણ માટેનો પ્રયત્ન તે 'શ્વાસ'.

(૪) નાદ: — વર્ણની ઉત્પત્તિ પછી કંઠનું છિદ્ર સંકોચાતાં નાદ-રૂપ અનુસ્વનન જણાય તે વર્ણ માટેનો પ્રયત્ન તે 'નાદ'.

(૫) ઘોષ: — જે વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં અવાજમાં ધીરાપણું જણાય તે વર્ણો માટેનો પ્રયત્ન તે 'ઘોષ.'

(૬) અઘોષ: — જે વર્ણોના ઉચ્ચારણના અવાજમાં ધીરાપણું ન જણાય તે વર્ણો માટેનો પ્રયત્ન તે 'અઘોષ.'

(૭) અદ્યપ્રાણ: — વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં વાયુનિઃસરણ અદ્ય થાય એ માટેનો પ્રયત્ન તે 'અદ્યપ્રાણ.'

(૮) મહાપ્રાણ: — જે અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં પ્રાણનું નિઃસરણ વિશેષ હોય એ માટેનો પ્રયત્ન તે 'મહાપ્રાણ.'

(૯) ઉદાત્ત: — ઉચ્ચારણસ્થાનના બિર્ધ ભાગમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્વર ઉદાત્ત હોવાથી એનો પ્રયત્ન 'ઉદાત્ત' કહેવાય છે.

(૧૦) અનુદાત્તઃ — ઉચ્ચારણસ્થાનના નિમ્ન ભાગમાંથી નિષ્પન્ન થતો સ્વર અનુદાત્ત હોવાથી એ પ્રયત્ન ‘અનુદાત્ત’ કહેવાય છે.

(૧૧) સ્વરિતઃ — ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત બંને ધર્મ જેની અંદર હોય તે સ્વરિત.

આપણે જાણિયે છિયે કે વર્ણોત્તુ સવર્ણત્વ નક્કી કરવામાં તે સ્થાનની સાથે આશ્વયંતર યત્ન જ મહત્વનો છે, એમાં બાહ્ય યત્નનું કંઈ સ્થાન નથી, આમ છતાં આ નિર્ધારક તો નથી જ. બાહ્ય પ્રયત્નનો ઉપયોગ માત્ર નજીકનો વૈકલ્પિક વર્ણ શોધવા પૂરતો છે. પ્રો. ચંદ્રવંશ જણાવે છે કે “બાહ્ય પ્રયત્ન આંતરતમ વર્ણ શોધવામાં ઉપયોગી છે, ઉદાહરણ તરીકે નાડઙ્ગલૌ । સૂત્રમાં હૂ ને બદલે જ મૂકવામાં આવ્યો છે તે બાહ્ય પ્રયત્નને આધારે.”

બાહ્ય પ્રયત્નની ચર્ચા કર્યા બાદ કૌમુદીકાર હવે કયા કયા વર્ણ કયા કયા બાહ્ય પ્રયત્ન ધરાવે છે એ જણાવે છે. આને માટે એઓ એ દારિકા આપે છે :

खयां यमाः खयः ५ क ५ पौ विसर्गः शर एव च ।

पते श्वासानुप्रदाना अधोपाश्च विवृण्वते ॥

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

૧ એક સૂત્ર છે જયો હોડ્યતરસ્સામ્ । જ્ય પછી હુ આવે તો ફરને સ્થાને પૂર્વસવર્ણ મૂકવો. હવે (નાડઙ્ગલૌમાં) અચ્ + હલ્માં જ્ એ જ્ય વર્ણ છે તેના પછી હુ આવે છે તેથી એના અંતે પૂર્વસવર્ણ મૂકવો પડે. આપણે જાણિયે છિયે કે પર્વના જ્ના સવર્ણ હ્, જ્, ઙ્, અને જ્, છે તેમાંથી ફની જગ્યાએ કોઈ એક મૂકવાનો છે. અહીં સ્થાન અને પ્રયત્નની દૃષ્ટિએ આ ચારે વર્ણ ફથી ભિન્ન છે તેથી આંતરતમ (સૌથી નજીકનો) વર્ણ બાહ્ય પ્રયત્નના આધારે નક્કી થશે. આગળ નોર્દશ્ન તેમ ફનો બાહ્ય પ્રયત્ન સંગર, નાદ, ઘોષ અને અલ્પગ્રાણ છે. જ્, ઘ, ફ, જ્ અને ફમાંથી એ પ્રકારના બાહ્ય પ્રયત્નવાળો એક માત્ર વર્ણ ફ છે, તેથી ફને અંતે જ મૂકવો પડે છે. આથી આપણને નાડઙ્ગલૌ ૩૫ પ્રાપ્ત થયું છે.

આ કારિકામાં કયા વર્ણોના કયા કયા બાહ્ય પ્રયત્ન છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ કારિકામાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે સ્વ વર્ણોના યમ.^૧ સ્વ વર્ણો (એટલે કે દરેક વર્ગના પ્રથમ એ વર્ણ) પોતે, = ક અને = પ, (અર્થાત્ નિહવામૂલીય^૨ અને ઉપધમાનીય^૩ વર્ણો); વિસર્ગ^૪ અને

૧. યમ : આ શબ્દ વ્યાકરણના પ્રાથમિક અભ્યાસમાં પ્રચલિત નથી, કારણ કે એ વૈદિક સાહિત્યનો શબ્દ છે. પ્રાતિશાખ્યમાં આ શબ્દને સમજાવવામાં આવેલ છે. ન્યારે ક્, ચ્, દ્, ત્ કે પ્ એ પાંચે વર્ગોના પ્રથમ ચાર વ્યંજન પછી જે કોઈ અનુનાસિક વ્યંજન આવે તો એ વ્યંજનને બેવડાવવામાં આવે છે અને બેવડાવવાથી જે વધારાનો વર્ણ અનુનાસિક આગળ આવે છે તેને 'યમ' કહેવામાં આવે છે.

તેને 'યમ' કહેવામાં આવે છે.

જેમ કે, પલ્લવી: । અહીં કૂ વર્ણ ક વર્ગનો પ્રથમ વર્ણ છે અને એના પછી અનુનાસિક ન્ (ની) આવેલ છે, તેથી નિયમ પ્રમાણ કને બેવડાવવો જોઈયે. આથી શબ્દ પલ્લવ્વી: થશે. આમાં જે બીજો કૂ ઉમેરવામાં આવ્યો છે તેને 'યમ' કહેવામાં આવે છે.

એ જ રીતે ચક્ષુઃના ચ્ પાછળ અનુનાસિક ન આવવાથી દ્વિરુક્તિ થશે અને શબ્દ ચક્ષુઃના અનશે. એ જ રીતે અગ્નિનું ૩૫ અગ્નિઃ થશે અને ઘનંતિ નું ૩૫ ઘનંતિ થશે.

૩૫ અગ્નિઃ થશે અને દ્વાન્તે તુ ૩૫ વ્યાખ્યાન કરેલું છે.
૨. નિહ્વામૂલીય : આ શબ્દ પણ વૈદિક વ્યાકરણ સાથે સંકળાયેલો છેવાથી ખાસ પરિચિત નથી. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જીલનો વિસ્તાર ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે : (૧) નિહ્વામૂલ, (૨) નિહ્વોપાત્ર, (૩) નિહ્વાત્ર અને (૪) નિહ્વામધ્ય. આમાં જીલની નીચે જ્યાં જીલ મૂળ સાથે જોડાયેલી છે તે 'નિહ્વામૂલ' કહેવાય છે. (નિહ્વાત્ર તે જીલની આગળની ટોચ; દંત્ય માટે નિહ્વામૂલ અને નિહ્વાત્ર વચ્ચેનો ભાગ તે 'નિહ્વોપાત્ર' મૂર્ધન્ય માટે, અને જીલની ઉપરની સપાટી તે નિહ્વામધ્ય તાલુ માટે કહેવાય છે.)

તાલુ માટે કહવાય છે.)

૩. ઉપદેશમાનનીય : આ શબ્દ પણ વૈદિક વ્યાકરણનો હોઈ જાણ પરિચિત નથી. જ્યારે વિસર્ગ પછી પૂ કે ફ આવે ત્યારે પણ

ચૂ, પૂ, સૂ એટલા વર્ણ અઘોષ વિવાર અને શ્વાસ છે. આમાં યમાદિ વ્યાકરણના પ્રારંભિક ક્ષેત્રમાં બહુ પ્રચલિત નહિ હોવાથી દરેક વર્ગના પ્રથમ બે વર્ણ અને ચૂ, પૂ, સૂ એટલાના બાહ્ય પ્રયત્ન અઘોષ વિવાર અને શ્વાસ છે એમ કહી શકાય.

આ સિવાયના અન્ય વર્ણ ઘોષ સંવાર અને નાદ બાહ્ય પ્રયત્નવાળા છે, અર્થાત્ દરેક વર્ણના છેલ્લા ત્રણ ત્રણ વર્ણ, ચૂ ર લ્ વૂ અને હૂ એ દરેકના બાહ્ય પ્રયત્ન ઘોષ સંવાર અને નાદ ગણાશે.

આ ઉપરાંત, દરેક વ્યંજન અદ્યપ્રાણ અથવા મહાપ્રાણ નામનો બાહ્ય પ્રયત્ન પણ ધરાવે છે. એ દૃષ્ટિએ દરેક વર્ગના પ્રથમ તૃતીય અને પંચમ વર્ણ તથા ચૂ ર લ્ વૂ (અને પ્રથમ તૃતીય વર્ણોના યમ) અદ્યપ્રાણ છે, જ્યારે બાકીના એટલે કે દરેક વર્ગના દ્વિતીય અને ચતુર્થ વર્ણ તથા ચૂ સૂ પૂ અને હૂ મહાપ્રાણ છે.

હવે, જ્યારે વિસર્ગ પછી ક્ કે ચ્ આવે ત્યારે વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ સંપૂર્ણ થતું નથી, પરંતુ અર્ધું જ થાય છે; જેમ કે, કઃ કરોતિ અને કઃ સ્તનતિ । અહીં વિસર્ગના અર્ધ ઉચ્ચારણને કારણે વિસર્ગનો લોપ થતો નથી કે સંપૂર્ણપણે વિસર્ગ દર્શાવવામાં આવતો નથી, પરંતુ અર્ધ વિસર્ગની સંજ્ઞા મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, કઃકરોતિ । કઃસ્તનતિ ।

આ પ્રમાણે ક્ અને ચ્ પહેલાંના વિસર્ગને આ ઃ નિશાનીથી

વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ સંપૂર્ણ થતું નથી, પરંતુ અર્ધું જ થાય છે. જેમકે, કઃ પચતિ અને કઃ ફલતિ । અહીં પણ અર્ધ વિસર્ગને ઉપરની જ નિશાનીથી બતાવવામાં આવે છે; જેમકે, કઃપચતિ । કઃફલતિ ।

આ રીતે પ્ અને ફ પહેલાંના વિસર્ગને જ્યાં આ ઃ નિશાનીથી દર્શાવવામાં આવે છે તેને ‘ઉપધ્માનીય’ કહે છે.

‘ઉપધ્માન’ શબ્દ ઓપ્ઠ માટે વપરાય છે, કારણ કે ડ અને પ્ ઓપ્ઠથી જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. (ડઃ ચ પઃ ન ડપો । ડપો ધ્યાયેતે આપ્યામ્ તૌ ઉપધ્માનો । ઓષ્ટો । તયોઃ મનઃ ડરધ્માનીયઃ ।) આમ ઓપ્ઠમાંથી બોલાતા પ્ અને ફ પહેલાંના વિસર્ગને ‘ઉપધ્માનીય’ કહેવામાં આવે છે.

દર્શીવવામાં આવે છે અને એઓતું ઉચ્ચારણ બિહવામૂલમાંથી થાય છે તેથી એને 'બિહવામૂલીય' કહેવામાં આવે છે. (જિહ્વામૂલે મવં જિહ્વામૂલીયમ્ ।)

આ બે આખત ભદ્રોભ્યે વૃત્તિમાં ફરીથી સ્પષ્ટ કરી છે :

વૃત્તિ : વર્ગેષુ આદ્યાનાં ચતુર્ણાં પચ્ચમે પરે મધ્યે યમઃ નામ પૂર્વ-
સદશઃ વર્ણઃ પ્રાતિશાખ્યે પ્રસિદ્ધઃ । પલિક્વનીઃ । ચ-
લ્લનતુઃ । અગ્નિઃ । ઇત્તન્તિ ઇતિ અત્ર ક્રમેણ કલ્પગદ્ધેભ્યઃ
પરે તત્સદશાઃ એવ યમાઃ ।

તત્ર વર્ગાણાં પ્રથમદ્વિતીયાઃ ચયઃ તથા તેપામ્ એવ યમાઃ
જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયૌ વિસર્ગઃ શ્વસાઃ ચ ઇતિ એતેપાં વિવારઃ
ધ્વાસઃ અધોપઃ ચ । અન્યેપાં તુ સંવારઃ નાદઃ ઘોષઃ ચ । વર્ગાણાં
પ્રથમતૃતીયપચ્ચમાઃ પ્રથમતૃતીયયમૌ ચરલવાઃ ચ અલ્પપ્રાણાઃ ।
અન્યે મહાપ્રાણાઃ ઇતિ અર્થઃ । વાહ્યપ્રયત્નાઃ ચ યદ્યપિ સર્વર્ણ-
સંજ્ઞાયામ્ અનુપયુક્તાઃ તથાપિ આન્તરતત્ત્વપરીક્ષાયામ્ ઉપયોક્ષ્યન્તે
ઇતિ બોધ્યમ્ ।

વાદ્યઃ માવસાનાઃ સ્પર્શાઃ । ચરલવાઃ અન્તઃસ્થાઃ । ચ્વસદશાઃ
ઉષ્માણઃ । અચઃ ચ્વરાઃ । <ક>પૌ ઇતિ કપાભ્યાં પ્રાગ્ અર્થ-
વિસર્ગસદશો જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીપૌ । અં અઃ ઇતિ અચ્ચ પરા-
ચનુસ્વારવિસર્ગૌ । ઇતિ સ્થાનપ્રયત્નવિવેકઃ ॥

અર્થ : આ વૃત્તિ અર્થ સહિત આગળ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવવામાં
આવેલી છે તેથી ભાષાંતરની પુનરાવૃત્તિ નિરર્થક માની છે.

બધી વિચારણાને અંતે વર્ણોના આદ્ય પ્રયત્ન નીચે પ્રમાણે નક્કી થશે :

{	ક	ચ	હ	ત	પૂ	અધોપ, વિવાર, શ્વાસ, અલ્પપ્રાણ
	ચ્વ	છ	ઠ	ઘ	ફ	" " " મહાપ્રાણ
	શ્	પૂ	સ	"	"	" " "
{	ગ	ઙ	ઙ	દ	વ	ધોપ, સંવાદ, નાદ, અલ્પપ્રાણ
	ઘ	ઙ્ઙ	દ્	ધ	ભ	" " " મહાપ્રાણ
	હ	ઙ્ઙ	ળ	ન	મ	" " " અલ્પપ્રાણ
	-	-	-	-	હ	" " " મહાપ્રાણ
	-	ચ્	દ	લ	વ	" " " અલ્પપ્રાણ

બાહ્ય પ્રયત્નોના ઉપરના વિલાજનને આધારે કેટલીક બાબતો ફલિત થાય છે : (૧) વ્યંજન સાથે આદ્ય બાહ્ય પ્રયત્ન સંકળાયેલા છે. (૨) પ્રત્યેક વ્યંજન ચાર પ્રકારના બાહ્ય પ્રયત્ન ધરાવે છે. (૩) ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિતને પણ બાહ્ય પ્રયત્નમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એ વ્યંજનને લાગુ પડતા નથી, એ ફક્ત સ્વર સાથે સંબંધિત છે. તત્ત્વબોધિની નોંધે છે - કે યદ્યપિ માયેડપ્તાબુક્તાઃ ઉદાત્તાદયસ્તુ નોકતાઃ તથાપિ કૈયટોકિતમનુ-સૃયૈકાદશોકતા ઇતિ બોધ્યમ્ । (૪) સ્વર્ણત્વ નક્કી કરવામાં બાહ્ય પ્રયત્નનો કંઈ ઉપયોગ નથી. (૫) જ્યાં સવર્ણને આધારે કોઈ વર્ણ ન મળે ત્યારે આંતરતમ્ વર્ણ શોધવામાં બાહ્ય પ્રયત્નો ઉપયોગી બની રહે છે.

(વાર્ત્તિક) ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्यम् वाच्यम् ।

અર્થ : ऋ અને लृ વર્ણનું પરસ્પર સાવર્ણ્ય સમજવું.

કાત્યાયન મુનિનું આ વાર્ત્તિક કૌમુદીકારે ‘સવર્ણ’ની ચર્ચા દરમ્યાન યોગ્ય રીતે જ ઉદ્દેશ કર્યું છે, કારણ કે આમાં ऋ અને लृ વર્ણની સવર્ણતા વિશે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે (સ્વર હોવાથી) ऋ અને लृ બંનેનો પ્રયત્ન વિવૃત્ત છે, પરંતુ સ્થાનની દૃષ્ટિએ બંને ભિન્ન છે, કારણ કે ऋનું સ્થાન ‘મૂર્ધા’ છે, જ્યારે लृનું સ્થાન ‘દંત’ છે. આમ, આ બંને સ્વરોમાં પ્રયત્નની સમાનતા છે, પરંતુ સ્થાનની સમાનતા નથી. તુલ્યાસ્વપ્રયત્ન સ્વર્ણમ્ । એ સૂત્ર પ્રમાણે તો વર્ણોમાં સાવર્ણ્ય હોવા માટે સ્થાન અને પ્રયત્ન બંનેની સમાનતા જોઈએ; ऋ અને लृ વર્ણમાં બંને પ્રકારની સમાનતા નહિ હોવાથી એ પરસ્પર સવર્ણ બની શકે નહિ.

આમ, ખરેખર નિયમ અનુસાર તો ऋ અને लृ પરસ્પર સવર્ણ બનતા નથી, એમ છતાં વ્યાકરણમાં તો ऋ અને लृને સરખા નિયમ જ લાગુ પડે છે તેથી જો એ બંનેને સવર્ણ જ ગણી લેવામાં આવે તો એને લગતા નિયમ વધુ ટૂંકમાં આપી શકાય અને બંને માટે અલગ નિયમો આપવા પડે નહિ. આ દૃષ્ટિએ જ કાત્યાયન મુનિએ આ વાર્ત્તિક દ્વારા ऋ અને लृ બંને વર્ણોને પરસ્પર સવર્ણ બનાવી દીધા છે.

[નોંધ : હકીકત તો એ છે કે लृ માત્ર क्लृપ્ત ધાતુ ઉપરથી બનતા ક્લૃપ્ત અને कृत्ति એ શબ્દોમાં જ સચવાયેલો છે, બાકી તો क्लृપ્તે क्लृપ્તના

વગેરે સ્વરૂપે અલ્પ સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે; કાત્યાયનના સમયમાં હૃતું સ્વરોચ્ચારણ જ નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું. આ બાપડો રખડી ન પડે માટે કાત્યાયનના આ વાર્તિક દ્વારા એતે.વર્ણમાલામાં બળવી રાખ્યો છે. પતં- જલિના સમયમાં તો ઋતું સ્વરોચ્ચારણ પણ નષ્ટ થઈ ગયું હતું. ઋગ્વેદીયો ઋતું રિ અને યજુર્વેદીયો ઋતું રે ઉચ્ચારણ કરે છે એના ઉપરથી આમ કહેવું સરળ બને છે. ઋ અને હૃ ઉપરથી ઊતરી આવેલા મૂળ અર્ધસ્વરાત્મક ર્ અને હ્ આજના ઉચ્ચારણમાં અસ્પર્શ અર્ધસ્વર રહ્યા નથી; એના ઉચ્ચારણમાં જીભ તે તે સ્થાનને સ્પર્ષ રીતે સ્પર્શ કરે છે. વ્યંજનોમાં મૂળ ઉચ્ચારણથી ખસવાનું બન્યું છે. સરં વાઙ્મય=વાંગમય અને 'ખાંડ'='ખાણ'થી જુદાં પડતાં 'પાદ'='પાન' અને 'આંબલી' -'આમલી.' પૂર્વનાં બે ઉદાહરણોમાં ત્રીજા વર્ણની પહેલાં સ્વર અનુ- નાસિક થતાં ઉચ્ચારણમાં એકાત્મકતા છે, પાછલામાં ઉચ્ચારણ થોડાં જુદાં આવી ગયાં છે.]

વાર્તિક

વ્યાકરણના સિદ્ધાંત નિરૂપવા માટે આચાર્ય પાણિનિએ સૂત્રોનો આશ્રય લીધો અને પોતાની કૃતિ અષ્ટાધ્યાયીમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના પ્રાયઃ પ્રત્યેક નિયમને આવરી લીધો. સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલા સૂત્રોને હેતુ લાઘવ હોવાથી એમાં ઘણી વાર સંદિગ્ધતા રહી જવાનો ભય ઉપસ્થિત થતો. પાણિનિનાં સૂત્રોમાં ક્યાંયે સંદિગ્ધતા ન રહે અને પ્રત્યેક નિયમને સારી રીતે સંમતી શકાય એ માટે મહર્ષિ પતંજલિએ પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર 'મહાભાષ્ય' લખ્યું છે. પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી' રચાયા પછી અને પતંજલિના 'મહાભાષ્ય'ની પહેલાં જે વિચારણા વિકસી હતી અને ભાષામાં પરિવર્તન અનુભવાયાં હતાં તે માલૂમ પડી આવતાં એવાં પરિવર્તન બતાવવા પરવર્તી મહામુનિ કાત્યાયને વાર્તિકાની રચના કરી છે. ઉ. ત., પાણિનિએ 'સવર્ણ' વર્ણોની વિચારણા કરી છે ત્યાં ઋ હૂના સાવર્ણ્ય વિશે કંઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલું જ નહિ, પાણિનિસૂત્ર અનુસાર તો એ બંને સ્વર સવર્ણ બનતા પણ નથી, પરંતુ પછીથી મુનિવર કાત્યાયનના ખ્યાલમાં આવ્યું કે વ્યાકરણમાં એ બંને વર્ણ સવર્ણ ગણવા જરૂરી છે, આથી એમણે આ વાર્તિક આપીને મૂળ નિયમમાં આટલો સુધારો દર્શાવ્યો છે.

આમ, વાર્તિકો મૂળ નિયમ-ગ્રંથની પૂર્તિરૂપે લખાયેલા નિયમ જ છે. પારાશર ઉપપુરાણમાં વાર્તિકની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે :

ઉક્તાનુક્તદુસ્ક્તાનાં ચિન્તા યત્ર પ્રવર્તેતે ।

તં ગ્રન્થં વાર્તિકં પ્રાહુઃ વાર્તિકજ્ઞાઃ મનીષિણઃ ॥

અર્થાત્ (મૂળ નિયમગ્રંથમાં) કહેવામાં આવેલ, નહિ કહેવામાં આવેલ, કે ખોરી રીતે કહેવામાં આવેલ વિધાનોનો જેમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય તેને ‘વાર્તિક’ કહેવામાં આવે છે.

સવર્ણસંજ્ઞા સિદ્ધ કરવાના પ્રસંગમાં કૌમુદીકારે કાત્યાયનનું ૧૫૦ મું વાર્તિક અહીં ઉદ્ધૃત કર્યું છે. અહીં આપણે કહી શકીએ કે પાણિનિમાં જે અનુક્રમ (ઋ અને લૃ વર્ણનું સાવર્ણ્ય) હતું તેની અહીં, વિચારણા કરવામાં આવી છે.

વૃત્તિ : અકાર-હકારયોઃ ઇકાર-શકારયોઃ ઋકાર-ષકારયોઃ
લૃકાર-સકારયોઃ ચ મિથઃ સાવર્ણ્યે પ્રાપ્તે ।

અર્થ : અ અને હ ની, ઇ અને શ ની, ઋ અને ઋ ની તથા લૃ અને લૃ ની પરસ્પર સવર્ણતા પ્રાપ્ત થવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં—

આપણે જાણીએ છીએ કે તુલ્યાસ્યપ્રત્યયનં સર્વર્ણમ્ સૂત્ર પ્રમાણે જેનાં સ્થાન અને પ્રત્યય સરખાં હોય તે પરસ્પર સવર્ણ બને. આ સૂત્રને ધ્યાનમાં રાખીને વિચારતાં અ અને હ, ઇ અને શ, ઋ અને ઋ તથા લૃ અને લૃ પરસ્પર સવર્ણ બનશે. આપણે એ વિશે વિચારીએ.

(૧) અ અને હ : આ બંને વર્ણોનું સ્થાન ‘કંઠ’ છે^૧ અને પ્રત્યયની દૃષ્ટિએ પણ બંને વર્ણ ‘વિવૃત’ પ્રત્યયવાળા છે.* આમ, આ બંને વર્ણ સ્થાનસમાનતા ઉપરાંત પ્રત્યયસમાનતા પણ ધરાવે છે તેથી એ પરસ્પર સવર્ણ બનશે.

(૨) ઇ અને શ : આ બંને વર્ણોનું સ્થાન ‘તાલુ’ છે^૨ અને બંનેનો પ્રત્યય ‘વિવૃત’ છે.* આમ, બંને વર્ણ સ્થાન-સમાનતા અને પ્રત્યય-સમાનતા ધરાવે છે તેથી એ પરસ્પર સવર્ણ બનશે.

૧. અકુહવિસર્જનીયાના કઠઃ ।

૨. ઇચુયશનાં તાલુ ।

(૩) ઋ અને ષૂ : આ બંને વર્ણોનું સ્થાને 'મૂર્ધા' છે^૩ અને 'વિવૃત' છે. આમ સ્થાન અને પ્રયત્નની સમાનતા હોવાને કારણે એ બંને વર્ણ પણુ પરસ્પર સવર્ણ બનશે.

(૪) લૃ અને સ્ : આ બંને વર્ણ દંતસ્થાનીય હોવાથી સ્થાનસમતા ધરાવે છે^૪, સાથોસાથ બંને 'વિવૃત'* હોવાથી પ્રયત્નસમાનતા પણ ધરાવે છે, તેથી આ બંને વર્ણ પણુ પરસ્પર સવર્ણ બને છે.

આ દષ્ટિએ, નિયમ-અનુસાર, ઉપરનાં ચારે જોડકાં સવર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં જે નિયમો સ્વરને (અ, ઇ, ઋ અને લૃને) માટે છે તે સવર્ણને લાગુ પડવાના હોવાથી હ, ણ, ષૂ, સ્ ને પણ લાગુ પડે, આથી તેા ભાષામાં સંભ્રમ ઉત્પન્ન થાય. આથી આ પરિસ્થિતિના નિવારણ માટે દીક્ષિત પાણિનિનું નાડઝ્ઞલૌ સૂત્ર ટાંકે છે.

૧૩. નાડઝ્ઞલૌ । ૧ । ૧ । ૧૦ ।

સૂત્રાથ^૫ : આ સહિત અચ્ અને હલ્ પરસ્પર સર્વણ બની શકે નહિ.

તુલ્યાસ્યપ્રયત્ન સર્વર્ણમ્ એ સૂત્રને આધારે સમાન સ્થાન અને પ્રયત્ન ધરાવતા વર્ણ પરસ્પર સવર્ણ બને. એ દષ્ટિએ અ અને હ કંઠસ્થાનીય અને વિવૃત પ્રયત્નવાળા હોવાથી સવર્ણ બને છે, ઇ ણ તાલુસ્થાનીય અને વિવૃત પ્રયત્નવાળા હોવાથી સવર્ણ બને છે, ઋ ષૂ મૂર્ધસ્થાનીય અને વિવૃત પ્રયત્નવાળા હોવાથી સવર્ણ બને છે તથા લૃ અને સ્ દંતસ્થાનીય અને વિવૃત પ્રયત્નવાળા હોવાથી સવર્ણ બને છે.

વળી, આપણે જોયું કે જે નિયમો અ, ઇ, ઋ અને લૃ માટે આપવામાં આવે તે નિયમો એના (અનુક્રમે) સર્વર્ણો હ, ણ, ષૂ અને સ્ ને લાગુ પડે, આવી પરિસ્થિતિ જીભી થતાં અણધારી મુરકેલી જીભી થાય. (જુઓ પાતું ૮૬.) પાણિનિ આ હકીકતથી વાકેફ છે અને તેથી જ એઓ આ વર્ણોનું પરસ્પર સવર્ણત્વ નિવારવા આ સૂત્ર ટાંકે છે.

પાણિનિ આ સૂત્રમાં નોંધે છે કે “આ સહિત (અચ્) સ્વર તેમજ વ્યંજન પરસ્પર સર્વણ બની શકે નહિ.” આમ, આ સૂત્રમાં પાણિનિ

૩. ઋદરપાણાં મૂર્ધા ।

૪. લૃતુલસાનાં દન્તાઃ ।

* વિવૃત્તમ્ ઉપ્પણાં સ્વરાણાં ચ ।

બહુ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવે છે કે સ્થાન અને પ્રયત્નની સમાનતાને કારણે કદાચ સ્વર અને વ્યંજન પરસ્પર સવર્ણ બનતા હોય તોપણ એને સવર્ણ ગણવા નહિ. આમ આ સૂત્ર સ્વર અને વ્યંજનની પરસ્પર સવર્ણતા પર પ્રતિષેધ મૂકે છે. આથી હવે આપણે અ અને હ, ઙ અને જ, ઞ અને ણ તથા લૃ અને લૂને પરસ્પર સવર્ણ ગણી શકીશું નહિ, પછી બાકી એનાં સ્થાન અને પ્રયત્નની સમાનતા હોય.

આમ, તુલ્યાસ્યપ્રયત્નં સર્વર્ણમ્ એ મુખ્ય નિયમ છે તો આ નાડઽઙ્ગલૌ સૂત્ર એમાં અપવાદરૂપ છે, કારણ કે મુખ્ય નિયમમાં આવી જતા કેટલાક વર્ણોને આ સૂત્ર બાકાત રાખે છે.

અહીં, મુખ્ય નિયમને કારણે કેટલાક સ્વર અને વ્યંજન પરસ્પર સવર્ણ બની રહે છે એનું કારણ એ છે કે પાણિનિએ ઉભાક્ષરો અને સ્વરોનો 'વિવૃત પ્રયત્ન' માન્યો છે (વિવૃત્તમુષ્મણા સ્વરાણા ચ ।) આથી કેટલાક ઉભાક્ષરો અને સ્વરોની પ્રયત્નની સમાનતા બની રહે છે, એમાં સ્થાનની દૃષ્ટિએ જે ઉભાક્ષર (જેમકે, હ) જે સ્વર (જેમકે અ) સાથે સ્થાનની સમાનતા ધરાવે છે તેનો સવર્ણ બની રહે છે. અને આથી જ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે, જેમાંથી બચવા આ નાડઽઙ્ગલૌ સૂત્ર પ્રયોજવું પડ્યું છે.

પરંતુ મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ આ માટે એક સુદર અને વૈજ્ઞાનિક ઉપાય દર્શાવ્યો છે. એમણે પાણિનિની માફક આભ્યંતર પ્રયત્નતા ચાર પ્રકારને બદલે પાંચ પ્રકાર સ્વીકાર્યા છે, જેમાં અન્ય તો સમાન છે, સ્વરોનો પણ વિવૃત પ્રયત્ન જ ગણ્યો છે, પરંતુ ઉભાક્ષરો (જ, પૂ, સ્ અને હ) માટે પાંચમો વધારાનો ઈષદ્-વિવૃત પ્રયત્ન માન્યો છે.

આમ, આ દૃષ્ટિએ હ અને જ પૂ સ્ નો પ્રયત્ન ઈષદ્વિવૃત્ત હોવાથી તથા અ ઙ ઞ અને લૃ નો પ્રયત્ન વિવૃત્ત હોવાથી એમઓના વચ્ચે અનુક્રમે પ્રયત્ન-સમાનતા રહેશે નહિ, અને તેથી એએ(પરસ્પર સવર્ણ) બનશે નહિ. આથી, નાડઽઙ્ગલૌ એ સૂત્રની પણ કાંઈ આવશ્યકતા રહે નહિ, પરંતુ પાણિનિએ તો ચાર જ પ્રયત્ન સ્વીકાર્યા હોવાથી આ સૂત્ર અનિવાર્યપણે પ્રયોજવું પડે છે.

વૃત્તિ : तेन दधि इति अस्य हरति शीतलं पण्डं सान्द्रम् इति

પતેષુ પરેષુ યણાદિકં ન । અન્યથા દીર્ઘાદીનામ્ ઇવ
હકારાદીનામ્ અપિ ગ્રહણકશાસ્ત્રવલાદ્ અચ્છવં સ્યાત્ ।

અર્થ : તેથી દધિ એ શબ્દની પાછળ હરતિ શીતલ પઠં અને સાન્દ્રમ્
શબ્દો હોવા છતાંયે યણ કાર્ય થતું નથી, નહિ તો દીર્ઘ વગેરેની
જેમ હકાર વગેરેને પણ ગ્રહણકશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વરત્વ મળે.

ભદ્રોજી દીક્ષિત અહીં એક સુંદર ચર્ચા ઉપસ્થિત કરે છે : નાડ્જ્ઞલૌ
સૂત્ર દ્વારા સ્વર અને વ્યંજન પરસ્પર સવર્ણ ન ગણવા એવું વિધાન
કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જે આ સૂત્ર આપવામાં ન આવ્યું હોય તો
અ અને હ, ઇ અને જ્ઞ, ઋ અને ષ, તથા લૃ અને સ્ પરસ્પર સ્થાન
અને પ્રયત્નની સમાનતા ધરાવતા હોવાથી સવર્ણ બની રહે. અને એમ થાય
તો અગુદિત્સવર્ણસ્ય ચાપ્રત્યયઃ । એ ગ્રહણકશાસ્ત્રના^૧ સૂત્ર અનુસાર અને
લાગુ પડતો નિયમ હને લાગુ પડે, તેમજ ઇ ઋ અને લૃને લાગુ પડતા
નિયમ અનુક્રમે જ્ઞ ષ અને સ્ને લાગુ પડે. આમ થવાથી તો નીચે
પ્રમાણે વિચિત્ર સંધિઓ લાપામાં જોવા મળે; જેમકે

ઈકો યણચિ । (૬-૧-૭૭) એ નિયમ પ્રમાણે અચ્ સ્વરની પહેલાં
જો ઇ હોય તો તેનો ય બને. આ દષ્ટિએ દધિ + અજની સંધિ દધ્યજ
થાય. હવે જો અને હ સવર્ણ ગણવામાં આવે તો હ + ઈ = ઈ
ય્ કરવો પડે. આ દષ્ટિએ, દધિ + હરતિની સંધિ દધ્યૂહરતિ ।^૧ થાય !!

એ જ પ્રમાણે દધિ + હહની સંધિ દધીહ થાય છે, (કારણ કે
હ + હ = હૃ). હવે જો ઇ અને જ્ઞને સવર્ણ ગણવામાં આવે તો હ + જ્ઞ = જ્ઞ
થાય તેથી) દધિ + શીતલમાં સંધિ થતાં દધીતલં રૂપ પ્રાપ્ત થાય !!

એ જ રીતે ઋ અને ષ ને સવર્ણ ગણવામાં આવે તો દધિ + પઠંની
સંધિ દધ્યૂપઠં થાય !! તથા લૃ અને સ્ ને સવર્ણ ગણવામાં આવે તો
દધિ + સાન્દ્રમ્ની સંધિ દધ્યૂસાન્દ્રમ્ થાય !!

(૧) જુઓ આ પછીનું સૂત્ર.

૧. દધિ + હરતિ = દધ્ + હ + હરતિ = દધ્ + ય્ + હરતિ = દધ્યૂહરતિ ।

૨. દધિ + શીતલમ્ = દધ્ + હ + જ્ઞ + હૃતલમ્ = દધ્ + હૃ + હૃતલમ્
= દધીતલમ્ ।

પરંતુ આપણે જોયું તેમ નાડજ્ઞલૌ સૂત્રથી સ્વર અને વ્યંજન પરસ્પર સવર્ણ બનતા નથી, તેથી ઉપર પ્રમાણેની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતી નથી.

આ સૂત્રમાં અનુસંધાનમાં એક શંકા જરૂર ઉદ્ભવે કે આ નાડજ્ઞલૌ સૂત્ર ખરેખર તો ન + અચ્ + હલૌ એમ છૂટું પાડવું જોઈએ. પરંતુ કૌમુદીકાર તો એની સંધિ ન + આ + અચ્ + હલૌ એલુ છૂટી પાડે છે. અને સૂત્રમાં, “અચ્ અને હલ્ પરસ્પર સવર્ણ નથી” એમ અર્થ લેવાને બદલે “આ સહિત અચ્ અને હલ્ પરસ્પર સવર્ણ નથી” એવો અર્થ શા માટે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હશે? આનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :

નાડજ્ઞલૌ । સૂત્ર હોવા છતાં આ અને હ્ તો પરસ્પર સવર્ણ બની રહે છે જ, કારણ કે

(૧) આ અને હ્ કંઠસ્થાનીય તેમ જ વિવૃત પ્રયત્નવાળા છે.

(૨) આ નાડજ્ઞલૌ સૂત્રમાં અચ્ અર્થાત્ અથી ચ્ વચ્ચે આવતા ૯ વર્ણો અને વ્યંજનો પરસ્પર સવર્ણ ન બને એમ દર્શાવ્યું છે, એમાં પણ આ તો સમાવેશ થયેલો નથી તેથી આ અને વ્યંજન એટલે કે ~ તો સવર્ણ બની શકે.

(૩) એક એવી શંકા જરૂર થાય કે અણુદિત્સર્વણ્ય ચાપ્રત્યય. । એ સૂત્રના આધારે અ અને આ સવર્ણ હોવાથી અચ્માં અ સાથે આ સમઝવેલું જોઈએ.

આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે નાડજ્ઞલૌ સૂત્ર અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે અણુદિત્...સૂત્ર અવસ્થામાં આવતું નથી. પાતંજલ મહાભાષ્યમાં ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે પ્રથમ (૧) માહેશ્વર સૂત્રો, પછી (૨) इत् स ज्ञा, પછી (૩) प्रत्याहार, પછી (૪) सवर्णस ज्ञा અને પછી (૫) सवर्णग्रहण એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા સ્વીકારવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ સવર્ણસ જ્ઞાનું નાડજ્ઞલૌ સૂત્ર પ્રથમ આવે છે અને ત્યારે સવર્ણગ્રહણનું સૂત્ર અવસ્થામાં આવતું નહિ હોવાથી એ નાડજ્ઞલૌ સૂત્રને લાગુ પાડી શકાય નહિ. આથી નાડજ્ઞલૌ સૂત્ર સુધી તો અ અને આ સવર્ણ ગણી શકાશે નહિ, તેથી નાડજ્ઞલૌ સૂત્રથી અ અને હ્ પર સવર્ણનિષેધ આવે, પણ આ અને હ્ પર આવે નહિ.

સંજ્ઞાપ્રકરણ

આમ આ અને હૂ તો પરસ્પર સવર્ણ બની રહે જ, એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. દીક્ષિત આ આ અને હૂ નું સાવર્ણ્ય દૂર કરી શકાય માટે નાડજ્ઞલૌ સૂત્રમાં જ આ વર્ણ ઉમેરી દે છે અને દર્શાવે છે કે “આ સહિત અચ્ચ અક્ષરને વ્યંજનો સવર્ણ ગણવા નહિ.” આથી આ અને હૂ પરસ્પર સવર્ણ બની શકશે નહિ. (પાણિનિને પણ આ માન્ય છે એ બાબત ભદ્રોજીએ સિદ્ધ કરી છે એ માટે આ પછીના સૂત્રની વૃત્તિ જુઓ.)

આમ, આ અને હૂ પરસ્પર સવર્ણ બનતાં અટકાવવા માટે દીક્ષિતે ન + આ + અચ્ચ + હલૌ (એમ વચ્ચે આ ઉમેરીને) સંધિ છૂટી પાડેલી છે.

૧૪. અણુદિત્સર્વર્ણસ્ય ચાપ્રત્યયઃ । ૧ । ૧ । ૬૯ ।

સૂત્રાથ^૧ : પ્રત્યય ન હોય તે અણૂ (બધા સ્વર અને ય્ વ્ર ર્ હ) તથા ઉત્ (ઉ) જેમાંથી ઇત્ (લોપ થતો) છે તે (કુ, ઘુ, ઙ, ઘ, પુ) સવર્ણની પણ સંજ્ઞા બને છે.

સંજ્ઞાપ્રકરણમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રની કેટલીક (લઘુ ગુરુ વગેરે) પ્રચલિત સંજ્ઞાઓ ભદ્રોજીએ સમાવી છે, એ ઉપરાંત પોતાના શાસ્ત્રને શક્ય તેટલું લાઘવયુક્ત બનાવવા માટે કેટલીક વિશિષ્ટ ઉપયોગવાળી પાણિનિની સંજ્ઞાઓ પણ એમણે અહીં નિરૂપી છે; એમાં સર્વર્ણ સંજ્ઞા અત્યંત મહત્વની છે. હવે, ‘સવર્ણ’ સંજ્ઞા સિદ્ધ કર્યા પછી એક પ્રશ્ન જરૂર ઉદ્ભવે કે સવર્ણ-સંજ્ઞા સિદ્ધ કરવા માટે આટલો પ્રયત્ન કેમ કર્યો હશે ? આનો ઉત્તર આ સૂત્ર આપે છે. પાણિનિ હવે અહીં એક એવું સૂત્ર આપે છે કે જેનાથી આગળ સવર્ણ ગણાવેલા વર્ણોમાંથી કોઈ એક વર્ણ માટે નિયમ આપવામાં આવ્યો હોય તો એ એના પ્રત્યેક સવર્ણને પણ લાગુ પડે. આ વ્યવસ્થા પાણિનિએ અણુદિત્સર્વર્ણસ્ય ચાપ્રત્યયઃ એવા આ સૂત્રથી ઊભી કરી છે અને આથી જ સૂત્રને ગ્રહણકશાસ્ત્ર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ સૂત્રને ‘ગ્રહણકશાસ્ત્ર’ કહેવાનું કારણ સામાન્ય છે. ‘ગ્રહણક’ એટલે ગ્રહણ કરનાર અને ‘શાસ્ત્ર’ એટલે નિયમ. જે નિયમ દ્વારા સવર્ણનું પણ ગ્રહણ કરી શકાય તે નિયમને ‘ગ્રહણકશાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ-રમા ગ્રહણકશાસ્ત્રને આ પ્રમાણે સમજાવે છે : ગ્રહન્તિ ઇકારાદયઃ સ્વસર્વર્ણાન્ વેન તદ્ ગ્રહણકમ્ । અર્થાત્ જે વિધાનથી ‘અ’ વગેરે વર્ણો પોતાના સવર્ણોનું પણ ગ્રહણ કરે છે તે ‘ગ્રહણકશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે.

ઉદા. તરીકે જોઇએ તો, ફકો યજ્ઞચિ સૂત્ર પ્રમાણે સ્વર પહેલાં (અચિ) ઙ, ઙ, ઞ કે લૃ (ફક) આવે, તો એના આને ય, વ, ર કે લૃ (યજ્ઞ) મુકાય.” આ સૂત્રમાં વિધાન તો ફક્ત હ્રસ્વ ઇ ઙ ઞ અને લૃતું છે, પણ ગ્રહણક્રમ અનુસાર હ્રસ્વ ઇ વગેરે માટે જે નિયમ આપવામાં આવ્યો હોય તે નિયમ હ્રસ્વના સવર્ણ એવા દીર્ઘ કે ધ્રુત ઇ વગેરેને પણ લાગુ પડે છે.

વૃત્તિ : પ્રતીયતે વિધીયતે ઇતિ પ્રત્યયઃ । અવિધીયમાનઃ અણ્ ઉદિત્ ચ સવર્ણસ્ય સંજ્ઞા સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં એક બાબત ખાસ દર્શાવવામાં આવી છે કે બધા સ્વર અને વ્યંજન પોતાના સવર્ણને પણ આવરી લે છે, પરંતુ એમાં એક નિયમન એ છે કે એ પ્રત્યય હોવા જોઈએ નહિ. (અપ્રત્યયઃ ।). અહીં પાણિનિ એમ દર્શાવવા માગે છે કે જો કોઈ વર્ણ પ્રત્યય તરીકે હોય તો એ પોતાના સવર્ણને પોતાનામાં સમાવતો નથી. એક સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય ઇ લગાડવાનો નિયમ છે. (જેમ કે કુમાર-કુમારી) અહીં ઇ પ્રત્યય છે તેથી એ એના સવર્ણને આવરી શકે નહિ, અર્થાત્ હ્રસ્વ ઇ કે ધ્રુત ઇને પણ સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય તરીકે વાપરી શકાય નહિ તેથી કુમાર કે કુમારી એવાં ૩૫ ગ્રહણક્રમને આધારે સ્ત્રીકારવાનાં નહિ. આમ, યોગ્ય રીતે જ પાણિનિએ ગ્રહણક્રમમાં પ્રત્યયોને બાકત રાખ્યા છે.

વૃત્તિ : અઞ્ઞ પરેણ ણકારેણ । કુ ચ્ચુ હ્રુતુ પુ પતે ઉદિતઃ ।

આ સૂત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અણ્ અને ઉદિત્ (વર્ગીય વર્ણો) એટલા વર્ણ સવર્ણની પણ સંજ્ઞા બને છે. અર્થાત્, આગળ વધતાં પહેલાં અણ્ અને ઉદિત્નો શો અર્થ છે એ સમજી લઈએ.

શિવસૂત્રના આધારે તો અણ્ પ્રત્યાહારનો જો એ સૂત્રમાં આવે છે : એક, પ્રથમ સૂત્ર અદ્વચ્ચમાં અને બીજો પાંચમા સૂત્ર લઙ્માં. અહીં એ બેમાંથી કયા ણ સાથે અને લઈને પ્રત્યાહાર બનાવવામાં આવ્યો હશે એવો પ્રશ્ન થાય. લઙ્માં અહીં એની સ્પષ્ટતા કરે છે કે અઞ્ઞ પરેણ ણકારેણ । અર્થાત્ અહીં જે ણ છે તે પછીના માહેચર સૂત્રમાંનો લેવાનો છે. વાચ્ચનોરમા પણ નોંધે છે કે અઞ્ઞ સૂત્રે અણ્ પરેણ ણકારેણ, ફરતર તુ પૂર્વેણ ણ્વ । અર્થાત્ અહીં આ સૂત્રમાં જ અણ્માં પછીનો ણ લેવાનો છે,

બાકી બધે (અણમાં) પ્રથમ ણ સુધી જ ગણતરી કરવી.' આ પ્રકારની વ્યવસ્થા માટે વાલ્મનૌરમા આગળ નોંધે છે કે અત્ર ચ આચાર્યપારંપર્યોપ-
દેશરૂપં વ્યાખ્યાનમ્ એવ કારણમ્ । આ દૃષ્ટિએ અહીં અણ પ્રત્યાહારમાં અ,
હ, ડ...વગેરે બધા સ્વર ઉપરાંત હ, ઘ, ઙ, ર અને લ લેવાના છે.

આ સૂત્રમાં પ્રયોજાયેલી ઉદિત્ સંજ્ઞા નવી જ છે. પાણિનિએ હસ્ત
'ઉ' નેમાં 'ઇત્' છે એવી પાંચ સંજ્ઞાઓ પ્રયોજી છે : કુ ચુ ઢ ટ
અને પુ. આ પાંચે સંજ્ઞા પેતપોતાના વર્ગ માટેની સંજ્ઞા છે, આથી
કુ = ક વર્ગ (અર્થાત્ ક, ઘ, ગ, ઘ, ઙ), ચુ = ચ વર્ગ (અર્થાત્ ચ, જ, ઝ, ઞ અને ઞ). એ જ રીતે પાંચે વર્ગોનું સમઝવું. આ દૃષ્ટિએ
ઉદિત્ સંજ્ઞા દ્વારા કૃથી મ સુધીના બધા વર્ણ સમાવી લેવાયા છે.

આ સૂત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અણ અને ઉદિત્ એ પ્રત્યાહારે બધા
જ મૂળાક્ષરોને સમાવી લે છે, ફક્ત શૂ પૂ અને સૂ વર્ણો જ બાકી રહે
છે. આથી એક પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે કે ગ્રહણક્રાંતિમાં શૂ પૂ અને સૂ એ
ત્રણ વર્ણોને બાકાત કેમ રાખવામાં આવ્યા હશે ?

આનો ઉત્તર બહુ સરળ છે. શૂ પૂ અને સૂ એ ત્રણ વર્ણોને
(સ્થાન અને પ્રયત્નની સમાનતાને આધારે) અન્ય કોઈ વર્ણ સવર્ણ
બનતો નથી, તેથી સવર્ણની પણ ગણતરી કરવાના આ નિયમમાં એનો
સમાવેશ કરવાનો કોઈ હેતુ હતો જ નહિ. એનો સમાવેશ થાય કે ન
થાય એનાથી કંઈ વિશેષ ફેર પડતો નથી.

એ જ રીતે, હ અને ર ને પણ કોઈ વર્ણો સવર્ણ ન હોવા છતાં
એનો સમાવેશ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્રમાં હોવા છતાં એનો
કોઈ ઉપયોગ નથી એ સરળતાથી સમજી શકાય એમ છે.

આમ, શૂ પૂ અને સૂને સૂત્રમાં સમાવિષ્ટ નહિ કરવાથી કે હ
અને રને સમાવિષ્ટ કરવાથી કોઈ વિશેષ ફેર પડતો નથી. આ નિયમ
આથી ખરેખર તો સર્વ વર્ણોને લાગુ પડે છે એમ કહી શકાય. અર્થાત્
કોઈ પણ સ્વર કે વ્યંજન માટે કોઈ નિયમ આપવામાં આવ્યો હોય તો
એઓના સવર્ણને પણ લાગુ પડે એમ આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે.

આ સૂત્રને આધારે કોઈ નિયમ અને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યો
હોય તો એ નિયમ અત્ર સવર્ણ એવા આ અને અડ ને પણ લાગુ પાડી

શકાય. અને આવી રીતે બેતાં કયો વર્ણ કેટલા વર્ણોનો સુચક બને એવી નોંધ લક્ષ્યએ પોતાની વૃત્તિમાં કરી લીધી છે.

વૃત્તિ : તદ્ એવમ્ । અ इति अष्टादशानां संज्ञा ।

અ ત્રણ પ્રકારનો છે : હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત. એ દરેકના ત્રણ ત્રણ ઉપપ્રકાર છે : ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને ચ્વરિત. આથી કુલ પ્રકાર $3 \times 3 = ૯$ થાય. એ નવે પ્રકારના અ અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એવા બે બે પ્રકાર ધરાવે છે તેથી અ કુલ ૧૮ પ્રકારનો થાય. અને આ (અણુદિસર્વર્ણસ્ય ચાપ્રત્યયઃ ।) સૂત્રને આધારે આ ૧૮ માંથી કોઈ પણ પ્રકારના અ માટેનો નિયમ આ અઢારે પ્રકારના અને આવરી લે છે, એમ આ વૃત્તિ સ્પષ્ટતા કરે છે.

વૃત્તિ : तथा इकारोकारौ ।

તે રીતે અના પ્રકાર છે તે જ રીતે ઇ અને ઊના પણ ૧૮-૧૮ પ્રકાર થાય છે તેથી ઇ સજ્ઞા એના ૧૮ પ્રકાર માટેની સંજ્ઞા બની ગઈ છે.

વૃત્તિ : ककारः त्रिंशतः । पवं लृकारः अपि ।

અહીં ક્ર અને લૃ કેટલા વર્ણોની સંજ્ઞા બને એ સમજાવવામાં આવ્યું છે. ક્રના અની માફક જ ૧૮ પ્રકાર થાય તથા લૃ (દીર્ઘ નહિ હોવાથી) હ્રસ્વના ૬ અને પ્લુતના ૬ એમ કુલ ૧૨ પ્રકાર થાય. આમ, ક્ર ૧૮ની સજ્ઞા બને, લૃ ૧૨ની સંજ્ઞા બને.

પરંતુ અહીં તો ક્ર તથા લૃ ૩૦ વર્ણોના સવર્ણ બને એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, એવું કારણ એ છે કે ક્ર અને લૃ પરસ્પર સવર્ણ છે એવું કાત્યાયન મુનિએ પોતાના એક વાર્તિકમાં જણાવ્યું છે. આમ એ બંને વર્ણ પરસ્પર સવર્ણ હોવાથી એના પ્રકાર પણ પરસ્પર સવર્ણ બને, તેથી ક્ર પોતાના ૧૮ અને લૃના ૧૨ પ્રકાર સાથે સવર્ણ બને અને તેથી જ ક્રને ૩૦ વર્ણોની સવર્ણસંજ્ઞા દર્શાવી છે. એ જ રીતે લૃ પોતાના ૧૨ અને ક્રના ૧૮ પ્રકાર સાથે સવર્ણ હોવાથી કુલ ૩૦ વર્ણોની સવર્ણસંજ્ઞા બને એમ અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

वृत्ति : एचः द्वादशानाम् ।

एच् अर्थात् ए ऐ ओ અને औ એ ચાઠે વર્ણ ફક્ત દીર્ઘ અને પ્લુત જ છે, કારણ કે એ સધિચ્વર છે અને એથી એના હ્રસ્વ હોતા

નથી. આ દૃષ્ટિએ ઉપર મુજબ એ દરેક પોતાના દીર્ઘના ઃ અને પ્લુતના ઃ એમ કુલ ૧૨ પ્રકારની સંજ્ઞા બને છે.

વૃત્તિ : एदैतोः ओदैतोः च न मिथः सावर्ण्यम्, 'ऐऔचू' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेन एचः चतुर्विंशतेः संज्ञा स्युः इति आपादनीयम् ।

સવર્ણસંજ્ઞા બનાવનાર સૂત્રના આધારે આપણે જાણિયે છિયે કે જેનાં સ્થાન અને પ્રયત્ન સરખા હોય તે વર્ણો પરસ્પર સવર્ણ બને. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ અને એનાં સ્થાન 'કંઠતાલુ' છે (एदैतोः 'कण्ठतालु' ।) અને એઓનો પ્રયત્ન 'વિવૃત' છે. આ દૃષ્ટિએ એ બંને સવર્ણ ગણવા જોઈએ. અને એઓને જો સવર્ણ ગણો તો એ પોતાના ૧૨ ઉપરાંત એ ના ૧૨ પ્રકાર સાથે પણ સવર્ણત્વ પામે, આથી એ બંને ફક્ત ૧૨ પ્રકારના નહિ, પણ ૨૪ પ્રકારના સવર્ણ બને, જ્યારે ઉપર વૃત્તિમાં એવો દ્વાદશાનાંમાં તો એઓને ૧૨ ના સવર્ણ જ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એમ કેમ બન્યું હશે ? એ જ રીતે ઓ અને ઔનાં સ્થાન 'કંઠોષ્ઠ' છે અને પ્રયત્ન 'વિવૃત' છે તેથી એ બંને પણ પરસ્પર સવર્ણ બને છે. અને એ દૃષ્ટિએ ઉપર મુજબ એ બંને પણ ૨૪ વર્ણોના સવર્ણ ગણવા જોઈએ, જ્યારે ઉપરની વૃત્તિમાં એઓને પણ ૧૨ વર્ણોના જ સવર્ણ ગણાવ્યા છે.

આ શંકાનો જવાબ આપતાં અહીં લઘોજ દીક્ષિત નોંધે છે કે લઘે સ્થાન અને પ્રયત્નની સમાનતાને કારણે એ અને ઈ તથા ઓ અને ઔ પરસ્પર સવર્ણ જણાતા હોય, પરંતુ એઓને ખરેખર (અપવાદરૂપ) સવર્ણ ગણવાના નથી.

સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે લઘોજ દીક્ષિત આવું નિયમવિરુદ્ધ વિધાન કરે છે એના માટે કાર્ઠ આધાર છે ખરો ? પાણિનિએ કાર્ઠ સ્થળે એઓને પરસ્પર સવર્ણ ન ગણવાનો સંકેત આપ્યો છે ખરો ?

લઘોજ દીક્ષિત પાસે આનો કાર્ઠ પ્રત્યક્ષ આધાર નથી તેથી એઓ ખરેખર આધાર આપે છે. એઓ જણાવે છે કે પાણિનિને મન જે એ અને ઈ તથા ઓ અને ઔ સવર્ણ જ હતા તો એ માહેશ્વર મૂત્રોમાં એમોહ્ । ૧૩, ૧ એઔઞ્ । ૪ । એવાં જે અગ્રગ મૂત્ર આપત નહિ, કારણ કે એ અને

એ પરસ્પર સવર્ણ હોય તો એમાં જ એનો સમાવેશ થઈ જાય, તેથી એઓનો અલગ ઉલ્લેખ જરૂરી ન બને. એ જ રીતે એમને મન ઓ બે સવર્ણ હોત તો એમણે ઔમાં જ ઓનો સમાવેશ સ્વીકાર્યો હોત અને ઔને અલગ દર્શાવ્યો જ ન હોત. જ્યારે વસ્તુતઃ પાણિનિએ એ અને ઔ એ બંને વર્ણો સાથેએક અલગ એવું દેઔચ્ સૂત્ર પ્રયોજ્યું છે એ દર્શાવે છે કે પાણિનિને મન એ અને એ તથા ઔ અને ઔ પરસ્પર સવર્ણ નહિ હોવાથી જ એ પોતાના ૧૨ પ્રકારના જ સવર્ણ બની રહે છે. તેથી એઓને ૨૪ પ્રકારની સંજ્ઞા થાય છે એમ માનવું બેઘએ નહિ.

વૃત્તિ : नाऽऽज्झलौ इति निषेधः यद्यपि अक्षरसमाप्तायिकानाम् एव, तथापि हकारस्य अकारः न सवर्णः, तत्र अकारस्य अपि प्रश्लिष्टत्वात्। तेन 'विश्वपाभिः' इति अत्र "हो ढः" इति ढत्वं न भवति ।

ભદ્રોજ દીક્ષિત 'નાઝ્ઝલૌ' સૂત્રને ન + અચ્ + હલૌ એ રીતે વિગ્રહ કરીને સ્વીકારવાને બદલે ન + આ + અચ્ + હલૌ એ રીતે "આ સહિત સ્વર અને વ્યંજન પરસ્પર સવર્ણ બનતાં નથી." એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ સ્વીકારે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય કે ભદ્રોજએ કરેલા આ પરિવર્તન માટે કોઈ આધાર છે ખરો ? પાણિનિને એ અભિપ્રેત છે ખરું ?

આ સૂત્રમાં 'આ'ને ઉમેરવા માટે કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કે આધાર ભદ્રોજ પાસે નથી જ, આથી એ અન્ય રીતે એ બાબત સિદ્ધ કરે છે કે પાણિનિએ વિશ્વપાભિઃ શબ્દ આપ્યો છે. એ શબ્દથી આ તું પણ સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવાનું સૂચિત થાય છે. કઈ રીતે, એ સ્પષ્ટ કરિયે :

પાણિનિનું એક સૂત્ર હો ઢઃ । ૭ । ૨ । ૩૧ । છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે "હ પછી બે જણ અક્ષર આવે તો હ નો દ્વ થાય, અથવા પદાંતે હ આવે તો હ નો દ્વ થાય. હવે બે આ અને હ સવર્ણ હોય તો આ પછી પણ જણ અક્ષર આવે તો આનો દ્વ કરવો પડે. અથવા પદને અંતે આનો પણ દ્વ કરવો પડે. આ રીતે વિશ્વપા + ભિઃમાં આ પછી મૂ (જે જણ છે તે) આવતાં આનો દ્વ કરવો પડે. આથી વિશ્વપદ્ભિઃ એવું રૂપ બનશે, પરંતુ આવું રૂપ પ્રચલિત નથી. પાણિનિએ પણ વિશ્વપાભિઃ રૂપ જ સ્વીકાર્યું છે, તેથી દ્વિત થાય છે કે આ અને હ

સવર્ણ નથી. આ માટે જ સૂત્રમાં આ વર્ણનો સમાવેશ કરવાનું અને એ દ્વારા વ્યંજન અને આ સહિત સર્વ સ્વરોને પરસ્પર સવર્ણ નહિ ગણવાનું પાણિનિને પણ અભિપ્રેત છે એમ ભદ્રોજીએ માન્યું છે.

આમ, અહીં વૃત્તિમાં ભદ્રોજી સિદ્ધ કરે છે કે નાજ્ઞલૌ સૂત્રમાં આનો પણ સમાવેશ કરવાનું પાણિનિને પણ અભિપ્રેત છે. આ બાબત ઉપરના પરિણામ પ્રમાણ કે સ્ત્રાપક પ્રમાણથી એઓ સિદ્ધ પણ કરે છે.

વૃત્તિ : અનુનાસિકાનનુનાસિકભેદેન ચઘલાઃ દ્વિઘા । તેન અનુનાસિકાઃ તે દ્વયોઃ દ્વયોઃ સંજ્ઞા ।

અળ્માં આવતા સ્વરો કેટલાના સવર્ણ બને એ સ્પષ્ટ કર્યા પછી બાકી રહેતા વ્યંજનોની ચર્ચા રહે છે. અહીં વૃત્તિમાં દર્શાવ્યું છે કે વ્ વ્ અને લ્ એ વર્ણો અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એમ બે પ્રકારના છે, તેથી એ દરેક બે બેના સવર્ણ બને છે.

અળ્માં બાકી રહેતા હ્ અને ર્ અનુનાસિક નથી હોતા તેથી એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. શિક્ષામાં પણ જણાવેલું છે કે અમઃ અનુનાસિકાઃ, ન હૌ । અર્થાત્ અમ્ (પ્રત્યાહારમાં આવતા વર્ણો) અનુનાસિક છે, ક્રતા હ્ અને ર્ અનુનાસિક હોતા નથી.

૧૫. તપરસ્તત્કાલસ્ય । ૧ । ૧ । ૭૦ ।

સૂત્રાર્થ : જે વર્ણની આગળ કે પાછળ ત્ આવે તે એટલી જ માત્ર માત્રાવાળા સવર્ણની સંજ્ઞા બને.

અણુદિત્ત્વર્ગસ્ય ચાપ્રત્યયઃ । એ સૂત્રથી કોઈ એક વર્ણ માટેનો નિયમ એના સર્વ સવર્ણોને આવરી લે છે એમ કહેવામાં આવ્યું; અર્થાત્ હ્રસ્વ અને લાઘુ પડતો નિયમ દીર્ઘ કે પ્લુત અને લાઘુ પડે. લાઘવની દૃષ્ટિએ આ એક સુંદર વ્યવસ્થા છે, પરંતુ જો કોઈ નિયમ ક્રતા હ્રસ્વ સ્વરને લાઘુ પડતો હોય, પણ એના દીર્ઘ કે પ્લુતને લાઘુ પડતો ન હોય ત્યાં પરિવ્રિધિ વિચિત્ર થશે, કારણ કે હ્રસ્વ અને લગતો નિયમ આપ્યો હશે તોપણ ગ્રહણક્રિયાએ આધારે એના દીર્ઘ અને પ્લુતને પણ એ લાઘુ પડશે.

આ ગૂંચમાંથી નીકળવા માટે પાણિનિએ એક નવી વ્યવસ્થા આ સૂત્ર દ્વારા આપી છે. આ સૂત્ર અનુસાર જો કોઈ સ્વર પછી (અથવા

આગળ) તૂ મૂકી દેવામાં આવે તો પછી એ નિયમ ફક્ત એટલા સમય પૂરતા ઉચ્ચારણવાળા સ્વરને જ લાગુ પડે, અર્થાત્ અત્ કહેવામાં આવે તો એ નિયમ ફક્ત હ્રસ્વ અ માટે જ સમજવો, દીર્ઘ કે ધ્રુત માટે નહિ. એ જ રીતે ઉત્ હોય તો એ હ્રસ્વ ઉ કે ધ્રુત ઋ ને લાગુ પડે નહિ.

વૃત્તિ : તઃ પરઃ યસ્માત્ સઃ ચ તાત્ પરઃ ચ ઉચ્ચાર્યમાણસમ-
કાલસ્ય एव संज्ञा स्यात् ।

અર્થ : તૂ જેનાથી પછી છે અથવા જે તૂની પછી છે તે એનો પોતાનો જેટલો ઉચ્ચારણ-સમય હોય તેટલા સમયની જ સંજ્ઞા બને છે.

આ સૂત્રમાં આવતો 'તપરઃ' સમજી લેવા જેવો છે. પાણિનિએ અહીં પણ કુશળતાપૂર્વક લાઘવ દર્શાવ્યું છે. તપરઃ નો વિગ્રહ તઃ પરઃ યસ્માત્ । એમ લેતાં “ જે વર્ણની પછી તૂ હોય ” એવો અર્થ થશે. મતલબ કે જે સ્વર પાછળ તૂ હોય તે સ્વર પોતાના જેટલી માત્રાવાળા સ્વરનો જ સવર્ણ બને, અન્યનો નહિ.

પાણિનિએ તપરઃ દ્વારા ખીજી વ્યવસ્થા પણ સૂચવી છે. તપરઃ નો તાત્ પરઃ એમ વિગ્રહ કરવાથી “ જે સ્વર તૂની પછી આવ્યો હોય ” એમ અર્થ થશે. એ દૃષ્ટિએ તો જે સ્વર તૂની પછી આવ્યો હોય * તે સ્વર પણ પોતાના જેટલી માત્રાવાળા સ્વરનો જ સવર્ણ બને, અન્યનો નહિ.

આમ, કોઈ પણ સ્વર પહેલાં કે પછી તૂ હોય તો એ પોતાના જેટલી માત્રાવાળા સ્વરનો સવર્ણ બને એમ આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું.

વૃત્તિ : तेन अत् इत् उत्-इत्यादयः पण्णां पण्णां संज्ञा, क्रत् इति द्वादशानाम् ।

આ નિયમના નિયમનથી હવે અત્ હોય ત્યાં ફક્ત હ્રસ્વ અ ના જ સવર્ણ લઈ શકાશે. હ્રસ્વ અના ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ પ્રકાર થશે. એ ત્રણેના પણ અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એમ બે બે પ્રકાર ગણતાં કુલ ૬ પ્રકાર થશે. આથી અત્ ફક્ત ૬ પ્રકારના અ નો સવર્ણ બને.

* મતલબ કે જેની પહેલાં તૂ હોય તેવા સ્વર.

એ જ રીતે इत् અને उत् પણ છ છ પ્રકારોના હ અને ડના સવર્ણ બનશે, જ્યારે ऋत् પોતાના ૬ ઉપરાંત ટૂ ના ૬ પ્રકારોના પણ સવર્ણ બને, આથી ऋत् ૧૨ વર્ણોનો સવર્ણ બને. એ જ રીતે ટૂત્ પણ ટૂના પોતાના ૬ અને ऋના ૬ પ્રકાર મળીને કુલ ૧૨ નો સવર્ણ બને.

૧૬. वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ।

સૂત્રાર્થ : આત્ અને ऐच् 'વૃદ્ધિ' કહેવાય છે.

વૃત્તિ : આત્ ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

અર્થ : આ ऐ અને औ 'વૃદ્ધિ' કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં 'વૃદ્ધિ' શબ્દ સમજાવવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે તો 'વૃદ્ધિ' શબ્દ 'વર્ધન'ના અર્થમાં વપરાય છે, પરંતુ વ્યાકરણમાં એવો અર્થ લેવાનો નથી, કારણ કે વ્યાકરણમાં તો એ એક વિશિષ્ટ સંજ્ઞા છે, આથી સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે. વ્યાકરણમાં 'વૃદ્ધિ' શબ્દ આવ્યો હોય તો ત્યાં આ ऐ અને औ સ્વર સમજવા, કારણ કે આત્ એટલે દીર્ઘ આ અને ऐच् પ્રત્યાહાર એટલે ऐ અને औ સ્વર. આમ, અહીં વૃદ્ધિ એટલે આ ऐ અને औ સ્વર એટલું સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉ. ત. पाणिनिनुं એક સૂત્ર છે : वृद्धिरेचि । (૬-૧-૮૮) । આ સૂત્ર પ્રમાણે અ પછી एच् (અર્થાત્ ए, ओ, ऐ, औ) આવે તો એને સ્થાને 'વૃદ્ધિ' થાય; જેમકે कृष्ण + एकत्वम्માં અ પછી ए આવે છે, તેથી એ બંનેને બદલે વૃદ્ધિ સ્વર ऐ મૂકવો જોગ્યો આથી सधि कृष्णैकत्वम् થશે. એ જ રીતે गङ्गा + ओषःની સંધિ गङ्गौषः થશે.

અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય કે અ કે આ, इ કે ए, तथा उ કે औના સ્થાને મૂકી શકાય તેવા અનુક્રમે आ, ऐ, औ એવા ત્રણ વૃદ્ધિ સ્વર જ પાણિનિએ આપ્યા છે, પરંતુ ऋ કે ટૂ ને બદલે કયો વૃદ્ધિ અક્ષર મૂકવો, એનું સમાધાન આ સૂત્રમાં નથી.

જે કે, આપણે ऋ ને બદલે आ અને ટૂ ને બદલે आच् વૃદ્ધિ અક્ષર મૂક્યો હોય, જેમકે मृजैर्द्धिः (૭-૨-૧૧૪) એ સૂત્ર દ્વારા મૃજનાં રૂપ કરતી વખતે એના ऋના આર્ કરીને પછી मर्जवति વગેરે રૂપ સિદ્ધ કરીએ છીએ, પરંતુ પાણિનિએ તો आર્ કે आच् નો સમાવેશ અહીં કર્યો નથી, તેથી એઓને 'વૃદ્ધિ' તરીકે કઈ રીતે મૂકી શકાય ? આ પ્રશ્ન તો રહે જ.

એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે : પાણિનિએ એક સૂત્ર આપ્યું છે :
 उरण् रपरः । (१-१-५१) । અહીં ઉઃ અર્થાત્ “ઋ નો” * ‘અ’ (અણ)
 કરવો અને એ પણ પછીના ર્ સાથે (રપરઃ) એવો નિર્દેશ છે, આથી
 ઋની વૃદ્ધિ કરવાની હોય ત્યારે આ નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ અ (આ) થાય,
 અને ર્ સાથે કરવાનું સૂચન હોવાથી આર્ થાય. એ જ રીતે લૂની વૃદ્ધિ
 આલ્ થાય.

આમ, અન્ય સૂત્રમાં ઉલ્લેખ આવી જતો હોવાથી અહીં પાણિનિએ
 આર્ અને આલ્નો ‘વૃદ્ધિ’ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો નથી, બાકી તો એ પણ
 ‘વૃદ્ધિ’ તરીકે જ સ્વીકૃત છે.

અહીં એક શંકા ઉદ્ભવે કે આ ‘વૃદ્ધિ’ છે, પરંતુ સૂત્રમાં ફક્ત
 આ મૂકવાને બદલે આત્ શા માટે મૂકવામાં આવેલ હશે ?

મિત્રમાષિણીકાર એનું કારણ આ રીતે સમજાવે છે : જો આ પછી
 ત્ મૂકવામાં આવે નહિ તો આ + એચ્ શબ્દની સંધિ એચ્ થાત. અને
 वृद्धिरैच् એવું સૂત્ર બનવા પામત. ત્યારે એચ્ શબ્દથી આ + એચ્ સમજવું
 કે શુદ્ધ એચ્ સમજવું ? એ શંકા રહેત, આથી આ પછી ત્ મૂકીને આ
 શંકા દૂર કરવામાં આવી છે.

ખરેખર તો, ત્ દ્વારા તપસ્વત્કાલસ્ય । સૂત્રમાં દર્શાવેલ વ્યવસ્થાનો
 જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ પછી ત્ હોવાથી ફક્ત દીર્ઘ (એ
 માત્રાવાળો) આ જ વૃદ્ધિ છે એમ સ્પષ્ટ કરવામાં ત્નો સમાવેશ ઉપયોગી
 નીવડે છે. ત્ ન હોય તો પ્રહણકશાસ્ત્રના આધારે હ્રસ્વ અ અને પ્લુત
 અને પણ વૃદ્ધિ તરીકે સ્વીકારવા પડે. આમ, ત્ ફક્ત સંધિ અને સ્પષ્ટતા
 માટે જ નહિ, પણ આ પ્રકારના નિયમન માટે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

તપસ્વતો બીજો તાત્ પરઃ અર્થ પણ કરવામાં આવ્યો છે એ આપણે
 જોયું છે. એ દષ્ટિએ આત્ના ત્ પછી એચ્ પ્રત્યાહાર આવે છે તેથી
 એચ્ના એ અને ઔને પણ (આગળના ત્ ને કારણે ફક્ત દીર્ઘનું) નિયમન
 આવે છે; અર્થાત્ એઃ (પ્લુત) કે ઔઃ (પ્લુત) વૃદ્ધિ બની શકે નહિ એ
 પણ આ એક જ ત્ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

આ દષ્ટિએ ગ્રો. ચંદ્રવસુ દર્શાવે છે તેમ આ, એ અને ઔ જે

* જેમ પિતૃનું પ. એ. વ. પિતુઃ તેમ ઋનું પ. એ. વ. ઋઃ ।

માત્રાવાળા સ્વરોનું જ સૂચન કરે છે, તેથી મહા૨ + આ૨શય = મહા૨શય
જ થાય, વાલા૨ + ઇ૨કા = વાલ૨કા જ બને, ત્યાં એ માત્રાવાળો જ વૃદ્ધિ
સ્વર ગણવાનો રહે એ મહત્વની બાબત પણ આ સૂત્રમાં સાંકળી લીધી છે.

પંડિત જવાલાપ્રસાદજીએ પોતાની 'સંજ્ઞવની' ટીકામાં નોંધ્યું છે
કે વૃદ્ધિરાદૈચ્ એ સૂત્રમાં વૃદ્ધિઃ પહેલાં મૂકીને પછી આદૈચ્ મૂક્યું છે,
અરેખર તો, “આત્ એચ્ વૃદ્ધિઃ ।” એ વાક્યમાં આદૈચ્ ઉદ્દેશ્ય છે
અને વૃદ્ધિઃ વિધેય છે, આથી વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય પ્રથમ આવવું જોઈએ
અને વિધેય પછી આવે. આ ક્રમ આ પછીના સૂત્ર અદેહ્ગુણઃ માં
જળવાયો પણ છે. આમ, અષ્ટાધ્યાયીના આ સર્વપ્રથમ સૂત્રમાં જ ‘પ્રથમ-
આસે મક્ષિકા’ની માફક અવિમૃષ્ટવિધેયાંશ નામનો દોષ દૃષ્ટિગત થાય છે.

આ દોષ પાણિનિએ હેતુપુરઃસર સ્વીકાર્યો હોય એમ લાગે છે.
ભારતીય પરંપરાનુસાર શાસ્ત્રો મંગલથી પ્રારંભ પામે છે (મન્નલાદીનિ
શાસ્ત્રાણિ ।) અને વૃદ્ધિ શબ્દ મંગલતાનો સૂચક છે (વૃદ્ધિશબ્દો મન્નલાર્થઃ ।)
તેથી અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ સૂત્રના પ્રારંભમાં જ મંગલાચરણના ઉદ્દેશથી
એ શબ્દ, વિધેય હોવા છતાં, પ્રથમ મૂકેલ છે, જ્યારે એ પછીના
અદેહ્ગુણઃ સૂત્રમાં એ રીતે મંગલની જરૂર નથી માટે ત્યાં એ દોષ
વહોયો નથી.

વાલમનોરમા નોંધે છે કે જો આ સૂત્ર સમસ્ત અષ્ટાધ્યાયીનું પ્રથમ
સૂત્ર હોય તો ભદ્રોજીએ પણ એને પ્રથમ લેવું જોઈએ. ભદ્રોજીએ એને
પ્રથમ કેમ નહિ લીધું હોય ?

આના ઉત્તરમાં એએા સ્પષ્ટતા કરે છે કે મૂળ તો આ ત્રેનો પ્રયોગ
તપરઃ તત્કાલસ્ય વિના સમગ્રી શકાય નહિ અને એ સૂત્ર અણુદિસર્વણ્વ...
એ સૂત્ર પર આધારિત છે, આથી પ્રથમ પ્રત્યાહાર અને સર્વણ્વ વગેરેની ચર્ચા
પૂરી કરીને ગ્રહણક્રશાસ્ત્ર આપ્યું અને એ પછી તપરસ્તત્કાલસ્ય સૂત્ર આપીને
આ સૂત્ર લીધેલ છે. આમ આ સૂત્રને પછીથી સ્થાન આપવામાં ભદ્રોજીનો
અવગ્રહિત પ્રયત્ન અને શાસ્ત્રીય હેતુ રહેલો છે.

૧૭. અદેહ્ ગુણઃ । ૧ । ૧ । ૨ ।

સૂત્રાર્થઃ : અત્ અને ઇહ્ ‘યુ’ કહેવાય છે.

વૃત્તિ : અત્ ઇહ્ ગુણસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

અર્થ : અ એ અને ઓની 'ગુણ' સંજ્ઞા થાય છે.

'વૃદ્ધિ' શબ્દની માફક 'ગુણ' શબ્દ પણ અનેક અર્થમાં પ્રયોજ્ય છે, પરંતુ વ્યાકરણમાં એ અર્થ લેવાના નથી, કારણ કે વ્યાકરણમાં તો એ એક વિશિષ્ટ સંજ્ઞા છે. આથી પાણિનિ આ સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે કે વ્યાકરણમાં ગુણ શબ્દ આવ્યો હોય તો ત્યાં અ એ અને ઓ સ્વર સમજાવા, કારણ કે અત્ એટલે હ્રસ્વ અ, અને એઙ્ પ્રત્યાહાર એટલે એ અને ઓ વર્ણ. આમ, અહીં ગુણ એટલે અ એ અને ઓ એ ત્રણ સ્વર એટલું સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સૂત્રમાં પણ તપસ્તકાલસ્ય સૂત્રનો આધાર છે. અહીં અત્માં અ પછી ત્ આવેલો છે તેથી ગુણ તરીકે ફક્ત હ્રસ્વ અ આવી શકે. એ જ રીતે એઙ્ પહેલાં ત્ આવેલો છે તેથી ગુણ તરીકે એ અને ઓ ફક્ત દીર્ઘ (એ માત્રાવાળા) જ આવી શકે. આથી દુર્ગા_૨ + ઇ_૧તિ = દુર્મે_૨તિ થાય, દુર્મે_૩ થશે નહિ. એ જ રીતે વાલા_૨ + ઋ_૨ર્ધ્વમ્ = વાલો_૨ર્ધ્વમ્ થશે.

આ સૂત્રમાં પણ ગુણ તરીકે ફક્ત અ, એ અને ઓ વર્ણોનો જ નિર્દેશ છે, જ્યારે ઋ ને બદલે અર્ અને લૃ ને બદલે અલ્ ગુણ થાય છે. એ હકીકતનો સ્વીકાર પાણિનિએ કેમ નહિ કર્યો હોય, એ રસ જરૂર થાય.

પૂર્વના સૂત્રમાં 'વૃદ્ધિ'ની ચર્ચામાં આ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી જ છે કે ઊર્ણ રપ. । સૂત્રમાં જ ઋ નો ર્ સાથે અ (અર્થાત્ અર્) અને લૃનો લ્ સાથે અ (અર્થાત્ અલ્) કરવાનો હોય છે એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી જ છે, આથી આ સૂત્રમાં પાણિનિએ અ એ અને ઓ એ ત્રણનો જ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.

૧૮. ભૂવાદયો ધાતવઃ । ૧ । ૩ । ૧ ।

સૂત્રાર્થ : મૂ, વા વગેરે ધાતુઓ છે.

વૃત્તિ : ક્રિયાવાચિન. ભૂવાદયઃ ધાતુસંજ્ઞા. સ્યુઃ ।

અર્થ : ક્રિયાવાચક મૂ, વા વગેરે ધાતુ કહેવાય છે.

અહીં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત 'ધાતુ' સંજ્ઞા સમજાવવામાં આવી છે. જેના પર ક્રિયાપદનાં વિવિધ કાળ આદિનાં રૂપ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે મૂળ શબ્દ 'ધાતુ' કહેવાય છે. भवति, अभवत्.

મવિષ્યતિ, મૂત, વમૂવ વગેરે રૂપો મૂ શબ્દ પરથી વિવિધ રીતે બનેલાં છે આથી એને 'ધાતુ' કહે છે.

પાણિનિ અહીં એવી કોઈ વ્યાખ્યા આપવાને બદલે “મૂ વા વગેરે ધાતુ કહેવાય છે” એવો સીધો ઉલ્લેખ આપી દે છે એવું કારણ આ છે : પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી ઉપરાંત ગણપાઠ ધાતુપાઠ અતે લિંગાનુસાસન નામના ગ્રંથ પણ લખ્યા છે. આમાં ધાતુપાઠમાં પાણિનિએ લગભગ ૨૨૦૦ જેટલા ધાતુ સંગ્રહેલા છે, જેમાંથી લગભગ ૭૦૦ ધાતુ ભાષામાં પ્રચલિત છે, આ ધાતુપાઠમાં આવતા ધાતુઓને વૈયાકરણોએ ૧૦ ભાગ (જેને ‘ગણ’ કહે છે તે)માં વહેંચી નાખ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) મૂ ગણ, (૨) અદ્ ગણ, (૩) હુ ગણ, (૪) દિવ્ ગણ, (૫) સૂ ગણ, (૬) તુલ્ ગણ, (૭) રઘૂ ગણ, (૮) તન્ ગણ, (૯) ક્રી ગણ, અને (૧૦) જુર્ ગણ.

હવે આ દશે ગણના ધાતુઓના વિશાળ સંગ્રહમાંથી પહેલા ગણનો મૂ ધાતુ લઈને પાણિનિ સીધો જ અંશુલિનદેશ કરી દે છે કે આ મૂ વગેરેને ‘ધાતુ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કારણે જ એમણે “ધાતુ”ની વ્યાખ્યા આપી નથી.

અહીં એક પ્રશ્ન થાય કે મૂ પછી વા શા માટે ઉમેરવામાં આવ્યા હશે? જો મૂ + આદિ હોય તો મ્વાદયઃ એમ સૂત્રાંશ થાત. અને એ જ પરતું હોતું, મ્વાદયઃ કરવાની શી જરૂર? વળી ધાતુપાઠના આરંભે જ મૂ સત્તાયમ્ એમ શરૂઆતમાં જ મૂ ધાતુ હોવાથી મ્વાદયઃ પ્રયોગ યોગ્ય ન ગણાત? આ પ્રશ્ન જરૂર થાય.

અહીં વા શબ્દ હેતુપૂર્વક પ્રયોજાયો છે, વા શબ્દ ગતિ અને ગંધન (સૂચન)ના અર્થમાં વપરાય છે (વા ગતિગન્ધનયોઃ ।) એ શબ્દ મૂ સાથે ઉમેરવાનું કારણ એ છે કે મૂ ધાતુથી માત્ર પહેલા ગણનું સૂચન થાય, પરંતુ વા મૂકવાથી એના જેવા અન્ય ગણોના ક્રિયાસૂચક બધા ધાતુ પણ ‘ધાતુ’ જ કહેવાય છે એવું સૂચિત થઈ રહે છે.

પાણિનિએ આપેલા સૂત્રની વૃત્તિની ભદ્રોષ્ટએ સ્પષ્ટતા કરી છે કે ક્રિયાવાચિનઃ મ્વાદયો ધાતુસંજ્ઞા સ્યુઃ । આમ મૂ અને વા વગેરે જો ક્રિયાવાચી હોય તો અને ત્યારે જ ‘ધાતુ’ કહેવાય, નહિ તો નહિ, જેમકે મૂ = ‘મૂમિ’ના

અર્થમાં હોય તો એ ધાતુ ન બને. એ જ રીતે રામઃ વા લક્ષ્મણઃ વા માં વપરાયેલો વા પણ ધાતુ નથી, કારણ કે એ ક્રિયાવાચી નથી. એ જ રીતે અન્ય સૌ ધાતુઓના અનુસંધાનમાં આ સ્પષ્ટતા સમજવી જરૂરી બની રહે છે.

૧૯. પ્રાગ્રીશ્વરાન્નિપાતાઃ । ૧ । ૪ । ૫૬ ।

સૂત્રાર્થઃ : રીશ્વર શબ્દની આગળના 'નિપાત' કહેવાય છે.

વૃત્તિ : इति अधिकृत्य—

અર્થઃ : આ પ્રમાણે નિપાતનો વિષય શરૂ કરીને—

અષ્ટાધ્યાયીમાં ૧લા અધ્યાયના ૪થા પાદના મૂત્ર પદ થી શરૂ કરીને 'અધિરીશ્વરે' એ ૯૭મા મૂત્ર સુધીમાં નિપાતવર્ણન છે. આ અધિકાર મૂત્ર છે. આથી દરેક મૂત્રમાં 'નિપાત' શબ્દ લેવાનો છે. (" રીશ્વર શબ્દની આગળ " એટલે કે " અધિ સુધી " એમ અર્થ લેવાનો છે.)

અહીં રીશ્વર શબ્દ મૂત્રમાં ન લેતાં રીશ્વર લીધેલ છે એનું કારણ એ છે કે, ૩-૪-૧૩ મું મૂત્ર રીશ્વરે તોસુન્ક્સુનોમાં પ્રથમ શબ્દ રીશ્વર છે, આથી ત્યાંસુધી નિપાત ગણવા કે અધિઃ રીશ્વરેમાં રીશ્વર શબ્દ સુધી એ શંકા જોભી થાય, તે દૂર કરવા રીશ્વરાત્ એમ લીધું છે, જેથી ૧-૪-૯૭ના અધિઃ સુધી એમ સ્પષ્ટ બને છે.

નિપાતાઃ

નિપાતાઃ		
ચ - આદયઃ	પ્ર + આદયઃ	ઉપસર્ગાઃ = ગતિઃ
૭૨	૨૨	(૨૨)

પાણિનિરચિત ગણપાઠમાંથી, ચ જેમાં આદિ છે તેવા ૭૨ નિપાત કોમુદીકારે લીધા છે. ઉપરાંત, ત્યારપછી પ્ર-આદિ છે તેવા ૨૨ નિપાત આપ્યા છે. આમાંથી પ્ર + આદિ વર્ગે જ 'ઉપસર્ગ' તથા 'ગતિ' કહેવાય છે એ પછીનાં મૂત્રોમાં સમજાવ્યું છે.

એટલે પછીના મૂત્રમાં પ્રાદયઃની વાત કરી છે તે પણ નિપાત છે એ પ્રાક્ શબ્દ સૂચવે છે. ગતિ, ઉપસર્ગ અને કર્મપ્રવચનીયને બીજા સંજ્ઞા 'નિપાત' આપવા માટે થઈને આ અધિકાર મૂત્ર છે.

નિપાત એટલે જે મૂળ અર્થમાં સમાવિષ્ટ થઈને વિશેષ અર્થ આપે તે.

૨૦. ચાદયોઽસત્ત્વે । ૧ । ૪ । ૫૭ ।

સૂત્રાથ^૧ : ચ વગેરે દ્રવ્યસૂચક ન હોય ત્યારે (અસત્ત્વે) નિપાત કહેવાય છે.

વૃત્તિ : અદ્રવ્યાર્થાઃ ચાદયઃ નિપાતસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ ।

અર્થ^૨ : ચ વગેરે દ્રવ્યવાચક ન હોય ત્યારે નિપાત કહેવાય છે.

પાણિનિરચિત ગણપાઠમાં ચ વગેરે નિપાત આપ્યા છે. આ શબ્દ જ્યારે કોઈ પદાર્થનું સૂચન ન કરે ત્યારે જ એઓને 'નિપાત' કહેવામાં આવે છે.

વાલમનોરમા સત્ત્વનો અર્થ 'દ્રવ્ય' લે છે. અમરકોજ્ઞામાં પણ 'દ્રવ્યાણુવ્ય-વસાયેષુ સત્ત્વમ્ એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ સત્ત્વ દ્રવ્ય, પ્રાણ, વ્યાવસાય. પ્રો. ચંદ્રવંશુ કહે છે કે લિङ्गसंख्याकारकान्वितम् દ્રવ્યમ્—“દ્રવ્ય એટલે એવો શબ્દ કે જેને લિંગ, સંખ્યા અને વિલક્ષિતથી નિર્દેશો શકાય.” આ રીતે લિંગ, સંખ્યા અને વિલક્ષિતથી અન્વિત ન હોય તે અસત્ત્વ અથવા અદ્રવ્ય. નિપાત તરીકે શબ્દ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે એ શબ્દ દ્રવ્ય કે પદાર્થનો વાચક ન હોય. આ માટે એક દાખલો લખ્યે : આ ૭૨ નિપાતોમાં એક નિપાત પશુ છે. પશુ જ્યારે નિપાત તરીકે લાપામાં વપરાય ત્યારે એનો અર્થ 'સરસ' 'સમ્યક્' એવો થાય છે, પણ છાગઃ પશુઃ આમ જ્યારે એ સ્પષ્ટ રીતે બકરાનું સૂચન કરે છે ત્યારે એ નિપાત ન કહેવાય, કારણ કે પશુઃ અહીં પદાર્થનું સૂચન કરે છે. આ શબ્દ પણ વિકલ્પાર્થે ('કે' અથવા 'ના' હોય ત્યારે જ નિપાત કહેવાય, જ્યારે એ વા = 'કેકાવુ'ના અર્થમાં હોય ત્યારે તો નિપાત ન જ કહેવાય.

એ ૭૨ નિપાત નીચે મુજબ છે :

૧. ચ-સમુચ્ચયાન્વાચયેતરેતરયોગસમાહારેષુ સમુચ્ચય, અ-નાચય, ઇતરેતરયોગ, સમાહાર.
૨. વા-વિકલ્પ, ઉપમા, નિશ્ચય, સમુચ્ચય.
૩. હ-પ્રસિદ્ધી પ્રસિદ્ધિ.
૪. અહ-પૂજા, આદર.

૫. એવ-નિશ્ચય, અનિશ્ચય.
૬. એવમ્-આ પ્રમાણે.
૭. નૂનમ્-નિશ્ચય, સંભવ.
૮. શશ્વત્-નિરંતર (સર્વદા)
૯. યુગપત્-એક જ સમયે (સાથોસાથ)
૧૦. ભૂયસ્-અધિકતા, બહુધા
૧૧. ક્રૂપત્-પ્રશ્ન, પ્રશંસા, સારું.
૧૨. સૂપત્-પ્રશ્ન, પ્રશંસા, સારું.
૧૩. કુવિત્-બાહુલ્ય, પ્રશંસા.
૧૪. નેત્-શંકા, પ્રતિષેધ, નિષેધ, વિચાર, સમુચ્ચય.
૧૫. ચેત્-જો (if)
૧૬. ચણ્-જો (if)
૧૭. કચ્ચિત્-દૃષ્ટ્યપ્રશ્ને (શું ?)
૧૮. કિચ્ચિત્-થોડું.
૧૯. યઃ-આશ્ચર્ય, નિંદા, અનિશ્ચય, અક્ષમા-
૨૦. નહ-નહિ.
૨૧. હન્ત-હર્ષ, વિષાદ, વાકચારંભ, દયા.
૨૨. માકિઃ
૨૩. માકિમ્
૨૪. નકિઃ
૨૫. નકિમ્-ઠીક ઠીક; નહિ.
૨૬. માહ્
૨૭. નચ્
૨૮. યાવત્-જેટલું, જ્યાંસુધી.
૨૯. તાવત્-એટલું, ત્યાંસુધી.
૩૦. ત્વૈ-વિશેષ, પિતર્ક.
૩૧. દ્વૈ-પિતર્ક-કદાચ.
૩૨. ન્વૈ-પિતર્ક, કદાચ.
૩૩. રૈ-દાન, અનાદર.
૩૪. શ્રૌષદ્
૩૫. વૌષદ્

} = વર્જને-નહિ

} = વર્જને-નહિ.

} હવિષ્ દેતાં.

૩૬. સ્વાહા-દેવતાદાને-(દેવતાદાનમાં વપરાય છે.)
 ૩૭. સ્વધા પિતૃદાને (પિતૃદાનમાં વપરાય છે.)
 ૩૮. તુમ્-તુંકારે-તુંકાર.
 ૩૯. તથાહિ-આ રીતે, આ પ્રમાણે.
 ૪૦. હલ-નિષેધ, વાક્યાન્કાર, નિશ્ચય.
 ૪૧. કિલ-વાતી, અલીક.
 ૪૨. અથો- } મંગલ, અનંતર, આરંભ, પ્રશ્ન, કાર્ત્તવ્ય,
 ૪૩. અથ } અધિકાર, પ્રતિજ્ઞા, સમુચ્ચય.
 ૪૪. મુષ્ટુ-શોભનાર્થે-સારું.
 ૪૫. સ્મ-વીતી ગયેલું સૂચવવા; પાદપૂરણ.
 ૪૬. આદહ-આરંભ, હિંસા, નિંદા.
 ૪૭. ઉપસર્ગવિભક્તિસ્વરપ્રતિરૂપકાઃ-ઉપસર્ગ, વિભક્તિ, સ્વર
 જેવા દેખાતા શબ્દ (અન્યથા કહેવાય.)
 અવદત્તમ્ અહ્યુઃ અસ્તિશ્ચીરા
 (દીધેલ) (અહંકારી) (દૂધવંત)
૪૮. અ-સંબોધન, વિક્ષેપ, નિષેધ.
 ૪૯. આ-વાક્ય અતે સ્મરણાર્થે

૫૦. ઇ	}	સંબોધન.
૫૧. ઈ		
૫૨. ઉ		
૫૩. ઊ		
૫૪. ઇ		
૫૫. ઈ		
૫૬. ઓ		
૫૭. ઔ		

૫૮. પશુ-સરસ, સારું.
 ૫૯. શુક્લમ્-શીઘ્રમ્-જલદી
 ૬૦. યથાકથાચ્-અનાદર; કિસી પ્રકાર
 ૬૧. પાદ } -સંબોધન
 ૬૨. પ્યાદ }

૬૩. અજ્ઞ
 ૬૪. હૈ
 ૬૫. હે
 ૬૬. મોઃ
 ૬૭. અયે

} સંબોધન.

૬૮. હ્ય-હિંસા, પ્રતિકૂલતા, પાદપૂર્તિ, સંબોધન.

૬૯. વિષુ-નાનાર્થક, સર્વત્ર, જ્યાં

૭૦. એકપદે-અકસ્માત, એક સમય.

૭૧. યુત્-દોષ, નિંદા

૭૨. આતઃ-આથી

૨૧. પ્રાદયઃ । ૧ । ૪ । ૫૮ ।

સૂત્રાર્થઃ : પ્ર વગેરે દ્રવ્યસૂચક ન હોય ત્યારે એઓ 'નિપાત' કહેવાય છે.

વૃત્તિઃ-અદ્રવ્યાર્થઃ પ્રાદયઃ તથા ।

અર્થઃ : પ્ર વગેરે દ્રવ્યાર્થે ન હોય ત્યારે એઓ પણ 'નિપાત' કહેવાય.

પ્ર, પરા, અપ, સમ્, અનુ, અવ, નિસ્, નિર, દુસ્, દુર, વિ, આહ્, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ, ઉપ આ ૨૨ પણ નિપાત છે. એઓ જ્યારે દ્રવ્યસૂચક ન હોય ત્યારે એઓને પણ નિપાત ગણવા. આ રીતે વિ = પક્ષી એવો અર્થ જ્યારે થાય ત્યારે એ પ્રાદિ નથી, માટે 'નિપાત' પણ નથી, કારણ કે એ દ્રવ્યસૂચક છે, પરંતુ જ્યારે એ 'વિશેષતા'ના અર્થમાં હોય ત્યારે 'નિપાત' કહેવાય.

હવે એવી શંકા ઊભી થાય છે કે પ્રાદયઃ અને પ્રાદયઃ માટે એક જ વસ્તુ કહેવાની હતી કે એ બંને વર્ગના શબ્દ દ્રવ્યસૂચક ન હોય ત્યારે 'નિપાત' ગણાય, તો એઓને એક જ સૂત્રમાં જણાવ્યા હોત તો શો વાંધો હતો ? એ શંકા નીચેનાં સૂત્રોમાં નિર્મૂળ થાય છે. આ પ્રાદયઃ ગતિ અને ઉપસર્ગની સંજ્ઞા પણ અમુક ફેરફારથી મેળવી શકે છે, જ્યારે પ્રાદયઃ એવી જુદી સંજ્ઞા મેળવી શકે એમ ન હોવાથી એઓને જુદાં જુદાં સૂત્રોમાં જણાવ્યા છે.

૨૨. ઉપસર્ગઃ ક્રિયાયોગે । ૧ । ૪ । ૫૯ ।

૨૩ મિ તથ્થ । ૧ । ૪ । ૬૦ ।

સૂત્રાર્થ : પ્ર વગેરે ક્રિયાયોગમાં 'ઉપસર્ગ' સંજ્ઞાવાળા તથા 'ગતિ' સંજ્ઞાવાળા બને છે.

વૃત્તિ : પ્રાદયઃ ક્રિયાયોગે ઉપસર્ગસંજ્ઞાઃ ગતિસંજ્ઞાઃ ચ સ્યુઃ । પ્ર પરા, અપ, સમ, અનુ, અવ, નિસ્, નિર્, દુસ્, દુર્, વિ, આહ્, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ, ઉપ-પત્તે પ્રાદયઃ ।

અર્થ : પ્ર વગેરે ક્રિયાયોગમાં ઉપસર્ગસંજ્ઞક અને ગતિસંજ્ઞક બની રહે પ્ર, પરા, અપ, સમ, અનુ, અવ, નિસ્, નિર્, દુસ્, દુર્, વિ, આહ્, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ અને ઉપ આ પ્રાદયઃ = છે (પ્ર વગેરે છે.)

જ્યારે પ્ર વગેરે ૨૨ નિપાતોમાંથી કોઈ ગમે તે ધાતુ આગળ આવે ત્યારે એ 'ઉપસર્ગ' અથવા 'ગતિ' કહેવાય; જેમકે પ્ર + નયતિ = પ્રણયતિ; અહીં પ્ર ઉપસર્ગ છે, માટે જ નૂનો ન્ થયો છે. એ જ રીતે પરિણયતિ, પરિણાયકઃ, પ્રણાયકઃ વગેરે. નિરયતે-નિલયતે, દુરયતે-દુલયતેમાં નિર્. અને દુર્ના સ્વતંત્ર પ્રયોગ છે, માટે નિર્ અને દુર્ એ નિસ્ અને દુસ્થી જુદા લીધા છે. 'ક્રિયાયોગે' કહેવાતું કારણ એ છે કે જ્યારે આ પ્રાદિ (પ્ર વગેરે) ધાતુ સાથે સંમિલિત ન હોય ત્યારે એ માત્ર 'નિપાત' કહેવાય છે; ત્યારે એ ઉપસર્ગ કે ગતિ કહેવાય નહિ; જેમકે વિઘવા આમાં વિ એ ધાતુ સાથે સંમિલિત નથી માટે ઉપસર્ગ નથી, પરંતુ પૂર્વગ તરીકે આવેલ છે.

આમ, પ્રથમ પ્રાદયઃ એ નિપાતસંજ્ઞક (૭૨) છે, બીજા પ્રાદયઃ એ નિપાતસંજ્ઞક, ઉપસર્ગસંજ્ઞક, ગતિસંજ્ઞક (૨૨) છે.

૨૪. ન વેતિ વિમાષા । ૧ । ૪ । ૬૧ ।

સૂત્રાર્થ : ન અને વાને વિલાપા કહે છે.

અર્થ : નિષેધ અને વિકલ્પ સાથે હોય ત્યારે 'વિલાપા' સંજ્ઞા કહેવાય છે, યાજ્ઞિક અનુષ્ઠાનોમાં વિમાષા માત્ર :વિકલ્પસૂચક શબ્દ છે, ત્યાં નિષેધનો ભાવ હોતો નથી; જેમકે સામાન્ય રીતે મેધ્ય પશુ ઘજ હોય છે, પરંતુ વિકલ્પ તરીકે મેધ્યઃ પશુઃ અનડ્વાન્ વિવાસિતઃ કહીને અનડ્વાન્ નો (અળદનો) વિકલ્પ કરીએ હોમવાની અનુમતિ આપી. આમાં માત્ર વિકલ્પ છે, પણ વ્યાકરણમાં 'વિલાપા' નિષેધ અને વિકલ્પ બંને સૂચવે છે.

અમુક શબ્દનું અમુક રૂપ થાય કે ન થાય એમ નિષેધમિત્ર વિકલ્પ તે વિલાપા. આ વિલાપાના ત્રણ પ્રકાર છે :

(૧) પ્રાપ્તવિલાપા : કોઈ એક સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કોઈ એક રૂપ સિદ્ધ થતું હોય, પણ મતભેદના કારણે (ખીજા કોઈ સૂત્ર પ્રમાણે) એ રૂપ સિદ્ધ ન થતાં ખીજું જ રૂપ સિદ્ધ થવાનો નિયમ આવતાં ખીજું રૂપ પણ સિદ્ધ બને ત્યારે 'પ્રાપ્તવિલાપા' થઈ કહેવાય. અહીં સામાન્ય નિયમને લક્ષમાં ન લેતાં તદ્દન નવું જ કાર્ય વિકલ્પે ઉપસ્થિત થાય છે. દા. ત.. સામાન્ય નિયમ અ પછી ઋ આવે તો ઋનો ગુણ થાય છે, જેમકે સપ્ત + ઋષિ = સપ્તર્ષિ ।

પણ પાણિનિના ૬-૧-૯૨ માં સૂત્રમાં આપીસલિ ઋષિનો મત ટાંકવામાં આવ્યો છે. અકારાન્ત ઉપસર્ગ પછી ઋ અથવા લૃ આવે તો ઋ અને લૃની વિકલ્પે વૃદ્ધિ કરવી. વા સુપ્યાપીસલે. । જેમકે, પ્ર + ઋષમી-યતિ = પ્રાર્ષમીયતિ અથવા પ્રર્ષમીયતિ । (ખળદના જેવું આચરણ કરે છે.)

(૨) અપ્રાપ્તવિલાપા : કોઈ એક સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કોઈ એક રૂપ સિદ્ધ ન થતું હોય, પણ એક જ નિયમમાં વિકલ્પનું સૂચન હોય ત્યારે અપ્રાપ્તવિલાપા કહેવાય; જેમકે પાણિનિના ૮-૩-૨૯ માં ડઃ સિ ધુટ્ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે પદાંત ઙ્ પછી સ્ આવે તો વિકલ્પે ધૂ વચ્ચે આવે. અહીં ઙ્ પછી સ્ આવે એનો કોઈ જ સામાન્ય નિયમ અગાઉ આપ્યો નથી, આ નિયમમાં જ વિકલ્પનું સૂચન થયું છે, આથી પદ્ + સન્તઃ = પદ્ + ધૂ + સન્તઃ = પદ્સન્તઃ (પાછળ અધોષ આવતાં ધૂનો ત્). એ જ રીતે ઙ્ પછી અધોષ આવતાં પદ્ + સન્તઃ = પદ્સન્તઃ પણ થાય.

(૩) ઉલ્લયત્ર-વિલાપા : એક સૂત્રમાં નિષેધાત્મક કથનથી અમુક ક્રિયા ન થવી અને વિકલ્પાત્મક કથનથી એ ક્રિયા થવી એમ નિષેધ વિકલ્પ બંને સાથે હોય ત્યારે ઉલ્લયત્ર-વિલાપા કહેવાય; જેમકે, કૌમુદી ૯૨ માં ઈંચ ચાત્રવર્મણસ્ય એ પાણિનિના ૧-૧-૧૩૪ માં સૂત્ર પ્રમાણે પ્લુત ઈંચ પછી અચ્ આવે તો એ ઈંચ વિકલ્પે અપ્લુત બને અથવા વિકલ્પે ન પણ બને એવો ચાત્રવર્મણનો મત છે, આથી આ નિયમ પ્રમાણે વિકલ્પે અને નિષેધે બે રૂપ થાય :

ચિનુહિંચ્ ઇદમ્ = ચિનુહિ ઇદમ્ = ચિનુહીદમ્   અથવા

ચિનુહિરૂં દદમ્ = ચિનુહિરૂં દદમ્ (પ્લુત હૈરૂં પછી હ આવે તો સંધિ ન થાય.) અપ્લુત હૈ પછી હ આવે તો સંધિ થાય.

આ વિભાષા-સૂત્ર ખરેખર તો ઉભયત્ર-વિભાષા માટે જ છે, છતાં પણ બધી વિભાષાઓને માટે એ સામાન્ય નામ છે, કારણ કે દરેકમાં એક રૂપ થાય અને ન પણ થાય, એટલે કે બીજું થાય. એમ નિષેધ વિકલ્પ રહેલ છે જ. આથી એને વિકલ્પમાં સાથે લીધેલ છે.

૨૫. સ્વં રૂપં શબ્દસ્યાશબ્દસંજ્ઞા । ૧ । ૧ । ૬૮ ।

સૂત્રાર્થ : (વ્યાકરણના) શબ્દો સિવાયના શબ્દોનું સ્વરૂપ નિયમમાં સમઝવું.

વૃત્તિ : શબ્દસ્ય સ્વં રૂપં સંજ્ઞિ, શબ્દશાસ્ત્રે યા સંજ્ઞા તાં વિના ।
અર્થ : શબ્દનું પોતાનું વર્ણસ્વરૂપ એ જ માત્ર 'સંજ્ઞી' ગણવું;
સિવાય કે વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દ હોય.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં એ પ્રકારના શબ્દ આવે છે : ૧. ભાષાકીય શબ્દો-
અગ્નિ, ઘેનુ વગેરે, ૨. પારિભાષિક શબ્દો-વૃદ્ધિ, ગુણ, વિભાષા વગેરે.

હવે જ્યારે અગ્નિ વગેરે શબ્દો નિયમમાં આપ્યા હશે ત્યારે એ શબ્દો વાંચતાં ત્યાં વર્ણસ્વરૂપ અગ્નૈઃ એ ખડું થાય છે તેમજ એનો અર્થ પાવક, હુતાશન વગેરે પણ ઉપસ્થિત થાય છે, આથી નિયમમર્યાદામાં અવરોધ થવાનો ભય છે. જે નિયમો અગ્નિ શબ્દને લાગે તે કાર્ધ બૂલથી એના પર્યાય શબ્દો હુતાશન, પાવક, જ્વલન વગેરેને ન લગાડી એસે માટે આ સૂત્રથી સ્પષ્ટતા કરી છે કે નિયમોમાં જે સંજ્ઞા આપી હોય તે સંજ્ઞાઓનું સૂત્રથી સ્પષ્ટતા કરી છે કે નિયમોમાં જે સંજ્ઞા આપી હોય તે સંજ્ઞાઓનું સંજ્ઞીપણું (સંજ્ઞિત્વ) ધારણ કરનાર શબ્દનું વર્ણસ્વરૂપ છે. એ વર્ણસ્વરૂપને જ સંજ્ઞી ગણવું, એના અર્થને કે પર્યાયને 'સંજ્ઞી' ન ગણવા. આથી જે નિયમ અગ્નિને લાગે તે એના વર્ણસમુદાયને જ લાગે, નહિ કે એના પર્યાયોને.

અહીં શંકા ઉપસ્થિત થાય કે વૃદ્ધિ આગમ વિભાષા વગેરે વ્યાકરણના શબ્દ નિયમમાં આવે ત્યાં પણ શબ્દના વર્ણસમૂહનો જ નિર્દેશ સમઝવે કે નહિ ? જો એમ બને તો અ પછી હ આવે ત્યારે ગુણ કરવાનું વિધાન છે, આથી રામેળ + હહ = રામેળ્ ગુણહ કરવું કે 'ગુણ' શબ્દથી જો ગુણ એમ સમઝી રામેળેહ કરવું ?

આ શંકા નિર્મૂળ કરવા સૂત્રમાં મર્યાદા મૂકી છે. અશબ્દ-સજ્ઞા (શબ્દ-શાસ્ત્રે યા સજ્ઞા તા વિના) । વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દ નિયમમાં હોય એને માટે એમ સમજવાનું નથી, એમાં તો ગુણ એટલે કે અ, ઇ, ઓ, અર્, અલ્ સમજવું, વૃદ્ધિથી આ, ઈ, ઔ, આર્, આલ્ સમજવું.

૨૬. યેન વિધિસ્તદન્તસ્ય । ૧ । ૧ । ૭૨ ।

સૂત્રાર્થ : જે લક્ષણને અનુસરી નિયમ આપ્યો હોય તે લક્ષણ જે શબ્દોને અ તે હોય તેને પણ (તદન્તસ્ય) નિયમ લાગે.

વૃત્તિ . વિશેષણં તદન્તસ્ય સંજ્ઞા સ્યાત્ સ્વસ્ય ચ રૂપસ્ય ।

અર્થ : વિશેષણ પોતાની સંજ્ઞા થાય છે, ઉપરાંત એ જેને અ તે હોય તેની પણ સંજ્ઞા થાય છે.

જે નિયમ અમુક વિશેષણ કે લક્ષણ માટે આપ્યો હોય તે નિયમ એ વિશેષણ ઉપરાંત એ વિશેષણ જેના અ તમાં આવે તેવા અન્ય શબ્દોને પણ લાગે, એટલે જે નિયમ સ્વરોને લાગુ પડે તે નિયમ એ સ્વર ઉપરાંત એ સ્વર જેને અ તે આવે તેને પણ લાગુ પડે અને જે નિયમ અમુક ઉપને અનુસરી હોય તે નિયમ એ ઉપ ઉપરાંત એ ઉપ જેને અ તે હોય તેને પણ લાગુ પડે. આ સૂત્ર 'સ્વરૂપવિધિ' અને 'તદન્તવિધિ' બંને આપે છે.

આ વાત એક ઉદાહરણ લેવાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. કૃદ ત પ્રકરણમાં એક મુત્ર દરચ્ । (૩-૩-૫૬) । છે. એના પ્રમાણે ભાવવાચક પુલિંગ નામ બતાવવા દને અચ્ પ્રત્યય લગાડવો.

હવે આ નિયમ પ્રમાણે ઙ (જવુ)માં ઙ + અ = અય એટલે કે 'ગમન' નામ બન્યું, પણ ઙ અહીં વિશેષણ છે તેથી અને નિયમ લાગવા ઉપરાંત ઙ જેને અ તે હોય તેવા ધાતુઓને પણ એ જ નિયમ લાગે, આથી જિ + અ = જય; ચિ + અ = ચય; સમ્ + ડદ્ + ચિ + અ = સમુચ્ચય.

વાર્ત્તિક : સમાસપ્રત્યયવિધૌ પ્રતિષેધ ।

અર્થ : સમાસ અને પ્રત્યયના વિધિમાં એનો પ્રતિષેધ છે.

ઉપરનો તદન્તવિધિ એ સમાસ અને પ્રત્યયને લાગુ પાડવાનો નથી, તેથી સમાસ અને પ્રત્યયની બાબતમાં તો નિયમ માત્ર એ વિશેષણને જ લાગે. આ બંને પૂરતો એ માત્ર સ્વરૂપવિધિ છે, એમ આ વાર્ત્તિક સ્પષ્ટ કરે છે.

(૧) સમાસવિધિ : દ્વિતીયા તત્પુરુષ બનાવવા શ્રિત, અતીત, પતિત, ગત, પ્રાપ્ત, આપન્ન વગેરે શબ્દો સાથે પૂર્વે વિલક્ષિતનું ૩૫ મૂકવામાં આવે છે, આથી કૃષ્ણમ્ શ્રિતઃનો સમાસ કૃષ્ણશ્રિતઃ બને. અહીં શ્રિત વગેરેને અનુલક્ષીને નિયમ આપ્યો છે, માટે શ્રિત વગેરે વિશેષણ છે, પણ આ નિયમ સ્વરૂપવિધિ માત્ર છે. સમાસમાં તદંત વિધિની મનાઈ હોવાથી શ્રિત વિશેષણ જેને અંતે હોય તેવા અન્ય શબ્દો સાથે બીજી વિલક્ષિતનો પ્રત્યયરહિત શબ્દ મૂકી શકાય નહિ; જેમકે કૃષ્ણોપશ્રિતઃ—કૃષ્ણમ્ ઉપશ્રિતઃ એમ દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસ બની શકે નહિ. અહીં ઉપશ્રિત એ વિશેષણાંત છે, કારણ કે શ્રિત વિશેષણ છે.

(૨) પ્રત્યય વિધિ : આ જ રીતે પ્રત્યયના નિયમોમાં પણ વિધિ માત્ર સ્વરૂપ પરત્વે જ મર્યાદિત છે. અગ્નેઃ દક્ (અય) સૂત્ર પ્રમાણે અગ્નિ-માંથી તત્સંબંધી વિશેષણ બનાવવા અગ્નિને અય પ્રત્યય લગાડાય; જેમકે, અગ્નિ + દક્ (અય) = અગ્નેય, પરંતુ પરમાગ્નિ કે જેમાં અગ્નિ શબ્દ પરમની પછી હોવાથી એ વિશેષણાંત શબ્દને અય પ્રત્યય લાગશે નહિ : પરમાગ્નિ + અય = પરમાગ્નેય થાય નહિ.

આથી સમાસ અને પ્રત્યયના વિધિ તે માત્ર સ્વરૂપવિધિ છે, તદંત-વિધિ નથી. તદંતવિધિનો આ અપવાદ થયો. હવે અપવાદનો પણ અપ-વાદ અથવા પ્રતિ-અપવાદ નીચેના વાર્તિકથી આપે છે :

વાર્તિક : ઊગિઢ્ઢર્ણગ્રહણવર્જમ્ ।

અર્થ : ઉક જ્યાં હત (લોપસંજ્ઞક) હોય ત્યાં અને એક જ વર્ણનું ઉચ્ચારણ હોય ત્યાં પણ તદન્તનું પણ કાર્ય થાય; એ સિવાયનાં આગળનું વાર્તિક લાગુ પડે છે.

આ વાર્તિક આગળના વાર્તિકને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે, અથવા કહીએ કે મર્યાદિત કરે છે. આગળના વાર્તિકમાં તદંતવિધિનો સમાસ અને પ્રત્યયમાં નિષેધ કરેલ છે, પરંતુ આમાં કેટલાક સમાસ અને પ્રત્યયને પણ એ તદંતવિધિ લાગુ પડે છે, એમ કહેલ છે. જેના જૂઠું અક્ષર ઉ, ઋ અને (ઉક) હોય અથવા જ્યાં વિશેષણમાં એક જ વર્ણનું ઉચ્ચારણ થતું હોય તેવા શબ્દ વિશેષણના અંતમાં હોય તેાપણ સ્વરૂપવિધિ ઉપરાંત તદંતવિધિ લાગુ પડે.

(૧) સમાસ : મહત્ શબ્દ મૂળ આ રીતે બનેલ છે. મહ્ + શત્. આ શત્ પ્રત્યયમાં શ્ અને ઋ રૂપે છે, એટલે મહ્ + અત્ = મહત્ । આમ, મહ્ + શત્માં રૂપે અક્ષર કાઢી નાખતાં મહત્ શબ્દ બનેલો; આથી મહત્ શબ્દ આગળ આવે ત્યારે મહત્નો મહા કરવાનો નિયમ છે; આથી મહત્ + વૈયાકરણાઃ = મહાવૈયાકરણાઃ સમાસ થાય છે. હવે આ મહત્ શબ્દ જેને અંતે હોય તેવો શબ્દ પણ જે સમાસમાં આગળ આવે તો પણ મહત્નું મહા કરવાનું આ વાર્તિક સૂચન કરે છે; આથી અતિમહત્ વૈયાકરણાઃ = અતિમહાવૈયાકરણાઃ । સમાસ થશે. આમાં તદંતવિધિ પણ છે. (સમાસમાં એક વર્ણવાળું વિશેષણ અંતે હોય તેવાં પદ લખ્ય નથી.)

(૨) પ્રત્યય વિધિ : ભવતુ (ભવત્) શબ્દ પાણિનિએ વ્યાખ્યામાં વાપર્યો છે. આ શબ્દમાં અન્ત્ય ઉ રૂપે (લોપસંજક) છે. ભવતુ- (ભવત્)નું સ્ત્રીલિંગ કરવા માટે દીર્ઘ ઈ પ્રત્યય ઉમેરવાનો નિયમ છે તે નિયમ ભવતુ(ભવત્)ને લાગુ પડશે; આથી ભવતુ(ભવત્) + ઈ = ભવત્ + ઈ = ભવતી । ઉપરાંત ભવતુ(ભવત્) જેને અંતે હોય તેવા ભવતુ(ભવત્) વિશેષણાંત શબ્દોને પણ આ વાર્તિક અનુસાર દીર્ઘ ઈ પ્રત્યય લાગશે. આથી અતિભવતુ + ઈ = અતિભવત્ = અતિભવતી । એ જ રીતે અત્રભવતુ- (= ભવત્)નું અત્રભવતી અને તત્રભવતુ(= ભવત્)નું તત્રભવતી ।

૨૭. વિરામોઽવસાનમ્ । ૧ । ૪ । ૧૧૦ ।

સૂત્રાર્થ : ઉચ્ચારણનો અભાવ જેના પછી થાય તે (વિરામ) ‘અવસાન’ કહેવાય છે.

વૃત્તિ : વર્ણાનામ્ અભાવઃ અવસાનસંજકઃ સ્યાત્ ।

અર્થ : વર્ણોનો અભાવ એ ‘અવસાન’ કહેવાય છે.

વિરમ્યતે અસ્મિન્ રૂપે વિરામઃ । ઉચ્ચારણાભાવાત્મકઃ યસ્મિન્ વર્ણે ઉચ્ચારિતે સત્તિ અવ્યવહિતે ઉત્તરકાલે વર્ણાન્તરાણામ્ ઉચ્ચારણાભાવઃ સઃ અન્ત્યર્ગઃ અવસાનસંજકઃ ।

‘ચાલ્પનોરમા’માં શ્રીવાસુદેવદીક્ષિત એ રીતે લટકેલી વૃત્તિ સમજાવે છે. એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે :

(૧) જે વર્ણના ઉચ્ચાર પછી કાલક્ષેપ થાય તો બીજો વર્ણ ઉચ્ચારતાં મુખી ઉચ્ચારણનો અભાવ થાય છે, આથી જે વર્ણ પછી

ઉચ્ચારણનો અભાવ થાય તે અંત્ય વર્ણ જ 'અવસાન' કહેવાય; જેમકે સ્વર્ શબ્દમાં અંત્ય રેફ (રકાર) પછી ઉચ્ચારણનો અભાવ છે; માટે ર્ એ અવસાન કહેવાય.

(૨) વર્ણોચ્ચારણ પછી બીજા વર્ણનું ઉચ્ચારણ થાય તે દરમ્યાન અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં જે કાલક્ષેપ થાય તે ઉચ્ચારણનો અભાવ કે વિરામ છે. એ ઉચ્ચારણના અભાવની સ્થિતિ તે જ 'અવસાન' કહેવાય; જેમ- કે કુત્ર ગच्छसि । માં ત્રમાંના અ પછીનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધીમાં વચ્ચે અલ્પ પ્રમાણમાં ઉચ્ચારણનો અભાવ રહે છે તે ઉચ્ચારણ-અભાવ બુદ્ધિથી સમજવાનો.

પણ મિતભાષિણી નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે : पूर्णं शब्दकलेवरे उच्चारणविरतिः भवति । तस्याः अवसानसंज्ञा क्रियते । संपूर्णं शब्द पूरा थाय त्यां ઉચ્ચારણનો વિરામ થાય છે. આ વિરામને અવસાન સંજ્ઞા થાય છે.

૨૮. પર: संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ।

સૂત્રાર્થ : અત્યંત (પર :) સમીપતા (સંનિકર્ષ) તે 'સંહિતા' કહેવાય છે.

वृत्ति : वर्णानाम् अतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

અર્થ : વર્ણોનું અત્યંત સમીપપણું એ 'સંહિતા' કહેવાય છે.

એક વર્ણ પછી વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરિયે ત્યારે માત્ર અર્ધમાત્રાના ઉચ્ચારણ નેટલું જ બંને વચ્ચે અંતર રહે છે, એ અર્ધમાત્રા નેટલું અંતર દુર્વાર્થ છે. આ અર્ધમાત્રા નેટલા જ ઉચ્ચારણ-ક્ષેપથી વર્ણો વચ્ચે અત્યંત સમીપતા સભ્ય છે. આ સામીપ્યને વ્યાકરણની પરિભાષામાં 'સંહિતા' કહેવામાં આવે છે.

પ્રો. ચંદ્રવસુ જણાવે છે કે શબ્દો જ્યારે સંહિતામાં હોય ત્યારે નિયમ અનુસાર સંધિ થાય; જેમકે दधि अत्र = दध्यत्र । અહીં दधि અને अत्र વચ્ચે અવસાન નહિ, પણ સંહિતા હોય ત્યારે સંધિ થાય, दधि શબ્દ ઉચ્ચાર્યા પછી પાંચેક માત્રાનો ક્ષેપ રાખીને અત્ર શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં જે શબ્દો ઉચ્ચારાય તેઓની વચ્ચે સંહિતા નહિ હોવાથી સંધિ થાય નહિ.

૨૯. सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ।

સૂત્રાર્થ : સુપ્ અને तिङ્ જેને છેડે હોય તેને 'પદ' કહેવાય.

પૃત્તિ : સુવન્તં તિહન્તં ચ પદસંજ્ઞં સ્યાત્ ।

અર્થ : સુપ્ અને તિહ્ જેને છેડે હોય તેને 'પદ' કહે છે.

સુપ્નો અર્થ નામવિભક્તિ પ્રત્યય (૪૧૧૨) છે અને તિહ્નો અર્થ ધાતુવિભક્તિ પ્રત્યય (૩૪૧૭૮) છે. જેને અંતે એ હોય તેને વ્યાકરણમાં 'પદ' કહે છે.

જ્યાંસુધી ધાતુ કે મૂળ શબ્દને પ્રત્યય ન લાગે ત્યાંસુધી 'એ' પદ કહેવાય નહિ. વિદ્ પદ ન કહેવાય, પણ વિશતિ પદ કહેવાય. એ જ રીતે વિભક્તિ-પ્રત્યયાન્વિત શબ્દો પદ કહેવાય, જેમકે રામઃ ।

સુપ્ નીચે પ્રમાણે છે, એમાં સુપ્નો ડ, હિનો ઙ્ અને એ જ પ્રમાણે આગળ-પાછળના ઙ્, ઞ્, દ્, ઙ્, પૂ એ રૂપ છે :

(૧) સુ	ઔ	જસ્	(૫) હસિ	મ્યામ્	મ્યસ્
(૨) અમ્	ઔ	શસ્	(૬) હસ્	ઓસ્	આમ્
(૪) ટા	મ્યામ્	મિસ્	(૭) હિ	ઓસ્	સુપ્
(૪) હે	મ્યામ્	મ્યસ્			

તિહ્ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે :

પરસ્મેપદ				આત્મેપદ		
૧. પુ.	તિપ્	તસ્	ક્ષિ	ત	આતામ્	ક્ષ
૨. પુ.	સિપ્	થસ્	થ	થાસ્	આતામ્	ધ્વમ્
૩. પુ.	મિપ્	વસ્	મસ્	ઈદ્	વહિ	મહિ

૩૦. હલોઽનન્તરાઃ સંયોગઃ । ૧ । ૧ । ૭ ।

સૂત્રાર્થ : સાથે સાથેના વ્યંજનને 'સંયોગ' કહે છે.

પૃત્તિ : અઙ્મિઃ અવ્યવહિતાઃ હલઃ સંયોગસંજ્ઞા સ્યુઃ ।

અર્થ : વચ્ચે અચ્ (૨૧૨) ન આવે તેવા વ્યંજનોને 'સંયોગ' કહેવાય.

અહીં સંયુક્ત વ્યંજન (જોડાક્ષર)ની વ્યાખ્યા આપી છે. જે વ્યંજનો વચ્ચે ૨૧૨ ન આવે તેવા વ્યંજનોનો સંયોગ કરતાં એ પરિસ્થિતિને 'સંયોગ' કહે છે. (સંયુજ્યન્તે વર્ણાઃ અસ્મિન્ હતિ સંયોગઃ ।) જેમકે, અનન્તરાઃ શબ્દમાં વચ્ચે ન્ + ત્નો અચ્ રહિત સહયોગ છે, માટે એ 'સંયોગ' કહેવાય. એ જ રીતે લઙ્વામાં વ્ + ધ્ + ઘ્નો સંયોગ છે.

૩૧. હ્રસ્વં લઘુ । ૧ । ૪ । ૧૦ ।

૩૨. સંયોગે ગુરુ । ૧ । ૪ । ૧૧ ।

સૂત્રાર્થ : (૩૧) હ્રસ્વ અક્ષર 'લઘુ' કહેવાય છે. (૩૨) (પછી) સંયોગ આવે તો હ્રસ્વ સ્વર 'ગુરુ' કહેવાય.

વૃત્તિ : સંયોગે પરે હ્રસ્વં ગુરુસંજ્ઞં સ્યાત્ ।

અર્થ : પાછળ સંયુક્ત વ્યંજન આવે ત્યારે હ્રસ્વ સ્વર 'લઘુ' કહેવાય.

અ હ્રસ્વ સ્વર છે તેથી એને 'લઘુ' કહેવાય. એવું જ બધા હ્રસ્વ સ્વરો (ઇ, ઊ, ઋ, ૠ)નું સમઝવું, પરંતુ જ્યારે હ્રસ્વ સ્વર પછી સંયોગ (જોડાતો વ્યંજન) આવે ત્યારે એ હ્રસ્વ સ્વર 'લઘુ' ન કહેવાય, પણ 'ગુરુ' કહેવાય; જેમકે, હ્રસ્વ શબ્દમાં હ માં રહેલા અ પછી સ્વ એ સંયુક્તવ્યંજન આવે છે, તેથી અ 'લઘુ' નહિ, પણ 'ગુરુ' જ ગણાય છે. આવું જ સત્ય વિષ્ણુ વગેરેમાં 'અ' 'ઇ' વગેરેનું સમઝવું.

૩૩. દીર્ઘં ચ । ૧ । ૪ । ૧૨ ।

સૂત્રાર્થ : અને દીર્ઘસ્વર પણ 'ગુરુ' જ કહેવાય.

વૃત્તિ : દીર્ઘં ચ ગુરુસંજ્ઞં સ્યાત્ ।

અર્થ : અને દીર્ઘસ્વર 'ગુરુ' કહેવાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'ગુરુ' સ્વર એક રીતે બને જ છે, પરંતુ બીજી રીતે રીતે પણ 'ગુરુ' સ્વર બને છે. જે સ્વર દીર્ઘ હોય હોય તે 'ગુરુ'; જેમકે દીર્ઘ શબ્દમાં દ સાથે રહેલો ઈ દીર્ઘ છે.

ઉપરાંત સાનુસ્વારં સવિસર્ગં ચ ગુરુ (જે સ્વર પછી અનુસ્વાર અને વિસર્ગ પણ હોય તેવા સ્વર પણ 'ગુરુ') કહેવાય છે એ નોંધવું નોંધ્યે.

सिद्धान्तकौमुदी

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥१॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ॥१॥

१ अइउण् । २ ऋलृक् । ३ षओङ् । ४ ऐऔच् । ५ हय-
चरद् । ६ लण् । ७ जमउणनम् । ८ झभञ् । ९ घढधप् । १०
जवगडदश् । ११ खफछठथचटतवू । १२ कपयू । १३ शपसङ् ।
१४ हल् । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः ।
'लण्'सूत्रेऽकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥

१. हलन्त्यम् (हल् अन्त्यम्) । १ । ३ । ३ । 'हल्' (माहे. सू. १४)
इति सूत्रेऽन्त्यमित्यात् ।

२. आदिरन्त्येन सहेता (आदिः अन्त्येन सह इता) । १ । १ । ७१ ।
अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वयं च सज्ञा स्यात् । इति हस्सज्ञाया—'१
हलन्त्यम् १ । ३ । ३' उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् ।
ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादिसंज्ञासिद्धौ—

३. उपदेशेऽजनुनासिक इत् (उपदेशे अच् अनुनासिकः इत्) ।
१ । ३ । २ । उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्सज्ञः स्यात् । प्रतिगानुनासिभ्याः पाणि-
नीयाः । 'अण्' (माहे. सू. ६) सूत्रप्रमाणेन सद्योच्चार्यमाणो रेफो रत्योः गणः ।
प्रत्याहारेणित्वा न गणम्, 'अनुनासिक' इत्यादिनिर्देशात् । न तत्र ककारे
परं प्रमाणं दृश्यते । 'आदिरन्त्येन—' (सू. २) इत्येतत्सूत्रेण कृताः सज्ञाः प्रत्या-
हाराच्चेन व्यपदिश्यन्ते ॥

४. ऊफालोऽणस्यदीर्घप्लुतः (ऊफालः अच् एणदीर्घप्लुतः) । ६ । २ ।
२७ । उध ऊध ऊ३ध यः । या फा इत पाणि यय सोऽन् न्माअण्य-
दीर्घप्लुतः । म प्रदेनमुदानादिभेदेन त्रिधा ।

५. उच्चैरुदात्तः (उच्चैः उदात्तः) । १ । २ । २९ । तात्वादिषु समभा-
गेषु स्थानेपूर्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ।

६. नीचैरनुदात्तः (नीचैः अनुदात्तः) । १ । २ । ३० । स्पष्टम् अर्वाङ् ।

७. समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ । उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मे
समाहिते यस्मिन् सोऽच्च स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

८. तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् (तस्य आदितः उदात्तम् अर्ध-
ह्रस्वम्) । १ । २ । ३२ । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् ।
उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् ।

अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः 'प्रातिशाख्ये' प्रसिद्धा । 'क्व १ वोऽश्वाः' 'स्थानां न
येराः' 'शतचक्रं योऽह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः ॥

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ।

९. मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (मुखनासिकावचनः अनुनासिकः)
। १ । १ । ८ । मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदि-
त्यम्-अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश, तस्य
दीर्घाभावात् ॥

१०. तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ । तात्वादिस्थानमाभ्यन्तर-
प्रयत्नश्चेत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ।

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा ।
लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । जमङ्गणानां नासिका च । एदैतोः
कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वा-
मूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि ॥

यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा, स्पृष्टेष्टस्पृष्टविवृत-
संवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृत-
मूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु
विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि—

११. अ अ । ८ । ४ । ६८ । इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते ।
अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च
सूत्रम्—

१२. पूर्वत्रासिद्धम् (पूर्वत्र असिद्धम्) । ८ । २ । १ । अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ॥

बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा, विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

ख्यां यमाः खयः ५क५पौ विसर्गः शर एव ।

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥१॥

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥२॥

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः 'प्राति-शाख्ये' प्रसिद्धः । पल्लिवनीः, चख्वन्तुः, अग्निः, घ्वन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शपसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरल्वाश्चाल्पप्राणाः, अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ॥ बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतमपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरल्वा अन्तःस्थाः । शपसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ५क५पौ इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः पराव-नुस्वारविसर्गा ॥ इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥

* ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् (ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) (वा. १५०) । अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारपकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते—

१३. नाऽऽज्झलौ (न आञ्-हलौ) । १ । १ । १० । आकारसहितोऽञ् आञ् स च हञ् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं पठे सान्द्रमिथेतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणशक्त्यादयं ग्यात् । तथाहि—

१४. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः (अणु उदित् सवर्णस्य च अप्रत्ययः) । १ । १ । ६९ । प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संगं ग्यात् । अप्राञ् परेण णकारेण । कु चु ढु तु पु एते उदितः । तदेवम् ।

अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः । एवम् लृकारोऽपि । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, 'ऐऔच्' (माहे. सू. ४) इतिसूत्रारम्भ-सामर्थ्यात् । तेनैचंश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । 'नाज्झलौ' (सू. १३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्याक्षरसमाप्तायिकानामेव, तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः, तत्राप्याकारस्य प्रक्षिप्तत्वात् । तेन 'विश्वपाभिः' इत्यत्र 'हो ङः' (सू. ३.२४) इति ढत्वं न भवति ॥

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

१५. तपरस्तत्कालस्य (तपरः तत्कालस्य) । १ । १ । ७० । तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा, 'ऋत्' इति द्वादशानाम् ॥

१६. वृद्धिरादैच् (वृद्धिः आत् ऐच्) । १ । १ । १ । आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

१७. अदेङ्गणः (अत् एङ् गुणः) । १ । १ । २ । अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

१८. भूवादयो धातवः (भूवादयः धातवः) । १ । ३ । १ । क्रिया-वाचिनो भवादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

१९. प्राप्तीश्वरान्निपाताः (प्राक्-रीश्वरात् निपाताः) । १ । ४ । ५६ । इत्यधिकृत्य—

२०. चादयोऽसत्त्वे (च-आदयः असत्त्वे) । १ । ४ । ५७ । अद्रव्यार्था-श्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

२१. प्रादयः (प्र-आदयः) । १ । ४ । ५८ । अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

२२. उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ।

२३. गतिश्च (गतिः च) । १ । ४ । ६० । क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गति-संज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः ॥

२४. न वेति विभाषा (न वा इति विभाषा) । १ । १ । ४४ । निषेध-विकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥

२५. स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा (स्व रूपं शब्दस्य अशब्दसंज्ञा)
१।१।६८। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥

२६. येन विधिस्तदन्तस्य (येन विधिः तदन्तस्य) । १।१।७२।
विशेषण तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ।

* समासप्रप्रत्ययविधौ प्रतिषेध. (वा.) ।

* उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् (उक्-इत्-वर्णग्रहणवर्जम्) (वा.) ॥

२७. विरामोऽवसानम् (विरामः अवसानम्) । १।४।११०। वर्णा-
नामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

२८. परः संनिकर्षः संहिता । १।४।१०९। वर्णानामतिशयितः
संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

२९. सुप्तिङन्तं पदम् (सुप्-तिङ्-अन्तं पदम्) । १।४।१४।
सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

३०. हलोऽनन्तराः संयोगः (हलः अनन्तराः संयोगः) । १।१।७।
अङ्गिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

३१. ह्रस्वं लघु । १।४।१०।

३२. संयोगे गुरु । १।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

३३. दीर्घं च । १।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

સિદ્ધાંતકૌમુદી

કારક પ્રકરણ

વ્યાકરણશાસ્ત્રના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ માનવામાં આવ્યા છે :
(૧) વર્ણવિભાગ, (૨) શબ્દવિભાગ અને (૩) વાક્યવિભાગ. વર્ણોના ઉચ્ચારણસ્થાન, એએાનું વર્ગીકરણ અને વર્ણસંધિ વગેરેનો વર્ણવિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. શબ્દવિભાગમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા હોય છે. શબ્દના પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનું અહીં નિરૂપણ હોય છે. વાક્યવિભાગમાં કારક પ્રકરણનો સમાવેશ થાય છે. વાક્યમાં ક્રિયાની પ્રધાનતા રહેલી છે. અન્ય પદોનો ક્રિયા સાથેનો સંબંધ 'કારક' કહેવાય છે. ક્રિયાસિદ્ધિ માટે જે પદાર્થો ઉપયોગી હોય તે એ ક્રિયાના 'કારક' કહેવાય છે. 'કારક'ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે : કરોતિ इति कारकम् ।
ક્રિયાયાઃ નિર્વર્તકમ્ । ચેન વિના ક્રિયાનિર્વાહો ન ભવતિ તદ્ ।^૧

ક્રિયા સાથેનો આ સંબંધ છ પ્રકારનો છે : કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ, આથી આ છને 'કારક' કહેવામાં આવે છે.

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणे कथ्यन्ते कारकाणि षट् ॥^૨

૧. 'કારકની' વ્યાખ્યા જુદા જુદા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે આપી છે :

૧. ભોજ-ક્રિયાનિમિત્તં કારકમ્ ।

— સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ ૧-૧૫૩૨

૨. નાગેશ-ક્રિયાનિષ્પાદકં કારકત્વમ્ ।

૩. જીવ ગોસ્વામી-ક્રિયાસમ્બન્ધવિશેષિ કારકમ્ ।

— હરિનામામૃતવ્યાકરણ ૪-૧૦

૪. વાલ્મીકીય - ન દ્રવ્યમાત્રં કારકં, ન ક્રિયામાત્રમ્, કિં તર્હિ ?

ક્રિયાસાધનં, ક્રિયાવિશેષયુક્તં કારકમ્ ।

— ત્યાગભાષ્ય ૨-૧-૧૯

૨. વાસ્તવમાં કારક શક્તિ એક જ છે. બધાં જ કારક ક્રિયાનાં નિર્વર્તક હોઈ કર્તા છે (વ્યાપારમાત્રે કર્તૃત્વં નર્વર્તકયાગતિ કારકે । -વાચ્યપર્વાય), પરંતુ વ્યાપારબોધને કારણે એઓના છ પ્રકાર થાય છે, આથી કારકતા એક તાત્ત્વિક નથી, વિવક્ષાધીન છે (વિવક્ષાતઃ કારકત્વમ્

અહીં 'ક્રિયા' એટલે શું એ વિશે વૈયાકરણોનાં મંતવ્યં જાણવાં રસપ્રદ બનશે, ક્રિયાની સામાન્ય વ્યાખ્યા 'ધાતુનો અર્થ' એ ક્રિયા' એ રીતે ઓપવામાં આવે છે (ધાત્વર્થઃ ક્રિયા). આ ક્રિયાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, ક્રિયાશીલ પદાર્થોનાં પરિણામોનું જ જ્ઞાન થાય છે. આમ ક્રિયા અમૂર્ત છે (અમૂર્તા હિ ક્રિયા-દુર્ગોચાર્યની નિરુક્તયીકા ૧-૧) તો એનું જ્ઞાન શી રીતે થાય છે? દુર્ગોચાર્ય જણાવે છે કે કારકો દ્વારા ક્રિયા અભિવ્યક્ત થાય છે, કારકો દ્વારા ક્રિયાનો નિર્દેશ કરી શકાય છે-સા હિ કારકૈરભિવ્યવ્યમાના કારકશરીરે વસન્તી શક્યતે નિર્દેષ્ટમુ ।

આ ક્રિયા ગતિશીલ પણ હોય અથવા અગતિશીલ (ભાવવાચક) પણ હોય. ક્રિયાવચનો ધાતુઃ, માવવચનો ધાતુઃ । -મહાભાષ્ય ૧-૩-૧; ક્રિયાભાવઃ ધાતુઃ । -કાતન્ત્ર ૩-૧-૨

ક્રિયા સાધ્ય સ્વરૂપવાળી છે. એ પૂર્વાપર અવયવોની બનેલી છે; જેમ કે પાકક્રિયા (રાંધણ) એટલે લાકડાં લાવવાં, સ્નગાવવાં, વાસણ ચૂસા પર મૂકવું, ધત્યાદિ. યાસ્કે ક્રિયાનો અર્થ 'ભાવ' આપે છે-ભાવવચનમ્ આખ્યાતમ્ । -નિરુક્ત. આ ભાવના છ પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે : જન્મ, અન્તિત્વ, વિપરિણામ (પરિવર્તન), વૃદ્ધિ, અપક્ષય અને વિનાશ. (ષડ્ ભાવવિકારા ભવન્તીતિ વાર્ધાયાણિઃ - જાયતે, અસ્તિ, વિપરિણમતે, વર્ધતે, અપક્ષીયતે, વિનશ્યતીતિ । -નિરુક્ત ૧-૨)

ઉપર્યુક્ત છ કારકોને અનુસરીને છ વિભક્તિ પ્રયોગીય છે :

૧. કર્તા કારક-પ્રથમા અથવા તૃતીયા વિભક્તિ
૨. કર્મ કારક-દ્વિતીયા વિભક્તિ

ભવન્તિ ।); જેમકે જ્યારે કોઈ વ્યાપાર સ્વતંત્ર રૂપે કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે એ 'કર્તા કારક' બનશે. એવી રીતે કર્મ, કરણ આદિ બને છે; જેમકે અગ્નિને પાકક્રિયાના સાધનરૂપે ગણતાં અગ્નિના પચતિ એવો પ્રયોગ. યથા, પરંતુ અગ્નિને પાકક્રિયાના સ્વતંત્ર કારક તરીકે ગણતાં અગ્નિઃ પચતિ એમ પણ પ્રયોગ કરી શકાય આમ કારકોમાં વિવેકાનુસાર પરિવર્તન શક્ય છે.

૧. સરખાવો :—સાધ્યઃ પૂર્વાપરીભૂતાવયવઃ ક્રિયારૂપઃ । -કાવ્યપ્રકાશ, ઉલ્લાસ ૨.

૩. કરણ કારક-તૃતીયા વિભક્તિ
૪. સંપ્રદાન કારક-ચતુર્થી વિભક્તિ
૫. અપાદાન કારક-પંચમી વિભક્તિ
૬. અધિકરણ કારક-સપ્તમી વિભક્તિ.

પછી વિભક્તિને કારક વિભક્તિ માનવામાં આવતી નથી, કારણ કે પછી વિભક્તિનો સંબંધ ક્રિયા સાથે નહિ, પરંતુ નામ યા સર્વનામ સાથે હોય છે. આ વિભક્તિ નામ યા સર્વનામ સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, આથી એને 'સંબંધ-વિભક્તિ' કહે છે; જેમકે-દશરથસ્ય પુત્રઃ । (દશરથનો પુત્ર) અહીં 'દશરથસ્ય' એ શબ્દ 'પુત્રઃ' શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, કાર્ક ક્રિયા સાથે નહિ.

ક્રિયાપદ સિવાય કેટલાંક અવ્યય પણ અમુક નિશ્ચિત વિભક્તિ લે છે, એટલે કે એઓની સાથે જોડાયેલા શબ્દોને અમુક વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે; જેમકે રામેણ સહ (રામની સાથે). અહીં સહ અવ્યય સાથેના સંબંધને કારણે રામ શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં મુકાયો છે. આમ કાર્ક પદને કારણે વિભક્તિ પ્રયોજાતી હોય ત્યારે એને 'ઉપપદ વિભક્તિ' કહે છે.

દૂકર્માં, ક્રિયા સાથેના સંબંધને કારણે પ્રયોજાતી વિભક્તિ તે 'કારક વિભક્તિ' અને કાર્ક વિશિષ્ટ પદ (અવ્યય આદિ) સાથેના સંબંધને કારણે પ્રયોજાતી વિભક્તિ તે 'ઉપપદ વિભક્તિ' કહેવાય છે. આમ, વિભક્તિના બે પ્રકાર છે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે વાક્યમાં ક્રિયાનું જ પ્રાધાન્ય હોવાથી 'કારક વિભક્તિ'ને 'ઉપપદ વિભક્તિ' કરતાં વધુ યજ્ઞવાન માનવમાં આવેલી છે. અર્થાત્ જો કાર્ક પ્રસંગે વાક્યમાં કાર્ક એક શબ્દને ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધને કારણે એક વિભક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય અને બીજા કાર્ક પદના સંબંધને કારણે અન્ય વિભક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો એ શબ્દને ક્રિયાપદ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી વિભક્તિ (કારક વિભક્તિ)માં જ મૂકવો જોઈએ. ઇ. ત., નમઃ અવ્યય ચતુર્થી વિભક્તિ લે છે; જેમકે દેવાય નમઃ । પરંતુ દેવ નમસ્કરોમિમાં દેવ શબ્દ ચતુર્થીને બદલે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં પ્રયોજાયો છે, કારણ કે એ નમસ્કાર ક્રિયાનું કર્મ છે. અહીં એને નમઃ પદ સાથેના સંબંધને કારણે ચતુર્થી વિભક્તિ પ્રાપ્ત હતી, પરંતુ પાદન સાથે

સંબંધ કરતાં ક્રિયા સાથેના સંબંધ વાક્યમાં વધુ બળવાન ગણાતો હોવાથી અહીં દેવ શબ્દ ચતુર્થીને બદલે દ્વિતીયામાં મુકાયો છે. આમ, આ ઉદાહરણમાં દેવં નમસ્કરોમિ જ થશે, દેવાય નમસ્કરોમિ નહિ.

પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થ પાદમાં કારકની ચર્ચા કરી છે. અહીં પાણિનિએ જે ક્રમમાં કારકોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેને આધારે આચાર્યોએ કારકોની બલવત્તાનો ક્રમ આ પ્રમાણે નિર્ધારિત કર્યો છે :

અપાદાનસમ્પ્રદાનકરણાધારકર્મણામ્ । કર્તુશ્ચોભયસમ્પ્રાપ્તૌ પરમેવ પ્રવર્તતે ॥

અર્થાત્ અપાદાન, સંપ્રદાન, કરણ, આધાર કર્મ અને કર્તા આમાં પછી પછીનું કારક પૂર્વ પૂર્વના કારક કરતાં ઉત્તરોત્તર વધુ બળવાન છે. આ મુદ્દાની વધુ વિસ્તૃત સોદાહરણ ચર્ચા માટે જુઓ કૈયટ-કૃત પ્રદીપ ૧-૪-૨૩.

હવે ક્રમશઃ વિભક્તિઓની ચર્ચા કરી છે. વિભિન્ન વિભક્તિઓ ક્યારે ક્યારે પ્રયોજાય એ આ સૂત્રોમાં દર્શાવ્યું છે. પ્રારંભ પ્રથમા વિભક્તિથી કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમા વિભક્તિ

૫૩૨. પ્રાતિપદિકાર્થ-લિङ्ગ-પરિમાણ-વચન-માત્રે પ્રથમા । ૨૩ । ૪૬ ॥
અર્થ : પ્રાતિપદિકાર્થ, લિંગ, પરિમાણ અને વચન દર્શાવવા માટે પ્રથમા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.

વૃત્તિ : (૧) નિયતોપસ્થિતિકઃ પ્રાતિપદિકાર્થઃ । માત્રશબ્દસ્ય પ્રત્યેકં યોગઃ । પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રે લિङ્ગમાત્રાધિક્યે પરિમાણમાત્રે સંખ્યામાત્રે ચ પ્રથમા સ્યાત્ । ઉચ્ચૈઃ, નીચૈઃ, કૃષ્ણઃ, શ્રીઃ, જ્ઞાનમ્ ।

(૨) અલિङ્ગાઃ નિયતલિङ્ગાઃ ચ પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રે ઇતિ અસ્ય ઉદાહરણમ્ । અનિયતલિङ્ગાઃ તુ લિङ્ગમાત્રાધિક્યસ્ય । તટઃ, તટી, તટમ્ ।

(૩) પરિમાણમાત્રે-દ્રોણઃ વ્રીહિઃ । દ્રોણરૂપં યદ્ પરિમાણં તત્પરિચ્છિન્નો વ્રીહિઃ ઇતિ-અર્થઃ । પ્રત્યયાર્થપરિમાણે પ્રકૃત્યર્થઃ । અમેદેન સંસર્ગેણ વિશેષણમ્ પ્રત્યયાર્થઃ સ્તુ પરિચ્છેદ્ય-પરિચ્છેદક-ભાવેન પ્રાતી વિશેષણમ્ ઇતિ વિવેકઃ ॥

(૪) વચનં સંખ્યા-પકઃ, દ્વૌ, વહવઃ [इहं उक्तार्थत्वात् विभ-
क्तेः अप्राप्तौ वचनम् ॥]

વ્યાખ્યા : (૧) પ્રથમા વિભક્તિ પ્રાતિપદિકનો અર્થ દર્શાવે છે. પ્રાતિપદિકની વ્યાખ્યા પાણિનિએ આ પ્રમાણે આપી છે : અર્થવદ્ અઘાતુઃ અપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્ । અર્થાત્ ધાતુ ને પ્રત્યય સિવાયના બધા જ સાર્થક શબ્દોનો પ્રાતિપદિકમાં સમાવેશ થાય છે. આમાં કૃતપ્રત્યયાંત તદ્વિત-પ્રત્યયાંત અને સામાસિક શબ્દોનો પણ સમાવેશ થાય છે : કૃત્તદ્વિતસમા-સાઃ ચ । નામ સર્વનામ વિશેષણ અવ્યય વગેરેનો પણ પ્રાતિપદિકમાં સમાવેશ થાય છે. આમ પ્રાતિપદિકનું ક્ષેત્ર અતિવિસ્તૃત છે.

પ્રત્યેક સાર્થક શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત અર્થ હોય છે. કોઈ પણ પ્રાતિપદિકનું ઉચ્ચારણ કરતાંની સાથે જો અર્થ નિશ્ચિતપણે ઉપરિચિત થાય છે, સમજાય છે તેને ‘પ્રાતિપદિકનો અર્થ’ કહે છે; જેમકે ‘અશ્વ’ શબ્દ ઓલતાં જો પશુવિશેષનું જ્ઞાન થાય છે તે એનો પ્રાતિપદિકાર્થ કહેવાય. એવી જ રીતે ‘કમલ’ શબ્દ સાંભળતાં અનેક પાંખડીઓવાળું પાણીમાં ખીલતું પુષ્પ આપણી નજર સમક્ષ ખડું થાય છે એ ‘કમલ’ શબ્દનો પ્રાતિપદિકાર્થ છે. ટૂંકમાં, શબ્દનો અભિધાશક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતો અર્થ એનો પ્રાતિપદિકાર્થ છે. શબ્દના આ નિશ્ચિત અર્થને દર્શાવવા પ્રથમા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.

વૈયાકરણો માને છે કે જ્યાંસુધી કોઈ પણ શબ્દને સુપૂ (વિભક્તિના પ્રત્યય) કે તિઙ્ (ધાતુને લગતા પ્રત્યય) પ્રત્યય લગાડવામાં ન આવે ત્યાંસુધી એ શબ્દમાંથી કંઈ અર્થ પ્રગટતો નથી. એટલે કે જ્યાંસુધી શબ્દ ‘પદ’ બનતો નથી (‘સુપ્તિઙ્લંતં પદમ્ ।) ત્યાંસુધી એ નિરર્થક છે અને વાક્યમાં એનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી—અપદં ન પ્રયુજીત । જેમકે માત્ર ‘અશ્વ’ શબ્દ કોઈ અર્થ દર્શાવતો નથી, જ્યારે એને સુપૂ પ્રત્યય લગાડી ‘અશ્વઃ’ એમ કહિયે ત્યારે એ ઘોડાનો વાચક બને છે.

વૈયાકરણોના મતે પ્રાતિપદિકાર્થ પાંચ પ્રકારનો છે—પદ્ધત્ પ્રાતિપદિકાર્થઃ । —જાતિ વ્યક્તિ વિંગ વચન અને કારક. ઉદાહરણ તરીકે ‘અશ્વઃ’ શબ્દ અશ્વજાતિ દર્શાવે છે, અશ્વ વ્યક્તિનો ઓધ કરાવે છે. એનાથી એ પણ સમજાય છે કે એ પુલિંગ છે, એ એક (વચન) છે, અને કોઈ ક્રિયાનું કર્મ (કારક) છે.

પ્રાતિપદિકાર્ય વડે જાતિ અને વ્યક્તિ એ એ જ અર્થ ગ્રહણ કરવા જોઈએ, કારણ કે પ્રાતિપદિકતા અન્ય અર્થ (લિંગ, વચન વગેરે) પણ ગ્રહણ કરીએ તો મૂત્રમાં આવતાં લિંગ અને વચન એ શબ્દો અર્થહીન બનશે. સામાન્ય રીતે શબ્દના શ્રવણ સાથે મુખ્યત્વે એની જાતિ અને વ્યક્તિ એ એ જ અર્થનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે. લિંગ વચન આદિની પ્રતીતિ અનિશ્ચિત રહે છે, કારણ કે કોઈ વાર એ શબ્દ પુલિંગમાં પણ હોય, તો કોઈ વાર સ્ત્રીલિંગ કે નપુસકલિંગમાં પણ હોય વળી એ એકવચન દ્વિવચન કે બહુવચનમાં અને કર્તા કર્મ કરણ આદિ કોઈ પણ કારકમાં હોઈ શકે છે, આથી અહીં પ્રાતિપદિકાર્ય દ્વારા જાતિ અને વ્યક્તિ એ એ જ અર્થનું ગ્રહણ યોગ્ય છે.

મૂત્રમાંના ‘માત્ર’ શબ્દને ‘પ્રાતિપદિકાર્ય’ ‘લિંગ’ ‘પરિમાણ’ અને ‘વચન’—એ ચારેયની સાથે જોડવાનો છે, કારણ કે પ્રાતિપદિકાર્ય—લિંગ-પરિમાણ-વચન એ ૬૬ સમાસ છે. અને ૬૬ સમાસના અત કે આરભમાં આવતો શબ્દ એ સમાસના પ્રત્યેક પદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, આથી મૂત્રનો અર્થ પ્રાતિપદિકાર્ય માત્રમાં, લિંગ માત્રમાં, પરિમાણ માત્રમાં અને વચન (સંખ્યા) માત્રમાં (પ્રથમા)—એમ થશે. અહીં મૂત્રની દીકામાં લિંગમાત્રે ને બદલે લિંગમાત્રાધિક્યે જોવા મળે છે, કારણ કે જાતિ અને વ્યક્તિ સિવાય કેવળ લિંગનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી, આથી જાતિ અને વ્યક્તિ ઉપરાંત લિંગનું જ્ઞાન પ્રથમા દ્વારા થાય છે એમ દર્શાવવા લિંગમાત્રાધિક્યે લખવામાં આવ્યું છે. કેટલાક શબ્દ એક કર્તા વધારે લિંગોમાં પણ પ્રયોજીતા હોય છે; જેમકે તટ. આવા શબ્દોમાં પ્રથમા દ્વારા પ્રાતિપદિકાર્ય ઉપરાંત એના લિંગનું જ્ઞાન પણ થાય છે. આ જ પ્રમાણે પરિમાણમાત્રમાં પણ પરિમાણમાત્રાધિક્યે સમજવાનું છે.

ઉચ્ચે.—ઉચ્ચે, નીચે:—નીચે, કૃષ્ણ:, શ્રી:, જ્ઞાનમ્ વગેરે શબ્દો પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રનાં ઉદાહરણ છે. અહીં ઉચ્ચે: નીચે: અવ્યયોને પણ પ્રથમા વિલક્ષિતનો ‘મુર્’ પ્રત્યય તો લાગે જ છે, પરંતુ એ પછી પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

[નોંધ : વાસ્તવમાં તો ઉચ્ચે. અને નીચે. તૃતીયા બહુવચનનાં ૩૫ છે, પણ ઉચ્ચ નીચનાં બીજા ૩૫ અવ્યયાત્મક ગ્રંથિતિમાં વપરાતાં ન હોઈ આ અવ્યય દુષ્ટાવાં અને તેથી અગવડ ખાતર આવાં અવ્યય પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રે મનાવાયાં છે.]

(૨) પ્રાતિપદિકાર્થ ઉપરાંત લિંગ(ભાતિ)નું જ્ઞાન પણ પ્રથમા દ્વારા થાય છે. લિંગ ત્રણ પ્રકારનાં છે : પુલિંગ (કૃષ્ણઃ), સ્ત્રીલિંગ (શ્રીઃ) અને નપુંસકલિંગ (જ્ઞાનમ્). લિંગની દૃષ્ટિએ શબ્દના ત્રણ પ્રકાર છે :

(૧) અલિંગ શબ્દ—જે શબ્દને કોઈ લિંગ એટલે કે ભાતિ હોતી નથી તેવા શબ્દઃ જેમકે અવ્યયો (उच्चैः, नीचैः आदि).

(૨) નિયતલિંગ શબ્દ—જે શબ્દોનું લિંગ નિશ્ચિત હોય છે તેવા શબ્દઃ જેમકે કૃષ્ણઃ નૃપઃ વગેરે કેવળ પુલિંગ શબ્દ છે, શ્રીઃ વાલા વગેરે કેવળ સ્ત્રીલિંગ શબ્દો છે, જ્યારે જ્ઞાનમ્ વનમ્ વગેરે કેવળ નપુંસકલિંગ શબ્દો છે.

(૩) અનિયતલિંગ શબ્દ—જે શબ્દોમાં લિંગ નિશ્ચિત નથી, અર્થાત્ જે શબ્દો એકથી વધુ લિંગવાળા હોય છે તેવા શબ્દઃ જેમકે તટ શબ્દ ત્રણે લિંગમાં પ્રયોગ્ય છે : તટઃ (પુ.), તટી (સ્ત્રી.) અને તટમ્ (નપું.).

આ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોમાં અલિંગ અને નિયતલિંગ શબ્દો પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રનાં ઉદાહરણ છે, જ્યારે અનિયત-લિંગ શબ્દો લિંગમાત્રાધિક્યનાં ઉદાહરણ છે, કારણ કે આ શબ્દોમાં લિંગની અધિકતાને કારણે એ શબ્દના ચોક્કસ લિંગનું જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ જ્યારે ‘તટઃ’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરિયે છિયે ત્યારે તટઃ શબ્દના પ્રાતિપદિકાર્થ ઉપરાંત એ શબ્દ પુલિંગ છે એ વધારાનું જ્ઞાન પણ થાય છે. એવી જ રીતે તટી શબ્દનો પ્રયોગ થતાં એ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને તટમ્ શબ્દ પ્રયોગતાં એ નપુંસકલિંગ છે એવો બોધ થાય છે. આમ, જે શબ્દોનાં લિંગ નિશ્ચિત નથી તેવા શબ્દોની બાબતમાં પ્રથમા વિભક્તિ દ્વારા પ્રાતિપદિકાર્થ ઉપરાંત લિંગનું જ્ઞાન પણ થાય છે.

(૩) આ જ પ્રમાણે પ્રાતિપદિકાર્થ ઉપરાંત ‘પરિમાણુ’નો અધિક અર્થ દર્શાવવા માટે પણ પ્રથમાનો પ્રયોગ થાય છે (परिमाणमात्राधिक्ये). ‘પરિમાણુ’ એટલે માપ. ઉદાહરણ તરીકે દ્રોણો વ્રીહિઃ એક દ્રોણ જેટલા ચોખા. અહીં દ્રોણ એ માપસૂચક શબ્દ છે. આજે જેમ તોલ માપના સાધન તરીકે ટિલોગ્રામ ફિન્ટલ વગેરે વપરાય છે તેમ પ્રાચીન કાલમાં અનાજ વગેરે માપવા માટે આઢક પ્રથમ કુડ્ડવ આદિ માપ હતાં. દ્રોણ એ લાકડાનું યા લોખંડનું બનાવેલું એક નળાકાર પાત્ર હતું, જેમાં ભરી ભરીને અનાજ મપાતું. આ પાત્રવિશેષ એ દ્રોણનો પ્રાતિપદિકાર્થ છે, પરંતુ

જ્યારે આપણે દ્રોણો વ્રીહિઃ એવો શબ્દપ્રયોગ કરિયે છિયે ત્યારે દ્રોણ શબ્દનો અર્થ માત્ર પાત્રવિશેષ ન રહેતાં એ માપ વડે મપાયેલા પરિચિન્ન ચોખા એમ થાય છે.

‘દ્રોણઃ વ્રીહિઃ’માં દ્રોણ શબ્દને પ્રથમા વિભક્તિનો સુ પ્રત્યય લાગ્યો છે, આથી ‘દ્રોણઃ’ પદમાં ‘દ્રોણ’ એ પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને ‘સુ’ એ પ્રત્યય છે. હવે દ્રોણ શબ્દનો અર્થ એક વિશિષ્ટ માપ એવો થાય છે, જ્યારે સુ પ્રત્યય પણ અહીં સામાન્ય પરિમાણના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. આમ પ્રકૃત્યર્થ દ્રોણ અને પ્રત્યયાર્થ સુ વચ્ચે અભેદ સંબંધ થયો કહેવાય. આ અભેદ સંસર્ગને લીધે પ્રકૃત્યર્થ (દ્રોણ) પ્રત્યયાર્થ (સુ)નું વિશેષણ બને છે.

હવે, આ પ્રકૃત્યર્થથી જોડાયેલો પ્રત્યયાર્થ (પરિમાણ=માપ) વ્રીહિતું વિશેષણ બને છે, કારણ કે એ બંને વચ્ચે પરિચ્છેદ-પરિચ્છેદક લાવ સંબંધ છે. પરિચ્છેદ એટલે માપવાની વસ્તુ (વ્રીહિ) અને પરિચ્છેદક એટલે માપવાનું સાધન (દ્રોણ). ટૂંકમાં, દ્રોણ શબ્દનો પ્રકૃત્યર્થ (પરિમાણ-વિશેષ) એ પ્રત્યયાર્થ (સામાન્ય પરિમાણ)નું એની વચ્ચેના અભેદ-સંબંધને કારણે વિશેષણ છે અને પરિણામરૂપી પ્રત્યયાર્થ પરિચ્છેદ-પરિચ્છેદકલાવ સંબંધથી વ્રીહિતું વિશેષણ બને છે. આમ, દ્રોણો વ્રીહિઃમાં દ્રોણ અને વ્રીહિ એ બંને શબ્દોમાં પ્રયોજાયેલી પ્રથમા વિભક્તિ (સમાનાધિકરણ) આ રીતે સમગ્રી શકાય.

(૪) વચન એટલે સંખ્યા; જેમકે एकः એક, द्वौ-એ, वहवः-ધણા. સંખ્યામાત્રનો અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રથમા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે; જેમકે एकः द्वौ त्रयः । અહીં પ્રશ્ન એ થઈ શકે કે एकः द्वौ त्रयः એ શબ્દોનો ‘એક, બે, ત્રણ’ એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે, તો પછી અહીં પ્રાતિપદિકાર્થમાં પ્રથમા શા માટે ન સ્વીકારવી? અર્થાત્ વચનમાત્ર લખવાની શી જરૂર છે? આના ઉત્તરમાં જણાવાયું છે કે उक्तार्थानाम् अप्रयोगः એટલે કે કહેલી વસ્તુ ફરીથી કહેવી ન જોઈએ. આ ન્યાય પ્રમાણે एक द्वि त्रि શબ્દથી જ ‘એક, બે, ત્રણ’ અર્થ સમગ્રાઈ જાય છે તેથી સંખ્યાવાચક શબ્દોને વિભક્તિની પ્રાપ્તિ જ થશે નહિ. આમ ન થાય એ માટે સુત્રદારે સુઃમાં વચન શબ્દ મૂક્યો છે, જેથી સંખ્યાવાચક શબ્દોને પણ પ્રથમા વિભક્તિમાં પ્રયોજી શકાય.

૫૨૩. સંવોધને ચ । ૨ । ૩ । ૪૭ ॥

વૃત્તિ : इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

વ્યાખ્યા : સંબોધનનો અર્થ દર્શાવવા માટે પણ પ્રથમા વિલક્ષિત પ્રયો-
ગ્ય છે; જેમકે હે રામ । અહીં પ્રથમા વિલક્ષિતનો સુ પ્રત્યય લગાડવામાં
આવે તો છે જ, પરંતુ સંબોધનમાં એનો લોપ થાય છે તેથી પ્રથમા
વિલક્ષિતનું રામઃ ૩૫ સંબોધનમાં રામ બને છે.

(સંબોધન એટલે સમ્યક્ બોધનમાં સારી રીતે સમજાવવું, જણાવવું.
જે સંબુધ ન હોય તેને સંબુધ કરવાની ક્રિયાને સંબોધન કહે છે-અન-
મિમુલસ્ય અમિમુલોક્કરણં સંવોધનમ્ । સંબોધન વડે વક્તા શ્રોતાને બોલાવી
પોતાની તરફ આકર્ષે છે કે જેથી એ પોતાની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે;
જેમકે હે રામ ! માં પાહિ । (હે રામ, મારું રક્ષણ કરો.)

અહીં નોંધવું ઘટે કે પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી'માં પ્રથમા વિલક્ષિત
માટે કેવળ આ એ જ સૂત્ર બોવા મળે છે, એટલે કે અષ્ટાધ્યાયી પ્રમાણે
પ્રાતિપદ્ધિકાર્થ વગેરે તેમજ સંબોધનનું જ્ઞાન પ્રથમા વિલક્ષિત દ્વારા થાય
છે, પરંતુ કર્તૃવાચ્ય વાક્યમાં અર્થાત્ કર્તારિ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિલક્ષિત
લે છે અને કર્મવાચ્ય એટલે કે કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ પ્રથમા વિલક્ષિત
લે છે; જેમકે વાલઃ ક્રોડતિ । (બાળક રમે છે) અને ઓદનઃ પચ્યતે ।
(ભાત રંધાય છે)માં અનુક્રમે વાલઃ (કર્તા), અને ઓદનઃ (કર્મ)ની
પ્રથમા વિલક્ષિત થઈ છે, પરંતુ આ અંગેનું કોઈ સૂત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી.

આનું કારણ એ છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં વાક્યમાં ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય
માનવામાં આવ્યું છે. ક્રિયાનો નિશ્ચય થતાં કયો શબ્દ કયા કારકમાં છે
એ પણ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. ક્રિયાની સાથે શબ્દનો જે પ્રકારનો
સંબંધ હોય તે એનું કારક ગણાય. કર્તૃવાચ્યમાં ક્રિયા જે પુરુષ અને
વચનમાં હોય તે જ પુરુષ અને વચનમાં રહેલો શબ્દ એનો કર્તા ગણાશે,
તેથી જ રીતે કર્મવાચ્યમાં ક્રિયા જે પુરુષ અને વચનમાં હોય તે જ પુરુષ
અને વચનમાં રહેલો શબ્દ એનું કર્મ ગણાશે, આથી એ માટે પ્રથમા
વિલક્ષિતનું અલગ વિધાન કોઈ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું નથી.

(પ્રથમા વિલક્ષિત સમાપ્ત)

દ્વિતીયા વિમક્તિ

૫૩૪. કારકે । ૧ । ૪ । ૨૩ ॥

વૃત્તિ : इति अधिकृत्य ।

વ્યાખ્યા : આ સૂત્ર પછી આવનારાં સૂત્રોમાં કારક શબ્દનો અધિકાર છે, એટલે કે આ પછીનાં સૂત્રોમાં કારકે પદ સમજી લેવાનું છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં આવાં કેટલાંક સૂત્ર છે જેને 'અધિકાર-સૂત્ર' કહે છે. આ સૂત્રોનો સંબંધ આગળ આવનારાં સૂત્રો સાથે હોય છે. આ અધિકારસૂત્ર અહીં કોઈ સ્વતંત્ર વિધાન કરતું નથી, પરંતુ એની અનુવૃત્તિ પાછળનાં સૂત્રોમાં કરવાની હોય છે જ્યારે કોઈ એક શબ્દનું પાછળનાં અનેક સૂત્રોમાં ગ્રહણ કરવાનું હોય છે ત્યારે એ શબ્દને પ્રત્યેક સૂત્રમાં પ્રયોગ ન કરવો પડે એ માટે પ્રકરણના પ્રારંભમાં જ એને સૂત્રરૂપે મૂકવામાં આવે છે. આને 'અધિકારસૂત્ર' કહે છે. આ પ્રકારનું સૂત્ર નવા પ્રકરણનો પ્રારંભ સૂચવે છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર કારકેથી 'કારક પ્રકરણ'નો આરંભ થાય છે. (કારક શબ્દની સમજૂતી માટે આ પ્રકરણના આરંભમાં જુઓ.)

૫૩૫. કર્તુરીષિસતતમં કર્મ । ૧ । ૪ । ૪૨ ॥

વૃત્તિ : કર्तुः क्रियया आप्तुम् इष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

(૨) કર્તુઃ કિમ્-માપેષુ અશ્વં વધ્નાતિ । કર્મણઃ ર્ઈષિસતાઃ માપાઃ, ન તુ કર્તુઃ ।

(૩) [તમપ્-ગ્રહણં કિમ્—પયસા ઓદનં મુહ્યતે ॥]

(૪) ['કર્મ' इति अनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणम् आधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशति इति अत्र एव स्यात् ।]

વ્યાખ્યા : (૧) કર્તાને ક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે સૌથી વધુ યોગ્ય તે શબ્દને 'કર્મ' કહે છે, એટલે કે વાક્યમાં ક્રિયા દ્વારા જે પદાર્થને કર્તા સૌથી વધુ ઇચ્છે છે તે 'કર્મ' કહેવાય છે; જેમકે દેવદત્તઃ શ્વે પુત્રત્વં પત્તિ । (દેવદત્ત ખરમાં પુત્રત્વ વાંચે છે.) આ વાક્યમાં દેવદત્તઃ કર્તા છે, પત્તિ ક્રિયા છે. આ સિવાય વાક્યમાં શ્વે અને પુત્રત્વ એ બે પદ છે. આમાંથી દેવદત્તને વાંચવાની ક્રિયા દ્વારા સૌથી વધારે ઇચ્છા પુત્રત્વ છે તેથી એ કર્મ છે.

(૨) સૂત્રમાં કર્તુઃ એટલે કર્તાને સૌથી વધુ ઇષ્ટ એમ શા માટે કહ્યું ? આ શંકાના સમાધાનમાં જણાવે છે કે કર્તાને જે સૌથી વધુ ઇષ્ટ હોય તેને જ કર્મ કહેવાય, અન્યને ઇષ્ટ હોય તે પદાર્થને નહિ; જેમકે માપેષુ અશ્વં વધ્નાતિ । (અહ્ના ખેતરમાં ઘોડાને બાંધે છે.) આ વાક્યમાં કર્તાને બાંધનક્રિયા દ્વારા સૌથી વધુ ઇષ્ટ પદાર્થ અશ્વ છે, અહ્ નહિ, કારણ કે એ ઘોડાને બાંધવા માગે છે, અહ્ના ખેતરને બાંધી શકાય નહિ, તેથી અશ્વ કર્મ ગણાય. જે સૂત્રમાં ‘ કર્તાને (સૌથી વધુ ઇષ્ટ) ’ એમ ન કહ્યું હોત તો આ વાક્યમાં કર્મ તરીકે રહેલા અશ્વને માપ (અહ્) ઇષ્ટ પદાર્થ હોઈ માપ શબ્દ પણ કર્મ બનત, પરંતુ અહીં માપ શબ્દ કર્મ નથી, કારણ કે એ કર્મ (અશ્વ) ને ઇચ્છિત હોવા છતાં કર્તાને ઇષ્ટ નથી. આમ, કર્મ નિશ્ચિત કરવા માટે કર્તાની ઇચ્છાને પ્રાધાન્ય અપાય છે, અન્યની ઇચ્છાને નહિ.

(૩) સૂત્રમાં હિંસિતત્તમ એ શબ્દમાં શ્રેષ્ઠતાદર્શક તમ્ પ્રત્યય શા માટે પ્રયોજ્યો છે ? એનું કારણ એ છે કે કર્તાને બધા પદાર્થોમાં જે સૌથી વધુ ઇષ્ટ અર્થાત્ પ્રિય હોય તે કર્મ બને છે, માત્ર ઇષ્ટ કે પ્રિય હોય તે નહિ; જેમકે પયસા ઓદનં મુજ્જ્તે । (દૂધ સાથે ભાત ખાય છે.) આ ઉદાહરણમાં દૂધ પ્રિય પદાર્થ છે, પરંતુ સૌથી વધુ પ્રિય પદાર્થ ભાત છે, કારણ કે ખરેખર તો એ ભાત જ ખાવા ઇચ્છે છે, પરંતુ ભાત એકલો ખાઈ ન શકાય માટે એને રુચિકર બનાવવા એને દૂધ સાથે ખાય છે. આમ ભાત જ સૌથી ઇચ્છિત (હિંસિતત્તમ) હોવાથી કર્મ બને છે, દૂધ નહિ. સૂત્રમાં જે તમ્ પ્રત્યય ન મુકાયો હોત અને માત્ર હિંસિત લખ્યું હોત તો પ્રિય પદાર્થ હોવાને કારણે પયસ શબ્દ પણ કર્મ બનત.

(૪) આ સૂત્રમાં ‘ કર્મ ’ શબ્દ ન મૂક્યો હોત તોપણ એની આગળના મૂળ અધિશીઙ્ઠાસાં કર્મ (૧-૪-૪૬) માંથી કર્મ શબ્દ અનુવૃત્તિ દ્વારા આવી શકત અને આ રીતે સૂત્રમાં (કર્મ શબ્દની) ત્રણ માત્રાતું લાભવ કરી શકાયું હોત. (વેદાકરણો માટે તો કહેવાય છે કે “ અર્ચમાત્રાલાયવેન પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વેદાકરણાઃ । ” અર્થાત્ સૂત્રમાંના કર્મ શબ્દને ટાળી શકાયો હોત.

પરંતુ એમ કરવા જતાં મુરકેલી એ યશ કે આ કર્મ શબ્દની સાથે આધાર પણ નોડાયેલો છે, કારણ કે અધિશીઙ્ઠાસાં કર્મ એ સૂત્રમાં એની

પૂર્વેના આધારોડધિકરણમ્ (૧-૪-૪૫) સૂત્રમાંના આધાર શબ્દની અનુવૃત્તિ થયેલી છે.^૧

અહીં 'અધિશીદ્વ્યાસાં કર્મ' સૂત્રમાં 'આધાર'ની અનુવૃત્તિ પૂર્વના સૂત્ર (૧-૪-૪૫) માંથી થાય છે, આથી અહીં અધિશીદ્વ્યાસામ્ આધારઃ કર્મ' એવું સૂત્ર બને છે, તે જ રીતે પછીનાં બે સૂત્રો (૧-૪-૪૭ અને ૧-૪-૪૮) માં પણ 'આધારઃ કર્મ'ની અનુવૃત્તિ થાય છે. આમ 'કર્મ' શબ્દ સાથે આધાર જોડાયેલો છે.

તેથી આધાર અને કર્મ એ બંને પદોની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવત,^૨ એટલે કે 'કર્તાને સૌથી વધુ ઇષ્ટ આધાર તે કર્મ' એમ સૂત્રનો અર્થ થાત. આમ થતાં ગેહ પ્રવિશતિ । (એ ઘરમાં પ્રવેશે છે.) વાક્યમાં ગેહમ્ આધાર હોવાથી એ કર્મ બનત, પરંતુ કર્તાને સૌથી વધુ ઇચ્છિત હોય, પણ આધાર ન હોય તો એ કર્મ બનત નહિ. આ પરિસ્થિતિ બરાબર ન ગણાય, આથી અહીં આધાર શબ્દની અનુવૃત્તિ ટાળવાને માટે કર્મ શબ્દની પણ અનુવૃત્તિ કરવામાં આવી નથી, તેથી સૂત્રમાં કર્મ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે, આગળના સૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ કરી નથી.

૫૩૬. અનભિહિતે । ૨ । ૩ । ૧ ॥

વૃત્તિ' : इति अधिकृत्य ।

વ્યાખ્યા : સૂત્ર કારકે(૫૩૪)ની જેમ આ પણ એક અધિકારસૂત્ર છે અને પછીનાં સૂત્રોમાં એની અનુવૃત્તિ કરવાની છે. અનભિહિત એટલે અકથિત, અનુક્રાંત, અન્ય કોઈ પ્રકારે જેનું કથન ન થયું હોય તે. આ સૂત્રનો તાત્કાલિક સંબંધ આ પછી તરત આવતા સૂત્ર કર્મણિ દ્વિતીયા (૨-૩-૨) સાથે જોડવાનો છે.

૧. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં સૂત્રોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે :

આધારોડધિકરણમ્ । (૧-૪-૪૫)

અધિશીદ્વ્યાસા કર્મ । (૧-૪-૪૬)

અભિનિવિદાશ્ચ । (૧-૪-૪૭)

ઉપાન્વધ્યાત્વત્તઃ । (૧-૪-૪૮)

કર્તૃરીપ્તિતનમ કર્મ (૧-૪-૪૯)

૨. સરખાવો :

સંનિવાગવેદિષ્ટાનાં સહ વા પ્રવૃત્તિઃ સહ વા નિવૃત્તિઃ । -પરિમાપેન્દુજોતર

૫૩૭. કર્મણિ દ્વિતીયા । ૨ । ૩ । ૨ ॥

વૃત્તિ : (૧) અનુક્રમે કર્મણિ દ્વિતીયા સ્યાત્ । હરિં મજતિ ।

(૨) અભિહિતે તુ કર્મણિ 'પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રે' इति પ્રથમા एव ।

(૩) અભિધાનં ચ પ્રાયેણ તિહ્-કૃત્-તદ્વિત-સમાસૈઃ । તિહ્-હરિઃ સેવ્યતે । કૃત્-લક્ષ્મ્યા સેવિતઃ । તદ્વિત-શતેન ક્રીતઃ શત્યઃ । સમાસઃ-પ્રાપ્તઃ આનન્દઃ યં સઃ પ્રાપ્તાનન્દઃ ।

(૪) ક્વચિત્ નિપાતનાભિધાનં । યથા-‘વિષવૃક્ષઃ અપિ સંવર્ધ્ય સ્વયં છેત્તુમ્-અસાંપ્રતમ્ ।’ સામ્પ્રતમ્ इति-અસ્ય હિ યુજ્યતે इति-અર્થઃ ॥

અર્થાઞ્ચ : (૧) અનુક્રમે કર્મ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે, એટલે કે જે કર્મ (તિહ્ કૃત્ આદિ દ્વારા) કહેવાઈ ગયું ન હોય તે અનુક્રમે કર્મ દ્વિતીયા વિભક્તિ લે છે; જેમકે (સઃ) હરિં મજતિ । (એ હરિને ભળે છે.) અહીં ભક્તને ભજનક્રિયા દ્વારા સૌથી વધુ ઇચ્છિત હરિ હોવાથી એ કર્મ છે. આ વાક્યમાં ક્રિયાપદનો સંબંધ કર્તા સાથે છે, કારણ કે અહીં ક્રિયાપદનાં પુરુષ અને વચન દ્વારા એ ક્રિયાનો કર્તા ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં છે એ સૂચવાય છે. આમ, ક્રિયાપદ કર્તાનું સૂચન કરે છે, અર્થાત્ કર્તાને અનુસરે છે, કર્મને નહિ, આથી અહીં કર્મ ‘હરિમ્’ અનુક્રમે છે અને એ ઉપર્યુક્ત સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાયું છે. અર્થાં જ કર્તૃવાચ્ય વાક્યોમાં ક્રિયાપદનો સંબંધ કર્તા સાથે હોય છે તેથી એમાં કર્મ અનુક્રમે રહે છે અને એ દ્વિતીયામાં મુકાય છે.

(૨) જે કર્મ કોઈ પ્રકારે કહેવાઈ ગયું હોય તો એ શબ્દને કૃત્વા પ્રાતિપદિકાર્ય જ દર્શાવવાનો હોવાથી પ્રાતિપદિકાર્ય (૫૩૨) સૂત્રના આધારે પ્રથમામાં મુકાશે.

(૩) કર્મનું અભિધાન—કથન ધણું કરીને તિહ્ દ્વારા, કૃત્ દ્વારા, તદ્વિત દ્વારા અને સમાસ દ્વારા એમ ચાર રીતે થાય છે.

તિહ્ દ્વારા અભિધાન :

તિહ્ એટલે ક્રિયાપદને લાગતા બધા પુરુષવાચક પ્રત્યય. કર્મવાચ્ય વાક્યોમાં અર્થાત્ કર્મણિ પ્રયોગમાં તિહ્ દ્વારા કર્મનું અભિધાન થયેલું હોય છે; જેમકે હરિઃ સેવ્યતે । (હરિ સેવાય છે) અહીં હરિઃ કર્મ છે. અને

તિહ્ (તે) દ્વારા એનું અભિધાન થયું છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે છે, કર્તાને નહિ, એટલે કે કર્મનાં પુરુષ અને વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં પુરુષ અને વચન હોય છે તેથી અહીં સેવ્યતે ક્રિયાપદના તિહ્ પ્રત્યયના આધારે હરિઃ કર્મનું અભિધાન થયું ગણાય, આથી એ પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રે પ્રથમા એ નિયમના આધારે પ્રથમામાં મુકાય છે.

કૃત્ દ્વારા અભિધાન :

ધાતુને લગાડવામાં આવતા પ્રત્યયોને કૃત્ પ્રત્યયો કહે છે. આ કૃત્ પ્રત્યયો પણ ફેટલીક વાર કર્મનું અભિધાન કરતા હોય છે; જેમકે લક્ષ્મ્યા (હરિઃ) સેવિતઃ । (લક્ષ્મી વડે હરિ સેવાયેલા છે.) આ વાક્યમાં હરિ કર્મ છે, પરંતુ સેવિત.માંના 'ક્ત' એ કૃત્ પ્રત્યય વડે એનું અભિધાન થયું હોવાથી એ પ્રથમામાં પ્રયોજાયેલ છે, દ્વિતીયામાં નહિ.

તદ્વિત દ્વારા અભિધાન :

ધાતુ સિવાયનાં નામ વિશેષણ અવ્યય આદિને લાગતા પ્રત્યયોને તદ્વિત પ્રત્યયો કહે છે. આ તદ્વિત પ્રત્યયો દ્વારા પણ ફેટલીક વાર કર્મનું અભિધાન થાય છે; જેમકે ક્રીતઃ શત્રુઃ (અશ્વઃ) । (સેા ૩પિયા વડે ખરી-દેલો (અશ્વઃ). અહીં શત્રુ એટલે સોને શતાન્ન ઠન્યતાવશતે (૫-૧-૨૧) મુત્રના આધારે તેન ક્રીતમ્ એ અર્થમાં યત્ એ ક્રીતાર્થક તદ્વિત પ્રત્યય લાગેલો છે. આ યત્ પ્રત્યય દ્વારા 'અશ્વ' જે કર્મ છે તેનું અભિધાન થયું હોવાથી એ પ્રથમામાં મુકાયો છે, દ્વિતીયામાં નહિ.

સમાસ દ્વારા અભિધાન :

ફેટલીક વાર સમાસ દ્વારા પણ કર્મનું અભિધાન થાય છે; જેમકે પ્રાપ્તઃ આનન્દઃ ય સ પ્રાપ્તાનન્દઃ (પુરુષ) । (જેને આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે તેવો પુરુષ.) અહીં પુરુષઃ એ કર્મ છે, પરંતુ આ બહુવ્રીહિ સમાસ દ્વારા કર્મનું અભિધાન થયું હોવાથી એ દ્વિતીયાને બદલે પ્રથમામાં મુકાયો છે.

નિપાત દ્વારા અભિધાન :

નિપાત એટલે અવ્યય. ફેટલીક વાર નિપાત દ્વારા પણ કર્મનું અભિધાન થતું હોય છે; જેમકે 'વિપ્રશ્નઃ અપિ સર્વર્થ સ્વયં છેત્તુમ્ અસાપ્રતમ્ । (વિપ્રશ્ન હોય તો પણ ઉછેરી જાતે કાપી નાખવું ગોઝ્ય નથી.) આ ઉદા-

હરણુમાં વિષવૃક્ષ એ કર્મ છે તેથી દ્વિતીયામાં મુકાયું જોઇતું હતું, પરંતુ અહીં અપિ એ નિપાત (અવ્યય) છે અને એ દ્વારા એ કર્મનું અભિધાન થયું હોવાને કારણે એ પ્રથમામાં મુકાયું છે, દ્વિતીયામાં નહિ.

કેટલાક વિદ્વાનો આ વાક્યમાંના અસાંપ્રતમ્ ને નિપાત તરીકે લઈ એ દ્વારા કર્મનું અભિધાન થયું હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ આ મત ઉચિત જણાતો નથી, કારણ કે અપિ અવ્યયને કારણે જ વિષવૃક્ષ શબ્દની પ્રથમા વિભક્તિ થઈ છે. જો વાક્યમાંથી અપિ શબ્દને ખસેડી લેવામાં આવે તો વિષવૃક્ષની પ્રથમાને બદલે દ્વિતીયા થશે.

૫૨૮. તથાયુક્તં ચાનીપ્સિતમ્ । ૨ । ૪ । ૫૦ ॥

વૃત્તિ : ઈપ્સિતતમવત્ ક્રિયયા યુક્તમ્ અનીપ્સિતમ્ અપિ કારકં કર્મસંજ્ઞં સ્યાત્ । ગ્રામં ગચ્છન્ તૃણં સ્પૃશતિ ઓદનં મુજ્જાનઃ વિપં મુહૂક્તે ॥

વ્યાખ્યા : 'તથા' એટલે ઈપ્સિતતમવત્ । જેમ કર્તાને સૌથી ઘણું પદાર્થ કર્મ બને છે તેમ ક્રિયા સાથે જોડાયેલો અનિચ્છિત (અનીપ્સિત) પદાર્થ પણ કર્મ બને છે; જેમકે ગ્રામં ગચ્છન્ તૃણં સ્પૃશતિ । (ગ્રામમાં જતાં (મનુષ્ય) ધાસને સ્પર્શે છે.) આ ઉદાહરણમાં ગ્રામમાં જનાર વ્યક્તિ માટે ગ્રામ ઘણું છે, પરંતુ અહીં અનાયાસે એને ધાસનો સ્પર્શ થાય છે. આ ધાસનો સ્પર્શ કર્તાને ઘણું નથી, એટલે કે એ ધાસને સ્પર્શ કરે या ન કરે એ એને માટે મહત્વનું નથી; આ ધાસને સ્પર્શવાની બાબતમાં કર્તા ઉદાસીન છે. આમ ધાસ એ 'અપેક્ષ્ય અનીપ્સિત' છે. અહીં ધાસ અનિષ્ટ હોવા છતાં સ્પૃશતિ ક્રિયા સાથે જોડાયેલું હોવાથી આ મૂત્રના આધારે એ કર્મ બને છે, આથી એ દ્વિતીયામાં છે. ઉદાહરણમાંના ગ્રામ શબ્દ 'અકર્મક-ધાતુભિર્યોગે દેશઃ કાલો માવો ગન્તવ્યોઽધ્વા ચ કર્મસંજ્ઞક इति वाच्यम् ।' એ વાર્ત્તિકને આધારે કર્મ બનતાં દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

એવી જ રીતે ઓદનં મુજ્જાનઃ વિપં મુહૂક્તે । (એ ભાત ખાતાં ઝેર ખાય છે.) આ ઉદાહરણમાં ખાનાર વ્યક્તિને ઓદન ઘણું છે, જ્યારે વિપ અનિષ્ટ છે. ભાતની સાથે વિપ પણ બોજનક્રિયા સાથે સંકળાયેલું છે, આથી ભાતની જેમ વિપ પણ કર્મ બને છે, તેથી વિપ શબ્દની પણ દ્વિતીયા થઈ છે.

અહીં વિષ શબ્દ ‘દ્વેષ્ય અનીષ્ઠિત’ છે, કારણ કે વિષભક્ષણ મૃત્યુ લાવે છે. જોકે અહીં નોંધવું ઘટે કે ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાંની વિષ ખાવાની ક્રિયા કરીને ઇચ્છિત ન હોય એટલે કે બળબળથી યા નામરજીથી એ કરવી પડતી હોય તો જ આ ઉદાહરણ ઉપર્યુક્ત સૂત્રને માટે યોગ્ય ગણાશે. જે સ્વેચ્છાએ મૃત્યુની ઇચ્છાથી કોઈ વિષભક્ષણ કરે તો આ સૂત્રના આધારે તે કર્મ નહિ બને, પરંતુ કર્તૃરીષ્ઠિતતમં કર્મ (૧-૪-૪૯) સૂત્રના આધારે એ કર્મ બનશે.

અનીષ્ઠિતતા બે પ્રકાર ‘ઉપેક્ષ્ય’ અને ‘દ્વેષ્ય’ હોવાથી લાભ્યકારે આ સૂત્રનાં બે ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

૫૩૯. અકથિતં ચ । ૧ । ૪ । ૫૧ ॥

વૃત્તિ : (૧) અપાદાનાદિવિશેષૈઃ અવિવક્ષિતં કારકં કર્મસંજ્ઞં સ્યાત્ ।

— (૨) દુહ્ વાચ્ પચ્ દણ્ઙ્ રુધિ પ્રચ્છિ ચિ વ્ર શાસુ જિ મથૂ મુપામ્ । કર્મયુક્ સ્યાત્ અકથિતં તથા સ્યાત્ ની હૃ કૃષ્ વહામ્ ॥ ‘દુહ્વાદીનાં દ્વાદશાનાં તથા નીપ્રમૃતીનાં ચતુર્ણાં કર્મણાં યદ્ યુજ્યતે તદ્ એવ અકથિતં કર્મ’ इति परिगणनं कर्तव्यम् इति-अर्थः ।

(૩) ગાં દોઘિ પયઃ । વર્લિં વાચતે વસુધામ્ । અવિનીતં વિનયં વાચતે । તણ્હુલાન્ ઓદનં પચતિ । ગર્ગાન્ શતં દણ્ડયતિ । વ્રજમ્ અવરુણદ્ધિ ગામ્ । માણવકં પન્થાનં પૃચ્છતિ । વૃક્ષમ્ અવચ્ચિનોતિ ફલાનિ । માણવકં ધર્મં વ્રતે શાસ્તિ વા । શતં જયતિ દેવદત્તમ્ । સુધાં ક્ષીરનિર્ધિં મથ્નાતિ । દેવદત્તં શતં મુષ્ણાતિ । ગ્રામમ્ અજાં નયતિ હરતિ કર્પતિ વહતિ વા ।

(૪) અર્થનિવન્ધ્યા इयं संज्ञा । वर्लिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भापते अभिघत्ते वक्ति इति-आदि ।

(૫) કારકં કિમ્—માણવકસ્ય પિતરં પન્થાનં પૃચ્છતિ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) અકથિત એટલે નહિ કહેવાયેલું, અર્થાત્ અપાદાન આદિ વિશિષ્ટ કારકો વડે કરીને જેને કહેવાની ઇચ્છા ન હોય તોય (અવિવક્ષિત) આપું અવિવક્ષિત કારક અકથિત કારક કહેવાય છે અને એ કર્મ બને છે. બીજી રીતે કહીએ તો સંસ્કૃતમાં કેટલાંક ક્રિયાપદ દ્વિધર્મક છે, અર્થાત્ એઓ બે કર્મ લે છે : આમાં એક મુખ્ય કર્મ, અને બીજું ગોળ કર્મ હોય છે. આ ગોળ કર્મને અકથિત કર્મ કહે છે.

(૨) જે ક્રિયાપદો અકથિત કર્મ લે છે તેવાં દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ નીચે પ્રમાણે છે : દુહ (દોહવું), યાચ્ (માગવું), પચ્ (રાંધવું), દણ્ઢ (સળ કરવી), રઘ્ (રાંધવું), પ્રચ્છ્ (પૂછવું), ચિ (એકઠું કરવું), વ્રૂ (કહેવું), શાસ્ (શાસન કરવું, ઉપદેશ કરવો), જિ (જીતવું), મચ્ (મંથન કરવું, વલોવવું), મુષ્ (ચોરી કરવી)—આ બાર ધાતુ તથા ની (લઈ જવું), હ્ (હરણ કરવું), કૃપ્ (ખેંચવું) અને વહ્ (વહન કરવું) આ ચાર ધાતુ—એમ બે વિભાગ છે. આ ધાતુઓના બે વિભાગ પાડવાનું કારણ એ છે કે કર્મણિ પ્રયોગમાં દુહ યાચ્ આદિ ધાતુઓમાં ગૌણ કર્મની પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે અને ક્રિયાપદ એને અનુસરે છે, જ્યારે ની હ્ કૃપ્ અને વહ્ એ ચાર ધાતુઓમાં મુખ્ય કર્મ પ્રથમામાં મુકાય છે અને ક્રિયાપદ એ મુખ્ય કર્મને અનુસરે છે.

લાખ્યકાર અહીં નોંધે છે કે દુહ યાચ્ વગેરે બાર તેમજ ની વગેરે ચાર—એમ મળીને આ સોળ ધાતુ દ્વિકર્મક છે.

(૩) હવે ક્રમશઃ ઉદાહરણ જોઈએ :

(૧) દુહ—ગાં દોઘિ પયઃ । (એ ગાયમાંથી દૂધ દોહો છે.) આ વાક્યમાં દૂધ એ મુખ્ય કર્મ છે, કારણ કે કર્તાને દોહવાની ક્રિયા દ્વારા ઈષ્પિસતતમ પદાર્થ દૂધ છે. આ દૂધ ગાયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે આથી ગાયનું અપાદાનકારક થવું જોઈએ. આથી ગો શબ્દ પંચમીમાં મુકર્તા ગોઃ પયઃ દોઘિ વાક્ય બનવું જોઈએ, પરંતુ અહીં અપાદાનની વિવક્ષા ન હોવાને કારણે ગાય કર્મ બનેલ છે. વાક્યમાંનો ગાય (ગો) શબ્દ અકથિત (ગૌણ) કર્મ છે તેથી એ કર્મવાચક શબ્દની દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ છે.

(૨) યાચ્ — વલિ યાચ્તે વસુધામ્ । (એ બલિ પાસેથી પૃથ્વીની યાચના કરે છે.) અહીં પૃથ્વી મુખ્ય કર્મ છે, જ્યારે વલિ એ અકથિત અથવા ગૌણ કર્મ છે. વાસ્તવમાં વલિ શબ્દ અપાદાન કારક હોવાથી પાંચમી વિભક્તિમાં મુકાવો જોઈતો હતો, પરંતુ અહીં અપાદાનની વિવક્ષા હોત તો વલેઃ યાચ્તે વસુધામ્ । એવું વાક્ય બનત.

યાચ્ ધાતુનું બીજું ઉદાહરણ— અવિનીતં વિનયં યાચ્તે । (એ અવિનયીને વિનય માટે પ્રાર્થે છે.) અહીં યાચ્ ધાતુ વિનંતિ—પ્રાર્થના—અનુનય—અર્થમાં છે. અહીં અવિનીતં એ મુખ્ય કર્મ છે, જ્યારે વિનયં અકથિત.

યા ગૌણ કર્મ છે. અહીં સંપ્રદાન કારકની અવિવક્ષા છે. જે એમ ન હોત તો અવિનીતં ત્રિનયાય યાચતે । એવું વાક્ય બનત.

(૩) પચ્ - તણ્ડુલન્ ઓદનં પચતિ । (એ ચોખ્ખાથી ભાત રાંધે છે.) અહીં ઓદનં મુખ્ય કર્મ છે. અને તણ્ડુલ દ્વારા ભાત રાંધાતો હોવાથી તણ્ડુલ એ કારણ કારક છે. આ તણ્ડુલૈઃ ઓદનં પચતિ એવું વાક્ય બનવું જોઈએ, પરંતુ અહીં કારણ કારકની અવિવક્ષા હોવાથી તણ્ડુલ શબ્દ કર્મ બનતાં દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

(૪) દણ્ઙ-ગર્ગાન્ શતમ્ દણ્ઙયતિ । (એ ગર્ગ પાસેથી સો રૂપિયા દેડ લે છે.) અહીં શતમ્ એ મુખ્ય કર્મ છે અને ગર્ગ શબ્દ અપાદાનની વિવક્ષા ન હોવાને કારણે અકથિત કર્મ બની દ્વિતીયામાં મુકાયો છે. જે અપાદાનની વિવક્ષા હોત તો ગર્ગેભ્યઃ શતમ્ દણ્ઙયતિ એવો પ્રયોગ થાત.

(૫) રુધ્ - વ્રજમ્ અવરુણદ્વિ ગામ્ । (એ ગાયને વાડામાં રોકે છે- પૂરે છે.) અહીં ગામ્ મુખ્ય કર્મ છે. 'વાડામાં' એ અર્થ લેતાં વ્રજની અધિકરણ સંજ્ઞા થાત, અને વ્રજે અવરુણદ્વિ ગામ્ । એવું વાક્ય બનત, પરંતુ અહીં અધિકરણ કારકની વિવક્ષા ન હોવાથી અકથિત કર્મ રૂપ વ્રજ શબ્દ દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

(૬) પૃચ્છ - માળવકમ્ પન્થાનં પૃચ્છતિ । (એ માળવકને માર્ગ પૂછે છે.) અહીં પન્થાનમ્ એ મુખ્ય કર્મ છે અને માળવકમ્ ગૌણ અકથિત કર્મ છે. અહીં સંપ્રદાનની અવિવક્ષા છે, નહિ તો માળવકાય પન્થાનં પૃચ્છતિ । એવું વાક્ય બનત.

(૭) ચિ - વૃક્ષમ્ અવચિનોતિ ફલાનિ । (એ વૃક્ષમાંથી ફળ એકઠું કરે છે.) અહીં ફલાનિ મુખ્ય કર્મ છે, અને વૃક્ષ ગૌણ કર્મ છે. આ વાક્યમાં અપાદાનકારકની અવિવક્ષા હોવાથી વૃક્ષ કર્મ બન્યું છે, નહિ તો વૃક્ષાત્ અવચિનોતિ ફલાનિ એમ થાત.

(૮-૯) ટ્રુ-શાસ્ - માળવકં ધર્મ વ્રુત્તે શાસ્તિ વા । (એ માળવકને ધર્મ કહે છે કે ઉપદેશે છે.) અહીં ધર્મ મુખ્ય કર્મ છે, જ્યાં માળવક માં સંપ્રદાનની વિવક્ષા ન હોવાથી અકથિત કર્મ બનેલ છે. સંપ્રદાનની વિવક્ષા હોત તો માળવકાય ધર્મ વ્રુત્તે શાસ્તિ વા । એમ બનત.

(૧૦) જિ - જા ગયતિ દેવદત્તમ્ । (એ દેવદત્ત પાસેથી સો રૂપિયા

જીતે છે.) અહીં જ્ઞાતં એ મુખ્ય કર્મ છે અને દેવદત્તં અપાદાન કારકની અવિવક્ષાને કારણે અકથિત કર્મ બનેલ છે, નહિ તો દેવદત્તાત્ જ્ઞાતમ્ જયતિ । એમ વાક્ય બનત.

(૧૧) મથૂ - સુધાં ક્ષીરનિધિં મથ્નાતિ । (એ અમૃત માટે ક્ષીર-સાગરને વલોવે છે.) અહીં ક્ષીરનિધિં મુખ્ય કર્મ છે. અહીં સંપ્રદાન કારકની અવિવક્ષા હોવાથી સુધાં શબ્દ અકથિત કર્મ બનતાં દ્વિતીયામાં મુકાયો છે, નહિ તો સુધાયૈ ક્ષીરનીધિં મથ્નાતિ । એમ વાક્ય થાત.

(૧૨) મુપ્ - દેવદત્તં જ્ઞાતં મુષ્ણાતિ । (એ દેવદત્ત પાસેથી સો રૂપિયા ચોરે છે.) અહીં જ્ઞાતં મુખ્ય કર્મ છે, કારણ કે ચોરવાની મુખ્ય વસ્તુ-ઈ પિસતતમ પદાર્થ-સો રૂપિયા છે. વાસ્તવમાં દેવદત્ત અપાદાન કારક છે-દેવદત્તાત્ જ્ઞાતમ્ મુષ્ણાતિ । એમ વાક્ય બને, પરંતુ અહીં અપાદાનની વિવક્ષા ન હોવાથી દેવદત્ત અકથિત કર્મ બનતાં એ દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

[(૧૩ થી ૧૬) ની, દ્વ, કૃપ્, વહ્ - ગ્રામમ્ અજામ્ નયતિ હરતિ કર્ષતિ વહતિ વા । (એ બકરીને ગાયમાં લઈ જાય છે.) અહીં અજા મુખ્ય કર્મ છે, જ્યારે ગ્રામં વાસ્તવમાં અધિકરણ હોવા છતાં એની અહીં વિવક્ષા ન હોવાથી એ કર્મસંજ્ઞક બનેલ છે, નહિ તો ગ્રામે અજાં નયતિ એમ થાત.

અહીં નોંધવું ધટે કે ઉપર્યુક્ત બધાં જ ઉદાહરણોમાં અપાદાન આદિ કારકની વિવક્ષા ન હોવાને કારણે એ કર્મ બન્યાં છે, પરંતુ જો અપાદાન આદિ કારકની વિવક્ષા હોય તો એ શબ્દો અપાદાનાદિ કારકમાં જ પ્રયોગીત :
* વિવક્ષાતઃ કારકાણિ ભવન્તિ ।

[નોંધ : અહીં વિવક્ષા અને અવિવક્ષાનો પ્રશ્ન તે તે ધાતુના સંસ્કૃત ભાષામાં રૂઢ થયેલા પ્રયોગોને અધીન છે. ગુજરાતીમાં ત્યાં બીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ અવિવક્ષિત કર્મને માટે નથી જ, આથી જ તે તે ભાષાના રૂઢિ-પ્રયોગોની જ પ્રબળતા આ દ્વિર્ભક સં. ધાતુઓના મૂળમાં છે. જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત પ્રયોગો અને ગુજરાતી પ્રયોગોમાં કારક-બેદ આવે ત્યાં ત્યાં મૂળમાં રૂઢિપ્રયોગ જ નિયામક છે એ જ આવા પ્રશ્નોનું તાત્ત્વિક સમાધાન છે.]

(૪) અર્થઃ નિવન્ધં કારણં યસ્યાઃ સા -અર્થનિવન્ધના । અકથિતં ચ એ સૂત્રને આધારે દુહ્ આદિ દ્વિર્ભક ધાતુઓને ગૌણ અકથિત કર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં અર્થનું પ્રાધાન્ય છે, એટલે કે આ સોળ ધાતુઓ

ઉપરાંત એવા જ અર્થવાળા બીજા ધાતુ પણ અકથિત કર્મ લે છે; જેમકે ચાત્ (યાચના કરવી) ના જેવા અર્થવાળા મિષ્ (લિક્ષા માગવી) વગેરે ધાતુ પણ દ્વિકર્મક અને છે. દા. ત., વલિ મિષ્તે વસુધામ્ (એ બલિ પાસે પૃથ્વીની યાચના કરે છે.) અહીં પણ વસુધા એ મુખ્ય કર્મ અને વલિ એ ગૌણ કર્મ-અકથિત કર્મ છે.

એવી જ રીતે વ્રૂ (કહેવું) એ અર્થના માપૂ અમિ+ધા વચ્ચે વગેરે ધાતુ પણ દ્વિકર્મક અને છે; જેમકે માણવકં ધર્મ માપતે અમિધત્તે વક્તિ હત્યાદિ । અહીં માણવકં એટલે માણવકાય । સંપ્રદાનની અવિવક્ષા હોવાથી માણવકં કર્મ અને છે. અહીં મુખ્ય કર્મ ધર્મ તથા અકથિત યા ગૌણ કર્મ માણવકં છે.

(૫) ‘અકથિતં ચ’ સૂત્રની વૃત્તિમાં અપાદાનાદિ કારકં કર્મસંજ્ઞં સ્યાત્-માં જે કારક શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે સકારણ છે. આ બધાં સૂત્રોમાં કારકે (૧-૪-૨૩) એ અધિકાર સૂત્રનો અધિકાર પ્રવર્તે છે, આથી અકથિત કારકની જ કર્મસંજ્ઞા થશે, બીજાની નહિ; જેમકે માણવકસ્ય પિતરં પન્થાનં પૃચ્છતિ । (એ માણવકના પિતાને માર્ગ પૂછે છે.) અહીં પૃચ્છ ધાતુ દ્વિકર્મક હોવાથી માણવક પદ પણ અકથિત કર્મ બનતાં માણવકસ્ય ની જગ્યાએ માણવક થાત, પરંતુ એમ ન બને, કારણ કે માણવકસ્ય એ પછી વિભક્તિ છે અને એનો સંબંધ પિતરં પદ સાથે છે, ક્રિયા સાથે નથી. આમ અહીં ‘માણવક’ કારક ન હોવાથી એ અકથિત કર્મ નહિ બને. (પછી વિભક્તિ સંબંધ-વિભક્તિ છે. એની ગણના કારક વિભક્તિમાં થતી નથી.)

વાર્તિક : (અકર્મકધાતુભિઃ યોગે દેશઃ કાલઃ માવઃ ગન્તવ્યમ્ અધ્વા ચ કર્મસંજ્ઞકઃ દ્વિતિ વાચ્યમ્ । કુર્મ્ન્ સ્વપિતિ । માસમ્ આસ્તે । ગોદોહમ્ આસ્તે । ક્રોશમ્ આસ્તે ॥)

વ્યાખ્યા : આ વાર્તિક છે, જેની રચના કાલ્યાયને કરી છે. પાણિનિ-રચિત ‘અષ્ટાશ્વાસી’નાં સૂત્રોમાં જે કહેવાયું હોય, કહેવાનું રહી ગયું હોય કે બગાડર ન કહેવાયું હોય તેની પ્રતિ વાર્તિકો દ્વારા કાલ્યાયને કરી છે. (ઉક્તાનુકરુનમ્ય ચિન્તાયારિ તુ વાર્તિકમ્ ।)

અકર્મક ધાતુઓના સાથે સંબંધ ધરાવનાર દેશવાચક કાલવાચક ભાવક્રિયાવાચક અને જ્વાના માર્ગવાચક શબ્દ કર્મ બને છે. પ્રત્યુત

વાર્તિક 'અકથિતં ચ' સૂત્રના અનુસંધાનમાં હોવાથી અધિકરણ કારકની વિવક્ષા ન હોય તો અકર્મક ધાતુની સાથે પ્રયોજ્યેલા દેશ કાલ આદિ દર્શાવતા શબ્દ કર્મ બને છે. એવો અર્થ સમજવાનો છે.

હવે ક્રમશઃ ઉદાહરણો જોઈએ :

(૧) દેશવાચક-કુસ્ત્ર સ્વપિતિ (એ કુરુ દેશમાં શયન કરે છે.) અહીં કુરુ એ દેશવાચક શબ્દ છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે સપ્તમ્યધિકરણે (૨-૩-૩૬) સૂત્રના આધારે કુરુ શબ્દની સપ્તમી વિલક્ષિત કુરુપુ થાત, પરંતુ સ્વપ્ એ અકર્મક ધાતુ છે તેથી એની સાથે જોડાયેલો કુરુ શબ્દ અહીં અધિકરણ કારકની વિવક્ષા ન હોવાથી આ વાર્તિકના આધારે કર્મ બની દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

(૨) કાલવાચક-માસમ્ આસ્તે । (એ એક માસ રહે છે.) અહીં માસમ્ શબ્દ કાલવાચક છે. સામાન્ય રીતે માસ શબ્દની અધિકરણ સંજ્ઞા થવાથી માસે આસ્તે । એવું થાત, પરંતુ આસ્ ધાતુ અકર્મક હોવાથી એની સાથે પ્રયોજ્યેલો કાલવાચક શબ્દ માસ અહીં અધિકરણ કારક અવિવક્ષિત હોવાથી કર્મ બન્યો છે.

(૩) ભાવવાચક-અર્થાત્ ક્રિયાવાચક-ગોદોહમ્ આસ્તે (એ ગાય દોહાય ત્યાંસુધી ખેસે છે) ગોદોહ એટલે ગાયને દોહવાની ક્રિયા. એ આસ્તે એવા અકર્મક ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ હોવાથી કર્મ બનેલ છે.

(૪) જવાના માર્ગ (અંતર)વાચક-ક્રોશમ્ આસ્તે । (એ એક ગાઉ સુધી જઈને ખેસે છે.) અહીં ક્રોશ એ માર્ગ અર્થાત્ અંતર દર્શાવે છે. આસ્ ધાતુ અકર્મક હોવાથી ક્રોશ શબ્દ કર્મ બન્યો છે અને દ્વિતીયા વિલક્ષિતમાં મુકાયો છે.

૫૪૦. ગતિવુદ્ધિપ્રત્યવસાનાર્થશબ્દકર્મકર્મકાણામણિ કર્તા સ જૌ ।

૧ । ૪ । ૫૨ ॥

વૃત્તિ : (૧) ગત્યાદ્યર્થાનાં શબ્દકર્મણામ્ અકર્મકાણાં ચ અણૌ યઃ કર્તા સ જૌ કર્મ સ્યાત્ ।

જન્મન્ અગમયત્ સ્વર્ગં વેદાર્થં સ્વાન્ અવેદયત્ ।

આશયત્ ચ અમૃતં દેવાન્ વેદમ્ અધ્યાપયત્ વિવિમ્ ।

આસયત્ સલિલે પૃથ્વીં યઃ સ મે શ્રીહરિઃ ગતિઃ ॥

(૨) ગત્યાદિ કિમ્—પાચયતિ ઓદનં દેવદત્તેન । અપ્યન્તાનાં કિમ્—ગમયતિ દેવદત્તઃ યજ્ઞદત્તમ્, તમ્ અપરઃ પ્રયુજ્યન્તે—ગમયતિ દેવદત્તેન યજ્ઞદત્તં વિષ્ણુમિત્રઃ ।

(૩) યેષાં દેશકાલાદિભિન્નં કર્મ ન સંભવતિ તે અત્ર અકર્મ-કાઃ, ન તુ અવશિતકર્માણઃ અપિ । ‘તેન માસમ્ આસયતિ દેવદત્તમ્’ इति—આદૌ કર્મત્વં ભવતિ, ‘દેવદત્તેન પાચયતિ’ इति—આદૌ તુ ન ॥

વ્યાખ્યા : (૧) ગત્યર્થક (ગમ્ વા ઇ વગેરે ગતિ દર્શાવતા ધાતુઓ), બુદ્ધ્યર્થક (જ્ઞા વિદ્ બુધ્ વગેરે ‘જ્ઞણ્ણુ’ અર્થ દર્શાવતા ધાતુઓ), પ્રત્યવસાનાર્થક (મુજ્ મજ્ઞ અદ્ વગેરે ‘ભોજન’ યા ભક્ષણ અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ), શબ્દ કર્મ (જેઓતું કર્મ કોઈ શબ્દ હોય, જેમકે પઠ્) અને અકર્મક (સ્વા આહ્ વગેરે) ધાતુઓનો મૂળ પ્રયોગ(અણિ)માં જે કર્તા હોય તે પ્રેરક(ણિ)માં કર્મ અને છે.

‘ણિ’ એટલે પ્રેરક અવસ્થા અથવા પ્રેરણાર્થક પ્રત્યય, ‘અણિ’ એટલે મૂળ પ્રયોગાવસ્થા. જેને ણિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેને ‘અપ્યન્તાવસ્થા’ કહે છે, જેને ણિ પ્રત્યય લાગ્યો ન હોય તે મૂળ અવસ્થાને ‘અપ્યન્તાવસ્થા’ કહે છે.

સામાન્ય રીતે મૂળ પ્રયોગ ‘અપ્યન્તાવસ્થા’નો કર્તા પ્રેરકમાં કરણ કારક બની તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાતો હોય છે (જુઓ કર્તૃકરણચોતૃતીયા । ૨-૩-૧૮), પરંતુ આ સૂત્રને આધારે અહીં દર્શાવેલા અર્થવાળા ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે મૂળ અવસ્થાનો કર્તા પ્રેરકમાં તૃતીયાને બદલે દ્વિતીયામાં મુકાય છે.

આ નિયમના ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક આપ્યો છે, જેમાં આ પાંચેય પ્રકારના ધાતુઓનો કુશળતાપૂર્વક સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

શત્રૂનગમયત્ ... શ્રીહરિર્મિતિઃ ।

અર્થાત્ જેમણે શત્રુઓને સ્વર્ગમાં પહોંચાડ્યા, પોતાના ભક્તોને વેદનો અર્થ સમજાવ્યો, દેવોને અમૃતતું પાન કરાવ્યું, બ્રહ્માને વેદ ભણાવ્યો અને પૃથ્વીને પાણીમાં રાખી તે શ્રી હરિ મારી ગતિ છે.

(૧) ગત્યર્થક—(શ્રીહરિઃ) શત્રૂન્ સ્વર્ગમ્ અગમયત્ । (શ્રી હરિએ શત્રુઓને સ્વર્ગમાં પહોંચાડ્યા.) આ પ્રેરક પ્રયોગ છે. મૂળ પ્રયોગમાં

જાત્રવઃ સ્વર્ગમ્ અગચ્છન્ । (શત્રુઓ સ્વર્ગમાં ગયા.) એવું વાક્ય છે. અહીં ગત્યર્થક 'ગમ્' ધાતુ પ્રયોજ્યો છે, આથી જાત્રવઃ એ મૂળ પ્રયોગાવસ્થાનો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ (શત્રૂન્) બન્યો છે. શ્રીહરિઃ એ પ્રેરક કર્તા છે અને પ્રથમામાં મુકાયો છે.

(૨) બુદ્ધ્યર્થક—(શ્રીહરિઃ) સ્વાન્ વેદાર્થમ્ અવેદયત્ । (શ્રી હરિએ પોતાના માણસોને વેદનો અર્થ જણાવ્યો, સમજાવ્યો.) મૂળ પ્રયોગ સ્વે વેદાર્થમ્ અવિદુઃ (પોતાના માણસો વેદનો અર્થ જાણતા હતા.) છે. અહીં બુદ્ધ્યર્થક (જ્ઞાનાર્થક) વિદ્ ધાતુ છે. મૂળ પ્રયોગનો કર્તા સ્વે છે, જે પ્રેરકમાં કર્મ (સ્વાન્) બને છે. અહીં પણ શ્રીહરિઃ પ્રેરક કર્તા છે.

(૩) પ્રત્યવસાનાર્થક (લક્ષણાર્થક)—(શ્રીહરિઃ) દેવાન્ અમૃતં આશયત્ । (શ્રીહરિએ દેવોને અમૃત પિવડાવ્યું.) મૂળ પ્રયોગ દેવાઃ અમૃતમ્ આશન્ (દેવોએ અમૃત પીધું.) હતો. અહીં અશ્ (ખાવું) લક્ષણાર્થક ધાતુ છે, આથી મૂળ કર્તા દેવાઃ પ્રેરકમાં કર્મ (દેવાન્) બન્યો છે.

(૪) શબ્દકર્મ—(શ્રીહરિઃ) વિધિં વેદમ્ અધ્યાપયત્ । (શ્રીહરિએ બ્રહ્માને વેદ જણાવ્યો.) અહીં મૂળ પ્રયોગાવસ્થામાં વિધિઃ વેદમ્ અધ્યૈત (બ્રહ્મા વેદ જણાવ્યો.) એમ હતું. અહીં 'અધ્યૈત' એ શબ્દકર્મ ધાતુ છે અને કર્તા વિધિઃ છે, આથી પ્રેરકમાં એ કર્મ (વિધિમ્) બને છે.

(૫) અકર્મક—(શ્રીહરિઃ) પૃથ્વીં સલિલે આસયત્ । (શ્રી હરિએ પૃથ્વીને જળમાં રાખી) મૂળ પ્રયોગ પૃથ્વી સલિલે આસ્ત । (પૃથ્વી જળમાં એડી હતી.) અહીં આસ્ અકર્મક ધાતુ છે, આથી મૂળ પ્રયોગનો કર્તા પૃથ્વી પ્રેરકમાં કર્મ (પૃથ્વીમ્) બને છે,

(૨) ગત્યાદિ કિમ્ ।

ગત્યર્થક વગેરે (પાંચ) અર્થવાળા ધાતુઓને આ નિયમ લાગુ પડે છે એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે ગત્યર્થક વગેરે ધાતુઓમાં જ મૂળ અવસ્થા- (અણિ)નો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ બને છે, અન્ય અર્થવાળા ધાતુઓમાં મૂળ પ્રયોગનો કર્તા પ્રેરકમાં કરણ કારક બને છે, અને તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે—દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિ । (દેવદત્ત ભાત રાધે છે) અહીં પચ્ ધાતુનો સમાવેશ ગત્યર્થક આદિમાં સમાવેશ થતો નથી તેથી આ વાક્યનું પ્રેરક કરવામાં આવે તો મૂળ કર્તા દેવદત્ત 'કર્મ' ન બનતાં 'કરણ' બનેશે; જેમકે દેવદત્તેન ઓદનં પાચયતિ । (દેવદત્ત પાસે ભાત રાધાવે છે).

અણ્યન્તાનાં કિમ્ । મૂળમાં 'અણિકર્તા' અર્થાત્ 'મૂળ અવસ્થાનો કર્તા' 'કહેવાનું' પ્રયોજન એ છે કે મૂળ અવસ્થા (ગચ્છતિ)નું પ્રેરક (ગમયતિ) કરવામાં આવે ત્યારે જ એ મૂળ કર્તા કર્મ અને છે, પરંતુ જો પ્રેરક અવસ્થાનું પણ પ્રેરક કરવામાં આવે તો એ પ્રેરક કર્તા બીજા પ્રેરકમાં 'કર્મ' નહિ અને, પરંતુ સામાન્ય નિયમને આધારે કરણ બનશે, અને તૃતીયા વિભક્તિમાં ગમયતિ પ્રયોજશે; જેમકે દેવદત્તઃ યજ્ઞદત્તમ્ । (દેવદત્ત યજ્ઞદત્તને મોકલે છે, જવાની પ્રેરણા કરે છે.) આ પ્રેરક પ્રયોગ છે. અહીં જનાર યજ્ઞદત્ત મૂળ કર્તા (અણિકર્તા) છે તેથી પ્રેરક અવસ્થામાં એ કર્મ બની દ્વિતીયામાં મુકાયો છે. દેવદત્ત પ્રેરક કર્તા હોવાથી પ્રથમા વિભક્તિમાં છે. હવે જો યજ્ઞદત્તને મોકલવાની પ્રેરણા દેવદત્તને કાઠ બીજાએ (ધારે કે, વિષ્ણુમિત્રે) આપી હોય તો ગમયતિ દેવદત્તેન યજ્ઞદત્તં વિષ્ણુમિત્રઃ । (વિષ્ણુમિત્ર દેવદત્ત દ્વારા યજ્ઞદત્તને મોકલાવે છે) એમ વાક્ય બનશે. અહીં દેવદત્ત પ્રેરક અવસ્થા(ણિ)નો કર્તા છે, આથી એ ગત્યર્થક ક્રિયા (ગમયતિ) હોવા છતાં કર્મ બનતો નથી, પરંતુ કરણ કારક બની તૃતીયા વિભક્તિમાં પ્રયોજાયો છે.

(૩) મૂળમાં જે 'અકર્મક' શબ્દ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે. જેમનું દેશ કાલ ભાવ અને ગત્ય-માર્ગવાચક કર્મ સિવાય (જ્યેષ્ઠો વાર્તિક) અન્ય કર્મ સંભવિત જ ન હોય તેવાં ક્રિયાપદોને અહીં 'અકર્મક' ક્રિયાપદ માનવામાં આવ્યાં છે. જેઓનાં કર્મની વિવક્ષા ન હોય અર્થાત્ જેમને કર્મ શબ્દોપાત્ત ન હોય, પણ સંભવતાં હોય તેવાં ક્રિયાપદોને, અકર્મક ન કહેવાય. ઉદાહરણ તરીકે, દેવદત્તઃ માસમ્ આસ્તે । (દેવદત્ત એક મહિને રહે છે. અહીં 'આસ્તે' ક્રિયાપદ અકર્મક છે, 'માસ' એ કાલવાચક કર્મ છે, આથી આ વાક્યનું પ્રેરક કરવું હોય તો આ મૂળને આધારે મૂળ પ્રયોગ(અણિ)નો કર્તા 'દેવદત્ત' કર્મ બનશે અને દ્વિતીયામાં મુકાશે—માસમ્ આસયતિ દેવદત્તમ્ ।

જેવી જ રીતે દેવદત્તઃ પચતિ । (દેવદત્ત રમિ છે.) આ વાક્યમાં પચતિ એ સકર્મક ક્રિયાપદ છે; ભલે વાક્યમાં કર્મ પ્રયોજાયું નથી, શબ્દોપાત્ત નથી, અર્થાત્ કર્મની અહીં વિવક્ષા નથી. છતાં કર્મ સમગ્રી રીતે છે. અધ્યાત્મ છે, આથી એનું પ્રેરક કરતાં દેવદત્ત કે જે મૂળ કર્તા (અણિકર્તા) છે તે કર્મ નહિ અને, પરંતુ કારક બની તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાશે : દેવદત્તેન પાચયતિ ।

વાર્તિક : [(૧) નીવહ્યોઃ ન । નાયયતિ વાહયતિ વા ભારં મૃત્યેન]

(૨) નિયન્તુર્કર્તૃકસ્ય વહેઃ અનિષેધઃ । વાહયતિ રથં વાહાન્ સૂતઃ ।

(૩) આદિસ્વાદ્યોઃ ન । આદયતિ સ્વાદયતિ વા અન્નં વદુનાં ।

(૪) મક્ષેઃ અર્હિસાર્થસ્ય ન । મક્ષયતિ અન્નં વદુના । અર્હિસાર્થસ્ય કિમ્—મક્ષયતિ બલીવર્દાન્ સસ્યમ્ ।

(૫) જલ્પયતિ પ્રમૃતીનામ્ ઉપસંખ્યાનમ્ । જલ્પયતિ ભાષયતિ વા ધર્મપુત્રં દેવદત્તઃ ।

(૬) દૃશેઃ ચ । દર્શયતિ હરિં મક્તાન્ । સૂત્રે જ્ઞાનસામાન્યાર્થાનામ્ एव ग्रहणम्, ન તુ તદ્વિશેષાર્થાનામ્ इति अनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इति—आदीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन ।

(૭) શબ્દાયતેઃ ન । શબ્દાયયતિ દેવદત્તેન । ધાત્વર્થસંગૃહીત-કર્મત્વેન અકર્મકત્વાત્ પ્રાપ્તિઃ ॥

વ્યાખ્યા : આગળના સૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે ગતિ આદિ અર્થ દર્શાવતા ધાતુઓમાં મૂળ પ્રયોગ(અણિ)નો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ અને છે, પરંતુ આ નિયમના કેટલાક અપવાદ છે, વળી આ અપવાદોના પણ પ્રત્યપવાદ છે, આ વાર્તિકોમાં એ અપવાદ પ્રત્યપવાદોનું નિરૂપણ છે.

(૧) 'ની' (લઈ જવું) અને 'વહ' (વહન કરવું) આ બે ધાતુઓને સૂત્રનો નિયમ લાગુ પડતો નથી. ની અને વહ એ ગત્યર્થક ધાતુઓ છે, આથી સૂત્ર પ્રમાણે એઓનો મૂળ પ્રયોગ(અણિ)નો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ બનવો જોઈએ, પરંતુ એમ ન થતાં કરણ બને છે અને તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે નાયયતિ વાહયતિ વા ભારં મૃત્યેન । (નોકર દ્વારા ભાર વહન કરાવે છે.) અહીં મૂળ પ્રયોગાવસ્થામાં મૃત્યઃ ભારં નયતિ વહતિ વા—માં 'મૃત્યઃ' ક્તા છે, જે પ્રેરકમાં તૃતીયામાં મુકાયો છે,

(૨) જે 'વહ' ધાતુનો (પ્રેરક) કર્તા નિયંતા (પશુપ્રેરક સારથિ) હોય તો એને પૂર્વના વાર્તિક(નીવહ્યોર્ને)માં પ્રેરકમાં કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે જાણ પડતો નથી, અર્થાત્ સારથિ ક્તા હોય તેવા વહ ધાતુમાં મૂળ અવસ્થાનો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ બને છે. આમ આ વાર્તિક આગળના વાર્તિકનો અપવાદ છે. ઉદાહરણ તરીકે વાહયતિ રથં વાહાન્ સૂતઃ

(સારથિ અશ્વો દ્વારા રથ ખેંચાવે છે.) અહીં મૂળ પ્રયોગ(અણિ)માં વાહા: રથં વહન્તિ । (ધોડા રથ ખેંચે છે.) એમ છે. અહીં વાહા:, જે મૂળ પ્રયોગમાં કર્તા છે તે ‘પ્રેરકમાં કર્મ’ બન્યા છે, કારણ કે પ્રેરક કર્તા ‘સૂત:’ (સારથિ) છે,

(૩) સૂત્રમાં ભક્ષણાર્થક (પ્રત્યવસાન) ધાતુઓનો મૂળ અવસ્થાનો પ્રયોગ કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ અને એવું વિધાન છે. આ વાર્ત્તિક એનો અપવાદ છે. અદ્ (ખાવું) અને છાદ્ (ખાવું) બંને ભક્ષણાર્થક ધાતુઓ છે, એમ છતાં એમનો મૂળ પ્રયોગનો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ બનતો નથી, પરંતુ કરણ બને છે; જેમકે આદયતિ છાદયતિ વા અન્નં વદુના । (બુદ્ધને અન્ન ખવડાવે છે.) અહીં મૂળ પ્રયોગાવસ્થા વદુ: અન્નં અત્તિ છાદતિ વામાં વદુ: કર્તા છે, પ્રેરકમાં એ દ્વિતીયાને બદલે તૃતીયામાં મુકાયો છે.

(૪) મક્ષ્ (ભક્ષણ કરવું) ધાતુમાં પણ, જે એ હિંસા (પીડા યા હાનિ)નો અર્થ સૂચવતો ન હોય તો, મૂળ અવસ્થાનો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ બનતો નથી, તૃતીયા લે છે; જેમકે મક્ષયતિ અન્ન વદુના । (બુદ્ધને અન્ન ખવડાવે છે.) અહીં મૂળ પ્રયોગ-વદુ: અન્ન મક્ષયતિમાં વદુ: કર્તા છે, જે પ્રેરકમાં આ વાર્ત્તિકના આધારે કર્મ ન બનતાં તૃતીયામાં મુકાયો છે.

અહિંસાર્થસ્ય કિમ્-વાર્ત્તિકમાં હિંસા(પીડા, હાનિ)નો અર્થ ન સૂચવાતો હોય તો, એમ શા માટે કહ્યું? કારણ કે જે હિંસાનો અર્થ સૂચવાતો હોય તો વાર્ત્તિકનો નિષેધ લાગુ પડશે નહિ અને ‘ગતિબુદ્ધિ...’ સૂત્રને આધારે મૂળ અવસ્થાનો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ બનશે; જેમકે મક્ષયતિ વલીવર્દાન્ સસ્યમ્ । (બળદોને ખેતરનું ધાન્ય ખવડાવી દે છે.) અહીં બીજાના ખેતરમાં ઊગેલું અનાજ બળદોને ખવડાવવામાં હિંસાનો ભાવ રહેલો હોવાથી મૂળ પ્રયોગ-વલીવર્દા: સસ્યં મક્ષયન્તિ-નો કર્તા ‘વલીવર્દા:’ પ્રેરકમાં કર્મ બન્યો છે.

(૫) આ વાર્ત્તિક ‘ગતિબુદ્ધિ...’ સૂત્રની પૂર્તિ કરે છે. ગત્યર્થક આદિ ધાતુઓ ઉપરાંત જલ્પ્ માપ્ (કહેવું) વગેરે ધાતુઓમાં પણ મૂળ પ્રયોગાવસ્થાનો કર્તા (અણિકર્તા) પ્રેરકમાં કર્મ બને છે; જેમકે દેવદત્ત: પુત્ર ધર્મ જલ્પયતિ માપયતિ વા । (દેવદત્ત પુત્ર પાસે ધર્મ કહેવડાવે છે.) મૂળ પ્રયોગ અવસ્થા-પુત્ર. ધર્મ જલ્પયતિ માપયતિ વા ।-માં પુત્ર કર્તા છે. પ્રેરકમાં એ આ વાર્ત્તિકને આધારે કર્મ બને છે, દ્વિતીયા લે છે.

(૬) પૂર્વના વાર્ત્તિકની જેમ, આ વાર્ત્તિક પણ ‘ગતિબુદ્ધિ...’

સૂત્રની પૂર્તિ કરે છે. ગત્યર્થક વગેરે ધાતુઓ ઉપરાંત દૃઙ્ (જેવું) ધાતુમાં પણ મૂળ પ્રયોગનો કર્તા (અણિકર્તા) પ્રેરકમાં કર્મ અને છે; જેમકે-
 દર્શયતિ હરિં મક્તાન્ । (લક્ષ્મીને હરિનું દર્શન કરાવે છે.) અહીં મૂળ
 (અણ્યન્ત) અવસ્થામાં મક્તાઃ હરિં પશ્યન્તિ । (લક્ષ્મી હરિનાં દર્શન કરે છે.)
 એવું વાક્ય છે, પ્રેરક અવસ્થામાં એનો મૂળ કર્તા (મક્તાઃ) આ વાર્તિક
 પ્રમાણે કર્મ (મક્તાન્) અને છે.

‘ગતિબુદ્ધિ...’ સૂત્રમાં બુદ્ધિ-અર્થક અર્થાત્ જ્ઞાનાર્થક ધાતુઓ માટે નિયમ કર્યો છે. દૃઙ્ (જેવું) એ પણ જ્ઞાનનો જ એક વિશેષ પ્રકાર છે, કારણ કે દર્શન એટલે નેત્રાંદ્રિય દ્વારા ઉદ્ભવતું જ્ઞાન; આથી દૃઙ્નો સમાવેશ બુદ્ધ્યર્થક ધાતુઓમાં કરી શકાયો હોત અને એમ થતાં આ વાર્તિક નિર્ર્થક બનત, પરંતુ આ વાર્તિક દ્વારા સ્થાપન (સૂચન) થાય છે કે ‘બુદ્ધિ’ દ્વારા જ્ઞાનનો સામાન્ય અર્થ ‘જાણવું’ લેવાનો છે, ‘જેવું’ ‘સાંભળવું’ ‘સૂંધવું’ ‘સ્પર્શ કરવો’ ‘ચાંદ કરવું’ આદિ જ્ઞાનના વિશેષ અર્થો લેવાના નથી. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તઃ સ્મરતિ જિઘ્રતિ વા । (દેવ-દત્ત સ્મરે છે, સૂંધે છે.) વાક્યનું જે પ્રેરક બનાવવામાં આવે તો ‘દેવદત્તઃ’ એ મૂળ પ્રયોગનો (અણ) કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ ન બનતાં કરણ બનશે, તૃતીયામાં મુકાશે-દેવદત્તેન સ્મરયતિ ઘ્રાપયતિ વા ।

આમ આ વાર્તિક ‘સ્થાપક’ વાર્તિક છે. સ્થાપકનાં ચાર ફળ માનવામાં આવ્યાં છે : સ્થાપકસ્ય ચત્વારિ ફલानि-આદૌ વ્યર્થમ્, પશ્ચાદ્ વાક્યાર્થક્લ્પના, ફલમન્યત્ર, સ્વાંશે ચારિતાર્થમ્ ।

(૭) ‘ગતિબુદ્ધિ...’ સૂત્રમાં ‘અકર્મક’ ધાતુઓમાં મૂળ અવસ્થા- (અણિ)નો કર્તા પ્રેરકમાં કર્મ અને છે એવું વિધાન છે. આ વાર્તિક એનો અપવાદ છે. શબ્દાય (અવાજ કરવો) એ અકર્મક ધાતુ છે, કારણ કે ‘શબ્દ’ (અવાજ) એ કર્મ ધાતુના અર્થમાં જ સમાર્થ જાય છે અને અન્ય કોઈ કર્મ પણ સંભવતું નથી, આથી એનો ‘અણ-કર્તા’ પ્રેરકમાં કર્મ બનવો જોઈએ, એમ ન બનતાં આ વાર્તિકના આધારે (કરણ બની) એ તૃતીયા લે છે; જેમકે-શબ્દાયતિ દેવદત્તેન । (દેવદત્ત દ્વારા અવાજ કરાવે છે.) અહીં મૂળ પ્રયોગ-દેવદત્તઃ શબ્દાયતિ । માં ‘દેવદત્ત’ કર્તા છે, જે પ્રેરકમાં તૃતીયામાં મુકાયો છે.

કેટલાક ‘શબ્દાય’ ધાતુનો સમાવેશ ‘શબ્દકર્મ’ ધાતુઓમાં કરે છે.

પરંતુ એ યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘શબ્દ’ શબ્દાન્ ધાતુનો અંતર્ગત ભાગ છે, તેને એ ધાતુનું કર્મ ગણી શકાય નહિ. (કર્મ ધાતુથી બાહ્ય જ હોવું જોઈએ.)

૫૪૧. હ્રકોરન્યતરસ્યામ્ । ૧ । ૯ । ૫૩ ॥

વૃત્તિ : હ્રકોઃ અળૌ યઃ કર્તા સ ણૌ વા કર્મસંજ્ઞઃ સ્યાત્ । હાર-
યતિ કારયતિ વા મૃત્યં મૃત્યેન વા કટમ્ ॥

વ્યાખ્યા : હ (હરણ કરવું, લઈ જવું) અને ક (કરવું) ધાતુનો મૂળ પ્રયોગનો કર્તા (અણિકર્તા) પ્રેરકમાં વિકલ્પે કર્મ અથવા હરણ અને છે, એટલે કે દ્વિતીયા અથવા તૃતીયામાં મુકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે—
હારયતિ કટં મૃત્યં મૃત્યેન વા । (નોકર દ્વારા સાદડી લઈ જાય છે.) અહીં મૂળ પ્રયોગ—હરતિ કટં મૃત્યઃ । (નોકર સાદડી લઈ જાય છે.)—માં ‘મૃત્યઃ’ કર્તા છે, હ એ ગત્યર્થક ધાતુ છે, આથી ગતિવુદ્ધિ...સૂત્રના આધારે એ (મૃત્યઃ) પ્રેરકમાં કર્મ બની દ્વિતીયામાં મુકાવો જોઈએ. આ સૂત્રને આધારે એ વિકલ્પે કરણ પણ બને છે અને તૃતીયા લે છે. એવી જ રીતે કારયતિ કટં મૃત્યં મૃત્યેન વા । (નોકર દ્વારા સાદડી બનાવડાવે છે). મૂળ પ્રયોગનું વાક્ય ‘મૃત્યઃ કટં કરોતિ’ છે. અહીં ક ધાતુ સકર્મક છે. ગત્યર્થક વગેરે ધાતુઓમાં એનો સમાવેશ થતો નથી તેથી એનો મૂળ પ્રયોગ(અણિ)નો કર્તા પ્રેરકમાં કરણ બનવો જોઈએ. આમ એને તૃતીયા પ્રાપ્ત હતી. આ સૂત્રને લીધે એ વિકલ્પે કર્મ બનતો હોવાથી એને વધારાની દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વાર્ત્તિક : અભિવાદિદૃશોઃ આત્મનેપદે વા इति वाच्यम् । અભિ-
વાદયતે દર્શયતે દેવં ભક્તં ભક્તેન વા ।

વ્યાખ્યા : અભિ + વદ્ (પ્રણામ કરવા) અને દૃશ્ (જોવું) ધાતુઓ આત્મનેપદમાં પ્રયોજાય ત્યારે એઓનો ‘અણિકર્તા’ (મૂળ અવસ્થાનો કર્તા) પ્રેરકમાં વિકલ્પે કર્મ અથવા કરણ કારક બને છે.

ઉદાહરણ તરીકે—અભિવાદયતે દેવ ભક્તં ભક્તેન વા । (ભક્ત દ્વારા નમસ્કાર કરાવડાવે છે) મૂળ પ્રયોગમાં—ભક્તઃ દેવ અભિવદતિ । (ભક્ત દેવને નમસ્કાર કરે છે. અહીં અભિ-વદ્ ધાતુનો સમાવેશ ગત્યર્થક વગેરે ધાતુઓમાં થતો ન હોવાથી એના અણિકર્તાને પ્રેરકમાં તૃતીયા (કરણ)

પ્રાપ્ત હતી. અહીં વધારાની વિકલ્પે દ્વિતીયા (કર્મ) આ વાર્તિક દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

એવી જ રીતે દર્શયતિ દેવં મક્તં મક્તેન વા । (લક્ષ્મીને હરિનાં દર્શન કરાવે છે.) મૂળ પ્રયોગમાં - મક્તઃ દેવં પશ્યતિ । (લક્ષ્મી હરિનાં દર્શન કરે છે.) અહીં 'દર્શશ્ચ' એ વાર્તિકને આધારે દૃશ્તો અગિકર્તા પ્રેરકમાં કર્મ અને છે, આ વાર્તિક અનુસાર એ વિકલ્પે કરણ પણ અને છે. આમ એને દ્વિતીયા ઉપરાંત વિકલ્પે તૃતીયાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૫૪૨. અધિશીઙ્ઘ્યાસાં કર્મ ૧ । ૪ । ૪૬ ॥

વૃત્તિ : અધિપૂર્વાણામ્ ઇષામ્ આધારઃ કર્મ સ્યાત્ । અધિશેતે અધિતિષ્ઠતિ અધ્યાસ્તે વા વૈકુઠં હરિઃ ॥

વ્યાખ્યા : અધિ + શી (શયન કરવું), અધિ + સ્થા (જીભા રહેવું) અને અધિ + આસ્ (એસવું) ધાતુઓનો આધાર કર્મ અને છે. આ સૂત્રમાં આધારોડધિકરણમ્ (૧-૪-૪૫) એ સૂત્રમાંથી 'આધાર' પદની અનુવૃત્તિ કરવામાં આવી છે.

જી સ્થા અને આસ્ આ ત્રણેય ધાતુ અકર્મક છે, પરંતુ એઓની આગળ અધિ ઉપસર્ગ હોય ત્યારે એઓનો આધારવાચક શબ્દ કર્મ અને છે; જેમકે હરિઃ વૈકુઠ અધિશેતે અધિતિષ્ઠતિ અધ્યાસ્તે વા । (હરિ વૈકુઠમાં શયન કરે છે, નિવાસ કરે છે, એસે છે.) અહીં 'વૈકુઠ' આધાર છે તે કર્મ અને તો દ્વિતીયામાં મુકાયો છે. 'અધિ' ઉપસર્ગ ન હોત તો આધારોડધિકરણમ્ એ સૂત્ર પ્રમાણે એ અધિકરણ બની સપ્તમીમાં મુકાત; જેમકે હરિઃ વૈકુઠે શેતે તિષ્ઠતિ આસ્તે વા ।

૫૪૩. અભિનિવિશશ્ચ ૧ । ૪ । ૪૭ ॥

વૃત્તિ : (૧) અભિની-ઈતિ-પતત્સંવાતપૂર્વસ્ય વિશતેઃ આધારઃ કર્મ સ્યાત્ । અભિનિવિશતે સન્માર્ગમ્ ।

(૨) 'પરિક્રયણે સંપ્રદાનમન્યતરસ્યામ્' (૧-૪-૪૪) ઇતિ સૂત્રાત્ ઇહ મળ્લકપ્લુત્યા અન્યતરસ્યાં ગ્રહણમ્ અનુવર્ત્ય વ્યવસ્થિત-વિમાપાશ્રયણાત્ ક્વચિત્ ન । પાપઃ અભિનિવેશઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) અભિ + નિ + વિઙ્ (આગ્રહ રાખવો, અનુસરણ કરવું) ધાતુનો આધાર કર્મ અને છે; જેમકે અભિનિવિશતે સન્માર્ગમ્ । (સન્માર્ગમાં

આગ્રહ રાખે છે. અહીં 'સન્માર્ગ' આધાર છે, જે આ સૂત્ર પ્રમાણે કર્મ બનતાં દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

આ સૂત્રમાં આધારોડધિકરણમ્ (૧-૪-૪૫)માંથી 'આધાર'ની અને 'અધિગીઙ્ઠાસા કર્મ' (૧-૪-૪૬)માંથી 'કર્મ'ની અનુવૃત્તિ થઈ છે.

અહીં નોંધવું ધટે કે પાછીના અમિ અને નિ એ બંને ઉપસર્ગયુક્ત વિજ્ઞાતાતુને જ આ નિયમ લાગુ પડે છે. આ બેમાંથી એક ઉપસર્ગ ન હોય તો આધાર કર્મ બનતો નથી, જેમકે નિવિશતે સન્માર્ગે ।

(૨) પરંતુ કોઈ કોઈ વાર અમિ + નિ + વિજ્ઞનો આધાર કર્મ બનતો નથી, પણ અધિકરણ બની સપ્તમીમા મુકાય છે, જેમકે પાપે અભિનિવેશઃ । આવા પ્રયોગને સિદ્ધ કરવા સૂત્રમાં વિકલ્પ વિલાપાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આ માટે વિકલ્પસૂચક 'અન્યતરસ્યામ્' પદની અનુવૃત્તિ પરિક્રમણે સપ્રદાનમન્યતરસ્યામ્ (૧-૪-૪૪) સૂત્રમાંથી કરવાની રહે. પરંતુ અનુવૃત્તિ તો સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કોઈ શબ્દમા અનુવૃત્તિ પાછળના તરત આવતાં સૂત્ર યા સૂત્રોમાં કરી શકાય, વચ્ચેના સૂત્રોને અપર્યા વિના એ પછીના સૂત્રમાં એ શક્ય નથી, માટે અહીં 'અન્યતરસ્યામ્'ની (અનુવૃત્તિ માટે 'મંદૂકપ્લુતિ'નો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. 'મંદૂકપ્લુતિ' એટલે દેડકાનો દૂદકો. દેડકાં જેમ દૂદકો મારીને વચ્ચેના ભૂમિલાગને અપર્શ કર્યા વિના એક અથળેથી બીજે સ્થળે જાય છે, તેમ જ્યાં પૂર્વના સૂત્રમાંથી વચ્ચેનાં સૂત્રોને અપર્યા વિના (અનુવૃત્તિ કર્યા વિના) પછીના સૂત્રમાં કોઈ પદની અનુવૃત્તિ કરવામાં આવે એને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં 'મંદૂકપ્લુતિ' કહે છે. અહીં સૂત્ર ૧-૪-૪૪ માંથી 'અન્યતરસ્યામ્' ની અનુવૃત્તિ વચ્ચેના ૧-૪-૪૫ અને ૧-૪-૪૬ સૂત્રોને અપર્યા વિના (એ બે સૂત્રોમાં એની અનુવૃત્તિ કર્યા વિના) ૧-૪-૪૭ માં કરવાની હોવાથી આ મંદૂકપ્લુતિ છે.

પરંતુ આટલાથી પણ કાર્ય પૂર્ણ થતું નથી, કારણ કે વિલાપા એટલે સામાન્ય વિકલ્પ, બેમાંથી ઇચ્છાનુસાર ગમે તે વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય એ માટે પણ અહીં વિશિષ્ટ પ્રકારનો વિકલ્પ જોઈએ અને એ એ કે અમિ + નિ + વિજ્ઞાતાતુનો પ્રયોગ હોય ત્યારે આધાર કર્મ બનજે, જ્યારે અમિ + નિ + વિજ્ઞ ને કૃત પ્રત્યય લગાડી બનેલો અભિનિવેશ જેવો શબ્દ હોય તો આધાર કર્મ નહિ બને. આવી વિલાપાને 'વ્યવચ્ચિત વિલાપા' કહે છે, જેની વ્યાખ્યા આ રીતે આપવામાં આવી છે—ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિઃ,

ક્વચિદપ્રવૃત્તિઃ, ક્વચિદ્વિભાષા, ક્વચિદન્યદેવ । આમ અહીં વ્યવસ્થિત વિભાષા લેવાની છે.

૫૪૪. ઉપાન્વધ્યાહ્વસઃ । ૧ । ૪ । ૪૮ ॥

વૃત્તિ : ઉપાદિપૂર્વસ્ય વસતઃ આધારઃ કર્મ સ્યાત્ । ઉપવસતિ-
અનુપવસતિ અધિવસતિ આવસતિ વા વૈકુણ્ઠં હરિઃ ।

વ્યાખ્યા : ઉપ અનુ અધિ કે આ આ ચારમાંથી કોઈ પણ ઉપસર્ગ વસ્ ધાતુ સાથે જોડાયેલો હોય ત્યારે એનો આધાર કર્મ બને છે. (અહીં પણ 'આધાર' અને 'કર્મ' શબ્દોની અનુવૃત્તિ પૂર્વના સૂત્રમાંથી થાય છે); જેમકે ઉપવસતિ, અનુવસતિ, અધિવસતિ, આવસતિ વા વૈકુણ્ઠં હરિઃ । (હરિ વૈકુણ્ઠમાં નિવાસ કરે છે.) અહીં 'વૈકુણ્ઠ' આધાર છે, આ સૂત્રને આધારે એ કર્મ બની દ્વિતીયામાં મુકાયો છે. જે 'ઉપ' આદિ ઉપસર્ગ ન હોય તો 'વસ્' ધાતુનો આધાર કર્મ બનશે નહિ; જેમકે હરિઃ વૈકુણ્ઠે વસતિ ।

અહીં નોંધવું ધટે કે 'વસ્' ધાતુ પ્રથમ ગણમાં પણ છે અને બીજા ગણમાં પણ છે. પહેલા ગણના 'વસ્'નો અર્થ 'નિવાસ કરવો' 'રહેવું' (વસતિ) થાય છે, બીજા ગણના 'વસ્'નો અર્થ 'ઠાંકવું' પરિધાન કરવું' (વસ્તે) થાય છે. અહીં પહેલા ગણનો 'વસ્' ધાતુ લેવાનો છે. પ્રથમ ગણમાં વિકરણ પ્રત્યયનો લોપ ન થતો હોવાથી એ ધાતુ લેવો એવું વિધાન છે. હ્રુવિકરણાહ્રુવિકરણયોઃ અહ્રુવિકરણસ્યૈવ ગ્રહણમ્ ।

વાર્તિક : અમુક્ત્યર્થસ્ય ન । વને ઉપવસતિ ॥

વ્યાખ્યા-અહીં વાર્તિકકાર એક સ્પષ્ટતા કરે છે. ઉપ+વસ્ 'ઉપવાસ કરવો, મોજન ન લેવું' એ અર્થમાં પણ પ્રયોગ્ય છે, તેને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, એટલે કે આધાર કર્મ બનતો નથી; જેમકે-વને ઉપવસતિ । (વનમાં ઉપવાસ કરે છે.)

(કેટલાક ધાતુ સકર્મક હોવા છતાં એઓને ઉપસર્ગ જોડાય ત્યારે સકર્મક બને છે; જેમકે ગિરિમ્ આરોહતિ । (પર્વત પર ચડે છે.). અહીં 'રહ' ધાતુ અકર્મક છે, પરંતુ 'આ + રહ' સકર્મક બને છે. એવી જ રીતે જન્ + પત્ (વૃક્ષમ્ ઉત્પતતિ ।), અનુ + ધાવ્ (અર્થઃ વાચમ્ અનુવાવતિ ।), અનુ + વૃત્ (વર્ત્) ઇત્યાદિ સકર્મક બને છે.)

અથ ઉપપદવિભક્તયઃ ।

હવે 'ઉપપદ વિભક્તિ' શરૂ થાય છે. ક્રિયા સાથેના સંબંધ ને કારણે પ્રાપ્ત થતી વિભક્તિને 'કારક વિભક્તિ' કહે છે, પરંતુ કેટલાંક અવ્યય પણ અમુક વિશિષ્ટ વિભક્તિ લે છે, અર્થાત્ એઓની સાથે જોડાયેલા શબ્દો અમુક જ વિભક્તિમાં મુકાય છે (જેમકે નમઃ અવ્યય ચતુર્થ લે છે.). આને 'ઉપપદ વિભક્તિ' કહે છે. અત્યાર મુખી કારક દ્વિતીયાની ચર્ચા થઈ હવે ઉપપદ દ્વિતીયાની ચર્ચા છે.

વાર્ત્તિક : उभयसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाग्रेडितान्तेषु ततः अन्यत्र अपि दृश्यते ॥

નીચેના અવ્યય દ્વિતીયા લે છે : (૧) ઉભયતઃ (બંને બાજુ); જેમકે ઉભયતઃ કૃષ્ણ ગોપાઃ । (કૃષ્ણની બંને બાજુ ગોવાળિયા છે.). અહીં 'ઉભયતઃ' સાથે જોડાયેલા 'કૃષ્ણ'ની દ્વિતીયા (કૃષ્ણ) આ વાર્ત્તિક પ્રમાણે થઈ છે.

(૨) સર્વતઃ (ચારે બાજુ) સર્વતઃ કૃષ્ણ ગોપાઃ । (કૃષ્ણની ચારે બાજુ ગોવાળિયા છે.) અહીં સર્વતઃ ના યોગમાં 'કૃષ્ણ' ની દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ છે.

(૩) ધિક્ (ધિક્કાર છે); જેમકે — ધિક્ કૃષ્ણામક્તમ્ । (કૃષ્ણના અલકતને ધિક્કાર છે.) અહીં ધિક્ અવ્યય સાથે જોડાયેલા 'કૃષ્ણામક્ત' દ્વિતીયામાં મુકાય છે.

(૪) 'ઉપરિ' વગેરે ત્રણ એટલે કે 'ઉપરિ' 'અધિ' અને 'અધ્વસુ'ની જ્યારે દ્વિરુક્તિ થઈ હોય ત્યારે એ દ્વિતીયા લે છે. 'આગ્રેડિત' એ પારિભાષિક શબ્દ છે. કોઈ શબ્દની દ્વિરુક્તિ કરવામાં આવે (એનું બે વાર કથન કરવામાં આવે) ત્યારે એનું પાછળનું (દ્વિરુક્તિ) રૂપ આગ્રેડિત કહેવાય છે—તસ્ય પરમ્ આગ્રેડિતમ્ (અષ્ટાધ્યાયી ૮-૧-૨). આગ્રેડિત જેને અંતે હોય તે 'આગ્રેડિતાન્ત' (આગ્રેડિતમ્ અન્તે यस્ય તત્ આગ્રેડિતાન્તમ્ ।); જેમકે ઉપરિ ઉપરિ = ઉપર્યુપરિ.

ઉપરિ, અધિ, અધ્વસુ સામીપ્યના અર્થમાં આગ્રેડિત-દ્વિરુક્તિ થાય છે. ઉપર્યધ્વધસઃ સામીપ્યે । (૮-૧-૭) અને આ રીતે બનેલા ઉપર્યુપરિ, અધ્વધઃ અધોઽધઃ શબ્દોના યોગમાં દ્વિતીયા પ્રયોજાય છે; જેમકે

(અ) ઉપર્યુપરિ લોક હરિઃ । હરિ આ લોકથી તદ્દન ઉપર છે. અહીં ઉપર્યુપરિ સાથે સંબંધ ધરાવતો લોક શબ્દ દ્વિતીયામાં મુકાયો છે. એવી જ રીતે—

(વ) અધ્યધિ લોકં (હરિઃ) । હરિ લોકની સાવ પાસે છે.
 અને (ક) અધોઽધો લોકં (હરિઃ) । હરિ લોકની તદ્દન નીચે છે.
 અહીં પણ 'લોક' શબ્દ દ્વિતીયામાં પ્રયોજવો પડે છે.

વાર્તિક : અમિતઃ પરિતઃ સમયા-નિકષા-હા-પ્રતિ-યોગે અપિ ।
 અમિતઃ કૃષ્ણમ્ । પરિતઃ કૃષ્ણમ્ । ગ્રામં સમયા । નિકષા-
 લક્ષમ્ । હા કૃષ્ણામ્કતમ્ । તસ્ય શોચ્યતા ઇતિ-અર્થઃ । વુમુ-
 ક્ષિતં ન પ્રતિભાતિ કિંચિત્ ।

વ્યાખ્યા-અમિતઃ (ચારે તરફ), પરિતઃ (ચારે બાજુ), સમયા (પાસે), નિકષાં
 (પાસે), હા (શોક) અને પ્રતિ (તરફ)-આ અવ્યયોના યોગમાં એટલે કે
 એઓની સાથે સંબંધ ધરાવનાર શબ્દો દ્વિતીયામાં પ્રયોજાય છે.

હવે ક્રમશઃ ઉદાહરણુ જોઇએ :

- (૧) અમિતઃ-અમિતઃ કૃષ્ણં (ગોપાઃ) । કૃષ્ણુની ચારે બાજુ (ગોવાળિયા
 છે.) અહીં અમિતઃ સાથે જોડાયેલ કૃષ્ણ શબ્દની દ્વિતીયા થઈ છે.
- (૨) પરિતઃ-પરિતઃ કૃષ્ણં (ગોપાઃ) । કૃષ્ણુની ચારે બાજુ (ગોવાળિયા છે).
- (૩) સમયા-ગ્રામં સમયા । ગામની પાસે
- (૪) નિકષા-નિકષા લક્ષમ્ । લંકાની પાસે
- (૫) હા-હા કૃષ્ણામ્કતમ્ । કૃષ્ણુનો અલક્ષ્ય શાયનીય છે.
- (૬) પ્રતિ-વુમુક્ષિતં ન પ્રતિભાતિ કિંચિત્ । ભૂખ્યા માણસને કંઈ

સંજાતું નથી.

આ બધાં ઉદાહરણોમાં ઉપર્યુક્ત અવ્યયોના યોગમાં અનુક્રમે કૃષ્ણમ્
 ગ્રામમ્ લક્ષમ્ કૃષ્ણામ્કતમ્ વુમુક્ષિતમ્ આદિમાં દ્વિતીયાનો પ્રયોગ
 થયો છે.

૫૪૫. અન્તરાન્તરેણ યુક્તે । ૨ । ૩ । ૪ ॥

વૃત્તિ : આખ્યાં યોગે દ્વિતીયા સ્યાત્ । અન્તરા ત્વાં માં હરિઃ ।
 અન્તરેણ હરિં ન સુખમ્ ॥

વ્યાખ્યા : અન્તરા (વચ્ચે) અને અન્તરેણ (સિવાય) આ જે અવ્યયો
 સાથે જોડાયેલા સંબંધ ધરાવતા શબ્દ દ્વિતીયામાં મુદાય છે; જેમકે

(૧) અન્તરા-અન્તરા ત્વાં માં હરિઃ । (તારી અને મારી વચ્ચે હરિ છે.)
 અહીં 'અન્તરા'ની સાથે સંબંધ હોવાથી 'ત્વાં' 'માં' એ બંને શબ્દ
 દ્વિતીયામાં પ્રયોજાયા છે.

(૨) અન્તરેણ-અન્તરેણ હરિં ન સુલભમ્ । (હરિ વિના સુખ નથી.) અહીં 'હરિ' શબ્દનો અન્તરેણ સાથે સંબંધ હોવાથી એ દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

'અન્તરેણ'ના બીજા પણ અર્થ છે; જેમકે મવન્તમ્ અન્તરેણ કીદશઃ અસ્ય અનુરાગઃ । (આપને 'વિશે' એનો પ્રેમ કેવો છે ?). સાગરમ્ અન્તરેણ કઃ વિભત્તિં વહવાનલમ્ । (સાગર 'સિવાય' વડવાનલને કાણુ ધારણુ કરી શકે ? ઇત્યાદિ.

અહીં નોંધવું ઘટે કે અહીં 'અન્તરેણ' અવ્યય તરીકે લેવાનો છે. 'અન્તરેણ' એ 'અન્તર' શબ્દનું તૃતીયા એકવચનનું પણ ૩૫ હોઈ શકે અને ત્યારે આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, અર્થાત્ એના યોગમાં દ્વિતીયા પ્રયોજાતી નથી.

★

કર્મપ્રવચનીય

૫૪૬. કર્મપ્રવચનીયાઃ । ૧ । ૪ । ૮૩ ॥

વૃત્તિઃ : इति अधिकृत्य ॥

વ્યાખ્યા : આ અધિકાર સુત્ર છે. અહીંથી 'કર્મપ્રવચનીય' પ્રકરણનો પ્રારંભ થાય છે, અર્થાત્ હવે પછીનાં સુત્રોમાં કર્મપ્રવચનીયનો અધિકાર ચાલે છે. (અમુક અવ્યય અમુક નિશ્ચિત અર્થમાં કર્મપ્રવચનીય બને છે.)

[કર્મ એટલે ક્રિયા. ક્રિયા સાથે સંબંધ દર્શાવતા હોવાથી એઓને કર્મપ્રવચનીય કહે છે (કર્મ ક્રિયાં પ્રોક્તવન્તઃ : इति કર્મપ્રવચનીયાઃ ।) કર્મપ્રવચનીયને આ રીતે સમજાવવામાં આવે છે—એ પૂર્વે કાંચિત્ ક્રિયાં દ્યોતિતવન્તઃ સંપ્રતિ તસ્યાઃ ક્રિયાયાઃ અમાવાત્ ન ક્રિયાં કામ્—અપિ દ્યોતયન્તિ, કિંતુ ક્રિયાન્તરેણઃ કસ્ય—અપિ સંવન્ધમાત્રં દ્યોતયન્તિ તે અત્ર કર્મપ્રવચનીયાઃ ।] કર્મપ્રવચનીયની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે પણ આપવામાં આવી છે :

[ક્રિયાયાઃ દ્યોતકો નાયં સમ્વન્ધસ્ય ન વાચકઃ ।

નાપિ ક્રિયાપદાક્ષેપી સમ્વન્ધસ્ય તુ ભેદકઃ ॥

(અર્થાત્ કર્મપ્રવચનીય ક્રિયા દર્શાવતા નથી, ક્રિયા સાથેનો સંબંધ અલિહિત કરતા નથી, ક્રિયાપદનો આક્ષેપ (સૂચન) પણ કરતા નથી, કેવળ ક્રિયાપદ સાથેનો સંબંધ સૂચિત કરે છે.)

ઉપસર્ગની જેમ કર્મપ્રવચનીય ક્રિયાપદની આગળ આવે છે, પરંતુ એઓનું સ્વરૂપ ઉપસર્ગ કરતાં ભિન્ન છે. ઉપસર્ગ ક્રિયાપદ સાથે સંલગ્ન હોય છે (ઉપસર્ગાઃ ક્રિયાયોગે). સ્વતંત્રપણે એનો વાક્યમાં પ્રયોગ શક્ય નથી, જ્યારે કર્મપ્રવચનીય સ્વતંત્રપણે પ્રયોજ્ય છે, આથી અવ્યયની 'કર્મપ્રવચનીય' સંજ્ઞા થતાં એ ઉપસર્ગ રહેતો નથી, અર્થાત્ એનો 'ઉપસર્ગ' સંજ્ઞાનો આધ થાય છે. વળી ઉપસર્ગની 'ગતિશ્ચ' એ ગતિના આધારે 'ગતિ' સંજ્ઞા પણ થાય છે. શબ્દ કર્મપ્રવચનીય બનતાં 'ગતિ' સંજ્ઞાનો પણ આધ થાય છે.

કર્મપ્રવચનીયની સાથે સંબંધ ધરાવતો શબ્દ અમુક વિશિષ્ટ વિ-ભક્તિમાં પ્રયોજ્ય છે. ધણું કરીને એ દ્વિતીયા વિભક્તિ લે છે. અનુ પ્રતિ પરિ આદિ અવ્યયો વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કર્મપ્રવચનીય બને છે.

હવે કયાં અવ્યય ક્યારે કર્મપ્રવચનીય બને છે એ નિરૂપવામાં આવે છે :

૫૪૭. અનુલ્લક્ષણે । ૧ । ૪ । ૮૪ ॥

વૃત્તિ : લક્ષણે દ્યોત્યે અનુઃ ઉક્તસંજ્ઞઃ સ્યાત્ । ગત્યુપસર્ગસંજ્ઞા-પવાદઃ ॥

વ્યાખ્યા : 'અનુ' જ્યારે 'લક્ષણુ' અર્થ પૂતાવતો હોય ત્યારે કર્મ-પ્રવચનીય બને છે. જેના દ્વારા કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે પદાર્થના જ્ઞાપક ચિહ્નને 'લક્ષણુ' કહે છે. (લક્ષ્યતે જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ લક્ષણમ્ ।) અહીં લક્ષણુ શબ્દ 'હેતુ' (કારણ)ના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે; જેમકે-જપમ્ અનુ પ્રાવર્પત્ । (જપ કર્યા પછી વરસાદ થયો). અહીં 'અનુ' લક્ષણુનો અર્થ દર્શાવે છે. અહીં જપ કારણુ (હેતુ) છે, વૃષ્ટિ કાર્ય નથી, અર્થાત્ એકની 'ઉપસર્ગ' સંજ્ઞાનો આધ થાય છે. પ્ર પરા પરિ અનુ આદિ અવ્યયો ક્રિયાપદ સાથે જોડતાં ઉપસર્ગ કહેવાય છે, પણ 'લક્ષણુ' અર્થમાં 'અનુ' કર્મપ્રવચનીય હોવાથી ક્રિયાપદ સાથે એનો સંબંધ નથી અને તેથી એ 'ઉપસર્ગ' કે 'ગતિ' કહેવાતો નથી.

૫૪૮. કર્મપ્રવચનીયયુક્તે દ્વિતીયા । ૨ । ૩ । ૮ ॥

વૃત્તિ : (૧) ણ્તેન યોગે દ્વિતીયા સ્યાત્, પર્જન્યઃ જપમ્ અનુ પ્રાવર્પત્ । હેતુભૂતજપોપલક્ષિતં વર્ષણમ્ ઇતિ-અર્થઃ ।

(૨) પરા અપિ હેતૌ તૃતીયા અનેન વાઘ્યતે । ‘લક્ષણેત્યંભૂત’
 इति आदिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥

વ્યાખ્યા : (૧) કર્મપ્રવચનીયના યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે એટલે કે કર્મપ્રવચનીય સાથે સંબંધ ધરાવતો શબ્દ દ્વિતીયામાં મુકાય છે; જેમકે—
 जपम् अनु प्रावर्षत् । (જપ કર્યા પછી વૃષ્ટિ થઈ.). અહીં ‘જપ’ વૃષ્ટિતું કારણ છે, એ ‘અનુ’ દ્વારા સૂચવાયું છે. આમ ‘અનુ’ લક્ષણ (હેતુ)નો અર્થ દર્શાવતો હોઈ કર્મપ્રવચનીય બને છે. અને એની સાથે સંબંધ ધરાવતો ‘જપ’ શબ્દ દ્વિતીયામાં પ્રયોજાયો છે.

(૨) પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં હેતૌ (૨-૩-૨૩) સૂત્ર છે એ અનુસાર હેતુ (કારણ)વાચક શબ્દ તૃતીયામાં મુકાય છે. અનુલ્લક્ષણે । (૧-૪-૮૪) પ્રમાણે ‘અનુ’ના યોગમાં લક્ષણ (હેતુ)વાચક ‘હેતૌ’ એ શબ્દ દ્વિતીયામાં મુકાય છે. આમ આ બે સૂત્ર પરસ્પર વિરોધી છે. હવે પર સૂત્ર છે (કારણ કે અષ્ટાધ્યાયીમાં સૂત્રોના ક્રમમાં ‘અનુલ્લક્ષણે’ પછી એ આવે છે.). અષ્ટાધ્યાયીના નિયમ પ્રમાણે બે સૂત્રોમાં વિરોધ હોય તો પર સૂત્ર અનુસાર કાર્ય કરવું—વિપ્રતિવેષે પરં કાર્યમ્ । આથી અહીં ‘હેતૌ’ સૂત્રના આધારે તૃતીયા થવી જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી. અહીં ‘હેતૌ’ એ પર સૂત્ર હોવા છતાં એનો બાધ થાય છે, કારણ કે પાછળ આવતા લક્ષણેત્યંભૂત (સૂત્ર ૫૫૨)સૂત્રમાં (લક્ષણ આદિ અર્થોમાં પ્રતિ પરિ અને અનુ કર્મપ્રવચનીય બને છે.) ‘અનુ’ લક્ષણના અર્થમાં કર્મપ્રવચનીય બને છે એ વિધાન સમાઈ જાય છે છતાં અહીં એનું પુનર્વિધાન કયું છે, અર્થાત્ એ જ વાત ફરી કહેવાઈ છે. આમ એક જ નિયમ બે વાર કહેવાયો હોવાથી, ‘द्विवृद्धं सुबद्धं भवति’ એ ન્યાયે એ બળવત્તર બને છે અને ‘હેતૌ ।’ સૂત્રનો બાધ કરે છે, આથી ‘અનુ’ લક્ષણ (હેતુ) દર્શાવતું હોય ત્યારે તૃતીયા નહિ, પણ દ્વિતીયા જ પ્રયોજવી જોઈએ.

૫૪૯. તૃતીયાર્થે । ૧ । ૪ । ૮૫ ॥

वृत्ति : अस्मिन् द्योत्ये अनुः उक्तसंज्ञः स्यात् । नदीम् अन्वसिता
 सेना । नद्या सह सम्बद्धा इति-अर्थः । ‘पिञ् वन्धने’ क्तः ॥

વ્યાખ્યા : સૂત્રમાં ‘તૃતીયાર્થ’નો અર્થ છે ‘સહાર્થ’.

‘સહ’ના યોગમાં તૃતીયાનો પ્રયોગ થાય છે અને સહ અવ્યયના પ્રયોગ વિના પણ ‘સહ’નો અર્થ હોય ત્યારે તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે

આથી અહીં (તૃતીયાર્થ = સહાર્થ.) 'અનુ' પદની અનુવૃત્તિ આગળના મુત્રમાંથી કરવાની છે.

'અનુ' જ્યારે તૃતીયાનો અર્થ દર્શાવે ત્યારે પણ કર્મપ્રવચનીય બને છે અને એની સાથે સંબંધ ધરાવનાર શબ્દ દ્વિતીયામાં મુકાય છે; જેમકે નદીમ્ અનુ અવસિતા સેના । (સેના નદીની પાસે-નદીને કિનારે પડી છે.) અવ + સિ ધાતુ બંધનતા અર્થમાં વપરાય છે (ષિઙ્ વન્ધને) તેને 'ક્ત' પ્રત્યય લાગતાં 'અવસિત' શબ્દ બને છે. વાક્યનો અર્થ 'સેના નદી સાથે સંબંધ છે' એમ થશે. આમ અહીં અનુ અવ્યયનો અર્થ 'સાથે' થતો હોવાથી એ 'સહાર્થક' છે અને આથી અનુ કર્મપ્રવચનીય બનતાં એના યોગમાં 'નદી' દ્વિતીયામાં (નદીમ્) મુકાય છે.

૫૫૦. હીને । ૧ । ૪ । ૮૬ ॥

વૃત્તિ : હીને ઘોત્યે અનુઃ પ્રાગ્વત્ । અનુ હરિં સુરાઃ । હરેઃ હીના
इति-अर्थः ॥

વ્યાખ્યા : 'અનુ' જ્યારે 'હીનતા'-(ઊતરતાપણા)નો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે પણ 'કર્મપ્રવચનીય' બને છે અને દ્વિતીયા લે છે; જેમકે અનુ હરિં સુરાઃ । (દેવો હરિથી હીન-ઊતરતા છે). અહીં 'હરિ' શબ્દ 'અનુ' સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી દ્વિતીયામાં પ્રયોજાયો છે. અનુ હરિ = હરેઃ હીનાઃ । અહીં 'અનુ' ને કારણે હરિ શબ્દની બધીને બદલે 'દ્વિતીયા' થઈ છે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે અડિયાતો પદાર્થ (વ્યક્તિ) દ્વિતીયામાં મુકાય છે, ઊતરતો પદાર્થ નહિ.

૫૫૧. उपोऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥

વૃત્તિ : अधिके हीने च घोत्ये उप इति अव्ययं प्राक्संज्ञं
स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ॥

'ઉપ' અવ્યય 'અધિકતા' અથવા 'હીનતા'નો અર્થ સૂચવતો હોય ત્યારે એ કર્મપ્રવચનીય બને છે. (પ્રાક્સંજઃ = પ્રાગુક્તસંજઃ, કર્મપ્રવચનીયસંજઃ) અહીં 'ચ'ને કારણે 'હીને' પદની અનુવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે 'ઉપ' હીનતાનો અર્થ પૂર્વના મુત્રમાંથી સૂચવે છે ત્યારે એના યોગમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે; જેમકે ઉપ હરિં સુરાઃ । (દેવો હરિથી હીન છે)

‘ઉપ’ જ્યારે અધિકતાનો અર્થ દર્શાવે ત્યારે એ સાથે સંબંધ ધરાવતો શબ્દ ‘યસ્માદધિક...’ (૨-૩-૯) સૂત્રને આધારે સપ્તમી વિભક્તિમાં મુકાય છે, દ્વિતીયામાં નહિ. આની ચર્ચા, આગળ ઉપર સપ્તમીના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

૫૫૨. લક્ષણેત્થંભૂતાખ્યાનભાગવીપ્સાસુ પ્રતિપર્યનવઃ ।૧।૪।૧૦॥
 વૃત્તિ : एषु अर्थेषु विषयभूतेषु प्रति-आदयः उक्तसंज्ञाः स्युः ।
 લક્ષણે—વૃક્ષં પ્રતિ પરિ અનુ વા વિદ્યોતતે વિદ્યુત્ । इत्थं-
 ભૂતાખ્યાને—भवतः विष्णुं प्रति परि अनु वा । भार्गो—लक्ष्मीः हरिं
 પ્રતિ પરિ અનુ વા । हरेः भागः इति-अर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं
 વૃક્ષં પ્રતિ પરિ અનુ વા સિદ્ધતિ । अवोपसर्गत्वाभावात् न
 પત્વમ્ । एषः किम्—परिपिञ्चति ॥

વ્યાખ્યા : ‘પ્રતિ’. ‘પરિ’ અને ‘અનુ’ આ ત્રણ અન્યથો જ્યારે ‘લક્ષણ’
 ‘इत्थंभूताख्यान’ ‘भाग’ અને ‘वीप्सा’ના અર્થ સૂચવતા હોય ત્યારે કર્મ-
 પ્રવચનીય બને છે.

(૧) ‘લક્ષણ’ના અર્થમાં—લક્ષણ એટલે ચિહ્ન, ચાપક હેતુ; જેમકે
 वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् । (વૃક્ષ તન્દ્ર (પામે) વીજળી
 ચમકી રહી છે.) અહીં વૃક્ષ દ્વારા વીજળી લક્ષિત થાય છે, અર્થાત્ વિદ્યુત
 ક્યાં ચમકી રહી છે એ સ્થાનનું—દિશાનું જ્ઞાન વૃક્ષ દ્વારા થાય છે, આથી
 વૃક્ષ એ વીજળીનું ચાપક લક્ષણ કહેવાય. આ લક્ષણનો અર્થ ‘પ્રતિ’ ‘પરિ’
 ‘અનુ’ દ્વારા સૂચવાય છે, આથી એ અન્યથો કર્મપ્રવચનીય બનતાં દ્વિતીયા
 વિભક્તિ લે છે અને પરિણામે ‘વૃક્ષ’ શબ્દ દ્વિતીયામાં મુકાયો છે.

(૨) ‘इत्थंभूताख्यान’ માં—‘इत्थंभूत’ એટલે ‘આવે—આ પ્રકારનો થયો,’
 એમ કહેવું તે इत्थंभूताख्यान, અર્થાત્ કાર્ત્ત પાત્ર પદાર્થ અમુક પ્રકારનો
 છે એવું કથન તે इत्थंभूताख्यान (इत्थंभूतः आप्तायते अनेन इति इत्थंभूताख्यान
 प्राग्विकेनानिर्णयम् इति-अर्थः ।); જેમકે મન્તઃ विष्णुं प्रति परि अनु वा ।
 (ભક્ષા વિષ્ણુ પ્રત્યે લક્ષિવાણો છે). અહીં ભક્ષા દેવા પ્રકારનો છે એવો પ્રશ્ન
 થતાં, વિષ્ણુ પ્રત્યે ભક્ષિવાણો છે એવો ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ભક્ષ
 આ પ્રકારનો છે એવું પરિચયિતનું કથન (इत्थंभूताख्यान) થયેલું તેવાથી

‘પ્રતિ’ વગેરે અન્યથો કર્મપ્રવચનીય બનતાં ‘વિષ્ણુ’ શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં (વિષ્ણુમ્) મુકાયો છે.

(૩) ‘ભાગ’ માં—‘ભાગ’ એટલે વહેંચણીમાં ‘સ્વીકાર્ય’ અંશ’ (ભાગઃ સ્વીકાર્યઃ અંશઃ ।) પ્રતિ પરિ અનુ દ્વારા ભાગનું સ્વામિત્વ સૂચવાતું હોય ત્યારે એ કર્મપ્રવચનીય બને છે; જેમકે લક્ષ્મીઃ હરિં પ્રતિ પરિ અનુ વા । (લક્ષ્મી હરિના ભાગમાં છે એટલે કે લક્ષ્મીના સ્વામી હરિ (વિષ્ણુ) છે.) સમુદ્રમથન પ્રસંગે લક્ષ્મી સમુદ્રમાંથી બહાર આવે છે ત્યારે એ વિષ્ણુને સોંપાય છે. આમ, લક્ષ્મી બને હરિ વચ્ચે સ્વસ્વામિસંબંધ છે, આથી સ્વામિવાચક ‘હરિ’ શબ્દ દ્વિતીયામાં પ્રયોજાયો છે.

(૪) ‘વીક્ષ્તા’માં—વીક્ષ્તા એટલે વ્યાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (વ્યાપ્તુમ્ ઇચ્છા), અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ સાથે (કોઈ ક્રિયાને) સંબંધ કરવાની ઇચ્છા; જેમકે વૃક્ષં વૃક્ષં પ્રતિ પરિ અનુ વા સિદ્ધતિ । (પ્રત્યેક વૃક્ષને પાણી પાય છે.) અહીં પ્રત્યેક વૃક્ષને સિંચન કરવાનું હોવાથી ‘વીક્ષ્તા’ના અર્થમાં પ્રતિ પરિ અનુ કર્મપ્રવચનીય બને છે. એ કર્મપ્રવચનીય બનતાં ઉપસર્ગ સંજ્ઞાનો બાધ થાય છે (એકી સાથે બે સંજ્ઞા થઈ શકે નહિ.). આમ પ્રતિ પરિ અનુ ઉપસર્ગ ન હોવાથી ‘સિદ્ધતિ’માં; ‘સ’નો ‘વ’ થતો નથી, નહિ તો ‘ઉપસર્ગાન્ સુનોતિ...’ ((૮-૩-૬૫) મૂળે પ્રમાણે પ્રતિ (પરિ, અનુ) + સિદ્ધતિ માં સ્-નો વ્ થતાં પ્રતિ(પરિ, અનુ)સિદ્ધતિ થાત.

અહીં ‘વૃક્ષ’માં જે દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે તે ‘વૃક્ષ’ કર્મ હોવાને કારણે છે, કર્મપ્રવચનીય સાથેના યોગને લીધે નથી.

एषु किम् -પ્રતિ પરિ અનુ ઉપયુક્ત ચાર જ અર્થોમાં કર્મપ્રવચનીય બને છે, અન્ય અર્થોમાં તો એ ઉપસર્ગ બનશે; જેમકે—(વૃક્ષં) પરિપિચ્છતિ (વૃક્ષને) ચારે બાજુથી સિંચન કરે છે. અહીં ‘પરિ’નો અર્થ ‘ચારે બાજુથી’ એવો છે, આથી એ કર્મવચનીય ન બનતાં ઉપસર્ગ બને છે અને તેથી ઉપસર્ગાન્ સુનોતિ... ।’ મૂળને આધારે ‘સિદ્ધતિ’માંના ‘સ્’નો ‘વ્’ થયો છે.

૫૫૩. અમિરભાગે । ૧ । ૪ । ૧૨ ॥

વૃત્તિ : (૧) ભાગવર્જે લક્ષણાદૌ અભિઃ ઇક્તસંજઃ સ્યાત્ । હરિમ્ અભિ વર્તતે । ભક્તઃ હરિમ્ અભિ । દેવં દેવમ્ અભિ સિદ્ધતિ ।

(૨) અમાને કિમ્—યદ્ અત્ર મમ અભિષ્યાત્ તદ્ દીયતામ્ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) 'માગ' સિવાયના બાકીના ત્રણ અર્થો(લક્ષણ, ઇત્યં-ભૂતાપ્યાન અને વીપ્સા)માં 'અભિ' કર્મપ્રવચનીય બને છે. કર્મશઃ ઉદાહરણ આપે છે :

'લક્ષણ'નું ઉદાહરણ હરિમ્ અભિ વર્તતે । (હરિ જ્યાં હોય ત્યાં એ પક્ષનો જય છે.) અહીં હરિની ઉપસ્થિતિ જયનું પ્રાપક લક્ષણ હોવાથી 'અભિ'ની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થતાં એના યોગમાં 'હરિ' શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે.

'ઈત્યંભૂતાપ્યાન'નું ઉદાહરણ—મક્તઃ હરિમ્ અભિ । ભક્ત હરિ પ્રત્યે ભક્તિવાળો છે. અહીં પણ 'અભિ' કર્મપ્રવચનીય બનતાં 'હરિ' શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાયો છે.

'વીપ્સા'નું ઉદાહરણ—દેવમ્ દેવમ્ અભિ સિદ્ધતિ । (પ્રત્યેક દેવને જળ ચગવે છે.) અહીં પ્રત્યેક દેવને જળ ચગવવાનું હોવાથી વીપ્સા છે. 'અભિ' કર્મપ્રવચનીય બનતાં એ ઉપસર્ગ રહેતો નથી અને તેથી 'સિદ્ધતિ'ના 'સૂ'નો પૂ થતો નથી,

(૨) 'અમાને' એટલે કે ભાગ સિવાયના અર્થોમાં એમ એટલા માટે કૃત્યું કે ભાગનો અર્થ સૂચિત થતો હોય ત્યારે 'અભિ' કર્મપ્રવચનીય બનતો નથી, પરંતુ ઉપસર્ગ રહે છે; જેમકે યદ્ અત્ર મમ અભિષ્યાત્ તદ્ દીયતામ્ । (અહીં જે મારો ભાગ હોય તે આપી દો.) અહીં 'ભાગ'નો અર્થ સમાયેલો છે, આથી 'અભિ' કર્મપ્રવચનીય ન બનતાં અસ્મદ્ની દ્વિતીયા વિભક્તિ ન થતાં પાછી થાય છે. વળી 'અભિ' ઉપસર્ગ હોવાથી સ્યાત્માના ત્ નો પૂ બનતાં અભિષ્યાત્ થાય છે.

૫૫૪. અધિપરી અનર્થકૌ । ૧ । ૫ । ૧૩ ॥

વૃત્તિ : (૧) ઉપસ્થિતિ સ્તઃ । કુતઃ અધ્યાગચ્છતિ । કુતઃ પર્યાગચ્છતિ ।

(૨) ગતિસંપ્રાપ્ત્યાદ્ ગતિઃ ગતૌ હિતિ વિધાતઃ ન ॥

વ્યાખ્યા : (૧) 'અધિ' અને 'પરિ' અવ્યયો ન્યારે અનર્થક હોય એટલે કે કોઈ અર્થ બતાવતા ન હોય ત્યારે એ કર્મપ્રવચનીય બને છે; જેમકે—કુતઃ અધ્યાગચ્છતિ । અથવા કુતઃ પર્યાગચ્છતિ । (જો ક્યાંથી આવે છે ?) આ બંને ઉદાહરણોમાં આગચ્છતિની પૂર્વે અનુક્રમે અધિ

અને પરિ અવ્યયો મૂકવા છતાં અર્થમાં કોઈ વધારો યા પરિવર્તન થતું નથી. આગચ્છતિ અને અધ્યાગચ્છતિ કે પર્યાગચ્છતિના અર્થમાં કોઈ ફેર નથી, આથી અહીં ‘અધિ’ અને ‘પરિ’ અનર્થક છે, તેથી એ કર્મ-પ્રવચનીય બને છે:

(૨) અહીં ‘અધિ’ અને ‘પરિ’ને કર્મપ્રવચનીય બનાવવાથી શું પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શાવ્યું છે. અન્ય ઉદાહરણોની જેમ આનાં ઉદાહરણોમાં દ્વિતીયાં પણ થઈ નથી કે ક્રિયાપદમાંના સ્ત્રોત પૂ પળુ થયો નથી, પરંતુ અધિ અને પરિ કર્મપ્રવચનીય બનવાથી ‘ગતિ’ સંજ્ઞાનો બાધ થાય છે (‘ગતિશ્ચ’ એ સૂત્રને આધારે ઉપસર્ગની ‘ગતિ’ સંજ્ઞા થાય છે), આથી ‘ગતિ-ગતૌ’ (૮-૧-૭૦) સૂત્રને આધારે ‘ગતિ સંજ્ઞા’ થતાં ઉપસર્ગ સર્વાતુદાત (નિદાત) બને છે એ અહીં થતું નથી. આમ ‘ગતિ’ સંજ્ઞાના બાધ અથે અધિ અને પરિની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

૫૫૫. સુ: પૂજાયામ્ । ૧ । ૪ । ૧૪ ॥ . . .

વૃત્તિ : (૧) સુસિક્તમ્, સુસ્તુતમ્ । અનુપસર્ગત્વાત્ ન પ: ।

(૨) પૂજાયામ્ કિમ્—સુપિક્તં કિં સ્યાત્ તવ અત્ર । ક્ષેપ:

અયમ્ ॥

વ્યાખ્યા : સુ બ્યારે પૂજા-આદરભાવ-પ્રશંસાનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે એ કર્મપ્રવચનીય બને છે; જેમકે—સુસિક્તમ્ । (સુંદર રીતે સિંચન કર્યું), સુસ્તુતમ્ । (સુંદર સ્તુતિ કરી.)

આ ઉદાહરણોમાં ‘સુ’ કર્મપ્રવચનીય બનવાથી ઉપસર્ગ ન રહેતાં (અનુપસર્ગત્વાત્) સિક્તમ્ અને સ્તુતમ્માંના સ્ત્રોત પૂ થતો નથી. જો એ ઉપસર્ગ હોત તો સુપિક્તમ્, સુષ્ટુતમ્ એમ બનત.

(૨) આદર યા પ્રશંસાના અર્થમાં ‘સુ’ કર્મપ્રવચનીય બને છે એમ એટલા માટે કહ્યું કે અન્ય અર્થોમાં એ કર્મપ્રવચનીય બનતો નથી; જેમકે સુપિક્તં કિં સ્યાત્ તવાત્ર । (આ તમે ખૂબ સરસ સિંચન કર્યું !) આ કટાક્ષમાં કહેવાયું છે; વાસ્તવમાં અહીં નિંદાનો ભાવ છે. ‘આવું ખરાબ સિંચન કરાય કે?’ એમ કહેવાનો આશય છે, આથી અહીં ‘સુ’ ઉપસર્ગ છે અને પરિણામે ‘સિક્તમ્’માંના ‘સુ’નો ‘પૂ’ થયો છે. એ જ રીતે ખરાબ સ્તુતિને કટાક્ષમાં ‘સુષ્ટુતમ્’ (સરસ સ્તુતિ કરી !) એમ કહેતાં ‘સુ’ ઉપસર્ગ બનશે અને ‘સ્તુતમ્’માંના ‘સુ’નો ‘પૂ’ થશે.

૫૫૬. અતિરતિક્રમણે ચ । ૧ । ૪ । ૧૫ ॥

વૃત્તિ : અતિક્રમણે પૂજાયાં ચ અતિઃ કર્મપ્રવચનીયસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।
અતિ દેવાન્ કૃષ્ણઃ ॥

વ્યાખ્યા : સૂત્રમાંના ‘ચ’ ને કારણે પૂર્વના સૂત્રમાંથી ‘પૂજાયામ્’ની અનુવૃત્તિ થાય છે. ‘અતિ’ અવ્યય અતિક્રમણુ (આગળ વધી જવું) એ અને પૂજા. (સંભાન, પ્રશંસા)ના અર્થમાં કર્મપ્રવચનીય બને છે. આ બંને અર્થોનું એક જ ઉદાહરણ આપ્યું છે—અતિ દેવાન્ કૃષ્ણઃ । કૃષ્ણ દેવો કરતાં ચડિયાતા છે.) અહીં અતિક્રમણુનો અર્થ દર્શાવાય છે. અહીં ‘કૃષ્ણ દેવોના પૂજ્ય છે’ એ રીતે પૂજા યા પ્રશંસાનો અર્થ પણ સૂચવાય છે.

અહીં ‘અતિ’ કર્મપ્રવચનીય બનતાં એની સાથે સંબંધ ધરાવતો ‘દેવ’ શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાયો છે.

૫૫૭. અપિઃ પદાર્થસંભાવનાઽન્વસર્ગગર્હાસમુચ્ચયેષુ । ૧ । ૪ । ૧૬ ॥

વૃત્તિ : એષુ દ્યોત્યેષુ અપિઃ ઉક્તસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

(૧) સર્પિષઃ અપિ સ્યાત્ । અનુપસર્ગત્વાત્ ન પઃ । સંભાવના-યાં પઃ અલિટ્ । તસ્યાઃ પવ વિપયભૂતે ભવને કર્તૃદૌર્લભ્યપ્રયુક્તં દૌર્લભ્યં દ્યોતયન્ અપિશબ્દઃ સ્યાત્ ।તિ અનેન સંવધ્યતે । સર્પિષઃ ।તિ પછી તુ’ અપિશબ્દવલેન ગમ્યમાનસ્ય વિન્દોઃ અવયવાવય-વિભાવસંવન્ધે । હ્યમ્ પવ હિ અપિશબ્દસ્ય પદાર્થદ્યોતકતા નામ । દ્વિતીયા તુ ન હ પ્રવર્તતે, સર્પિષઃ વિન્દુના યોગઃ, ન તુ અપિના ।તિ ઉક્તત્વાત્ ।

(૨) અપિ સ્તુયાત્ વિષ્ણુમ્ । સંભાવનં શક્યુત્કર્પમ્ આચિન્કર્તુમ્ અત્યુક્તિઃ ।

(૩) અપિ સ્તુહિ । અન્વવસર્ગઃ કામચારાનુજ્ઞા ।

(૪) ધિક્ દેવદત્તમ્ અપિ સ્તુયાદ્ વૃપલમ્, ગર્હા ।

(૫) અપિ સિદ્ધ, અપિ સ્તુહિ, સમુચ્ચયે ॥

વ્યાખ્યા : ‘અપિ’ જ્યારે પદાર્થ, સંભાવના, અન્વસર્ગ, ગર્હા અને સમુચ્ચયનો અર્થ પ્રગટ કરે ત્યારે એ કર્મપ્રવચનીય બને છે. ક્રમશઃ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

૧. ‘પદાર્થ’ના અર્થમાં—પદસ્ય અર્થઃ પદાર્થઃ । પદ(સુપ્રતિષ્ઠન્તં પદમ્)-નો અર્થ એ પદાર્થ. અહીં પદાર્થ એટલે વાક્યમાં નહિ પ્રયોગાયેલ

અન્ય પદનો અર્થ (અપ્રયુજ્યમાનસ્ય પદાન્તરસ્ય અર્થઃ પદાર્થઃ ।). કોઈ કોઈ વાર વાક્યનો અર્થ બરાબર રીતે સમજવા માટે અન્ય પદનો અર્થ સમજવો જરૂરી બને છે; જેમકે-સર્પિષઃ અપિ સ્યાત્ । ધીનું દીપું પણ હોય કે? આ ઉદાહરણમાં 'અપિ' કર્મપ્રવચનીય છે, ઉપસર્ગ નથી, આથી સ્યાત્-માંના સૂનો પૂ થતો નથી. જો 'અપિ' ઉપસર્ગ હોત તો અપિષ્યાત્ એવો આદેશ થાત. 'સ્યાત્' એ અસ્ (હોવું) ધાતુનું વિધ્યર્થ (લિટ્) રૂપ છે. વિધ્યર્થનો પ્રયોગ સંભાવના દર્શાવે છે. અહીં (ધીની) સંભાવના હોવી એ વિષય છે. 'અપિ' શબ્દ કર્તા (બિન્દુ)ની દુર્લભતા સૂચવે છે (બિન્દુઃ અપિ) અને આ રીતે (ધીની) સંભાવનાની દુર્લભતા સૂચવતો હોઈ સ્યાત્ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

'સર્પિષઃ' એ પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ 'સર્પિષુઃ' (ધી) અને અપિ દ્વારા સૂચિત 'બિન્દુ' વચ્ચે અવયવ-અવયવી-ભાવસંબંધને કારણે છે. 'સર્પિષૂ' (ધી) અવયવી છે અને 'બિન્દુ' અવયવ છે. સર્પિષોઽપિ સ્યાત્ । એ વાક્ય દ્વારા સર્પિષો બિન્દુરપિ સ્યાત્ । એવો અર્થ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે. 'અપિ' શબ્દ પદાર્થનું ઘોષન કરે છે તે આ છે.

અહીં 'સર્પિષઃ'માં દ્વિતીયાનો પ્રયોગ થયો નથી, પરંતુ પછી પ્રયોગજ છે, કારણ કે 'સર્પિષૂ'નો સંબંધ 'બિન્દુ' સાથે છે, 'અપિ' સાથે નહિ. અહીં 'અપિ'ની કર્મપ્રવચનીયસંજ્ઞા થવાથી દ્વિતીયા થતી નથી, પરંતુ ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો બાધ થતાં 'સ્યાત્'માંના 'સૂ'નો 'બૂ' થતો નથી.

(૨) 'સંભાવના'ના અર્થમાં—'સંભાવના' શબ્દ અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોગાયો છે. શક્તિનો ઉત્કર્ષ બતાવવા કરવામાં આવતી અતિશયોકિત- (અત્યુક્તિ)ને 'સંભાવના' કહે છે; જેમકે-અપિ સ્તુયાત્ વિષ્ણુમ્ ।

(૩) 'અન્વર્ત્તસર્ગ'ના અર્થમાં—'અન્વર્ત્તસર્ગ' એટલે ઇચ્છાનુસાર કામ કરવાની અનુભૂતિ (કામચારાનુજ્ઞા). અર્થાત્ વક્તા 'તારે કરવું હોય તો કર' એમ કહી અમુક કર્મ કરવું યા ન કરવું એ સામી વ્યક્તિની ઇચ્છા પર છોડી દે એને અન્વર્ત્તસર્ગ કહે છે; જેમકે અપિ સ્તુહિ । (તારે સ્તુતિ કરવી હોય તો કર.) અહીં કોઈ વડીલને 'હું સ્તુતિ કરું?' એમ પૂછવામાં આવતાં એ સામી વ્યક્તિને મન કાવે તેમ કરવાની રજા આપે છે, આથી અપિ કર્મપ્રવચનીય બનતાં 'સ્તુહિ'માંના 'સૂ'નો 'પૂ' થતો નથી.

(૪) 'ગર્હ'ના અર્થમાં—'ગર્હ' એટલે નિંદા; જેમકે ધિક્ દેવદત્તમ્ ।

(દેવદત્તને ધિક્કાર છે, જે શદ્ધની સ્તુતિ કરે છે.) અહીં શદ્ધની સ્તુતિ કરવી એ નિંદનીય હોવાથી ‘અપિ’ કર્મપ્રવચનીય બનતાં ‘સ્તુયાદ્’માં ‘સ્’નો ‘પૂ’ થતો નથી.

(૫) ‘સમુચ્ચય’ના અર્થમાં—‘સમુચ્ચય’ એટલે સમૂહ. જે ક્રિયા સાથે થાય એ ક્રિયાઓનો સમુચ્ચય કહેવાય; જેમકે—અપિ સિદ્ધ અને અપિ સ્તુહિ । (જલનું સિંચન કર અને સ્તુતિ પણ કર.) અહીં અપિ દ્વારા બંને ક્રિયાઓનો સમુચ્ચય દર્શાવાયો છે, આથી એ કર્મપ્રવચનીય બને છે અને પરિણામે ‘સિદ્ધ’ અને ‘સ્તુહિ’ એ બંનેમાંના ‘સ્’નો ‘પૂ’ થતો નથી.

(અહીં કર્મપ્રવચનીય પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.)

૫૫૮. કાલાધ્વનોરત્યન્તસંયોગે । ૨ । ૩ । ૫ ॥

વૃત્ત : (૧) इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी, मासम् अधीते, मासं गुडघानाः, क्रोशं कुटिला नदी, क्रोशं अधीते, क्रोशं गिरिः ।

(૨) अत्यन्तसंयोगे किम्—मासस्य द्विः अधीते, क्रोशस्य एकदेशे पर्वतः ॥

વ્યાખ્યા : સમય અને માસ (અંતર) શબ્દોનો જ્યારે ‘અત્યન્તસંયોગ’ થયો હોય ત્યારે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે. ‘અત્યંતસંયોગ’ એટલે અવિરત સંયોગ, નિરંતર સંયોગ, આદિથી અંત સુધીનો સંયોગ—અતિ-ક્રાન્તઃ અન્તમ્ इति अत्यन्तः । अत्यन्तः संयोगः इति अत्यन्तसंयोगः । કાર્ષ ક્રિયા યા પદાર્થ અમુક સમય સુધી અવિરતપણે ચાલુ રહે ત્યારે એનો સમય સાથે અત્યંત સંયોગ થયો કહેવાય. એવી જ રીતે એ અમુક અંતર સુધી અવિરતપણે ચાલુ રહે એને અંતર સાથેનો અત્યંતસંયોગ કહેવાય. સમય અને અંતરવાચક શબ્દ સાથે આ અત્યંતસંયોગ ગુણનો ક્રિયાનો અથવા દ્રવ્યનો એમ ત્રણ પ્રકારનો હોઈ શકે; જેમકે

૧. કાલ સાથેનો ગુણનો અત્યંતસંયોગ—માસ કલ્યાણી । (આખા મહિના સુધી કલ્યાણકારક). અહીં કલ્યાણી ગુણ છે. એનો સમય (માસ) સાથે અત્યંત સંયોગ થયો છે.

૨. કાલ સાથે ક્રિયાનો અત્યંત સંયોગ—માસમ્ અધીતે । (આખો) મહિનો અભ્યાસ કરે છે. અહીં અધ્યયન ક્રિયાનો અત્યંતસંયોગ છે.

૩. કાલ સાથે દ્રવ્યનો અત્યંત સંયોગ—માસં ગુડઘાનાઃ । (આખો

મહિનો ગોળધાણા.) અહીં ‘ગુહધાનાઃ’ એ દ્રવ્યવાચક શબ્દ છે, એનો કાલ (માસ) સાથે ‘અત્યંત સંયોગ’ થયો છે.

૪. અંતર સાથે ગુણનો અત્યંત સંયોગ—ક્રોશં કુટિલ નદી । (નદી ગાઉ=એ માઈલ સુધી વાંકી છે.) અહીં ‘કુટિલ’ ગુણ છે તેનો અંતરવાચક શબ્દ (ક્રોશ-ગાઉ) સાથે અત્યંત સંયોગ થયો છે.

૫. અંતર સાથે ક્રિયાનો અત્યંત સંયોગ—ક્રોશમ્ અધીતે । (ગાઉ સુધી અધ્યયન કર્યો કરે છે.) અહીં અધ્યયન ક્રિયાનો અંતર (ક્રોશ-ગાઉ) સાથે અત્યંત સંયોગ છે.

૬. અંતર સાથે દ્રવ્યનો અત્યંત સંયોગ—ક્રોશં ગિરિઃ । (આખા ગાઉ સુધી પર્વત ગિરિમાળા છે.) અહીં ગિરિ એ દ્રવ્યવાચક શબ્દનો અંતર (ક્રોશ-ગાઉ) સાથે અત્યંત સંયોગ થયો છે.

સૂત્રમાં અત્યન્તસંયોગે (નિરંતર સંયોગ થયો હોય ત્યારે) એમ એટલા માટે કહ્યું કે જે સમયે આ અંતરવાચક શબ્દ સાથે આદિથી અંત સુધી નિરંતર સંયોગ ન હોય તો દ્વિતીયા વિભક્તિ થતી નથી; જેમકે—માસસ્ય દ્વિઃ અધીતે । (મહિનામાં એ વાર અધ્યયન કરે છે.) અહીં અધ્યયન ક્રિયા આખો મહિનો અવિરતપણે ચાલતી નથી માટે માસ શબ્દ દ્વિતીયામાં સુકાયો નથી. એ જ રીતે—ક્રોશસ્ય એકદશે પર્વતઃ । (ગાઉના એક ભાગમાં પર્વત છે.) આ ઉદાહરણમાં માર્ગ યા અંતરવાચક ક્રોશ સાથે પર્વતનો આદિથી અંત સુધીનો સંયોગ ન હોવાને કારણે ક્રોશ શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં પ્રયોજ્યો નથી.

દ્વિતીયા વિભક્તિ સમાપ્ત

તૃતીયા વિભક્તિ

૫૫૯. સ્વતન્ત્રઃ કર્તા । ૧।૪।૫૪।

વૃત્તિ : ક્રિયાયાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ વિવક્ષિતઃ અર્થઃ કર્તા સ્યાત્ ॥

વ્યાખ્યા : ક્રિયામાં જે પદાર્થને સ્વતંત્રપણે, પ્રધાનપણે કહેવાની ઇચ્છા હોય (વિવક્ષિતઃ) તે 'કર્તા' છે. કારકો વિવક્ષાને આધીન હોય છે—વિવક્ષાતઃ કારકાણિ ભવન્તિ । આથી ક્રિયામાં જેની સ્વતંત્રતા વિવક્ષિત હોય તે કર્તા બને. ઉદાહરણ તરીકે 'દેવદત્તઃ પચતિ ।' દેવદત્ત રાંધે છે. અહીં દેવદત્ત કર્તા છે. હવે રાંધવાની ક્રિયામાં થાણા, (અધિકરણ તરીકે), અગ્નિ લાકડાં (કરણ તરીકે), ચોખા (કર્મ તરીકે) વગેરે જરૂરી હોય છે. આમાંના કોઈને પણ આપણે વિવક્ષાથી કર્તા બનાવી શકીએ; જેમકે સ્થાલી પચતિ । અગ્નિઃ પચતિ । ઇંદ્રાસિ પચન્તિ । ઇત્યાદિ. ક્રાતંત્ર વ્યાકરણમાં યઃ કરોતિ સઃ કર્તા જે કરે છે તે કર્તા, એવી વ્યાખ્યા આપી છે.

કર્તાના બે ભેદ છે—૧. સ્વતંત્ર કર્તા અને ૨. હેતુકર્તા. (હેતુકર્તા એટલે પ્રેરક કર્તા, સ્વતંત્ર કર્તાને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર).

આ સૂત્રમાં 'કારકે' સૂત્રનો અધિકાર આવે છે. કારકોમાં જે સૌથી પ્રધાન હોય તે 'કર્તા' કહેવાય. સૂત્રમાંનો સ્વતન્ત્ર શબ્દ પ્રાધાન્ય સૂચવે છે. (જુઓ મહાભાષ્ય ૧-૪-૫૪.) ઉદાહરણ તરીકે કોઈ પણ ક્રિયાનું ઉચ્ચારણ થાય કે તરત જ એ ક્રિયા કોણ કરે છે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને પછી જ ક્યાં ક્યારે શા માટે, આદિ પ્રશ્નો સંભવે છે. આમ કોઈ પણ વાક્યમાં કર્તાનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે.

કર્તા સ્વતંત્ર શી રીતે છે એ ભર્તૃહરિ આ રીતે સમજાવે છે : કર્તા અન્ય કારકોને પોતાને અધીન રાખે છે, અન્ય કારકોની પ્રવૃત્તિ કર્તા પ્રમાણે થાય છે. પ્રવૃત્ત કારકોને એ નિવૃત્ત કરી શકે છે, અન્ય કારક ન હોય તોપણ એની સ્થિતિ તો રહે છે જ, આથી કર્તા સ્વતંત્ર છે : (વાક્યપદીય સાધન ૧૦૧-૨)

૫૬૦ સાધકતમં કરણમ્ । ૩।૪।૬૨।

વૃત્તિ : (૧) ક્રિયાસિદ્ધૌ પ્રક્રોષોપકારકં કારકં કરણસંજ્ઞં સ્યાત્ ।

(૨) તમસ્-ગ્રહણં કિમ્ । ગજ્ઞાયાં ઘોષઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) ક્રિયાની સિદ્ધિમાં જે સૌથી વધુ ઉપકારક હોય તે કારકને 'કરણ' કહે છે; જેમકે વાણેન હતઃ । (બાણથી હણાયો.) અહીં હણવાની ક્રિયા માટે ધનુષ, હાથ વગેરે ઉપકારક છે, જરૂરી છે, પરંતુ એમાં સૌથી વધુ ઉપકારક બાણ છે, જે દ્વારા હણવાની ક્રિયા થાય છે, માટે બાણ 'કરણ' કહેવાશે, અન્ય ધનુષ, હાથ આદિ નહિ. ભર્તૃહરિ 'સાધકતમ'ને આ રીતે સમજાવે છે : જેના વ્યાપાર પછી તરત જ ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય તે-ક્રિયાયાઃ પરિનિષ્પત્તિર્યદ્વાપારાદનન્તરમ્ । વિવક્ષ્યતે યદા યત્ર કરણં તત્ તદા સ્મૃતમ્ । (વાક્યપદીય).

(૨) સૂત્રમાં 'તમપ્' પ્રત્યયનો પ્રયોગ શા માટે કર્યો ? અર્થાત્ 'સાધક કારકમ્' એવું સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો ન ચાલત ? કારણ કે શ્રેષ્ઠતાસૂચક 'તમપ્' નો પ્રયોગ કર્યા વિના પણ શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ સમજી શકાયો હોત. આ કારક પ્રકરણ હોવાથી આ બધાં સૂત્રોમાં 'કારકે' સૂત્રનો અધિકાર ચાલે છે, એટલે 'કારકે' ની અનુવૃત્તિ કરવાની છે. કારક એટલે જ 'ક્રિયાતું' સાધક-ક્રિયાયાઃ નિર્વર્તકં કરણમ્' । આથી કારકોમાં જે સાધક તે 'કરણ' એમ કહિયે તો પણ ક્રિયાનાં સાધકોમાં સૌથી સાધક (સૌથી વધુ ઉપકારક) એવો 'તમપ્'નો અર્થ સૂચવાશે. તો 'તમપ્' ન મૂક્યું હોત તો ન ચાલત ? આનો ઉત્તર એ છે કે, અલબત્ત, અહીં તો તમપ્ વિના પણ તમપ્ નો અર્થ સમજી શકાત, પરંતુ એમ કરતાં આ પદ્ધતિ બીજાં સૂત્રોમાં અપનાવતાં મુશ્કેલી પેદા થાત; જેમકે આધારોડધિકરણમ્ એ સૂત્રમાં પણ ક્રિયાનો પ્રકૃષ્ટ આધાર તે 'અધિકરણ' એમ અર્થ લઈયે તો 'ગંગાયાં ઘોષઃ' (ગંગામાં નેસ) એવો પ્રયોગ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ગંગા એટલે કે ગંગાપ્રવાહ વારતવમાં નેસનો આધાર બની શકે નહિ. અહીં ગંગાનો અર્થ લક્ષણ દ્વારા 'ગંગાતટ' લેવાનો છે, જે નેસનો વારતવિક આધાર છે. આથી 'ગંગાતટે ઘોષઃ' પ્રયોગ જ કરી શકાય, 'ગંગાયાં ઘોષઃ' પ્રયોગ ન થાય. આ મુશ્કેલી નિવારવા અહીં તમપ્ ની ખાસ જરૂર ન હોવા છતાં 'તમપ્'નો સમાવેશ સૂત્રમાં કર્યો છે. અહીં 'તમપ્'ના પ્રયોગથી સૂચિત (સાપિત) થાય છે કે કારક પ્રકરણમાં 'તમપ્'ના પ્રયોગ વિના શ્રેષ્ઠતા-પ્રકૃષ્ટતા-નો અર્થ લેવાતો નથી, આથી 'આધારોડધિકરણમ્ ।' સૂત્રમાં 'તમપ્'નો પ્રયોગ ન થયો હોવાથી તિલેપુ તૈલમ્ જેવા મુખ્ય (પ્રકૃષ્ટ) આધારમાં જ નહિ, 'ગંગાયાં ઘોષઃ' જેવા ગૌણ આધારમાં પણ અધિકરણ સંજ્ઞા થઈ સપ્તમી પ્રયોગાશે.

૫૬૧. કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા । રાશી૧૮

વૃત્તિ : અનભિહિતે કર્તૃરિ કરણે ચ તૃતીયા સ્યાત્ । રામેણ વાણેન
હતઃ વાલી ॥

વ્યાખ્યા : આ સૂત્રમાં 'અનભિહિતે' સૂત્રનો અધિકાર પ્રવર્તે છે, આથી
'અનભિહિત' ની અહીં અનુવૃત્તિ થશે, અર્થાત્ અન્ય પ્રકારે 'અભિધાન' ન થયું
હોય તેનાં (અનુક્રમ) કર્તા અને કરણ તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે. (અભિ-
ધાન વિશે જુઓ ૫૦ ૪૧ પરની નોંધ.) રામેણ વાણેન હતઃ વાલી । રામે વાણ
વડે વાલીને માર્યો. અહીં 'રામ' અનભિહિત અનુક્રમ કર્તા છે અને 'વાણ'
અનુક્રમ કરણ, આથી બંને તૃતીયામાં પ્રયોજનમાં છે. અહીં નોંધવું ઘટે કે
કર્મણિપ્રયોગ અને ભાવેપ્રયોગમાં કર્તા 'અનભિહિત' માનવામાં આવે છે
(દેવદત્તેન પચ્યતે ગમ્યતે વા ।) કર્તૃરિ પ્રયોગમાં કર્તા 'અભિહિત' ગણાય
છે અને તેથી એ તૃતીયામાં ન મુકાતાં 'પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રે' પ્રથમામાં મુકાય
છે. (દેવદત્તઃ પચતિ ।)

વાર્ત્તિક : પ્રકૃત્યાદિભ્યઃ ઉપસંખ્યાનમ્ । પ્રકૃત્યા ચારુઃ ।
પ્રાયેણ યાજ્ઞિકઃ । ગોત્રેણ ગાર્ગ્યઃ । સમેન ઇતિ । વિપમેણ ઇતિ ।
દ્વિદ્રોણેન ધાન્યં ક્રીણાતિ । સુલેન દુઃલેન વા યાતિ ઇતિ-આદિ ॥

વ્યાખ્યા : 'પ્રકૃતિ' આદિ શબ્દો પણ તૃતીયા વિભક્તિ લે છે (આ
ઉપવદ વિભક્તિ છે); જેમકે-પ્રકૃત્યા ચારુઃ (એ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સુંદર
છે.) અહીં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ તૃતીયામાં પ્રયોજાયો છે. આ ઉદાહરણમાં ક્રિયા-
નો ઉલ્લેખ નથી, આથી પ્રકૃતિ શબ્દનો ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવાથી
'શેષે પઠ્ઠી' સૂત્રને આધારે પઠ્ઠી વિભક્તિ થવી જોઈતી હતી, એનો બાધ
કરી અહીં તૃતીયાનું વિધાન છે.

પ્રાયેણ યાજ્ઞિકઃ । એ ધણુંખરું યાજ્ઞિક છે. 'પ્રાય' શબ્દ બહુલ-
વાચક છે.

ગોત્રેણ ગાર્ગ્યઃ । (એનું ગોત્ર ગાર્ગ્ય છે.) અહીં 'પ્રાય' અને 'ગોત્ર'
શબ્દોનો સંબંધ નામ સાથે છે, ક્રિયા સાથે નહિ.

સમેન ઇતિ । (એ સીધી રીતે (અથવા સીધે રસ્તે) જાય છે).

વિપમેણ ઇતિ । (એ વિપમ રીતે (અથવા વિપમ માર્ગે) જાય છે.)

અહીં 'સમ' અને 'વિપમ' એ બંને ક્રિયાવિશેષણ છે. બંનેની દ્વિતીયા
થવી જોઈતી હતી. આ વાર્ત્તિકને આધારે તૃતીયા થાય છે.

દ્વિદ્રોણેન ધાન્યં ક્રીણાતિ । (એ એ દ્રોણ અનાજ ખરીદે છે.) અહીં 'દ્વિદ્રોણ' નો સંબંધ 'ધાન્ય' સાથે છે. 'ક્રીણાતિ' સાથે એનો સંબંધ માનિયે તે ખરીદવાની ક્રિયાના 'કરણ' તરીકે એને સમજી શકાય.

સુખેન યાતિ । (સુખપૂર્વક જાય છે.)

દુઃખેન યાતિ । (દુઃખપૂર્વક (મુશ્કેલીથી) જાય છે.)

આ બંને ઉદાહરણોમાં સુખ અને દુઃખ ક્રિયાવિશેષણ છે.

આ બધા શબ્દોનો પ્રકૃત્યાદિગણમાં સમાવેશ થતો હોવાથી એ તૃતીયામાં મુકાયા છે. આ ગણ 'આકૃતિગણ' છે તેથી ગણપાઠમાં સમાવેશ ન પામેલા બીજા શબ્દોનો પણ તૃતીયામાં પ્રયોગ થાય છે; જેમ કે-નામ્ના જ્યામઃ । (એથી નામ જ્યામ છે, અર્થાત્ એનું નામ જ્યામ છે, વાસ્તવમાં એ જ્યામ (કાળો) નથી. ચરિતેન દાન્તઃ । (એ આચરણમાં સંયમી છે.)

ભાષ્યકાર પતંજલિના મતે આ બંધાં 'હેતુ તૃતીયા' અથવા 'કરણ તૃતીયા'નાં ઉદાહરણ છે અને આથી આ વાર્તિક નિરર્થક છે.

૫૬૨. દિવઃ કર્મ ચ । ૧, ૪, ૪૩ ॥

વૃત્તિ : દિવઃ સાધકતમં કારકં કર્મસંજ્ઞં સ્યાત્, ચાત્ કરણસંજ્ઞમ્ ।
અક્ષૈઃ અજ્ઞાન્ વા દીવ્યતિ ॥

વ્યાખ્યા : અહીં સાધકતમં કરણમ્ (૧-૪-૪૨) મૂત્રમાંથી 'સાધકતમં' શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે. દિવ્ (જુગાર રમવો) ધાતુનું સાધકતમ (ક્રિયા-સિદ્ધિમાં સર્વાધિક ઉપકારક) કારક કર્મ પણ બને છે અને દ્વિતીયા લે છે. મૂત્રમાં ચ દ્વારા એ 'કરણ' પણ બને છે એમ મુચવાયું છે; જેમકે અક્ષૈઃ અજ્ઞાન્ વા દીવ્યતિ । (પાસાથી જુગાર રમે છે.) અહીં 'અક્ષ' જુગાર રમવા માટે સાધકતમ કારક છે તે વિકલ્પે દ્વિતીયા (કર્મ) અથવા તૃતીયા (કરણ) વિભક્તિમાં મુકાય છે.

૫૬૩. અપવર્ગે તૃતીયા । ૨ । ૩ । ૬ ॥

વૃત્તિ : (૧) અપવર્ગઃ ફલપ્રાપ્તિઃ । તસ્યાં દ્યોત્યાયાં કાલાધ્વનોઃ અત્યન્તસંયોગે તૃતીયા સ્યાત્ । અહ્ના ક્રોશેન વા અનુવાકઃ અધીતઃ ।

(૨) અપવર્ગે કિમ્—માત્રમ્ અધીતઃ ન આયાતઃ ।

વ્યાખ્યા : આ મૂત્રમાં 'કાલાધ્વનોસ્ત્યસંજ્ઞયોગે' (૨-૩-૫) ની અનુવૃત્તિ થાય છે. એ મૂત્ર (૨-૩-૫) પ્રમાણે સમય અને અંતરવાચક શબ્દો લે છે. આ મૂત્ર

એનો અપવાદ છે. સમય અને અંતરવાચક શબ્દો અત્યંત સંયોગ થયો હોય ત્યારે પણ જે ફલપ્રાપ્તિ (અપવર્ગ-ફલપ્રાપ્તિ) થતી હોય અર્થાત્ કાર્ય સફળ બનતું હોય તો તૃતીયા લે છે (દ્વિતીયા નહિ); જેમકે—

(અ) કાલવાચક શબ્દ—અહ્ના અનુવાકઃ અર્ધીતઃ । (એક દિવસમાં એ અનુવાક શીખી ગયો.)

(વ) અંતર(ભાગ) વાચક શબ્દ—ક્રોશેન અનુવાકઃ અર્ધીતઃ । (એક ગાઉ ચાલતાં ચાલતાં એ અનુવાક ભણી ગયો.)

ભાષ્યમાં આ બેઉ ઉદાહરણુ લાઘવ્ય અર્થે એક જ ઉદાહરણમાં સાંકળી લીધાં છે. આ બંનેમાં અનુવાક ભણવાનું કાર્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી કાલ-વાચક અને અંતરવાચક શબ્દો ('અહ્ન' અને 'ક્રોશ') તૃતીયામાં મુકાયા છે.

૨) ફલપ્રાપ્તિ થતી હોય તો (અપવર્ગ) એટલા માટે કહ્યું કે જે ફલપ્રાપ્તિ થતી ન હોય તો તૃતીયા થતી નથી; જેમકે—માસમ્ અર્ધીતઃ, ન આગતઃ । (આખો મહિનો (અનુવાક) ભણ્યો, પણ આવડ્યો નહિ). અહીં ફલપ્રાપ્તિ ન થઈ, આથી તૃતીયા ન થતાં 'કાલચ્છનો...' સૂત્રને આધારે દ્વિતીયા થઈ.

૫૬૪. સહયુક્તેઽપ્રધાને । ૨, ૩, ૧૯ ।

વૃત્તિ : (૧) સહાર્થેન યુક્તે અપ્રધાને તૃતીયા સ્યાત્ । પુત્રેણ સહ ગતઃ પિતા । एवं साकं-सार्धं-समं-योगे अपि ।

(૨) વિના અપિ તદ્યોગં તૃતીયા । 'વૃદ્ધો યૂના'—ઈતિ નિર્દેશાત્ ॥

વ્યાખ્યા : સહ (સાથે) અર્થવાળા શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવતા અપ્રધાન (ગૌણ) (અર્થાત્ પ્રધાન (મુખ્ય) કર્તાને સાથ આપનાર) શબ્દ તૃતીયામાં મુકાય છે; જેમકે પુત્રેણ સહ આગતઃ પિતા । (પુત્રની સાથે પિતા આવ્યા.) આ વાક્યમાં પિતા કર્તા છે, મુખ્ય છે, પુત્ર અપ્રધાન અર્થાત્ ગૌણ છે, આથી 'સહ' અવ્યયના યોગમાં એની તૃતીયા થઈ છે.

આ પ્રમાણે 'સહ' અર્થવાળા બીજા અવ્યયો, જેવા કે સમમ્ સાકમ્ સાર્ધમ્ સમમ્ પુત્રેણ વગેરેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર શબ્દ પણ તૃતીયામાં પ્રયોજ્યો; જેમકે પુત્રેણ સમં સાકં સાર્ધં વા આગતઃ પિતા ।

(૨) 'સહ' અર્થવાળો કોઈ અવ્યય પ્રયોજ્યો ન હોય, પરંતુ 'સહ'નો અર્થ વિવક્ષિત હોય, અર્થાત્ 'સહાર્થક' અવ્યયનો અધ્યાહાર હોય તો

પણ તૃતીયાનો પ્રયોગ થાય છે, કારણ કે મહર્ષિ પાણિનિએ પોતે જ 'વૃદ્ધો યૂના...' (૧-૨-૬૫) એ સૂત્રમાં 'સહ' ના પ્રયોગ વિના પણ 'સહ'ના અર્થમાં તૃતીયા પ્રયોગ છે. (વૃદ્ધો-યૂના = વૃદ્ધો યૂના સહ)

૫૬૫. યેનાઙ્ગવિકારઃ । ૨ । ૩ । ૨૦ ॥

વૃત્તિ : (૧) યેન અઙ્ગેન વિકૃતેન અઙ્ગિનઃ વિકારઃ લક્ષ્યતે તતઃ તૃતીયા સ્યાત્ । અઙ્ગના કાણઃ । અઙ્ગિસંબન્ધિકાણત્વવિશિષ્ટઃ इति-અર્થઃ ।

(૨) અઙ્ગવિકારઃ કિમ્—અઙ્ગિ કાણમ્ અસ્ય ॥

વ્યાખ્યા : (૧) જે અંગની વિકૃતિને કારણે અંગી (દેહધારી વ્યક્તિ) ની વિકૃતિ પ્રગટ થતી હોય તે અંગવાચક શબ્દ તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે—અઙ્ગના કાણઃ । (એ આંખે કાણો છે.) અહીં વાસ્તવમાં આંખ કાણી છે, ખોડવાળી છે, પરંતુ એને કારણે વ્યક્તિને કાણો કહ્યો છે, આથી અંગ 'અઙ્ગિ' શબ્દ તૃતીયામાં મુકાયો છે.

સૂત્રમાં 'અઙ્ગવિકાર' શબ્દનો અર્થ 'અંગીનો વિકાર' એમ કરવાનો છે. અઙ્ગમત્યાસ્તીતિ અઙ્ગવાન્ પુરુષઃ અઙ્ગઃ । 'અઙ્ગ'ને અર્થ આદ્યચ્ સૂત્રને આધારે 'અ' પ્રત્યય લગાડીને અઙ્ગ શબ્દ બન્યો છે.

(૨) સૂત્રમાં 'અઙ્ગવિકાર' એટલે કે (અંગની વિકૃતિથી) અંગી- (દેહધારી)નો વિકાર (દર્શાવાતો હોય ત્યારે), એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કેવળ અંગની જ વિકૃતિ દર્શાવી હોય અને એ દ્વારા અંગીની વિકૃતિ અભિપ્રેત ન હોય તો 'અંગ' ની તૃતીયા વિભક્તિ થતી નથી; જેમકે—અઙ્ગિ કાણમ્ અસ્ય । (આ (માણસ) ની આંખ કાણી છે.) અહીં કેવળ અંગ- (અઙ્ગિ)ની જ વિકૃતિ દર્શાવી હોવાથી તૃતીયા થઈ નથી.

(૫૬૬) इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

વૃત્તિ : कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिः तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टः इति-अर्थः ॥

વ્યાખ્યા : 'इत्थंभूत' એટલે આવો થયેલો, અર્થાત્ કોઈક વિશિષ્ટ પ્રકાર- (અવસ્થા)ને પામેલો. 'લક્ષણ' એટલે તાપક ચિહ્ન. જે ચિહ્ન દ્વારા કોઈ માણસ 'અમુક પ્રકારનો થયો' એવું જ્ઞાન થાય તે ચિહ્ન (લક્ષણ) તૃતીયામાં મુકાય છે; જેમકે—જટાભિઃ તાપસઃ । (જટાથી એ તપસ્વી જણાય છે.) અહીં જટાને લીધે એ તપસ્વી થયો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. આમ, 'જટા' 'લક્ષણ' હોવાથી એની તૃતીયા થઈ છે.

(૫૬૭) સંજ્ઞોઽન્યતરસ્યાં કર્મણિ ।

વૃત્તિ : સમ-પૂર્વસ્ય જાનાતેઃ કર્મણિ તૃતીયા વા સ્યાત્ । પિત્રા પિતરં વા સંજાનીતે ॥

વ્યાખ્યા : ‘અન્યતરસ્યામ્’ એટલે વિકલ્પ. સમ + જ્ઞા (સારી રીતે જાણવું, ઓળખવું) ધાતુનું કર્મ વિકલ્પે તૃતીયા લે છે. કર્મને દ્વિતીયા તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્રથી તૃતીયા પણ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે પિત્રા પિતર વા સંજાનીતે । એ પિતાને સારી રીતે ઓળખે છે. અહીં ‘પિતા’ કર્મ છે તે વિકલ્પે દ્વિતીયા અથવા તૃતીયા ગ્રહણ કરે છે.

‘જ્ઞા’ ધાતુ ઉલ્લેખપદી છે. એની પૂર્વે ‘સમ’ ઉપસર્ગ આવતાં એ આત્મનેપદી બને છે.

૫૬૮. હેતૌ । ૨ । ૩ । ૨૩ ॥

વૃત્તિ : (૧) હેત્વર્થે તૃતીયા સ્યાત્ ।

(૨) દ્રવ્યાદિસાધારણં નિર્વ્યાપારસાધારણં ચ હેતુત્વમ્ ।
કરણત્વં તુ ક્રિયામાત્રવિષયં વ્યાપારનિયતં ચ । ઘણેન ઘટઃ ।
પુણ્યેન દુષ્ટઃ હરિઃ ।

(૩) ફલમ્ અપિ હહ હેતુઃ । અધ્યયનેન વસતિ ।

(૪) ગમ્યમાના અપિ ક્રિયા કારકવિભક્તૌ પ્રયોજિકા ।
અલં શ્રમેણ, શ્રમેણ સાધ્યં ન અસ્તિ इति-અર્થઃ । હહ સાધન-
ક્રિયાં પ્રતિ શ્રમઃ કારણમ્ । શતેન શતેન વત્સાન્ પાલયતિ પયઃ ।
શતેન પરિચ્છિદ્ય इति-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) ‘હેતુ’ એટલે કારણ, જે દ્વારા કોઈ પણ કાર્ય(ફલ) ની સિદ્ધિ થાય. હેતુવાચક શબ્દ, અર્થાત્ કારણ દર્શાવનાર શબ્દ તૃતીયાવિભક્તિમાં પ્રયોજાય છે. અહીં પણ ‘અનમિહિતે’ સૂત્રનો અધિકાર પ્રવર્તે છે એટલે અર્થાત્ ‘હેતુ’ કે ‘હેતુ’ જ્યારે સ્પષ્ટપણે કહેવાયો (અમિહિત) ન હોય, શબ્દ પ્રયોગ ન થયો હોય ત્યારે હેતુનો અર્થ દર્શાવતો શબ્દ તૃતીયામાં મુકાય છે.

(૨) અહીં ‘હેતુ’ (કારણ) અને ‘કરણ’ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે. હેતુ અને કરણ એ બંને ક્રિયાસિદ્ધિમાં ઉપકારક હોય છે. બંને તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે, પરંતુ હેતુનું ક્ષેત્ર અતિગત વ્યાપક છે, જ્યારે કરણનું ક્ષેત્ર સીમિત છે. હેતુનો સંબંધ દ્રવ્ય ગુણ અને ક્રિયામાંથી ગમે તેની સાથે હોઈ શકે છે, જ્યારે કરણનો સંબંધ કેવળ ક્રિયા સાથે છે. વળી

હેતુ સ્વયંવ્યાપારાત્મક યા ક્રિયાશીલ હોય યા ન પણ હોય, જ્યારે કરણ પોતે ક્રિયાશીલ હોવું જોઈએ; જેમકે દળ્લેન ઘટઃ । (દંડ વડે ધડો બને છે.) દંડ એ ધડાતું કારણ છે. એને કાનણે ધડો બની શકે છે. જો દંડની મદદથી જ કુંભાર ચાકડો ફેરવે, અને જો ચાકડો ફેરે તો જ ધડો બને. આમ દંડ એ ધડાતું કરણ છે, ધડો સંજ્ઞા છે. આમ અહીં હેતુનો સંબંધ દ્રવ્ય સાથે છે.

હેતુનો સંબંધ ગુણ સાથે પણ હોઈ શકે; જેમકે—પુણ્યેન ગૌરઃ । (એ પુણ્યને લીધે ગૌર વર્ણનો છે). અહીં પુણ્ય ગૌરપણા માટે હેતુ છે. ગૌર એ ગુણ છે.

હેતુનો સંબંધ ક્રિયા સાથે પણ હોઈ શકે; જેમકે પુણ્યેન દૃષ્ટઃ હરિઃ । (પુણ્યને લીધે હરિનાં દર્શન થયાં.) અહીં પુણ્ય(હેતુ)નો સંબંધ હરિનાં દર્શન સાથે છે, જે ક્રિયા છે. હરિદર્શનતું કારણ પુણ્ય છે.

‘દળ્લેન ઘટઃ ।’ ઉદાહરણમાં ‘દળ્લ’ ક્રિયાશીલ છે, પરંતુ એ હેતુ છે, કરણ નહિ, કારણ કે એનો સંબંધ દંડ(દ્રવ્ય) સાથે છે, ક્રિયા સાથે નથી, તેથી પુણ્યેન દૃષ્ટઃ હરિઃ । એ ઉદાહરણમાં પુણ્યનો સંબંધ ક્રિયા સાથે હોવા છતાં એ કરણ નથી, કારણ કે એ સ્વયંક્રિયાશીલ નથી, પ્રવૃત્તિશીલ નથી.

આમ હેતુ એ વ્યાપક સંજ્ઞા છે, કરણ એનો અપવાદ છે. જ્યારે સાધન ક્રિયા સાથે સંબંધ ધરાવે અને સ્વયંક્રિયાશીલ હોય ત્યારે એ ‘કરણ’ કહેવાય છે.

(૩) અહીં (આ સૂત્રમાં) ફળ યા પ્રયોજનનો પણ હેતુમાં સમાવેશ કરવાનો છે અને તેથી ફળને પણ તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે; જેમકે અધ્યયનેન વસતિ । (અધ્યયન (અભ્યાસ) માટે એ રહે છે.) અહીં ‘અધ્યયન’ એ નિવાસ માટેનું પ્રયોજન (ફળ) છે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે ફળની ગણના હેતુ તરીકે ન કરવી હોય તો પ્રયોજન માટે ચતુર્થી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે અધ્યયનાય વસતિ ।

(૪) સામાન્યતઃ વાક્ય ક્રિયાપ્રધાન હોય છે. એમાં ક્રિયા હોવી જ જોઈએ, પરંતુ કોઈ વાર વાક્યમાં ક્રિયાનો અધ્યાહાર હોય છે. ક્રિયાપદ વાક્યમાં વપરાયેલું હોય ત્યારે તો કારક વિભક્તિ પ્રયોજ્ય જ, પણ ક્રિયા અધ્યાહાર (ગમ્યમાન) હોય તોપણ કારક વિભક્તિનો પ્રયોગ સંભવી શકે છે; જેમકે અલં શ્રમેણ । (શ્રમ કરવો રહેવા દો, એટલે કે શ્રમ કરવાથી કંઈ

પ્રાપ્ત (સિદ્ધ) થઈ શકે એમ નથી.) (શ્રમેણ સાધ્યં ન અસ્તિ ।) અહીં સાધન (સિદ્ધ કરવું, પ્રાપ્ત કરવું) ક્રિયાનું 'શ્રમ' એ કરણ છે અને આથી 'શ્રમ'ની તૃતીયા વિભક્તિ (શ્રમેણ) થઈ છે. અહીં ક્રિયા વાચ્ય નથી, અધ્યાહત (ગમ્યમાન) છે છતાં કારક વિભક્તિ પ્રયોજ્ય છે. એવી જ રીતે શતેન શતેન પાયયતિ વત્સાન્ । (સો સો કરીને (સો સોના ભાગ પાડીને) વાછરડાંને પાણી પાય છે.) અહીં શતેનનો અર્થ શતેન પરિચ્છિદ્ય (સો સોના ભાગ પાડીને, વિભાજન કરીને) એમ સમજાય છે, આથી અહીં શત શબ્દ વિભાજન ક્રિયા(ને અધ્યાહાર છે તે)નું કરણ હોવાથી તૃતીયામાં (શતેન) પ્રયોજ્યો છે.

૧૧ વાત્તિક : અશિષ્ટવ્યવહારે દાજઃ પ્રયોગે ચતુર્થ્યથે તૃતીયા । દાસ્યા સંયચ્છતે કામુકઃ । ધર્મ્યે તુ માર્યાયૈ સંયચ્છતિ ॥

વ્યાખ્યા : જ્યારે અશિષ્ટ વ્યવહાર સૂચવાયો હોય ત્યારે 'દા' ધાતુના યોગમાં ચતુર્થીના અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ પ્રયોજ્ય છે. શિષ્ટ વ્યવહાર એટલે ધર્મવ્યવહાર, અશિષ્ટ વ્યવહાર એટલે ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ. 'ચતુર્થી'નો અર્થ' એટલે સંપ્રદાનનો અર્થ જેને આપવામાં આવે તે ચતુર્થીમાં મુકાય છે, પરંતુ અશિષ્ટ વ્યવહાર હોય ત્યારે ચતુર્થીને બદલે તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે; જેમકે-દાસ્યા સંયચ્છતે કામુકઃ । (કામી પુરુષ દાસીને ધન આપે છે.) અહીં દાસીને ધન આપવાનો આશય એને વશ કરી એની સાથે પ્રણયક્રીડા કરવાનો છે, એ 'કામુક' શબ્દ દ્વારા અપેક્ષિત પ્રતીત થાય છે. આમ અહીં અશિષ્ટ વ્યવહાર હોવાથી 'દાસી' શબ્દ ચતુર્થીમાં ન પ્રયોજતાં તૃતીયામાં (દાસ્યા) મુકાય છે. વળી, (આ પરિસ્થિતિમાં દાજઃ સા ચેચ્ચતુર્થ્યથે । (૧-૩-૫૫) સૂત્રને આધારે 'સમ્ + દા' ધાતુ આત્મનેપદી બને છે.)

જે ધર્મ્ય (શિષ્ટ) વ્યવહાર હોય તો આભાવિક રીતે જ ચતુર્થીનો પ્રયોગ થાય; જેમકે માર્યાયૈ મયચ્છતિ । (પ નીને ધન આપે છે) (અહીં ધાતુ પરસ્મેપદી રહે છે.)

તૃતીયા વિભક્તિ સમાપ્ત

ચતુર્થી વિમર્શિત

૫૬૯. કર્મણા યમભિપ્રૈતિ સ સંપ્રદાનમ્ । ૧ । ૪ । ૩૨ ॥

વૃત્તિ : દાનસ્ય કર્મણા યમ્ અભિપ્રૈતિ સઃ સંપ્રદાનસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

વ્યાખ્યા : દાનનો કર્મ દ્વારા કર્તા જેને ચાહતો હોય, અર્થાત્ કર્તા જેને દાન આપવા ઇચ્છતો હોય તે 'સંપ્રદાન' કહેવાય છે. 'સંપ્રદાન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે-સંપ્રદીયતે સમ્યક્ પ્રદીયતે યસ્મૈ તત્ સંપ્રદાનમ્ । જેને સારી રીતે આપવામાં આવે તે 'સંપ્રદાન' ઉદાહરણ તરીકે વિપ્રાય ગાં દદાતિ । (બ્રાહ્મણ-ને એ ગાય આપે છે.) અહીં 'ગામ્' (ગાય) એ દાનક્રિયાનું કર્મ છે. દાતા એ 'ગાય' નો સંબંધ બ્રાહ્મણ સાથે કરવા માગે છે. બ્રાહ્મણ કર્તાને ઇષ્ટ છે (અભિપ્રૈતિ) આથી બ્રાહ્મણ સંપ્રદાન કહેવાશે, અર્થાત્ એની 'સંપ્રદાન' સંજ્ઞા થશે.

નાગેશ ભટ્ટના મત પ્રમાણે 'દાન' અહીં કેવળ ઉપલક્ષણ છે. કાર્થ પણ ક્રિયાના કર્મ દ્વારા કર્તા જેને ચાહતો હોય તેની 'સંપ્રદાન' સંજ્ઞા થાય છે.

૫૭૦. ચતુર્થી સંપ્રદાને । ૨ । ૩ । ૧૩ ॥

વૃત્તિ : વિપ્રાય ગામ્ દદાતિ । અનભિહિતે इति एव । दीयते अस्मै दानीयः विप्रः ॥

વ્યાખ્યા : સંપ્રદાન ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે-વિપ્રાય ગાં દદાતિ । (એ બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે.) અહીં 'ગાય' કર્મ છે. એ દ્વારા એ બ્રાહ્મણને ઇચ્છે છે. બ્રાહ્મણને એ ગાય આપવા માગે છે માટે વિપ્ર શબ્દ સંપ્રદાન બની ચતુર્થીમાં (વિપ્રાય) પ્રયોજ્યો છે.

આ સૂત્રમાં પણ અનભિહિતે (૨-૩-૧) સૂત્રનો અધિકાર પ્રવર્તે છે, આથી અનભિહિતે સંપ્રદાને ચતુર્થી । એટલે કે અભિધાન ન થયું હોય ત્યારે સંપ્રદાન ચતુર્થી લે છે; (જેમકે વિપ્રાય ગાં દદાતિ ।) પરંતુ સંપ્રદાનને કાર્થ પ્રકારે કહેવાઈ ગયું હોય તો ચતુર્થી થતી નથી; જેમકે-દાનીયઃ વિપ્રઃ । (દાન આપવા યોગ્ય બ્રાહ્મણ. અર્થાત્ એ બ્રાહ્મણ દાન આપવા યોગ્ય છે.) અહીં 'દા' ધાતુને 'અનીયર્' (અનીય) પ્રત્યય સંપ્રદાનના અર્થમાં થયો હોવાથી 'દાનીય' શબ્દ દ્વારા સંપ્રદાન ઉક્ત થાય છે, કહેવાઈ જાય

છે. પરિણામે 'વિપ્ર' ચતુર્થીમાં મુકાવાને બદલે (પ્રાતિપદિકાર્યમાત્રે) પ્રથમામાં મુકાયો છે.

વાર્ત્તિક : ક્રિયયા યમ્ અભિપ્રૈતિ સઃ અપિ સંપ્રદાનમ્ । પત્યે શેતે ॥

વ્યાખ્યા : ક્રિયા દ્વારા જે અભિપ્રેત હોય, અર્થાત્ જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા કરવામાં આવી હોય તે પણ સંપ્રદાન બને છે; જેમકે-પત્યે શેતે । (પતિ માટે શયન કરે છે.) અહીં 'શયન' ક્રિયા (શેતે) અકર્મક છે. એ ક્રિયા પતિને ઉદ્દેશીને પતિને રીઝવવા કરવામાં આવી છે માટે 'પતિ' સંપ્રદાન બનતા ચતુર્થીમાં (પત્યે) પ્રયોજ્યો છે.

આમ દાનનું કર્મ જેને ઉદ્દેશીને જ નહિ, માત્ર એ જ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ ક્રિયા જે કોઈને ઉદ્દેશીને હોય તેની પણ સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય છે. એવી જ રીતે યુદ્ધાય સનહ્યતે । (યુદ્ધ માટે સજ્જ થાય છે.) અહીં સજ્જ થવાની ક્રિયા યુદ્ધને ઉદ્દેશીને હોવાથી 'યુદ્ધ' સંપ્રદાન બન્યું છે.

વાર્ત્તિક : યજ્ઞઃ કર્મણઃ કરણસંજ્ઞા સંપ્રદાનસ્ય ચ કર્મસંજ્ઞા । પશુના રુદ્રમ્ યજ્ઞતે । પશુમ્ રુદ્રાય દદાતિ હતિ-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : યજ્ઞ ધાતુના કર્મની 'કરણ' સંજ્ઞા થાય છે અને સંપ્રદાનની 'કર્મ' સંજ્ઞા થાય છે, એટલે કે યજ્ઞ ધાતુનું કર્મ કરણ બને છે અને સંપ્રદાન કર્મ બને છે; જેમકે-પશુના રુદ્ર યજ્ઞતે । (રુદ્રને પશુ અર્પણ કરે છે.) અહીં યજ્ઞ ધાતુ આપણુ-અર્પણ કરવું^૨ અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. (રુદ્રાય પશુ દદાતીત્યર્થઃ ।) અહીં પશુ એ યજ્ઞ ધાતુનું કર્મ છે. (દાનની ક્રિયા દ્વારા કર્તાને ઈષ્તિતતમ પદાર્થ પશુ છે.) આ વાર્ત્તિકને આધારે એની કરણ સંજ્ઞા થતાં એ તૃતીયામાં (પશુના) મુકાયું છે. આ પશુ રુદ્રને આપવાનું હોવાથી એ સંપ્રદાન છે એ પણ આ નિયમ પ્રમાણે કર્મ બનતાં દ્વિતીયામાં (રુદ્રમ્) પ્રયોજ્યું છે. કૈયટ નામના આચાર્યના મત પ્રમાણે આ વાર્ત્તિક વૈદિક સંસ્કૃતને લાગુ પડે છે:-इदं छान्दसम् । दानार्थकयज-धातुरस्य विषयः ।

૫૭૧. રુચ્યર્થાનાં પ્રીયમાણઃ । ૧ । ૪ । ૩૩ ॥

વૃત્તિ : (૧) રુચ્યર્થાનાં ધાતૂનાં પ્રયોગે પ્રીયમાણઃ અર્થઃ સંપ્રદાનમ્
સ્યાત્ । હરયે રોચતે ભક્તિઃ । અન્યકર્તૃકઃ અભિલાપઃ રુચિઃ ।

હરિનિષ્ઠપ્રીતેઃ ભક્તિઃ કર્ત્રી ।

(૨) પ્રીયમાણઃ કિમ્ ? દેવદત્તાય રોચતે મોદકઃ પથિ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) 'રુચિ' (ગમ્યું, પસંદ પ.વું) અર્થવાળા ધાતુઓના
પ્રયોગમાં 'પ્રીયમાણ' (પ્રસન્ન થનાર) પદાર્થ (વ્યક્તિ) સંપ્રદાન બને છે;
જેમકે-હરયે રોચતે ભક્તિઃ । (હરિને ભક્તિ ગમે છે.) અહીં ભક્તિ દ્વારા
પ્રસન્ન થનાર વ્યક્તિ 'હરિ' છે, આથી એ સંપ્રદાન બનતાં ચતુર્થી વિભક્તિમાં
(હરયે) મુકાય છે.

અન્ય પદાર્થ દ્વારા ઉદ્ભવતી અભિલાપા(પ્રસન્નતા)ને 'રુચિ' કહે
છે. ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં ભક્તિ હરિમાં પ્રસન્નતા, સંતોષ પ્રગટાવે છે,
ભક્તિ હરિને પ્રસન્ન કરે છે, આથી હરિ એ ખરું જોતાં કર્મ છે.
(ભક્તિઃ હરિં પ્રીયયતિ), પરંતુ આ સૂત્ર 'હરિ'ની કર્મસંજ્ઞાનો બાધ
કરી એની સંપ્રદાન સંજ્ઞા કરે છે.

(૨) 'પ્રીયમાણ' (પ્રસન્ન થનાર)ની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય છે એમ
એટલા માટે કહ્યું કે-દેવણ પ્રસન્ન થનાર વ્યક્તિ જ સંપ્રદાન બુને છે,
અન્ય નહિ; જેમકે-દેવદત્તાય રોચતે મોદકઃ પથિ । (દેવદત્તને રસ્તામાં
લાડુ ભાવે છે.) અહીં પ્રસન્ન થનાર વ્યક્તિ દેવદત્ત છે, માર્ગ નહિ.
પ્રીયમાણઃ (પ્રસન્ન થનારની સંપ્રદાન સંજ્ઞા) એમ ન કહ્યું હોત તો
'પથિન્' (માર્ગ)ની પણ સંપ્રદાન સંજ્ઞા થઈ ચતુર્થી થવા આવત.

'રુચિ' અર્થવાળા અન્ય ધાતુઓમાં પણ ચતુર્થી થાય છે; જેમકે
ત્રાણણાય મોદકઃ મ્વદતે । (બ્રાહ્મણને લાડુ ભાવે છે.) અહીં પણ પ્રસન્ન
થનાર 'ત્રાણગ' શબ્દ સંપ્રદાન બની ચતુર્થીમાં (ત્રાણણાય) પ્રયોગ્ય છે.

('રુન્' ધાતુનો અર્થ 'પ્રકાશવું' પણ થાય છે, પરંતુ એને આ
નિયમ લાગુ પડે નહિ, કારણ કે પ્રીયમાણ (પ્રસન્ન થનાર)ની સંપ્રદાન
સંજ્ઞા થતી હોવાથી રૂન્નો 'પ્રકાશવું' અર્થ વાળા બંધ બેસતો નથી;
જેમકે-માત્સરઃ દિતિ મેન્તે । (શૂર્વ આકાશમાં પ્રકાશે છે.) અહીં
ચતુર્થી થતી નથી.)

૫૭૨. રુચ્યર્થાનાં પ્રીયમાણઃ । ૧ । ૪ । ૩૪ ॥

(૩) આ 'સંપ્રદાન' સંજ્ઞા કેવળ 'ઈષિત' પદાર્થ માટે જ છે. જે પદાર્થ માટે અત્યધિક સ્પૃહા હોય, અર્થાત્ પદાર્થ 'ઈષિતતમ' હોય તો કર્તુરીષિતતમં કર્મ । (૧-૪-૪૯) એ (અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમમાં) પાછળ આવતા (પરત્વાત્) સૂત્ર અનુસાર એની 'કર્મ' સંજ્ઞા થશે અને દ્વિતીયામાં મુકાશે; જેમકે- પુષ્પાણિ સ્પૃહયતિ । પુષ્પોની (અત્યધિક) સ્પૃહા ગળે છે. અહીં 'પુષ્પ' કર્તાને 'ઈષિતતમ' હોવાથી એ કર્મ બનતાં દ્વિતીયામાં (પુષ્પાણિ) પ્રયોગ્યયેલ છે.

૫૭૫. ક્રુધદ્રુહેર્ણ્યાસૂયાર્થાનાં યં પ્રતિ કોપઃ । ૧ । ૪ । ૩૭ ॥

✓ વૃત્તિ : (૧) ક્રુધાદ્યર્થાનામ્ યમ્ પ્રતિ કોપઃ સઃ ઉક્તસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।
હરયે ક્રુધ્યતિ-દ્રુહ્યતિ-ઈર્ણ્યતિ-અસૂયતિ ।

(૨) યમ્ પ્રતિ કોપઃ કિમ્ ? માર્યામ્ ઈર્ણ્યતિ-મા ઇનામ્ અન્યઃ અદ્રાક્ષીત્ इति ।

(૩) ક્રોધઃ અમર્ષઃ । દ્રોહઃ અપકારઃ । ઈર્ણ્યા અક્ષમા । અસૂયા ગુણેષુ દોષાવિષ્કરણમ્ । દ્રુહાદયઃ અપિ કોપપ્રભવાઃ एव गृह्यन्ते । અતઃ વિશેષણસામાન્યેન યમ્ પ્રતિ કોપઃ इति ॥

વ્યાખ્યા : (૧) ક્રુધ્ (ક્રોધ કરવો), દ્રુહ્ (દોહ કરવો), ઈર્ણ્ય (ઈર્ણ્ય કરવી), અસૂય (અસૂયા કરવી, ગુણમાં દોષારોપણ કરવું) આ ધાતુઓ તેમજ આ અર્થવાળા અન્ય ધાતુઓના પ્રયોગમાં જેના પ્રત્યે ક્રોધ (દ્રોહ, ઈર્ણ્ય કે અસૂયા) હોય તે સંપ્રદાન બને છે અને ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે-હરયે ક્રુધ્યતિ । (એ હરિ પર ક્રોધ કરે છે.), હરયે દ્રુહ્યતિ । (એ હરિને દ્રોહ કરે છે.), હરયે ઈર્ણ્યતિ । (એ હરિની ઈર્ણ્ય કરે છે.), હરયે અસૂયતિ । (એ હરિની અસૂયા કરે છે, અર્થાત્ હરિ પર દોષારોપણ કરે છે.)—આ સર્વ ઉદાહરણોમાં ક્રોધ આદિ હરિ પ્રત્યે છે, આથી 'હરિ' શબ્દની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થતા ચતુર્થી વિભક્તિમાં (હરયે) પ્રયોગ્યયો છે.

(૨) 'જેના પ્રત્યે ક્રોધ હોય એમ શા માટે કહ્યું ?' કારણ કે જેના પ્રત્યે ક્રોધ હોય તે જ સંપ્રદાન બને છે. આ અર્થના ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો હોય, પણ ક્રોધની લાગણી ન હોય તો સંપ્રદાન સંજ્ઞા થતી નથી, જેમકે-માર્યામ્ ઈર્ણ્યતિ મા ઇનામ્ અન્યઃ અદ્રાક્ષીત્ इति । પત્નીની ઈર્ણ્ય કરે છે કે રમે ક્રોધ એને ન બને ! અર્થાત્ બીજો કોઈ પત્નીને જુએ એ

સહી શકતો નથી. અહીં પત્ની પ્રત્યે ક્રોધ નથી, આથી પત્ની (માર્ગા)ની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થતી નથી.

(૩) 'ક્રોધ' એટલે અમર્ષ (અસહિષ્ણુતા), 'દ્રોહ' એટલે અપકાર, 'ઈર્ષ્યા' એટલે અક્ષમા (ક્ષમાનો અભાવ), 'અમૂયા' એટલે ગુણમાં પણ દોષારોપણ કરવું એ.

'દ્રોહ' આદિના મૂળમાં પણ 'ક્રોધ' રહેલો છે. ક્રોધ વિના દ્રોહ, ઈર્ષ્યા કે અમૂયા પણ સંભવે નહિ, આથી આ ચારે અર્થના ધાતુઓ માટે 'યં પ્રતિ ક્રોધઃ' 'યં પ્રતિ દ્રોહઃ' 'યં પ્રતિ ઈર્ષ્યા' 'યં પ્રતિ અમૂયા' એમ અલગ અલગ રૂપરૂપણે કહેવાને બદલે 'યં પ્રતિ ક્રોધઃ' એવું સામાન્ય વિધાન કર્યું છે. આ રીતે સૂત્રમાં આવશ્યક લાઘવ જળવાયું છે.

૫૭૬. ક્રુધદ્રુહોરુપસ્ટપ્રયોઃ કર્મ । ૧ । ૪ । ૩૮ ॥

વૃત્તિ : સોપસર્ગયોઃ અનયોઃ યોગે યમ્ પ્રતિ ક્રોધઃ તત્ કારકમ્
કર્મસંજ્ઞમ્ સ્યાત્ । ક્રૂરમ્ અમિક્રુધ્યતિ-અમિક્રુહ્યતિ ॥

વ્યાખ્યા : ક્રુધ્ અને દ્રુહ ધાતુઓની પૂર્વ ઉપસર્ગ હોય, (જેમકે અમિ + ક્રુધ્ અથવા અમિ + દ્રુહ) તો જેના પ્રત્યે ક્રોધ હોય તે કારક કર્મ બને છે અને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં સુકાય છે. (આ સૂત્રમાં યં પ્રતિ ક્રોધઃ' ની અનુવૃત્તિ આગળના સૂત્ર (૧, ૪, ૩૭) માંથી થાય છે.) ઉદાહરણ તરીકે- ક્રૂરમ્ અમિક્રુધ્યતિ । (એ ક્રૂર પર ક્રોધ કરે છે.), ક્રૂરમ્ અમિક્રુહ્યતિ । (એ ક્રૂરને દ્રોહ કરે છે, અપકાર કરે છે.) અહીં ક્રુધ્ અને દ્રુહ ધાતુઓની પૂર્વે 'અમિ' ઉપસર્ગ હોવાને કારણે જેના પ્રત્યે ક્રોધ છે તે ની કર્મ સંજ્ઞા થતાં શબ્દ દ્વિતીયામાં (ક્રૂરમ્) પ્રયોજાયો છે.

(આ સૂત્ર આગળના સૂત્ર 'ક્રુધદ્રુહે...ક્રોધઃ । સૂત્રનો અપવાદ છે.)

૫૭૭. રાઘીક્ષ્યોર્યસ્ય વિપ્રશ્નઃ । ૧ । ૪ । ૩૯ ॥

વૃત્તિ : પત્તયોઃ કારકમ્ સંપ્રદાનમ્ સ્યાત્ । યદીયઃ ચિવિધઃ પ્રશ્નઃ ક્રિયતે કૃણાય રાઘ્યતિ ર્દક્ષતે વા । પૃષ્ઠઃ ગર્ગઃ શુભાશુભમ્ પર્યા-
લોચયતિ ઇતિ-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : રાઘ્ અને ર્દક્ષ (શુભ, અશુભનો વિચાર કરવો) આ બંને ધાતુઓના પ્રયોગમાં જેના વિશે (અર્થાત્ જેના લાગ્ય વિશે) વિવિધ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તે કારક સંપ્રદાન બને છે; જેમકે-(ગર્ગઃ) કૃણાય રાઘ્યતિ ર્દક્ષતે વા । (ગર્ગાચાર્યને શ્રીકૃષ્ણના લાગ્ય વિશે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં એ)

વૃત્તિ : (૧) યપામ્ પ્રયોગે વોધયિતુમ્ ઇષ્ટઃ સંપ્રદાનમ્ સ્યાત્ । ગોપી સ્મરાત્ કૃષ્ણાય શ્લાઘતે હ્રુતે તિષ્ઠતે શપતે વા ।

(૨) જીપ્સ્યમાનઃ કિમ્ ? દેવદત્તાય શ્લાઘતે પથિ ॥

વ્યાખ્યા : શ્લાઘ્ (પ્રશંસા કરવી, વખાણ કરવાં), હ્રુ (છુપાવવું), સ્થા (ઊભા રહેવું), શપ્ (સોગન લેવા, દપકો આપવો) આ ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે જેને જણાવવાનું હોય (જીપ્સ્યમાન), જેને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનો હોય તે કારક સંપ્રદાન બને છે. અને આ ક્રિયાઓ દ્વારા ચતુર્થી વિલક્ષિતમાં મુકાય છે; જેમકે ગોપી સ્મરાત્ કૃષ્ણાય શ્લાઘતે । (ગોપી પ્રેમવશ બની કૃષ્ણની પ્રશંસા કરે છે.) અહીં પ્રશંસા દ્વારા કૃષ્ણને પોતાનો મનોભાવ-પ્રેમ જણાવવા માગે છે, આથી કૃષ્ણ શબ્દ સંપ્રદાન બની ચતુર્થી વિલક્ષિતમાં (કૃષ્ણાય) પ્રયોજાયો છે.

એવી જ રીતે, ગોપી સ્મરાત્ કૃષ્ણાય હ્રુતે । ગોપી પ્રેમવશ કૃષ્ણને (પોતાને અથવા સપત્નીઓને) છુપાવે છે. ગોપી અહીં કૃષ્ણને પોતાનો પ્રેમ જણાવવા માટે સપત્નીઓથી છુપાઈને મળે છે.

ગોપી સ્મરાત્ કૃષ્ણાય તિષ્ઠતિ । (ગોપી પ્રેમવશ કૃષ્ણ માટે ઊભી રહે છે અથવા પ્રતીક્ષા કરે છે.) અહીં પણ ગોપી ઊભી રહીને પોતાનો સ્નેહ કૃષ્ણને જણાવવા ચાહે છે.

ગોપી સ્મરાત્ કૃષ્ણાય શપતે । (ગોપી પ્રેમવશ બની કૃષ્ણને દપકો આપે છે, યા સોગન લે છે.) અહીં પણ કૃષ્ણને પોતાનો પ્રેમ જણાવવા દપકો આપે છે યા સોગન લે છે.

આ બધા જ ઉદાહરણોમાં કૃષ્ણને પોતાનો મનોભાવ જણાવવાનો હોવાથી ('જીપ્સ્યમાન') સંપ્રદાન બને છે અને ચતુર્થીમાં મુકાય છે.

(૨) 'જીપ્સ્યમાન' (અર્થાત્ જેને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનો હોય તે) સંપ્રદાન બને છે એમ એટલા માટે કહ્યું કે જે 'જીપ્સ્યમાન' ન હોય તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થતી નથી; જેમકે-દેવદત્તાય શ્લાઘતે પથિ । (એ માર્ગમાં દેવદત્તને (જણાવવા) માટે (એનાં) વખાણ કરે છે.) અહીં દેવદત્ત 'જીપ્સ્યમાન' હોવાથી સંપ્રદાન બને છે, પરંતુ માર્ગ (પથિ) જીપ્સ્યમાન ન હોવાથી સંપ્રદાન બનતો નથી.

૫૭૩. ધારેરુત્તમર્ગઃ । ૧ । ૪ । ૩૫ ॥

વૃત્તિ : (૧) ધારયતે: પ્રયોગે ઉત્તમર્ણ: ઉક્તસંજ્ઞ: સ્યાત્ । મક્તાય ધારયતિ મોક્ષમ્ હરિ: ।

(૨) ઉત્તમર્ણ: કિમ્ ? દેવદત્તાય શતમ્ ધારયતિ ગ્રામે ॥
વ્યાખ્યા : પ્રેરણાર્થક ધૃ (દેવું હોવું, ઋણ હોવું) ધાતુમાં 'ઉત્તમર્ણ' (લેણદાર) સંપ્રદાન બને છે; જેમકે-મક્તાય ધારયતિ મોક્ષં હરિ: । (હરિને ભક્તનું મોક્ષનું દેણું છે; અહીં હરિ ભક્તનો દેવાદાર છે. (હરિએ ભક્તને મોક્ષ આપવાનો છે.) ભક્તે હરિ પાસેથી મોક્ષ લેવાનો હોવાથી ભક્ત લેણદાર છે, આથી એ સંપ્રદાન બની ચતુર્થી વિભક્તિમાં (દેવદત્તાય) મુકાય છે. (અહીં દેવાદાર (અધમર્ણ) પ્રથમા વિભક્તિમાં અને જે દેવું હોય તે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં (શતં) મુકાય છે.)

(૨) સૂત્રમાં 'ઉત્તમર્ણ' (લેણદાર)ની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય છે એમ એટલા માટે કહ્યું કે લેણદાર જ સંપ્રદાન બને છે, અન્ય નહિ; જેમકે-દેવદત્તાય શતં ધારયતિ ગ્રામે । (એને ગામમાં દેવદત્તનું સો (રૂપિયા)નું દેવું છે.) અહીં 'દેવદત્ત' લેણદાર હોવાથી સંપ્રદાન બને છે, જ્યારે ગામ (ગ્રામે) લેણદાર ન હોવાથી સંપ્રદાન બનતું નથી. 'ઉત્તમર્ણ' એમ ન કહ્યું હોત તો 'ગ્રામ' પણ સંપ્રદાન બની ચતુર્થીમાં પ્રયોજાત.

૫૭૪. સ્પૃહેરીપ્સિત: । ૧ । ૪ । ૩૬ ॥

વૃત્તિ : (૧) સ્પૃહયતે: પ્રયોગે ઇષ્ટ: સંપ્રદાનમ્ સ્યાત્ । પુષ્પેભ્ય: સ્પૃહયતિ ।

(૨) ઈપ્સિત: કિમ્ ? પુષ્પેભ્ય: વને સ્પૃહયતિ । ઈપ્સિતમાત્રે ઇયમ્ સંજ્ઞા ।

(૩) પ્રકર્ષવિવક્ષાયાં તુ પરત્વાત્ કર્મસંજ્ઞા । પુષ્પાણિ સ્પૃહયતિ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) સ્પૃહ (સ્પૃહા રાખવી, ઇચ્છા રાખવી, ઝંખવું) ધાતુના પ્રયોગમાં ઇચ્છિત પદાર્થ સંપ્રદાન બને છે; જેમકે-પુષ્પેભ્ય: સ્પૃહયતિ । એ પુષ્પોની સ્પૃહા રાખે છે. અહીં 'પુષ્પ' શબ્દ એ ઈપ્સિત (ઇષ્ટ) પદાર્થ હોવાથી સંપ્રદાન બનતાં, ચતુર્થી વિભક્તિમાં (પુષ્પેભ્ય:) પ્રયોજાતો છે.

(૨) સૂત્રમાં 'ઈપ્સિત' શબ્દ મૂકવાનું પ્રયોજન એ છે કે કેવળ ઇપ્સિતની જ સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય છે; જેમકે-સ્પૃહયતિ વને । (વનમાં પુષ્પોની સ્પૃહા રાખે છે. અહીં 'પુષ્પ' ઇપ્સિત છે, 'વન' ઇપ્સિત નથી, માટે 'વન'ની ચતુર્થી વિભક્તિ થતી નથી.)

કૃષ્ણના (ભાવિ) શુભ-અશુભનો વિકાર કરે છે. ગર્ગાચાર્ય જ્યોતિષી છે. નંદ અને યશોદા એમને શ્રીકૃષ્ણના ભવિષ્ય વિશે વિવિધ પ્રશ્નો પૂછે છે, આર્થી ગર્ગ અહોને આધારે કૃષ્ણના શુભ અશુભ ભાવિની વિચારણા કરે છે. અહીં કૃષ્ણ વિશે વિવિધ પ્રશ્ન પૂછ્યા હોવાથી એની સંપ્રદાન સંસા થતાં ચતુર્થી વિલક્ષિત (કૃષ્ણાય) થઈ છે.

રાઘૂ ધાતુનો સામાન્ય અર્થ 'આરાધના કરવી' 'પ્રસન્ન કરવું' આદિ થાય છે, જ્યારે ઈજ્ઞ ધાતુ 'જ્ઞેવુ' અર્થમાં સામાન્યતઃ વપરાય છે, પરંતુ અહીં આ બંને ધાતુ 'શુભાશુભનો વિચાર કરવો' એ વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે.

૫૭૮. પ્રત્યાહમ્યાં શ્રુવઃ પૂર્વસ્ય કર્તા । ૧ । ૪ । ૪૦ ॥

વૃત્તિ : આખ્યામ્ પરસ્ય શ્રુણોત્તે યોગે પૂર્વસ્ય પ્રવર્તનારૂપસ્ય વ્યાપારસ્ય કર્તા સંપ્રદાનમ્ સ્યાત્ । વિપ્રાય ગામ્ પ્રતિશ્રુણોતિ આશ્રુણોતિ વા । વિપ્રાય મહ્યમ્ દેહિ इति પ્રવર્તિતઃ તત્ પ્રતિજાનીતે इति-અર્થઃ ॥
 વ્યાખ્યા : 'પ્રતિ + શ્રુ' અને 'આ + શ્રુ' (પ્રતિજ્ઞા કરવી, વચન આપવું) ધાતુઓના પ્રયોગમાં આ કાર્યની પ્રેરણારૂપ પહેલા કાર્યનો કર્તા સંપ્રદાન બને છે; એટલે કે કાર્જના કહેવાથી માણસ પ્રતિજ્ઞા કરે ત્યારે એ કરનાર વ્યક્તિ એ પૂર્વ કાર્યનો કર્તા થયો અને એ ચતુર્થીમાં મુદાય છે; જેમકે વિપ્રાય ગામ્ પ્રતિશ્રુણોતિ આશ્રુણોતિ વા । (બ્રાહ્મણને ગાય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.) અહીં પહેલાં બ્રાહ્મણ યજ્ઞમાનને કહે છે કે મને ગાયનું દાન આપ. આમ બ્રાહ્મણ દ્વારા પ્રેરણેલો યજ્ઞમાન ગાય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, આથી આ પ્રતિ કરાવવા-રૂપી ક્રિયાનો કર્તા 'વિપ્ર' અહીં સંપ્રદાન બનતાં ચતુર્થીમાં (વિપ્રાય) મુદાય છે.

૫૭૯. અનુપ્રતિગૃણધ્વ । ૧ । ૪ । ૪૧ ॥

વૃત્તિ : આખ્યામ્ યોગે ગૃણાતેઃ કારકમ્ પૂર્વવ્યાપારસ્ય કર્તૃ-
 ભૂતમ્ ઉક્તસંગમ મ્યાન્ । જોત્રે અનુગૃણાતિ પ્રતિગૃણાતિ વા ।
 જોતા પ્રથમમ્ ઝાંનતિ, નમ્ અધ્વર્યુઃ પ્રોત્માહ્વયતિ इति-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : અહીં પૂર્વના મૂળ પ્રત્યાહમ્યા શ્રુવઃ પૂર્વસ્ય કર્તા (૧-૪-૪૦).
 ૨.૧૧૧ 'પૂર્વસ્ય કર્તા' એ ગાંધેની અનુવૃત્તિ કરવાની છે, આથી આ અનુ
 પ્રમાણે-અનુ + ગૃ અથવા 'પ્રતિ + ગૃ (પ્રોત્સાદિત કરવાનું) ધાતુનો પ્રયોગ

થયો હોય ત્યારે પણ પૂર્વ ક્રિયાના યોગે સંપ્રદાન બને છે. અહીં પણ એ ક્રિયા થાય છે : પહેલાં કોઈ માણસ એક ક્રિયા કરે અને ત્યાર પછી બીજો એને પ્રોત્સાહન આપે. આવે સમયે પહેલાં ક્રિયા કરનાર વ્યક્તિની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય છે; જેમકે-હોત્રે ગૃણાતિ । અથવા હોત્રે પ્રતિગૃણાતિ । (હોતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.) યજ્ઞમાં હોતા પ્રથમ મંત્ર બોલે છે અને પછી અધ્વર્યુ એને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ સૂત્રને આધારે અહીં પ્રથમ બોલવાની ક્રિયા કરનાર હોતા સંપ્રદાન બની ચતુર્થી^૧ વિભક્તિમાં (હોત્રે) મુકાયો છે. (યજ્ઞમાં ચાર ઋત્વિજો-આલણો કામ કરે છે : હોતા, ઉદગાતા, અધ્વર્યુ અને બ્રહ્મા, જે અનુક્રમે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદના બાણકાર હોય છે. ‘ગૃ’ એટલે બોલવું. સર્વ પ્રથમ હોતા બોલે છે પછી અધ્વર્યુ વગેરે એને સાથ આપે છે.)

૫૮૦. પરિક્રયણે સંપ્રદાનમન્યતરસ્યામ્ । ૧ । ૪ । ૪૪ ॥

વૃત્તિ : નિયતકાલમ્ ભૂત્વા સ્વીકરણમ્ પરિક્રયણમ્ । તસ્મિન્ સાધ-
કતમમ્ કારકમ્ સંપ્રદાનસંજ્ઞમ્ વા સ્યાત્ । શત્તેન શતાય વા
પરિક્રીતઃ ॥

વ્યાખ્યા : ‘પરિક્રયણ’^૧ એટલે નિશ્ચિત સમય માટે કોઈને પૈસા આપી ખરીદવું, પગાર આપી રાખવું (ક્રી (૯. ૬.) ધાતુ-ખરીદવું).

અહીં આગળના સાધકતમં કરણમ્ । (૧-૪-૪૨) સૂત્રમાંથી સાધકતમં (કારક) ની અનુવૃત્તિ થાય છે, આથી આ સૂત્રનો અર્થ આમ થશે.

‘પરિક્રયણ’ની ક્રિયામાં જે સાધકતમં કારક હોય તે વિકલ્પે સંપ્રદાન બને છે. ‘સાધકતમ કારક’ની કરણ સંજ્ઞા થયેલી જ હોવાથી તૃતીય તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્રથી ‘પરિક્રયણ’ વ્યાખ્યામાં વિકલ્પે સંપ્રદાન સંજ્ઞા થતાં એ ચતુર્થીમાં પણ પ્રયોગ્ય છે; જેમકે શત્તેન શતાય વા પરિક્રીતઃ । (સો રૂપિયાનો પગાર આપી નોકર રાખ્યો છે.) અહીં ‘પરિક્રયણ’ રૂપી ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે સો રૂપિયા (શત) એ સૌથી વધુ ઉપકારક છે, આથી એ કરણ છે અને તૃતીયામાં (શતેન) પ્રયોગ્ય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પે સંપ્રદાન બનતાં એ ચતુર્થીમાં (શતાય) પણ પ્રયોગ્ય શક્ય છે.

૧. ‘પરિ + ક્રી’ ધાતુ ‘દબ્યવિનિમય’ અર્થાત્ એક વસ્તુ આપી બીજા બદલામાં બીજી વસ્તુ લેવી એ અર્થમાં વપરાય છે.

જ્ઞાન્ય.

વાર્ત્તિક : તાદર્થ્યે ચતુર્થી વાચ્યા । મુક્તયે હરિમ્ ભજતિ ॥

તદર્થસ્ય ભાવઃ તાદર્થ્યમ્ । ‘એને માટે’ એમ જ્યારે કહેવાનું હોય ત્યારે ચતુર્થીનો પ્રયોગ થાય છે. અર્થાત્ જે પ્રયોજનથી ક્ષાર્થ કાર્ય કરવામાં આવે તે પ્રયોજન ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે—મુક્તયે હરિ ભજતિ । મુક્તિ માટે હરિને ભજે છે. અહીં હરિભજનનું પ્રયોજન ‘મુક્તિ’ હોવાથી ચતુર્થીમાં (મુક્તયે) મુકાયો છે.

‘તાદર્થ્ય’માં ઉપકાર્ય—ઉપકારક ભાવ સમાયેલો છે; જેમકે પ્રસ્તુત ‘ઉદાહરણ’માં ‘મુક્તિ’ ઉપકાર્ય છે, ‘હરિભજન’ ઉપકારક છે. ભાષ્યકાર પતંજલિ આ ઉદાહરણ આપે છે—યૂપાય દારુઃ । (યગ્નસ્તંભ માટે લાકડું), કુણ્ડલય હિરણ્યમ્ । (કુંડળ માટે સોનું). ‘યૂપ’ અને ‘કુણ્ડલ’ બંને ઉપકાર્ય છે, ‘દારુ’ અને ‘હિરણ્ય’ ઉપકારક છે. ઉપકાર્ય ચતુર્થીમાં (યૂપાય...) મુકાય છે. વાર્ત્તિક : કલ્પિ સંપદ્યમાને ચ । ભક્તિઃ જ્ઞાનાય કલ્પતે સંપદ્યતે જાયતે દ્વિતિ—આદિ ॥

કલ્પ (ઉત્પન્ન થવું, પરિણમવું) અને—એના સમાનાર્થી ધાતુઓ (સમ્ + પદ્, જન્ વગેરે)નો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે થનાર—ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ યા પરિણામ ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે—ભક્તિઃ જ્ઞાનાય કલ્પતે, સંપદ્યતે, જાયતે વા । (ભક્તિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ભક્તિ જ્ઞાનમાં પરિણમે છે, જ્ઞાન ભક્તિનું પરિણામ છે.) અહીં ‘જ્ઞાન’ ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ યા પરિણામ છે, આથી ચતુર્થી વિભક્તિમાં (જ્ઞાનાય) મુકાયો છે.

વાર્ત્તિક : ઉત્પાતેન ક્ષાપિતે ચ । વાતાય કપિલા વિચ્યુત્ ।

‘ઉત્પાત’ એટલે અશુભશ્રુત્યક આકસ્મિક ભૌતિક વિકાર. ઉત્પાત દ્વારા જે વસ્તુનું શ્રયન થાય તે ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે વાતાય કપિલા વિચ્યુત્ । (સ્તાશપડી વીજળી વટોળનું શ્રયન કરે છે.) આ ઉદાહરણમાં ‘કપિલા વિચ્યુત્’ એ ઉત્પાત છે અને એના દ્વારા વાત (વટોળ) શ્રયવાય છે, આથી વાત શબ્દ ચતુર્થીમાં (વાતાય) પ્રયોગ્યો છે.

વાર્ત્તિક : દિત્યોગે ચ । દ્રાક્ષણાય દિતમ્ ॥

દિત (દિતકારક, સુખકારક) શબ્દના યોગમાં પણ ચતુર્થી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે દ્રાક્ષણાય દિતમ્ । (દ્રાક્ષણ માટે દિતકારી.) અહીં દ્રાક્ષણનું દિત થાય છે તેથી દ્રાક્ષણ શબ્દ ચતુર્થીમાં (દ્રાક્ષણાય) પ્રયોજાયો.

છે. (હિત જેવા જ અર્થવાળાં સુખ (સુખકારક) શબ્દના યોગમાં પણ ચતુર્થીનો પ્રયોગ થાય છે.)

સમાસ પ્રકરણમાં એક સૂત્ર છે-ચતુર્થી તદર્થાથર્થલિ-હિત-સુખ-રક્ષિતૈઃ । એ સૂત્રમાં 'હિત' અને અન્ય શબ્દોના યોગમાં ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસનું વિધાન છે; જેમકે વિપ્રાય હિતમ્-વિપ્ર્રહિતમ્ । આ સૂત્ર શાપક સૂત્ર છે. એ હિતના યોગમાં ચતુર્થીનો પ્રયોગ થવો જોઈએ એવું સૂચન (શાપન) કરે છે. આ રીતે ખાસ મહત્ત્વ રહેતું નથી, આ જોતાં આવાર્તિકનું ખાસ મહત્ત્વ રહેતું નથી, આ બિનજરૂરી જણાય છે. વળી આ સૂત્ર દ્વારા સુખ (સુખકારક) શબ્દના યોગમાં પણ ચતુર્થીનો પ્રયોગ થાય છે એવું શાપન (સૂચન) થાય છે, જેમકે-વિપ્રાય સુખમ્ । (બ્રાહ્મણ માટે સુખકારક.)

૫૮૧. ક્રિયાર્થોપપદસ્ય ચ કર્મણિ સ્થાનિનઃ । ૨ । ૩ । ૧૪ ॥

વૃત્તિ : ક્રિયાર્થા ક્રિયા ઉપપદમ્ यस્ય તસ્ય સ્થાનિનઃ અપ્રયુજ્ય-માનસ્ય તુમનઃ કર્મણિ ચતુર્થી સ્યાત્ । ફલેભ્યઃ યાતિ, ફલાનિ આહર્તુમ્ યાતિ इति-અર્થઃ । નમસ્કુર્મઃ નૃસિંહાય, નૃસિંહમ્ અનુ-કૂલયિતુમ્ इति-અર્થઃ । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्य इति-આદૌ અપિ ॥ વ્યાખ્યા : 'ક્રિયાર્થોપપદ' શબ્દને આ રીતે સમગ્રી શકાય- ક્રિયાર્થા ક્રિયા ઉપપદે यस્ય । (લવિધ્યમાં થનારી) ક્રિયા જેનું પ્રયોજન (અર્થ) છે તેવી ઉપપદે यस્ય । (લવિધ્યમાં થનારી) ક્રિયા જેનું પ્રયોજન (અર્થ) છે તેવી ક્રિયા જેના ઉપપદ (ઉપપદ-સમીપસ્થપદ)માં હોય તેને 'ક્રિયાર્થોપપદ' કહેવાય, જ્યારે કોઈ પણ ધાતુને તુમન્ (તુમ્) અથવા જ્વલ્ (અક) પ્રત્યય લગાડવામાં આવે ત્યારે આમ બને છે.-તુમન્જ્વલૌ ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થાયમ્ । (૩-૩-૧૦). ઉદાહરણ તરીકે-ફલાનિ આહર્તુમ્ યાતિ । (ફળ લાવવા માટે જાય છે.) અહીં જવાની ક્રિયા લવિધ્યમાં થનારી ફળ લાવવાની (ફલાહરણ) ક્રિયા માટે છે, આથી 'યાતિ' એ ક્રિયાર્થા ક્રિયા છે. આવી ક્રિયા જેના ઉપપદમાં-સમીપ પદમાં-છે તેનું (ક્રિયાર્થોપપદ) પદ 'આહર્તુમ્' તુમન્ત્ત યા હેત્વર્થકૃદંત છે. આથી ક્રિયાર્થોપપદનો અર્થ 'તુમન્ત્ત' અર્થાત્ હેત્વર્થકૃદંત એવો થાય.

જ્યારે 'તુમન્ત્ત' વ્યાખ્યાદાર (સ્થાનિનઃ) હોય ત્યારે એનું કર્મ સંપ્રદાન બને છે અને ચતુર્થી વિલક્ષિતમાં મુકાય છે; જેમકે-ફલેભ્યો યાતિ । (ફળો લાવવા) માટે જાય છે.) આ વાક્યનો અભિપ્રાય-ફળાનિ આહર્તુ યાતિ । ફળો લાવવા જાય છે-એમ રપ્ છે. અહીં 'આહર્તુમ્' એ ક્રિયાર્થોપપદ

હેતુવર્થ કૃદંત અધ્યાહાર છે, તેનો પ્રયોગ થયો નથી, આથી ફલ શબ્દ કે જે લાવવાની ક્રિયા (આહરણક્રિયા)નું કર્મ છે તે આ સૂત્રને આધારે સંપ્રદાન અનતાં દ્વિતીયાને બદલે ચતુર્થીમાં (ફલેભ્યઃ) મુકાયો છે.

એ જ રીતે, નમસ્કુર્મો નૃસિંહાય । (નૃસિંહને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ,) અહીં 'નૃસિંહને માટે' એટલે 'નૃસિંહને અનુકૂળ-પ્રસન્ન બનાવવા માટે' એમ કહેવાનો આશય છે-નૃસિંહમ્ અનુકૂલયિતુમ્ इति-અર્થઃ । પરંતુ 'અનુકૂલયિતુમ્' એ હેતુવર્થક કૃદંતનો પ્રયોગ ન કર્યો હોવાથી એનું કર્મ 'નૃસિંહ' દ્વિતીયામાં ન મુકાતાં ચતુર્થીમાં (નૃસિંહાય) પ્રયોગાયું છે. એવી રીતે સ્વયંભુવે નમસ્કૃત્ય । (સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા) ને (અનુકૂળ-પ્રસન્ન-કરવા માટે) નમસ્કાર કરીને). અહીં પણ અનુકૂલયિતુમ્ હેતુવર્થ કૃદંતનો પ્રયોગ ન થયો હોવાથી એનું કર્મ ચતુર્થીમાં (સ્વયંભુવે) મુકાયું છે.

લાઘ્યકાર પતંજલિ 'તુમન્' પદમા 'જિહ્વા'નો પણ સમાવેશ થઈ જતો હોવાનું જણાવે છે, એટલે 'ફલેભ્યો' યાતિ । તેનો અર્થ 'ફલાનિ આહારકઃ યાતિ ।' એમ પણ થઈ શકે. (આ નિર્દેશ ધાતુને જિહ્વા (અક) પ્રત્યય લાગતાં 'આહારક' શબ્દ બને છે.)

૫૮૨. તુમર્થાચ્ચ ભાવવચનાત્ । ૨ । ૩ । ૧૫ ॥

વૃત્તિ : ભાવવચનાત્ ચ इति સૂત્રેણ યઃ વિહિતઃ इति-અર્થઃ । ચતુર્થી સ્યાત્ । યાગાય યાતિ યજ્ઞુમ્ યાતિ इति-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : ભાવવચનાચ્ચ । (૩-૩-૧૧) સૂત્ર પ્રમાણે લાવ દર્શાવવા માટે 'વજ્ઞ' વગેરે લાવવાચક પ્રત્યયો 'તુમન્'ના અર્થમાં પ્રયોગાય ત્યારે એઓના યોગમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે, એટલે કે 'તુમન્' પ્રત્યય લગાડવાથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તે જ અર્થ ધાતુમાંથી બનેલા લાવવાચક નામ દ્વારા વ્યક્ત કરવો હોય તો એને ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેગે-યાગાય યાતિ । (એ યજ્ઞ કરવા માટે જાય છે.) અહીં 'વજ્ઞ' ધાતુને લાવવાચક 'વજ્ઞ' પ્રત્યય લગાડવાથી 'યાગ' શબ્દ બન્યો છે. 'વજ્ઞ' ધાતુને 'તુમ્' પ્રત્યય લગાડતા 'તુમ્' બને છે. અહીં 'યાગાય યાતિ'નો અર્થ 'યજ્ઞુમ્ યાતિ ।' એવો થાય છે, આથી 'યાગાય' એ ચતુર્થી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે. આવી જ રીતે અધ્યયનાય ગચ્છતિ । (અધ્યયન કરવા માટે જાય છે.) મરણાય વત્તે । (મરવાનો પ્રપત્ન કરે છે.) આદિ પ્રયોગો થઈ શકે છે.

૫૮૩. નમઃ સ્વસ્તિ-સ્વાદા-સ્થાણ-ચપદ્યોગાચ્ચ । ૨ । ૩ । ૧૬ ॥

૪૩. વૃત્તિ : (૧) યમિઃ યોગે ચતુર્થી સ્યાત્ । હરયે નમઃ ।

(૨) “ઉપપદવિભક્તેઃ કારકવિભક્તિઃ વલીયસી ।” નમસ્ક-
રોતિ દેવાન્ ।

(૩) પ્રજાભ્યઃ સ્વસ્તિ । અગ્નયે સ્વાહા । પિતૃભ્યઃ સ્વધા ।

(૪) અલમ્ इति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यः हरिः
अलम्—प्रभुः समर्थः शक्तः इति—आदि । प्रभ्वादिभ्यः षष्ठी अपि
साधु । तस्मै प्रभवति स एषाम् ग्रामणीः इति निर्देशात् । तेन
प्रभुर्बुभूर्बुभुवनत्रयस्य इति सिद्धम् ।

(૫) वषट् इन्द्राय ।

(૬) चकारः पुनर्विधानार्थः । तेन आशीर्विवक्षायाम् पराम्
अपि चतुर्थी चाशिषि... (सूत्र ६३१) इति षष्ठीम् वाचित्वा चतुर्थी
एव भवति । स्वस्ति गोभ्यः भूयात् ॥

વ્યાખ્યા : (૧) નમઃ (નમસ્કાર), સ્વસ્તિ (કલ્યાણ), સ્વાહા (દેવોને આહુતિ
આપતી વખતે ખોલાતા શબ્દ), સ્વધા (પિતૃઓને આહુતિ આપતી વખતે
પ્રયોગતો શબ્દ), અલમ્ (પૂરતું, સમર્થ), વષટ્ (દેવોને અર્પણ કરતી
વખતે પ્રયોગતો શબ્દ) આ અવ્યયોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે ચતુર્થી
વિલક્ષિત વપરાય છે; જેમકે—હરયે નમઃ । હરિને નમસ્કાર. અહીં નમન્
અવ્યયના યોગમાં ‘હરિ’ શબ્દની ચતુર્થી વિલક્ષિત (હરયે) થઈ છે.

(૨) ઉપપદ વિલક્ષિત કરતાં કારક વિલક્ષિત વધુ બળવાન છે, આ
પરિભાષા છે. વાક્યમાં ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતી
વિલક્ષિત તે કારક વિલક્ષિત, અન્ય કોઈ પદ સાથેના સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત
થતી વિલક્ષિત તે ઉપપદ વિલક્ષિત. વાક્ય ક્રિયાપ્રધાન હોય છે, અર્થાત્
વાક્યમાં સૌથી મહત્વનું પદ તે ક્રિયાપદ હોય છે, આથી ક્રિયાપદ સાથેના
પદનો સંબંધ એ પદના અન્ય પદની સાથેના સંબંધ કરતાં વધુ મહત્વનો
ગણાય, આથી ક્રિયાપદના સાદા સંબંધથી પ્રાપ્ત થતી વિલક્ષિત(કારક
વિલક્ષિત)ને અન્ય પદોના સંબંધથી પ્રાપ્ત થતી વિલક્ષિત (ઉપપદ વિલક્ષિત)
કરતાં વધુ બળવાન માનવામાં આવી છે. આનો અર્થ એ કે જો કોઈ
વાર વાક્યમાં કોઈ એક શબ્દને ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધને લીધે અમુક
વિલક્ષિત પ્રાપ્ત થતી હોય અને અન્ય કોઈ પદ સાથેના સંબંધને કારણે
અન્ય વિલક્ષિત પ્રાપ્ત થતી હોય તો ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધથી એ

શબ્દની જે વિભક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તે વિભક્તિ વાપરવી; જેમકે—
 નમસ્કરોતિ દેવાન્ । (એ દેવોને નમસ્કાર કરે છે.) અહીં ‘દેવ’ શબ્દનો
 સંબંધ નમસ્ સાથે છે. નમસ્ અવ્યયના યોગમાં ચતુર્થી વિભક્તિનો પ્રયોગ
 થાય છે (સૂત્ર ૫૮૩), આથી અહીં દેવ-શબ્દની ચતુર્થી વિભક્તિ (દેવેભ્યઃ)
 થવી જોઈએ, પરંતુ અહીં ‘દેવ’ શબ્દ નમસ્કાર કરવાની ક્રિયાનું કર્મ
 પણ છે અને ‘કર્મણિ દ્વિતીયા’ એ સૂત્રને આધારે દેવની દ્વિતીયા
 (દેવાન્) થાય. આમ અહીં ‘દેવ’ શબ્દને દ્વિતીયા અને ચતુર્થી બંને
 પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ નિયમને આધારે ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધથી
 દ્વિતીયા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી એ કારક વિભક્તિ છે, આથી એ વધુ બળવાન
 છે. અહીં ‘દેવાન્’ જ થશે, ‘દેવેભ્યઃ’ નહિ. આ પરિભાષા ભાષ્યકારે કહી
 છે, માટે આને ‘વાચનિકી’ અર્થાત્ ‘માઘ્યવાચનિકી’ કહે છે.

(૨) સ્વસ્તિનું ઉદાહરણ—પ્રજામ્યઃ સ્વસ્તિ । (પ્રજાનું કલ્યાણ થાઓ.)
 અહીં ‘સ્વસ્તિ’નો સંબંધ ‘પ્રજા’ સાથે હોઈ એ શબ્દ ચતુર્થીમાં (પ્રજામ્યઃ)
 પ્રયોજાયો છે.

‘સ્વાહા’નું ઉદાહરણ—અગ્નયે સ્વાહા । (અગ્નિને આહુતિ) અહીં
 ‘સ્વાહા’ની સાથે સંકળાયેલ ‘અગ્નિ’ શબ્દ ચતુર્થી વિભક્તિમાં (અગ્નયે) મુકાયો છે.

‘સ્વધા’નું ઉદાહરણ—પિતૃમ્યઃ સ્વધા । (પિતૃઓની આહુતિ) અહીં
 ‘સ્વધા’ના યોગમાં ‘પિતૃ’ શબ્દની ચતુર્થી (પિતૃ) થઈ છે.

(૩) ‘અલમ્’ શબ્દ અનેકાથી છે. અહીં એનો અર્થ ‘પર્યાપ્તિ’
 (પૂરતા હોવું એ) લેવાનો છે, આથી એ અર્થના ખીજા શબ્દો—પ્રમુ,
 સમર્થ, શક્તિ આદિ—ને પણ આ નિયમ લાગુ પડશે અને એઓની સાથે
 સંબંધ ધરાવતા શબ્દ ચતુર્થી વિભક્તિમાં મુકાશે; જેમકે દૈત્યેભ્યઃ
 હરિઃ અલમ્ । (દૈત્યોને (મારવા) માટે હરિ પૂરતા છે (શક્તિમાન)
 છે.) અહીં ‘અલમ્’ના યોગમાં ‘દૈત્ય’ શબ્દ ચતુર્થી વિભક્તિમાં (દૈત્યાય)
 મુકાયો છે. એવી જ રીતે દૈત્યેભ્યઃ હરિઃ પ્રમુઃ, દૈત્યેભ્યઃ હરિઃ સમર્થઃ, દૈત્યેભ્યઃ
 હરિઃ શક્તઃ આદિ પ્રયોગ થશે.

પ્રમુ વગેરે શબ્દો સાથે સંબંધ ધરાવતાં પદ ચતુર્થીને બદલે પછી
 વિભક્તિમાં પણ પ્રયોજ શકાય. આ માટે પાણિનિએ કાર્ધ સૂત્ર દ્વારા
 અંગ ગ વિધાન કથુ” નથી, પરંતુ પાણિનિનાં સૂત્ર આ વસ્તુનું સ્થાપન કરે

અહીં અનાદર યા તિરસ્કાર સૂચવાયો છે. વળી મન્ ધાતુનું કર્મ 'તૃણ' પ્રાણિવાચક નથી, આથી તૃણ શબ્દ વિકલ્પે દ્વિતીયા (તૃણ) અથવા ચતુર્થી (તૃણાય)માં મુકાયો છે.

(૨) મન્ ધાતુ ચોથા ગણ(દિવાદિ-ગણ)નો પણ છે તેમજ આઠમા ગણ(તનાદિ-ગણ)નો પણ છે. ચોથા ગણનો વિકરણ પ્રત્યય 'ય' (ચ્યન્) છે તેથી એનું ૩૫ મન્યે મન્યાવહે ઇત્યાદિ થશે આઠમા ગણનો વિકરણ પ્રત્યય 'ઝ' છે અને એ પ્રમાણે મન્વે, મનુવહે-મન્વહે આદિ ૩૫ થશે. અહીં સૂત્રમાં 'મન્વ-' શબ્દ પ્રયોજવાનો આશય એ છે કે અહીં ચોથા ગણનો મન્ ધાતુ લેવાનો છે, આઠમા ગણનો નહિ, એટલે કે આઠમા ગણના મન્ ધાતુનું કર્મ વિકલ્પે ચતુર્થીમાં મુકાતુ નથી; જેમકે-ન ત્વા તૃણં મન્વે । (હું) તને તણખલા સમાન પણ માનતો નથી.) અહીં મન્ ધાતુ આઠમા ગણનો હોવાથી એનું કર્મ દ્વિતીયામાં જ (તૃણ) પ્રયોજશે; અહીં વિકલ્પે ચતુર્થી (તૃણાય) નહિ થાય.

અહીં એ પણ નોંધવું ધટે કે વાક્યમાં અનાદર પ્રગટ થતો હોય તો જ કર્મ વિકલ્પે ચતુર્થી લેશે, નહિ તો નહિ; જેમકે, દૂધળા-પાતળા માણસને કેવળ તુલના કરવાના હેતુથી તણખલા સાથે સરખાવવામાં આવે તો વિકલ્પે ચતુર્થી થતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે ત્વા તૃણ મન્વે । અહીં કેવળ હકીકતનું કથન અભિપ્રેત છે, અનાદર નહિ.

વાર્ત્તિક : અપ્રાણિષ્વિત્યપનીય નૌકાકાન્નશુકશૃગાલવર્જેષ્વિતિ
વાચ્યમ્ । તેન ન ત્વામ્ નાવમ્ મન્યે इति अत्र अप्राणित्वे अपि
चतुर्थी न । न त्वाम् शुनम् मन्ये इति अत्र प्राणित्वे अपि
भवति ण्व ॥

વ્યાખ્યા : વાર્ત્તિકદાર કાત્યાયન અહીં 'મન્યકર્મ...' સૂત્રમાં મુધાગે સૂચવે છે. એમના મત પ્રમાણે આ સૂત્રમાં 'અપ્રાણિણુ' શબ્દ જરાજર નથી, કામ્ય કે દેટલાક શબ્દો પ્રાણિવાચક ન હોવા છતાં એઓ વિકલ્પે ચતુર્થીમાં મુકાતા નથી, જ્યારે દેટલાક શબ્દો પ્રાણિવાચક હોવા છતાં વિકલ્પે ચતુર્થીમાં મુકાય છે, આથી 'અપ્રાણિણુ' શબ્દ કાદી નાખી એને જાડે 'નૌકાકાન્નશુકશૃગાલવર્જેષુ' [અર્થાત્ નૌ (નાવ), શુક (કામરો), કાન્ન, શુક (પોપટ) અને શૃગાલ (શિયાળો)-આટલા શબ્દો સિવાય અન્ય શબ્દોમાં] એમ કહેવું નોંધશે. એટલે કે વાર્ત્તિકદાર પ્રમાણે સૂત્ર આમ રાવું

જોઈએ-મન્યકર્મણનાદરે વિમાણ નૌકાકાન્નશુકશૃગાલવર્જેષુ । અહીં નૌ અને
 અન્ન શબ્દો પ્રાણિવાચક ન હોવા છતાં એઓ વિકલ્પે ચતુર્થીમાં મુકાતા
 નથી; જેમકે ન ત્વાં નાવં મન્યે । (હું તને નાવડી સમાન પણ માનતો નથી.)
 અહીં નૌ શબ્દની । કલ્પે ચતુર્થી થતી નથી. એવી જ રીતે 'ન ત્વામ્ અન્નં
 મન્યે ।'માં પણ 'અન્ન'ની ચતુર્થી થશે નહિ. એનાથી બલકુલ, શ્વન્ (કૂતરો)
 પ્રાણિવાચક શબ્દ છે, પરંતુ 'નૌ' વગેરે શબ્દોમાં એનો સમાવેશ ન થતો
 હોવાથી એ વિકલ્પે ચતુર્થીમાં મુકાય છે; જેમકે ન ત્વાં શ્વાનં મન્યે ।
 અથવા ન ત્વાં શુને મન્યે । (હું તને કૂતરા સમાન પણ માનતો નથી.)
 અહીં 'શ્વાનમ્' અને 'શુને' એમ બંને પ્રયોગ યથા શકે.

આ ઉપરાંત કાક શુક અને શૃગાલ ત્રણ પ્રાણિવાચક શબ્દો વિકલ્પે
 ચતુર્થીમાં મુકાતા નથી; જેમકે ન ત્વાં કાકં મન્યે । (હું તને કાગડા સમાન
 પણ માનતો નથી.) ન ત્વાં શુકં મન્યે । (હું તને પોપટ સમાન પણ માનતો
 નથી.) ન ત્વાં શૃગાલં મન્યે । (હું તને શિયાળ સમાન પણ માનતો નથી.)
 આ ઉદાહરણોમાં વિકલ્પે ચતુર્થી પ્રયોજાતી નથી.

૫૮૫. ગત્યર્થકર્મણિ દ્વિતીયાચતુર્થ્યૌં ચેષ્ટાયામનધ્વનિ । ૨ । ૩ । ૧૨ ॥
 વૃત્તિ : (૧) અધ્વભિન્ને ગત્યર્થાનામ્ કર્મણિ પતે સ્તઃ ચેષ્ટાયામ્ ।
 ગ્રામમ્ ગ્રામાય વા ગચ્છતિ ।

(૨) ચેષ્ટાયાં કિમ્ ? મનસા હરિમ્ વ્રજતિ ।

(૩) અનધ્વનિ इति કિમ્ ? પન્થાનમ્ ગચ્છતિ । ગઙ્ગાધિષ્ટિતે
 અધ્વનિ પવ અયમ્ નિપેધઃ । યદા તુ ઉત્પથાત્ પન્થાઃ પવ
 આક્રમિતુમ્ ઇષ્યતે તદા ચતુર્થી ભવતિ પવ । ઉત્પથેન પથે ગચ્છતિ ॥
 વ્યાખ્યા : (૧) ગત્યર્થક ધાતુઓ-ક્રિયાપદો (ગમ્, યા, હ વગેરે)નું કર્મ,
 જો એ કર્મ માર્ગવાચક ન હોય તો (અનધ્વનિ) અને એમાં શારીરિક
 ક્રિયા કરવી પડતી હોય તો, વિકલ્પે દ્વિતીયા અથવા ચતુર્થીમાં મુકાય છે;
 જેમકે ગ્રામં ગચ્છતિ । અથવા ગ્રામાય ગચ્છતિ । (એ ગામ તરફ જાય છે).
 અહીં 'ગચ્છતિ' એ ગત્યર્થક ક્રિયાપદ છે, ગ્રામ એ એનું કર્મ છે. વળી
 અહીં ગમનક્રિયામાં શારીરિક ક્રિયા કરવી જરૂરી છે, માટે ગ્રામ શબ્દ
 અહીં દ્વિતીયા (ગ્રામમ્) અથવા ચતુર્થીમાં (ગ્રામાય) વિકલ્પે પ્રયોજી શકાય.
 (૨) સૂત્રમાં 'ચેષ્ટાયામ્' શા માટે કહ્યું ? ચેષ્ટા એટલે આપાર.
 'શારીરિક ક્રિયા થતી હોવા તારે' એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે ક્રિયાપદ

ગત્યર્થક હોય, પરંતુ શારીરિક ચેષ્ટા ન થતી હોય, તો કર્મને વિકલ્પે ચતુર્થી પ્રાપ્ત થતી નથી; જેમકે મનેસા હરિં વ્રજતિ । (મન દ્વારા હરિ પાસે જાય છે.) (એટલે કે મનમાં હરિનું સ્મરણ કરે છે.) આ ઉદાહરણમાં 'વ્રજતિ' એ ગત્યર્થક ક્રિયાપદ છે, પરંતુ અહીં માનસિક ક્રિયા છે, શારીરિક ચેષ્ટા-ક્રિયા નથી, માટે હરિ શબ્દની દ્વિતીયા (હરિમ્) જ થશે, વિકલ્પે ચતુર્થી (હરયે) નહિ થાય.

(૩) સૂત્રમાં (કર્મ માર્ગવાચક ન હોય તો (અનધ્વનિ)) એમ એટલા માટે કહ્યું કે ગત્યર્થક ધાતુનું કર્મ માર્ગવાચક હોય તો વિકલ્પે ચતુર્થી થતી નથી; જેમકે—પન્થાનં ગચ્છતિ । (એ માર્ગ પર ચાલે છે.) અહીં 'પથિન્' શબ્દ માર્ગદર્શક છે આથી અહીં દ્વિતીયા (પન્થાનમ્) જ થશે, વિકલ્પે ચતુર્થી (પથે) થશે નહિ.

અહીં 'અનધ્વનિ' દ્વારા જે માર્ગ પર 'જનાર' ચાલી રહ્યો હોય તેવા માર્ગમાં જ વિકલ્પે ચતુર્થીનો નિષેધ છે, પરંતુ માર્ગ બૃલેલ વ્યક્તિ ખોટા માર્ગથી સાચા માર્ગે આવવા ચાહતી હોય ત્યારે એ માર્ગવાચક શબ્દ પણ વિકલ્પે ચતુર્થીમાં પ્રયોજી શકાય; જેમકે—ઉત્પથેન પથે ગચ્છતિ । (અવળે રસ્તેથી એ સાચે માર્ગે જાય છે.) અહીં પથિન્ શબ્દની વિકલ્પે ચતુર્થી વિભક્તિ (પથે) થાય છે.

ચતુર્થી વિભક્તિ સમાપ્ત

પશ્ચમી વિભક્તિ

૫૮૬. ધ્રુવમપાયેઽપાદાનમ્ । ૧ । ૪ । ૨૪ ॥

વૃત્તિ : અપાયઃ વિશ્લેષઃ । તસ્મિન્ સાધ્યે ધ્રુવમ્ અવધિભૂતમ્ કારકમ્ અપાદાનમ્ સ્યાત્ ॥

વ્યાખ્યા : આ સૂત્રમાં 'અપાદાન'ની વ્યાખ્યા આપી છે. 'અપાદાન' એટલે 'વિશ્લેષ' 'દૂટા પડવું.' 'અલગ થવું.' 'ધ્રુવ' એટલે 'સ્થિર.' અહીં 'ધ્રુવ' શબ્દ 'અવધિ' (અર્થાત્ સીમા, હદ) નો અર્થ દર્શાવે છે.

અ્યારે જે પદાર્થ બેગા હોય તેમાંથી કોઈ એક પદાર્થ અલગ થાય—દૂટો પડે ત્યારે જેમાંથી એ અલગ થાય તે પદાર્થ એની સરખામણીમાં ધ્રુવ ગણાય; જેમકે—વૃક્ષાન્ પર્ણમ્ પતતિ । (વૃક્ષ ઉપરથી પાન પડે છે.) અહીં વૃક્ષ સ્થિર છે. એ અવધિ દર્શાવે છે, માટે વૃક્ષ એ અપાદાન દારક દેવેવાય.

આ સૂત્રમાં પણ 'કારકે' સૂત્રનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી 'કારક' પદની અનુવૃત્તિ સમજી લેવાની છે.

૫૮૭. અપાદાને પञ्चमी । ૨ । ૩ । ૨૮ ॥

વૃત્તિ : (૧) ગ્રામાદ્ આયાતિ । ધાવતઃ અશ્વાત્ પતતિ ।

(૨) કારકં કિમ્ ? વૃક્ષસ્ય પર્ણમ્ પતતિ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) અપાદાન કારક પંચમી વિલક્ષિતમાં મુકાય છે; જેમકે ગ્રામાત્ આયાતિ । (એ ગામમાંથી આવે છે.) અહીં 'ગ્રામ' ધ્રુવ છે. એ અવધિ દર્શાવે છે. આવનાર માણસ પહેલાં ગામમાં હતો, ત્યાંથી એ અલગ થાય છે, આથી 'ગ્રામ' એ અવધિભૂત કારક કહેવાય, તેથી એની અપાદાન સંજ્ઞા થતાં એ પંચમી વિલક્ષિતમાં (ગ્રામાત્) પ્રયોજાયું છે.

એવી જ રીતે, ધાવતઃ અશ્વાત્ પતતિ । (દોડતા ઘોડા પરથી પડી જાય છે. અહીં ઘોડો અને ઘોડેસવાર પહેલાં સંયુક્ત હતા, ઘોડેસવાર પડી જતાં વિશ્લેષ થાય છે. અહીં ઘોડો દોડતો હોવાથી ધ્રુવ (સ્થિર) નથી, પરંતુ એ ક્યાંથી પડ્યો એ અવધિ દર્શાવે છે, આથી એ અપાદાન બનતાં પંચમીમાં (અશ્વાત્) મુકાયો છે.

(૨) સૂત્રની વૃત્તિમાં 'કારકમ્' શબ્દ ઉમેર્યો છે, કારણ કે કારક ન હોય, ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોય, તેવો શબ્દ અપાદાન નહિ કહેવાય; જેમકે—વૃક્ષસ્ય પર્ણ પતતિ । (વૃક્ષનું પાન પડે છે.) અહીં 'વૃક્ષ' નો સંબંધ પતન ક્રિયા સાથે નથી, પરંતુ 'પર્ણ' સાથે છે, આથી એ અપાદાન ન બનતાં સંબંધમૂલક પછી વિલક્ષિતમાં (વૃક્ષસ્ય) પ્રયોજાય છે, પંચમીમાં (વૃક્ષાત્) નહિ.

વાર્ત્તિક : જુગુપ્સાવિરામપ્રમાદાર્થાનામુપસંખ્યાનમ્ । પાપાત્ જુગુ-
પ્સતે, વિરમતિ । ધર્માત્ પ્રમાદ્યતિ ॥

વ્યાખ્યા : જુગુપ્સા (ધ્રુણ), વિરામ (કોઈ કાર્ય કરતાં અટકી જવું, વિરમી જવું એ), પ્રમાદ (ભૂલ કરવી એટલેકાર રહેવું એ)—આ અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં પંચમી વિલક્ષિત પ્રયોજાય છે. અહીં 'વિશ્લેષ' (અગ્રય) ન હોવા છતાં પંચમી વિલક્ષિતનો પ્રયોગ થાય છે. કમલઃ ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

'જુગુપ્સા'નું ઉદાહરણ—જે પદાર્થ યા વ્યક્તિથી ધ્રુણા ઊપજતી હોય તે પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે—પાપાત્ જુગુપ્સતે । (એ પાપથી ધ્રુણા કરે છે.) અહીં પાપથી ધ્રુણા થતી હોવાથી પણ શબ્દની પંચમી (પાપાત્) થઈ છે.

‘વિરામ’નું ઉદાહરણ—જે કાર્યથી અટકી જવાનું હોય તે પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે—પાપાત્ વિરમતિ । (એ પાપથી અટકી જાય છે.) અહીં ‘પાપ’ થી અટકવાનું હોવાથી ‘પાપ’ શબ્દ પંચમીમાં (પાપાત્) મુકાયો છે.

‘પ્રમાદ’નું ઉદાહરણ—જે કાર્યમાં પ્રમાદ અર્થાત્ ઘેરફારી દર્શાવાતી હોય તે પંચમીમાં પ્રયોજાય છે; જેમકે—ધર્માત્ પ્રમાદ્યતિ । (ધર્મમાં પ્રમાદ કરે છે.) અહીં ધર્મકાર્યમાં પ્રમાદ હોવાથી ‘ધર્મ’ શબ્દ પંચમી વિભક્તિમાં (ધર્માત્) મુકાયો છે.

૫૮૮. મીઞાર્થાનાં મયહેતુઃ । ૧ । ૪ । ૨૫ ॥

વૃત્તિ : (૧) મયાર્થાનામ્ જ્ઞાનાર્થાનામ્ ચ પ્રયોગે મયહેતુઃ અપાદાનસંજ્ઞઃ સ્યાત્ । ચૌરાત્ વિમેતિ । ચૌરાત્ ત્રાયતે ।

(૨) મયહેતુઃ કિમ્ । અરણ્યે વિમેતિ, ત્રાયતે વા ॥

વ્યાખ્યા : મી (ડરવું) અને જ્ઞા (રક્ષણ કરવું, બચાવવું)—આ ધાતુઓ તેમજ તે તેના સમાનાર્થી ધાતુઓમાં જે લયનું કારણ (મયહેતુ) હોય તે અપાદાન બને છે; જેમકે—ચૌરાત્ વિમેતિ । (એ ચોરથી ડરે છે) અહીં લયનું કારણ ચોર હોવાથી ‘ચૌર’ શબ્દ અપાદાન બની પંચમી વિભક્તિમાં (ચૌરાત્) પ્રયોજાયો છે.

એવી જ રીતે ચૌરાત્ ત્રાયતે । (ચોરથી બચાવે છે.) અહીં પણ ‘ચોર’ લયનું કારણ હોવાથી ‘ચૌર’ શબ્દ અપાદાન બને છે અને પંચમી વિભક્તિમાં (ચૌરાત્) મુકાયો છે.

(૨) મૂલમાં મયહેતુ (લયનું કારણ) એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે કેવળ લયનું કારણ જ અપાદાન બને છે, અન્ય નહિ; જેમકે અરણ્યે વિમેતિ । (જંગલમાં એને ડર લાગે છે.) અથવા અરણ્યે ત્રાયતે । (જંગલમાં એ બચી જાય છે) એવી જંગલ લયનું કારણ નથી, લયનું કારણ તો જંગલમાં રહેના સિંહ, વાઘ, ચોર હોઈ શકે, જંગલ પોતે નહિ, આથી ‘અરણ્ય’ની અપાદાન સંજ્ઞા થતી નથી અને તેથી એની પંચમી પણ થઈ નથી. વાસ્તવમાં, જે પ્રાણી અકિતને જંગલનો જ ડર લાગતો હોય અને એ રીતે જંગલ જ બને લયનું કારણ હોય તો જંગલની અપાદાન સંજ્ઞા થઈ એ પંચમી વિભક્તિમાં મુકાયો; જેમકે—અરણ્યાન્ વિમેતિ । (એ જંગલથી ડરે છે.)

૫૮૯. પરાજેરસોઢઃ । ૧ । ૪ । ૨૬ ॥

વૃત્તિ : (૧) પરાજેઃ પ્રયોગે અસહ્યઃ અર્થઃ અપાદાનમ્ સ્યાત્ ।
અધ્યયનાત્ પરાજયતે । ગ્લાયતિ ઇતિ-અર્થઃ ।

(૨) અસોઢઃ કિમ્ ? શત્રૂન્ પરાજયતે । અભિભવતિ ઇતિ-અર્થઃ ॥
વ્યાખ્યા : પરા + જિ ધાતુ કંટાળવું અર્થમાં પ્રયોગ્યો હોય ત્યારે અસોઢ-
અસહ્ય પદાર્થ (એટલે જે પદાર્થ અપ્રિય હોય, જેનાથી કંટાળતો હોય
તે પદાર્થ) અપાદાન બને છે અને પંચમી વિલક્ષિતામાં મુકાય છે; જેમકે-
અધ્યયનાત્ પરાજયતે । એ અધ્યયનથી કંટાળે છે. અહીં અધ્યયન અસહ્ય
કંટાળાજનક પદાર્થ હોવાથી એની અપાદાન સંજ્ઞા થતાં પંચમી વિલક્ષિતામાં
(અધ્યયનાત્) મુકાયો છે.

(૨) સૂત્રમાં 'અસોઢ' (અસહ્ય પદાર્થ) એટલા માટે કહ્યું છે કે જેનાથી
માણસ કંટાળી જાય, થાકી જાય તે પદાર્થ જ પંચમી વિલક્ષિતામાં મુકાય
છે; જેમકે-શત્રૂન્ પરાજયતે । (શત્રુઓને હરાવે છે.) અહીં શત્રુઓનો સામનો
કરી એમને પરાજિત કરવાની વાત છે, એમનાથી કંટાળવાની નહિ, માટે
અહીં 'શત્રુ'ની પંચમી વિલક્ષિતા થતી નથી, પરંતુ એ કર્મ હોવાથી
દ્વિતીયામાં (શત્રૂન્) મુકાય છે.

જિ ધાતુ પરસ્પૃષદી (પહેલો ગણ) છે, પરંતુ વિ અથવા પરા ઉપ-
સર્ગ એની આગળ હોય તો એ આત્મનેપદી બને છે (જુઓ-વિપરામ્યાં
જેઃ । ૧-૩-૧૯).

૫૯૦. વારણાર્થનામીપ્સિતઃ । ૧ । ૪ । ૨૭ ॥

વૃત્તિ : (૧) પ્રવૃત્તિવિઘાતઃ વારણમ્ । વારણાર્થનામ્ ઘાતૂનામ્
પ્રયોગે ર્ઘિપ્સિતઃ અર્થઃ અપાદાનમ્ સ્યાત્ । યવેભ્યઃ ગામ્ વારયતિ ।

(૨) ર્ઘિપ્સિતઃ કિમ્ ? યવેભ્યઃ ગાં વારયતિ ક્ષેત્રે ॥
વ્યાખ્યા : ૧. 'વારણ' એટલે વારવું, પ્રવૃત્તિને રોકવી એ. આ વારણ
અર્થવાળા ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે રોકનાર વ્યક્તિને જે ઇચ્છિત
પદાર્થ હોય તે અપાદાન બને છે; જેમકે યવેભ્યઃ ગાં વારયતિ । (ગાયને
જવ ખાતાં રોકે છે.)

અહીં ગાયની વ્યાભાવિક ઇચ્છા જવ ખાવાની છે, પરંતુ એને
રોકવામાં આવે છે, કારણ કે જવ એ માલિકને ઇષ્ટ પદાર્થ છે, આથી
અહીં જવ શબ્દ અપાદાન બનતાં એ પંચમી વિલક્ષિતામાં (યવેભ્યઃ) મુકાયો છે.

૨. સૂત્રમાં 'ઈષ્ઠિત પદાર્થ'ની અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે' એમ એટલા માટે કહ્યું છે કેવળ ઈષ્ઠિત પદાર્થ જ અપાદાન બને છે, અન્ય નહિ; જેમકે-યવેભ્યઃ ગાં વારયતિ ક્ષેત્રે । (ગાયત્રે ખેતરમાં જવ ખાતાં ગ્રાકે છે.)

અહીં માલિકે જવનું રક્ષણ કરવા માગે છે. ખેતરનું નહિ. ગાય જવ ન ખાઈ જાય એ એને ઇચ્છ છે, ખેતરમાં એ પ્રવેશે એનો એને વાંધો નથી. આમ અહીં માલિકને જવ પ્રિય છે, માટે યવ શબ્દ જ અપાદાન બની પંચમીમાં (યવેભ્યઃ) મુકાય છે. ક્ષેત્રની પંચમી થતી નથી. ૫૨૧. અન્તર્ધૌ યેનાદર્શનમિચ્છતિ । ૧ । ૪ । ૨૮ ॥

વૃત્તિ : (૧) વ્યવધાને સત્તિ યદ્ કર્તૃકસ્ય આત્મનઃ દર્શનસ્ય અભાવમ્ ઇચ્છતિ તદ્ અપાદાનમ્ સ્યાત્ । માતુઃ નિલીયતે કૃષ્ણઃ ।

(૨) અન્નર્ધૌ કિમ્ ? ચૌરાન્ ન દિદક્ષતે ।

(૩) ઇચ્છતિગ્રહણમ્ કિમ્ ? અદર્શનિચ્છાયામ્ સત્યામ્ સત્તિ અપિ દર્શનિ યથા સ્યાત્ । દેવદત્તાત્ યજ્ઞદત્તઃ નિલીયતે ॥

વ્યાખ્યા : (૧) અન્તર્ધૌ એટલે કે છુપાઈ જવું એ, વ્યવધાન.

જ્યારે દ્રાઈ પોતાને ખીભથી છુપાવવા ઇચ્છતું હોય (વ્યવધાને સત્તિ) ત્યારે જેનાથી છુપાવાની એની ઇચ્છા હોય તે અપાદાન બને છે; જેમકે-માતુઃ નિલીયતે કૃષ્ણઃ । (કૃષ્ણ માતાથી પોતાને છુપાવે છે.) અહીં

માતા પોતાને ન જુએ એમ કૃષ્ણ ઇચ્છે છે, તેથી 'માતૃ' શબ્દ અપાદાન બનતાં પંચમીમાં (માતુઃ) યોજાયો છે.

(૨) સૂત્રમાં 'અન્તર્ધૌ' પદ દ્વારા 'વ્યવધાન' અથવા 'આરત્ય'નો અર્થ સૂચિત થાય છે. એ એટલા માટે કે 'વ્યવધાન' ન હોય તો પંચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થતો નથી; જેમકે-ચૌરાન્ ન દિદક્ષતે । (એ ચોરાને જોવા ઇચ્છતો નથી.) અહીં અર્શનની ઇચ્છા તો છે જ, પરંતુ એની અને ચોરાની વચ્ચે દ્રાઈ વ્યવધાનની વાત કે ઉદ્દેશ્ય નથી. આમ વ્યવધાન ન હોવાથી અહીં 'ચૌર' શબ્દ પંચમીમાં મુકાતો નથી, પરંતુ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં (ચૌરાન્) મુકાયો છે.

(૩) સૂત્રમાં 'ઇચ્છતિ' શબ્દ મહત્વપૂર્ણ છે. છુપાવાની ઇચ્છા હોય, પછી ભલે છુપા રહી ન શકાય અને પ્રગટ થઈ જવાય, તોપણ પંચમીનો પ્રયોગ થયો; જેમકે-દેવદત્તાત્ યજ્ઞદત્તઃ નિલીયતે । (યજ્ઞદત્ત દેવદત્તથી

છુપાય છે.) આ ઉદાહરણમાં યજ્ઞદત્ત દેવદત્તથી છુપાવા ઇચ્છે છે. અહીં દેવદત્ત યજ્ઞદત્તની સંમુખ આવી જાય અને યજ્ઞદત્ત માટે એનાથી છુપાવું અશક્ય અને તોપણ પંચમી વિભક્તનો (દેવદત્તાત્) પ્રયોગ થશે.

૫૯૨. આખ્યાતોપયોગે । ૧ । ૪ । ૨૯ ॥

વૃત્તિ : (૧) નિયમપૂર્વકવિદ્યાસ્વીકારે વક્તા પ્રાક્સંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।
ઉપાધ્યાયાત્ અધીતે ।

(૨) ઉપયોગે કિમ્ ? નટસ્ય ગાથામ્ શૃણોતિ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) 'આખ્યાતા' એટલે 'વક્તા' 'શુરુ' 'અધ્યાપક', 'ઉપયોગ' એટલે નિયમપૂર્વક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ. જ્યારે નિયમપૂર્વક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે ત્યારે જે અધ્યાપક યા શુરુ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી હોય તેની અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે; જેમકે-ઉપાધ્યાયાત્ અધીતે । (ઉપાધ્યાય પાસેથી-વિદ્યાભ્યાસ કરે છે-અધ્યયન કરે છે.)

અહીં ઉપાધ્યાય એ અધ્યાપક છે, એની પાસે જઈને કોઈ નિયમ-પૂર્વક વિદ્યા લાભે છે, આથી ઉપાધ્યાય શબ્દ અપાદાન બને છે અને પંચમીમાં (ઉપાધ્યાયાત્) મુકાય છે.

(૨) સૂત્રમાં 'ઉપયોગે' એટલે કે 'નિયમપૂર્વક વિદ્યાપ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યાર' એમ શા માટે કહ્યું ? કારણ કે જે નિયમપૂર્વક વિદ્યા શીખવામાં ન આવતી હોય તો વક્તા યા અધ્યાપકની અપાદાન સંજ્ઞા થતી નથી; જેમકે-નટસ્ય ગાથાં શૃણોતિ-(નટની ગાથા સાંભળે છે.) અહીં નિયમપૂર્વક વિદ્યાપ્રાપ્તિનો અર્થ નથી. ગાથા સાંભળવામાં કોઈ નિયમની જરૂર ન હોય, આથી 'નટ' શબ્દ વક્તા હોવા છતાં અપાદાન બનતો નથી, પરંતુ પદ્મીમાં (નટસ્ય) મુકાય છે.

૫૯૩. જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ । ૧ । ૪ । ૩૦ ॥

વૃત્તિ : જાયમાનસ્ય હેતુઃ અપાદાનમ્ સ્યાત્ । બ્રહ્મણઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે ॥

વ્યાખ્યા : 'જનિ' એટલે જન્મ=ઉત્પત્તિ. 'જનિકર્તા' એટલે જન્મનો કર્તા એટલે કે જન્મ લેનાર, ઉત્પન્ન થનાર (જાયમાન). પ્રકૃતિ એટલે મૂળ કારણ. ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થનું જે મૂળ કારણ હોય તેની અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે; જેમકે-બ્રહ્મણઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે । (બ્રહ્મામાંથી પ્રજા (સૃષ્ટિ) ઉત્પન્ન થાય છે; જેમકે-બ્રહ્મણઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે ।

થાય છે.) અહીં પ્રબળ એ ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ (જનિકર્તા) છે. એનું મૂળ કારણ બ્રહ્મા છે, આથી 'બ્રહ્મન્' શબ્દ અપાદાન બની પંચમીમાં (બ્રહ્મણઃ) પ્રયોગ્યો છે.

૫૯૪. ભુવઃ પ્રભવઃ । ૧ । ૪ । ૩૧ ॥

વૃત્તિ : ભવનં ભૂઃ । ભૂકર્તુઃ પ્રભવઃ તથા । હિમવતઃ ગંગા પ્રભવતિ । તત્ર પ્રકાશતે इति-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : 'ભૂ' એટલે હોય, પ્રગટ થવું આવીર્ભાવ થયો.

આગળના સૂત્રમાંથી 'કર્તુઃ' શબ્દ અનુવૃત્તિ પામે છે, એટલે 'ભુવઃ'નો અર્થ 'ભૂ-કર્તુઃ' એટલે કે પ્રગટ થવાની ક્રિયાનો કર્તા અર્થાત્ પ્રગટ થનાર. 'પ્રભવઃ' એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન, ઉદ્ભવસ્થાન. પ્રગટ થનાર પદાર્થના ઉદ્ભવ-સ્થાનની અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે; જેમકે-હિમવતઃ ગંગા પ્રભવતિ (હિમાલયમાંથી ગંગા પ્રગટ થાય છે.)

અહીં ગંગા એ પ્રગટ થનાર પદાર્થ છે, આ ગંગાનું ઉદ્ભવસ્થાન હિમાલય છે, આથી હિમવત્ શબ્દ અપાદાન બની પંચમી (હિમવતઃ) મુકાયો છે.

વાર્ત્તિક : ल्यव्-लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ प्रासादात् प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते । प्रासादम् आरुह्य, आसने उपविश्य, प्रेक्षते इति-अर्थः । इवशुरात् जिह्रेति, इवशुरम् वीक्ष्य इति-अर्थः ॥

વ્યાખ્યા : લ્યવ્ એ સંજ ધક બૂતકૃદ્તનો પ્રત્યય છે, આથી અહીં 'લ્યવ્'નો અર્થ 'સંજ ધક બૂતકૃદ્ત' થાય છે. જ્યારે સંજ ધક બૂતકૃદ્તનો લોપ થયો હોય એટલે કે સંજ ધક બૂતકૃદ્ત વાક્યમાં પ્રયોગ્યું ન હોય, પરંતુ એનો લોપ પ્રગટ થતો હોય, ત્યારે એ સંજ ધક બૂતકૃદ્તનું 'કર્મ' અને અધિકરણ પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે-પ્રાસાદાત્ પ્રેક્ષતે । (મહેલ પરથી જુએ છે) એટલે કે મહેલ પર ચડીને જુએ છે—પ્રાસાદમ્ આરુહ્ય પ્રેક્ષતે । અહીં 'આરુહ્ય' એ સંજ ધક બૂતકૃદ્ત ((લ્યવન્ત) છે, જેનો પ્રત્યય પ્રયોગ થયો નથી, આથી 'પ્રાસાદ' જે તેનું કર્મ છે તે 'પ્રાસાદાન્' એમ પંચમીમાં મુકાયુ છું. એવી જ રીતે આમનાન્ પ્રેક્ષતે (આસન પરથી જુએ છે, એટલે કે આસન પર બેસીને જુએ છે.) (આસને ઉપવિશ્ય પ્રેક્ષતે ।) અહીં ઉપવિશ્ય એ સંજ ધક બૂતકૃદ્તનો લોપ થતાં એટલે કે પ્રયોગ ન થતાં એનું અધિકરણ 'આસન' પંચમીમાં (આસનાન્) પ્રયોગ્યું છે. એવી જ રીતે ઇવશુરાન્ જિહ્રેતિ (સસરાથી શરમાય છે, એટલે કે

સસરાને જોઈને શરમાય છે.) (શ્વશુરં વીક્ષ્ય જિહ્વેતિ ।) અહીં પણ 'વીક્ષ્ય' એ સંબંધક ભૂતકૃદંતનો લોપ થતાં એનું કર્મ પંચમીમાં (શ્વશુરાત્) વપરાયું છે. વાર્ત્તિક : ગમ્યમાનાપિ ક્રિયા કારકવિભક્તીનાં નિમિત્તમ્ । કસ્માત્ ત્વમ્ । નદ્યાઃ ॥

વ્યાખ્યા : 'ગમ્યમાન' એટલે જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ ન થયો હોય, પરંતુ જે અનુમાન દ્વારા સમજી શકાય. કેટલીક વાર વાક્યમાં ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી, છતાં ક્રિયા સમજાઈ જાય છે. અહીં ક્રિયા અધ્યાહાર હોય છે. આમ ક્રિયાનો અધ્યાહાર હોય તોપણ કારક વિભક્તિનો પ્રયોગ થતો હોય છે; જેમકે-કસ્માત્ત્વમ્ (તું કયાંથી આવ્યો છે) ? અહીં 'આગતઃ' એ ક્રિયાનો અધ્યાહાર છે. એનો પ્રયોગ ન થયો હોવા છતાં એ સહેલાઈથી સમજાઈ જાય છે, આથી એ અધ્યાહાર ક્રિયાના યોગમાં 'કસ્માત્'ની અપાદાન સંજ્ઞા થતાં પંચમી વિભક્તિ પ્રયોજાય છે. એ જ રીતે એ પશ્ચિમ ઉત્તરમાં સામી વ્યક્તિ એવો જ સંદેશમાં જવાબ આપે 'નદ્યાઃ ।' (એટલે કે હું નદીથી આવ્યો છું.) અહીં પણ 'આગતઃ' ક્રિયા અધ્યાહાર છે અને એની સાથેના યોગમાં 'નદી' શબ્દ અપાદાન બની પંચમી વિભક્તિમાં (નદ્યાઃ) પ્રયોજાય છે.

વાર્ત્તિક : (૧) યતઃ ચ અકાલનિર્માણમ્ તત્ર પશ્ચમી ।

(૨) તદ્વુક્તાત્ અધ્વનઃ પ્રથમા-સપ્તમ્યૌ ।

(૩) કાલાત્ સપ્તમી ચ વક્તવ્યા ।

વનાદ્ ગ્રામો યોજનં યોજને વા । કાર્ત્તિક્યાઃ આગ્રહાયણી માસે ॥

વ્યાખ્યા : (૧) જ્યાંથી અર્થાત્ જે અવધિથી ભાગ અથવા સમયને માપવામાં આવે તે અવધિવાચક શબ્દ પંચમીમાં વપરાય છે.

(૨) અવધિવાચક શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ભાગવાચક શબ્દ પ્રથમા અથવા સપ્તમીમાં મુકાય છે.

(૩) અવધિવાચક શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવનાર સમયવાચક શબ્દ સપ્તમી વિભક્તિમાં પ્રયોજાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે—વનાત્ ગ્રામઃ યોજનમ્ । અથવા વનાત્ ગ્રામઃ યોજને । (વનથી ગામ એક યોજન છે.) અહીં વનથી ગામનું અંતર માપવામાં આવે છે, આથી 'વન' એ અવધિવાચક શબ્દ છે, તેથી એ પંચમીમાં.

(વનાદ) મુકાયો છે. માર્ગવાચક શબ્દ યોજન છે તે પ્રથમા (યોજન) અથવા સપ્તમી (યોજને)માં પ્રયોજ્ય છે.

એ જ પ્રમાણે કાર્ત્તિક્યાઃ આગ્રહાયણી માસે । (કાર્ત્તિકી પૂનમથી માગસરતી પૂનમ એક મહિને આવે છે.) અહીં કાર્ત્તિકી પૂનમથી સમય માપવામાં આવે છે. આમ 'કાર્ત્તિકી'એ અવધિવાચક શબ્દ છે, તેથી પંચમી (કાર્ત્તિક્યાઃ)માં પ્રયોજ્યો છે. 'માસ'એ શબ્દ સમયવાચક છે, આથી એ આ વાર્ત્તિક પ્રમાણે સપ્તમીમાં (માસે) પ્રયોજ્યો છે.

ઉપપદવિભક્તિ

૫૯૫. અન્યારાદિતરતૈદિક્ષશબ્દાઞ્ચૂત્તરપદાજાહિયુક્તે । ૨ । ૩ । ૨૯ ॥
 વૃત્તિ : (૧) एतैः योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इति-अर्थग्रहणम् ।
 इतरग्रहणम् प्रपञ्चार्थम् । अन्यः भिन्नः इतरः वा कृष्णात् ।
 आरात् वनात् । क्रते कृष्णात् । पूर्वः ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दः
 दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगे अपि भवति ।
 चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । 'तस्य पर-
 माश्लेखितम्' (८-१-२ सूत्र ८३) इति निर्देशात् । पूर्वम् कायस्य ।
 अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वे अपि 'पण्डितसर्ष...' २-३-३०,
 (६०°) इति पण्ठीम् बाधितुम् पृथक् ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यक् वा
 ग्रामात् । आचू-दक्षिणा ग्रामात् । आहि-दक्षिणाहि ग्रामात् ।

(૨) અપાદાને પચ્ચમી (૨-૩-૨૮) इति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृति-अर्थयोगे पञ्चमी । भवात् प्रभृति'आरभ्य वा सेव्यः हरिः ।

(૩) અપપરિવહિ . (૨-૧-૧૨) इति समासविधानात्
 क्षापकात् वह्नियोगે પચ્ચમી । ગ્રામાત્ વહિઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) અન્ય (બીજો), આરાત્ (પામે અથવા ફર), ઇતર (બીજો),
 ક્રતે (સિવાય), દિક્શબ્દ (દિશામુચક શબ્દ), અઞ્ચૂત્તરપદ (જે શબ્દોના
 ઉત્તર પદમાં અન્યુ ધાતુથી બનેલો શબ્દ હોય, તેમ 'આચૂ' અને 'આહિ'
 પ્રત્યયો જેને અંતે હોય તેવા શબ્દો)ના યોગમાં પંચમી પ્રયોજ્ય છે.

મૂળમાં 'અન્યર્' શબ્દ દ્વારા અન્યર્ શબ્દનો અર્થ સમજવાનો છે,
 એટલે કે અન્યર્ શબ્દના બીજા પાપવાચક શબ્દો જેવા કે 'અપર' 'ભિન્ન'

‘હતર’નો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તો પછી સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે સૂત્રમાં ‘હતર’ શબ્દ મૂકવાની શી જરૂર હતી? એના સમાધાનરૂપે જણાવે છે કે સૂત્રમાં ‘હતર’ શબ્દ કેવળ વિસ્તાર (પ્રપञ्च) માટે છે. અર્થાત્ એ શબ્દ ન પ્રયોજ્યો હોત તોપણ ચાલી શકત; જેમકે-અન્યઃ મિત્રઃ હતરઃ વા કૃષ્ણાત્ । (કૃષ્ણ સિવાય.) અહીં ‘અન્ય’ અને એના પર્યાયવાચક શબ્દ ‘મિત્ર’ અને ‘હતર’ના યોગમાં ‘કૃષ્ણાત્’એ પંચમી થઈ છે.

‘આરાત્’ અવ્યય સાથે સંબંધ ધરાવનાર શબ્દ પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે-આરાત્ વનાત્ । (વનની પાસે.) અહીં આરાત્ના યોગમાં વન શબ્દ પંચમીમાં (વનાત્) પ્રયોજ્યો છે.

‘ઋતે’ અવ્યયના યોગમાં પણ પંચમી થાય છે : ઋતે કૃષ્ણાત્ । (કૃષ્ણ સિવાય.) અહીં ‘કૃષ્ણ’ની પંચમી વિભક્તિ (કૃષ્ણાત્) થઈ છે.

‘દિક્શબ્દ’નો સામાન્ય અર્થ દિશાસૂચક શબ્દ એવો થાય છે. એના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે; જેમકે-પૂર્વઃ ગ્રામાત્ । (ગામની પૂર્વ દિશામાં.) અહીં ‘પૂર્વ’ શબ્દ દિશા સૂચવે છે, આથી એની સાથે જોડાયેલો પંચમી ગ્રામાત્ શબ્દ મુકાયો છે. અહીં ‘દિક્શબ્દ’ અર્થ કેવળ ‘દિશા-સૂચક શબ્દ’ એમ નથી. ‘દિક્શબ્દ’ને ભાષ્યમાં આ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે—દિશિ દષ્ટઃ શબ્દઃ દિક્શબ્દઃ । અર્થાત્ અહીં દિશા સૂચવતા શબ્દો-પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ અભિપ્રેત છે. આ શબ્દો કેટલીક વાર કાલવાચક પણ બને છે, તોપણ એઓના યોગમાં પંચમી થશે; જેમકે-ચૈત્રાત્ પૂર્વઃ ફાલ્ગુનઃ । (ફાલ્ગુ મહિનો ચૈત્રથી પહેલાં આવે છે.) અહીં ‘પૂર્વ’ શબ્દ કાલવાચક છે, દિશાવાચક નહિ, એમ છતાં પણ એના યોગમાં પંચમી (ચૈત્રાત્) થાય છે.

પરંતુ આ દિશાસૂચક શબ્દો કેટલીક વાર અવયવવાચક પણ બને છે, અર્થાત્ કોઈક વાર એ કોઈ પદાર્થના અવયવનો અર્થ સૂચવવા પણ વપરાય છે અને ત્યારે એના યોગમાં પંચમી થતી નથી. આ માટેનું પ્રમાણ સ્વયં પાણિનિના સૂત્રમાંથી મળે છે. ‘તસ્ય પરમાન્ત્રિત્તમ્ ।’ (૮-૧-૨) સૂત્રમાં પરમ્ શબ્દ અવયવનો અર્થ સૂચવે છે અને એની સાથે જોડાયેલો શબ્દ ‘તસ્ય’ પછીમાં મુકાયો છે, પંચમીમાં નહિ. આ પરથી ‘પૂર્વ’ વગેરે દિક્-શબ્દો અવયવવાચક હોય ત્યારે પછીનો પ્રયોગ કરવો એમ સૂચવાય છે; જેમકે-પૂર્વ કાયસ્ય । (શરીરનો આગળનો

લાગ). અહીં 'પૂર્વ' શબ્દ દિશાવાચક કે કાળવાચક નથી, એ શરીરનો અવયવ દર્શાવે છે, આથી અહીં પચમીને બદલે પછી (કાયસ્ય) થાય છે.

જે શબ્દોના ઉત્તરપદમાં 'અચ્ચુ' ધાતુ હોય તેઓને 'અચ્ચૂત્તરપદ' કહેવાય (અચ્ચુધાતુઃ ઉત્તરપદ સ્થ સઃ અચ્ચૂત્તરપદઃ ।); જેમકે—પ્રાક પ્રત્યક્ વગેરે શબ્દો, જે પ્ર, પ્રતિ વગેરે સાથે અચ્ચુ ધાતુના યોગ દ્વારા બનેલા છે. આ શબ્દો પણ દિશામુચક શબ્દો હોવાથી 'દિક્ શબ્દ'માં એઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્યારે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે તો પછી 'અચ્ચૂત્તરપદ' શબ્દોનો મુત્રમાં અલગ ઉલ્લેખ કરવાની શી જરૂર હતી? ભાષ્યકાર જણાવે છે કે આગળ 'પષ્ટયતસર્થપ્રત્યયેન' (૨-૩-૩૦) (સૂત્ર ૬૧૦) મુત્ર દ્વારા અતસ્ (અતસુચ્ પ્રત્યય) અને એ અર્થવાળા દિશામુચક પ્રત્યયોના યોગમાં પછી વિભક્તિનું વિધાન છે. વળી આ મુત્ર પર મુત્ર છે, એટલે આ પર મુત્રનો બાધ કરી 'અચ્ચૂત્તરપદ' દિક્ શબ્દોના યોગમાં તો પચમી જ થશે, પછી નહિ, એમ દર્શાવવા આ શબ્દોનો અલગ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

'આચ્' (આ) પ્રત્યયવાળા દિશામુચક શબ્દોના યોગમાં પણ પચમીનો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે—દક્ષિણા ગ્રામાત્ । (ગામની દક્ષિણે.) અહીં 'દક્ષિણ' શબ્દને 'આચ્' પ્રત્યય લગાડવાથી 'દક્ષિણા' શબ્દ બન્યો છે, એના યોગમાં 'ગ્રામ'ની પચમી (ગ્રામાત્) થઈ છે.

'આહિ' પ્રત્યયયુક્ત દિશાવાચક શબ્દોના યોગમાં પચમી વિભક્તિ થાય છે; જેમકે—દક્ષિણાહિ ગ્રામાત્ । (ગામની દક્ષિણે.) અહીં 'દક્ષિણ' શબ્દને આહિ પ્રત્યય લાગતાં દક્ષિણાહિ શબ્દ બન્યો છે અને એની સાથે સંકળાયેલો ગ્રામ શબ્દ પચમીમાં (ગ્રામાત્) મુકાયો છે.

'અચ્ચૂત્તરપદ' શબ્દોની જેમ આચ્ અને આહિ પ્રત્યયાંત શબ્દો પણ દિક્ શબ્દો છે અને આ બંને પ્રત્યયો 'અતસર્થ' પ્રત્યયો હોવાથી 'પષ્ટયત-સર્થપ્રત્યયેન' । મુત્રને આધારે એઓના યોગમાં પછી થવી જોઈએ, પરંતુ એ પચમીનો બાધ કરી પચમીનું વિધાન કરવા માટે 'દિક્ શબ્દ'માં એઓનો સમાવેશ થતો હોવા છતાં એઓનો અલગ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૨) આ મુત્રમાં ઝોંતેલા શબ્દો ઉપરાંત પ્રમુનિ (—મી નાંડીને, —મી માર કરીને) અને એ અર્થવાળા અન્ય શબ્દો (જેમકે—આગ્ન્ય) પણ પચમી લે છે. પંત આ મુત્રમાં કે ખરેખરી મુત્રમાંથી આ મુત્રનો અર્થ

એનું વિધાન નથી. આ શબ્દોના યોગમાં પંચમી સિદ્ધ કરવા માટે પતં-જલિના મહાભાષ્યનું પ્રમાણ લેવામાં આવ્યું છે. ‘અપાદાને પચ્ચમી’ એ વિપયની ચર્ચા કરતાં મહાભાષ્યકારે ‘કાર્ત્તિક્યાઃ પ્રમૃતિ આગ્રહાયણી માસે ।’ એ ઉદાહરણ આપ્યું છે. અહીં ‘કાર્ત્તિક્યાઃ’ પંચમીનું રૂપ છે. આ પરથી સૂચિત થાય છે કે ‘પ્રમૃતિ’ અને એ અર્થવાળા અન્ય શબ્દોના યોગમાં પંચમીનો પ્રયોગ થાય છે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે પતંજલિએ યતશ્ચાશ્વકાલનિર્માણમ્ ‘વાર્ત્તિક્કને રૂપક કરતાં ઉપયુક્ત ઉદાહરણ આપ્યું છે. વળી આ ઉદાહરણમાં પ્રમૃતિ શબ્દ નથી. કાર્ત્તિક્યાઃ આગ્રહાયણી માસે । પરંતુ અહીં ‘કાર્ત્તિક્યાઃ’ નો અર્થ ‘કાર્ત્તિક્યાઃ પ્રમૃતિ’ એવો થાય છે, આથી ‘પ્રમૃતિ’ નો અર્થ હોય ત્યારે પંચમીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ એમ સૂચવાય છે.

(૩) ‘અપરિવહિરજ્ઞવઃ પચ્ચમ્યા ।’ (૨-૧-૧૨) (સૂત્ર ૬૬૭)-સૂત્રમાં પાણિનિએ કહ્યું છે કે અપ પરિ વહિસ્ અને અચ્ચુથી યુક્ત અવ્યયોનો પંચમી જેને અંતે હોય તેવાં પદો સાથે વિકલ્પે સમાસ થાય છે; જેમકે વહિસ્ જેને અંતે હોય તેવાં પદો સાથે વિકલ્પે સમાસ થાય છે; જેમકે વહિસ્ નગરાત્ = વહિર્નગરમ્ । હવે અપ અને પરિના યોગમાં પંચમીનું વિધાન ‘પચ્ચમ્યાપરિમિઃ’ (૨-૩-૧૦) (સૂત્ર ૫૯૯) સૂત્ર દ્વારા અને ‘અચ્ચુ’ના યોગમાં પંચમીનું વિધાન અન્યારાદ્ (૨-૧-૧૨) (સૂત્ર ૬૬૭, સૂત્ર દ્વારા થયેલું છે. ‘વહિસ્’ના યોગમાં પંચમીનું વિધાન કરતું કોઈ અવતંત્ર સૂત્ર નથી, પરંતુ ‘અપરિવહિઃ...’ સૂત્ર દ્વારા ‘વહિસ્’ના યોગમાં પંચમીનું શાપન-મૂલન થઈ જાય છે, કારણ કે ‘વહિસ્’ના યોગમાં જે પંચમી ન થતી હોય તો એ પ્રકારના સમાસનું પાણિનિએ વિધાન જ ન કર્યું હોત.

આવા સૂત્રને ‘શાપક સૂત્ર’ કહે છે. ‘શાપક સૂત્ર’ જે નિયમ આપે છે તે અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ થતો હોવાથી એ સર્વ અથો લાગુ પડતો નથી (શાપકસિદ્ધં ન સર્વત્ર). આથી ક્રાંતિએ ‘કસ્ય કરજો વહિઃ ।’ એમ ‘વહિસ્’ના યોગમાં પદોનો પ્રયોગ (કસ્ય) કર્યો છે તે પણ શુદ્ધ ગણાય.

૫૯૬. અપરી વર્જને । ૧ । ૪ ૮૮ ॥

વૃત્તિ : ણ્તૌ વર્જને કર્મપ્રવચનીયૌ સ્તઃ ॥

વ્યાખ્યા : ‘અપ’ અને ‘પરિ’ આ બે અવ્યય વર્જન (ત્યજ્યે, સિવાય) એ અર્થમાં ‘કર્મપ્રવચનીય’ બને છે.

આ બે અવ્યય કર્મપ્રવચનીય બનતાં એઓની સાથે સંબંધ ધરાવનાર શબ્દ પંચમી વિભક્તિમાં મુકાય છે, એમ સૂત્ર ૫૯૮ માં કહેવાયું છે.

૫૯૭. આહ્ મર્યાદાયમ્ વચને । ૧ । ૪ । ૮૯ ॥

વૃત્તિ : આહ્ મર્યાદાયમ્ ઉક્તસંજ્ઞઃ સ્યાત્ । વચનગ્રહણાત્ અભિ-
વિધૌ અપિ ॥

વ્યાખ્યા : ‘આહ્’ (આ) અવ્યય ‘મર્યાદા’ એટલે કે હદનો અર્થ બતાવતો હોય ત્યારે ‘કર્મપ્રવચનીય’ બને છે. અહીં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે સૂત્રમાં વચન શબ્દનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે ‘આહ્ મર્યાદાયમ્’ એવું સૂત્ર બનાવ્યું હોય તોપણ આ અર્થ સમજાઈ જતો, પરંતુ અહીં વચન શબ્દ પણ મહત્વનો છે. વચન શબ્દ દ્વારા ‘અભિવિધિ’નો અર્થ સમજવાનો છે. ‘આ’ અવ્યયના બે અર્થ છે : (૧) મર્યાદા અને (૨) અભિવિધિ—આહ્ મર્યાદાભિવિધ્યોઃ । (૨-૧-૧૩)

મર્યાદા અને અભિવિધિમાં અંતર છે. હદ બતાવતી હોય ત્યારે હદનો સમાવેશ ન કરવામાં આવે ત્યારે એને મર્યાદા કહે છે; જેમકે—આ ગ્રામાત્ વનમ્ । (એટલે કે ગામને છોડીને, અર્થાત્ ગામ પૂરું થાય પછી વન શરૂ થાય છે.) અહીં મર્યાદાનો અર્થ સૂચવાયો છે, એટલે કે ‘ગામને છોડીને વન શરૂ થાય છે.’

અભિવિધિમાં હદનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે; જેમકે—આજીવનાત્ દરિદ્રઃ । (એટલે જીવન પર્યંત એ ગરીબ રહ્યો, અહીં જીવનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

૫૯૮. પञ्चम्यपाङ्परिभिઃ । ૨ । ૩ । ૧૦ ॥

વૃત્તિ : પતૈઃ કર્મપ્રવચનીયૈઃ યોગે પञ્ચમી સ્યાત્ । અપ હરેઃ, પરિ હરેઃ સંસારઃ । પરિઃ અત્ર વર્જનૈ । લક્ષણાદૌ તુ હરિમ્ પરિ । આમુક્તે. સંસારઃ । આસકલાત્ વ્રહ્મ ॥

વ્યાખ્યા : અપ આહ્ અને પરિ આ કર્મપ્રવચનીયોના યોગમાં પંચમી થાય છે; જેમકે—અપ હરેઃ સંસારઃ । પરિ હરેઃ સંસારઃ । (દરિને છોડીને સંસાર છે.)

બીજી ‘અપ’ અને ‘પરિ’ અવ્યયો ‘વર્જન’ના અર્થમાં પ્રયોજનયા છે. આથી એઓની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ‘હરિ’ શબ્દ પંચમીમાં (હરે.) મુકાયો છે.

‘પરિ’ અવ્યય ‘લક્ષણેત્યંભૂતાશ્વ્યાન’ વગેરે અર્થો પણ દર્શાવે છે અને એ અર્થોમાં એ કર્મપ્રવચનીય અને છે (લક્ષણેત્યંભૂતાશ્વ્યાન... (૧-૪-૯૦), પરંતુ એ અર્થમાં એ કર્મપ્રવચનીય બનતાં ‘કર્મપ્રવચનીય-યુક્તે દ્વિતીયા એ સૂત્રના આધારે દ્વિતીયા લે છે; જેમકે-હરિં પરિ (મક્તઃ) - (હરિ પ્રત્યે લક્ષિતવાળો છે.) અહીં પરિ એ ઇત્યંભૂતાશ્વ્યાન અર્થ દર્શાવતો હોવાથી એના યોગમાં દ્વિતીયા (હરિં) થઈ છે.

આહ્ અવ્યય મર્યાદાનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે એના યોગમાં પંચમી થાય છે; જેમકે, આમુક્તેઃ સંસારઃ । (મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી સંસાર છે.)

અહીં મુક્તિ એ સંસારની મર્યાદા બતાવે છે. સંસારમાં મુક્તિનો સમાવેશ થતો નથી, મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં સંસાર છે.

‘આહ્’ અભિવિધિનો અર્થ દર્શાવે ત્યારે પણ પંચમી લે છે; જેમકે, આસકલાત્ બ્રહ્મ । (બ્રહ્મ બધામાં વ્યાપ્ત છે.) અહીં આહ્ અભિવિધિનો અર્થ દર્શાવે છે. બ્રહ્મમાં ‘સકલ’નો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, આથી અહીં સકલ શબ્દ પંચમી વિલક્ષિતમાં (સકલાત્) પ્રયોજાયો છે.

૫૯૯. પ્રતિઃ પ્રતિનિધિપ્રતિદાનયોઃ । ૧ । ૪ । ૧૨ ॥

વૃત્તિઃ : પતયોઃ અર્થયોઃ પ્રતિઃ ઉક્તસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ॥

વ્યાખ્યા : ‘પ્રતિ’ અવ્યય ‘પ્રતિનિધિ’ અને ‘પ્રતિદાન’નો અર્થ બતાવતો હોય ત્યારે કર્મપ્રવચનીય બને છે. પ્રતિદાન એટલે એક વસ્તુ આપી એના બદલામાં બીજી વસ્તુ લેવી એ.

૬૦૦. પ્રતિનિધિપ્રતિદાને ચ યસ્માત્ । ૨ । ૩ । ૧૧ ॥

વૃત્તિઃ : અત્ર કર્મપ્રવચનીયૈઃ યોગે પञ્ચમી સ્યાત્ । પ્રયુક્તઃ કૃષ્ણાત્ પ્રતિ । તિલેમ્યઃ પ્રતિયચ્છતિ માપાન્ ॥

વ્યાખ્યા : યસ્માત્ એટલે જેનો કોઈ પ્રતિનિધિ હોય અથવા જે વસ્તુને સાથે કોઈ બીજી વસ્તુની બદલાબદલી કરવામાં આવે તેને પંચમીમાં મૂકવામાં આવે છે; જેમકે પ્રયુક્તઃ કૃષ્ણાત્ પ્રતિ । (પ્રયુક્ત કૃષ્ણનો પ્રતિનિધિ છે.) અહીં પ્રયુક્ત કૃષ્ણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, આથી ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ પ્રતિના યોગમાં પંચમીમાં (કૃષ્ણાત્) મુકાયો છે.

એ જ પ્રમાણે જે વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુ લેવામાં આવે તે પણ

પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે તિલેભ્યઃ પ્રતિયચ્છતિ માણાન્ । (તલની સાથે અડદની અદલાબદલી કરે છે; એટલે કે તલ લઈ એના બદલામાં અડદ આપે છે.) અહીં તલના બદલામાં અડદ અપાતા હોવાથી તિલેભ્યઃ એ પંચમીનો પ્રયોગ થયો છે.

૬૦૧. અકર્તૃયુગ્મે પञ्चमी । ૨ । ૩ । ૨૪ ॥

વૃત્તિ : (૧) કર્તૃવર્જિતમ્ યદ્ ક્રળં હેતુભૂતમ્ તતઃ પञ्ચમી સ્યાત્ । શતાત્ વદઃ ।

(૨) અકર્તરિ કિમ્ ? શત્તેન વન્ધિતઃ ॥

વ્યાખ્યા : આ સૂત્રમાં એની પૂર્વેના હેતૌ (૨-૩-૨૩) સૂત્રમાંથી 'હેતૌ' શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે ઋણવાચક શબ્દ જ્યારે એ કર્તા ન હોય અને હેતુ (કારણ) દર્શાવતો હોય ત્યારે એ પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે—શતાત્ વદઃ । (સોના (રૂપિયા) દેવાને કારણે બંધાયો છે.) અહીં 'શત' શબ્દ દેવું (ઋણવાચક) બતાવે છે. વળી એ કર્તા નથી, પરંતુ બંધનતું કારણ છે, આથી એ પંચમી વિભક્તિમાં (શતાત્) મુકાયો છે. આ સૂત્ર હેતુ-તૃતીયાનો અપવાદ છે.

સૂત્રમાં 'અકર્તરિ' એટલે 'ઋણકર્તા ન હોય ત્યારે' એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે ઋણવાચક શબ્દ કર્તા ન હોય તો જ પંચમીમાં મુકાય. પ્રેરક વાક્યમાં રચનામાં ઋણ. ક્રિયા માટે પ્રેરણા કરતું હોવાથી, પ્રેરક હેતુ બનતું હોવાથી કર્તા ગણાય છે. એવે સમયે એની પંચમી થતી નથી, પરંતુ તૃતીયા થાય છે; જેમકે શત્તેન વન્ધિતઃ । સો રૂપિયાને કારણે બંધાવાયો છે.) અહીં ઋણવાચક શત શબ્દ લેણુદારને દેવાદારને બંધનમાં નાખવા પ્રેરિત કરે છે. આમ અહીં 'શત' એ હેતુ છે તથા પ્રેરક કર્તા પણ છે, આથી એ પંચમી ન લેતાં તૃતીયામાં (શત્તેન) પ્રયોજાયો છે.

૬૦૨. વિભાગા ગુણેઽસ્ત્રિયામ્ । ૨ । ૪ । ૨૫ ॥

વૃત્તિ : (૧) ગુણે દેતૌ અસ્ત્રીલિંગે પञ्ચમી વા સ્યાત્ । જાણ્યાત્ જાણ્યેન વા વદઃ ।

(૨) ગુણે કિમ્ ? ધ્વનેન ફુલમ્ ।

(૩) અગ્નિયામ્ કિમ્ ? ચુદ્ધયા મુક્તઃ ।

(૪) 'વિભાગા' इति यागविभागान् अगुणे स्त्रियाम् च कञित् । ભૂમાત્ અગ્નિમાન્ । ન અસ્તિ ઘટઃ અનુપલબ્ધે ॥

વ્યાખ્યા : (૧) આગળના સૂત્રની જેમ આ સૂત્રમાં 'હેતૌ' શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે. હેતુવાચક શબ્દ ગુણવાચક હોય અને સ્ત્રીલિંગમાં ન હોય તો એ વિકલ્પે પંચમીમાં મુકાય છે. હેતુવાચક શબ્દને તૃતીયા તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્રના આધારે વિકલ્પે પંચમી પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે, જાહ્યાત્ વદઃ અથવા જાહ્યેન વદઃ । (મૂર્ખતાને લીધે એ બંધાયો.) અહીં જાહ્ય શબ્દ ગુણવાચક છે, નપુંસકલિંગમાં છે. એ બંધન ક્રિયાનું કારણ (હેતુ) છે, આથી આ સૂત્રાનુસાર એ વિકલ્પે તૃતીયા (જાહ્યેન) અને પંચમીમાં (જાહ્યાત્) મુકાયો છે.

(૨) સૂત્રમાં 'ગુણે' શબ્દનું પ્રયોજન એ છે કે જે હેતુ ગુણવાચક ન હોય તો એ વિકલ્પે પંચમીમાં મુકાતો નથી અને નિયમાનુસાર તૃતીયામાં મુકાય છે; જેમકે, ઘનેન કુલ્મઃ । (ઘનને લીધે કુળ ગણાય છે.) અહીં ઘન એ (હેતુ) કારણ છે, પરંતુ ઘન ગુણવાચક નથી, દ્રવ્યવાચક છે, આથી એને વિકલ્પે પંચમી પ્રાપ્ત થતી નથી ને એ માત્ર તૃતીયામાં જ (ઘનેન) પ્રયોજાયો છે.

(૩) સૂત્રમાં 'અસ્ત્રિયાં' શબ્દ એટલા માટે મૂક્યો છે કે હેતુ ગુણવાચક હોય, પણ જે સ્ત્રીલિંગી હોય તો એને વિકલ્પે પંચમી પ્રાપ્ત થતી નથી અને કૃવળ તૃતીયામાં મુકાય છે; જેમકે, બુદ્ધ્યા મુક્તઃ । (બુદ્ધિથી મુક્ત થયો.) અહીં 'બુદ્ધિ' શબ્દ ગુણવાચક હેતુ છે, પરંતુ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી એ વિકલ્પે પંચમી ન લેતાં તૃતીયામાં (બુદ્ધ્યા) જ મુકાયો છે.

(૪) આ સૂત્ર પ્રમાણે ગુણવાચક અને સ્ત્રીલિંગી હેતુને જ વિકલ્પે પંચમી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં ગુણવાચક ન હોય તેમજ સ્ત્રીલિંગ હોય તેવો હેતુ પણ વિકલ્પે પંચમીમાં પ્રયોજાયો હોય છે. આવા પ્રયોગોને સિદ્ધ કરવા માટે અહીં યોગ-વિલાગનો આશ્રય લેવા સૂચ્યું છે. 'યોગ-વિલાગ' એટલે 'યોગ' અર્થાત્ સંબંધ 'તોડી નાખવો' એ. અહીં વિમાપા આગળ યોગ-વિલાગ કરવાનો છે. આમ થતાં આ સૂત્ર બે ભાગમાં વહેંચાયે : (૧) વિમાપા । અને (૨) ગુણેઽસ્ત્રિયામ્ ।

આમ વિલાપા સ્વતંત્ર સૂત્ર બનતાં એનો અર્થ હેતૌ પદ્ધતી વિમાપા (એટલે કે હેતુવાચક શબ્દ વિકલ્પે પંચમી અથવા તૃતીયામાં મુકાય છે.) એમ થશે. આમ થતાં કાર્ષ્ણ પણ હેતુ વિકલ્પે પંચમીમાં પ્રયોજ શકશે; આથી અગુણવાચક અને સ્ત્રીલિંગી હેતુ પણ પંચમીમાં મૂકી શકશે;

જેમકે ધૂમાત્ અગ્નિમાન્ । અહીં (ધુમાડાને લીધે (પર્વત) અગ્નિવાળો હોય.) એમ જણાય છે. અહીં ધૂમ એ હેતુ છે. એ ગુણવાચક નથી, આથી તૃતીયામાં જ મુકાયો. જોઈએ, પરંતુ આ યોગ-વિભાગ થતાં એ પંચમી વિભક્તિમાં (ધૂમાત્) મૂકી શકાયો છે.

એવી જ રીતે સ્ત્રીલિંગી હેતુ પણ પંચમીમાં મૂકી શકાશે; જેમકે ન અસ્તિ ઘટઃ અનુપલ્લવેઃ । (ઘડો નથી, કારણ કે એ દેખાતો નથી.) અહીં ‘અનુપલ્લવિઃ’ એ ઘડો નહિ હોવાનો (હેતુ) છે. એ સ્ત્રીલિંગમાં છે, આથી સૂત્રને આધારે એને વિકલ્પે પંચમી પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ યોગ-વિભાગ કરતાં એ પંચમીમાં (અનુપલ્લવેઃ) મુકાયો છે.

ખીજું સૂત્ર ગુણેઽસ્ત્રિયામ્નો અર્થ વિલાપાની આગળથી અનુવૃત્તિ થતાં ‘વિભાષા ગુણેઽસ્ત્રિયામ્’ એવો થશે. આમ સૂત્રનો મૂળ અર્થ પણ પ્રાપ્ત થશે.

૬૦૩. પૃથગ્વિનાનાનાભિસ્તૃતીયાઽન્યતરસ્યામ્ । ૨ । ૩ । ૩૨ ॥

વૃત્તિ : પ્થિઃ યોગે તૃતીયા સ્યાત્ પચ્ચમી-દ્વિતીયે ચ । અન્ય-તરસ્યાં-ગ્રહણમ્ સમુચ્યચાર્થમ્, પચ્ચમીદ્વિતીયે ચ અનુવર્તેતે । પૃથક્ રામેણ રામાત્ રામમ્ વા । ઇવમ્ વિના નાના ॥

વ્યાખ્યા : પૃથક્-જુદું, ભિ-ન, વિના-સિવાય, નાના-અનેક પ્રકારે, વિવિધ પ્રકારે, આ શબ્દોના યોગમાં વિકલ્પે તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે અને પંચમી તથા દ્વિતીયા પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂત્રમાં અન્યતરસ્યામ્ શબ્દ સમુચ્ય (તૃતીયા, પંચમી અને દ્વિતીયા વિભક્તિનો) દર્શાવે છે. આ સૂત્રની પહેલાંના અપાદાને પચ્ચમી (૨-૩-૨૮) એ સૂત્રમાંથી ‘પચ્ચમી’ શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે, વળી એના દ્વિતીયા (૨-૩-૩૧) એ સૂત્રમાંથી ‘દ્વિતીયા’ની અનુવૃત્તિ કરવાની છે. આમ અહીં આ શબ્દોના યોગમાં તૃતીયા પંચમી અને દ્વિતીયા ત્રણેનું વિકલ્પે વિધાન થાય છે; જેમકે પૃથક્ રામેણ પૃથક્ રામાત્ । અથવા પૃથક્ રામમ્ । (રામ સિવાય.) એ જ રીતે વિના રામેણ । વિના રામાત્ । અથવા વિના રામમ્ । એ પ્રમાણે નાના રામેણ । નાના રામાત્ । અથવા નાના રામમ્ । અહીં પૃથક્, વિના અને નાના એ ત્રણે અર્થો (રામ સિવાય) અમાનાર્થક (‘સિવાય’ અર્થમાં) છે.

અહીં નોંધવું ધટે કે એના દ્વિતીયા સૂત્રમાંથી દ્વિતીયા સૂત્રની અનુવૃત્તિ

સ્વભાવિક રીતે થાય છે, કારણ કે એ આ સૂત્રની તદ્દન નજીક આવેલ છે, પરંતુ અપાદાને પંચમીમાં પંચમીની અનુવૃત્તિ મંડૂકાધુતિ દ્વારા થાય છે, કારણ કે એ સૂત્ર પાંચ સૂત્ર પહેલાંનું છે, જેમાં પંચમીની અનુવૃત્તિ થતી નથી.

૬૦૪. કરણે ચ સ્તોકાલ્પકૃચ્છ્રકતિપયસ્યાસત્ત્વવચનસ્ય ।

૧૨ । ૩ । ૩૩ ॥

વૃત્તિ : પમ્યઃ અદ્રવ્યવચનેમ્યઃ કરણે તૃતીયાર્પણમ્યૌ સ્તઃ ।
સ્તોકેન સ્તોકાત્ વા મુક્તઃ । દ્રવ્યે તુ-સ્તોકેન વિપેણ હતઃ ॥

વ્યાખ્યા : સ્તોક (થોડું), અલ્પ (થોડું), કૃચ્છ્ર (મુશ્કેલીથી), કતિપય (કેટલુંક)-આ શબ્દો જ્યારે દ્રવ્યવાચક ન હોય અને કરણ તરીકે પ્રયોજાયા હોય ત્યારે વિકલ્પે તૃતીયા અથવા પંચમીમાં મુકાય છે.

જ્યારે આ શબ્દો વિશેષણ તરીકે વપરાયા હોય ત્યારે એ કોઈ દ્રવ્યનો ગુણ બતાવતા હોવાથી એ દ્રવ્યવાચક બને છે, આથી આ શબ્દો કોઈ નામનાં વિશેષણ ન હોય, પરંતુ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે હોય ત્યારે એ ‘અદ્રવ્યવાચક’ કહેવાય અને વિકલ્પે તૃતીયા અથવા પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે સ્તોકેન મુક્તઃ અથવા સ્તોકાત્ મુક્તઃ-(થોડાકમાં સહેજ બચી ગયો.)

અહીં ‘સ્તોક’ શબ્દ દ્રવ્યવાચક નથી, કારણ કે એ કોઈ નાનો ગુણ બતાવતો નથી. અહીં એ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે પ્રયોજાયો છે, વળી એ કરણ તરીકે આવ્યો છે, માટે એ વિકલ્પે તૃતીયામાં (સ્તોકેન) અથવા પંચમીમાં (સ્તોકાત્) મુકાય છે.

(૧) આ જ પ્રમાણે અલ્પેન મુક્તઃ । અથવા અલ્પાત્ મુક્તઃ (સહેજમાં બચી ગયો.)

(૨) કૃચ્છ્રાત્ મુક્તઃ । અથવા કૃચ્છ્રેણ મુક્તઃ । (મુશ્કેલીથી છૂટ્યો.)

(૩) કતિપયેન મુક્તઃ । અથવા કતિપયાત્ મુક્તઃ । (કેટલાક પ્રયત્નથી છૂટ્યો-મુક્ત થયો.)

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોમાં અલ્પ, કૃચ્છ્ર અને કતિપય શબ્દો દ્રવ્યવાચક નથી, કારણ કે એઓ ક્રિયાવિશેષણ છે અને એઓનો પ્રયોગ કરણરૂપે થયો છે, આથી એઓ તૃતીયા અથવા પંચમીમાં પ્રયોજાયા છે.

મુત્રમાં ‘અસત્ત્વવચન’ શબ્દ મૂક્યો છે, એટલે કે ‘સ્તોક’ વગેરે શબ્દો દ્રવ્યવાચક ન હોય ત્યારે જ એઓ વિકલ્પે પંચમીમાં મુકાય છે, પરંતુ

જો એ દ્રવ્યવાચક હોય એટલે કે એ કોઈ દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે વપરાયા હોય તો એઓને વિકલ્પે પંચમી પ્રાપ્ત થશે નહિ, કેવળ તૃતીયા જ થશે; જેમકે સ્તોકેન વિષેન હતઃ । (થોડા ઝેરથી મરી ગયો.) અહીં ‘સ્તોક’ શબ્દ ‘વિષ’ તું વિશેષણ છે, આથી એ દ્રવ્યવાચક છે, દ્રવ્યનું મૂલ્યન કરે છે, પરિણામે એ તૃતીયામાં (સ્તોકેન) મુકાય છે, પંચમીમાં નહિ.

૬૦૫. દૂરાન્તિકાર્થેભ્યો દ્વિતીયા ચ । ૨ । ૩ । ૩૫ ॥

વૃત્તિઃ : પશ્યઃ દ્વિતીયા સ્યાત્, ચાત્ પશ્ચમી તૃતીયા ચ । પ્રાતિ-
પદિકાર્થમાત્રે વિધિઃ અગમ્ । ગ્રામસ્ય દૂરમ્ દૂરાત્ દૂરેણ વા,
અન્તિકમ્ અન્તિકાત્ અન્તિકેન વા । અસત્ત્વચનસ્ય કિમ્ ? ન
દ્દહ । દૂરઃ પન્થાઃ ॥

વ્યાખ્યા : દૂર અને અન્તિક (નજીક) અર્થ દર્શાવનારા શબ્દો વિકલ્પે દ્વિતીયા તૃતીયા અને પંચમીમાં મુકાય છે. સૂત્રમાં ચ તૃતીયા અને પંચમીનું મૂલ્યન કરે છે જેની પૂર્વના સૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ થાય છે; જેમકે, ગ્રામસ્ય દૂરમ્, ગ્રામસ્ય દૂરેણ અથવા ગ્રામસ્ય દૂરાત્ । (ગામથી દૂર) તેમજ ગ્રામસ્ય અન્તિકમ્, ગ્રામસ્ય અન્તિકેન અથવા ગ્રામસ્ય અન્તિકાત્ । (ગામને નજીક).

અહીં દૂર અને અન્તિક શબ્દ વિકલ્પે દ્વિતીયા તૃતીયા કે પંચમીમાં મુકાય છે, તે જ રીતે નિકટ સમીપ વગેરે સમાનાર્થી શબ્દો વિશે સમગ્રી શકાય. આ સૂત્રમાં કરણે ચ(૨-૩-૩૩) સૂત્રમાંથી ‘અસત્ત્વચન’ પદની અનુવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે ‘દૂર’ અને ‘અન્તિક’ અર્થના શબ્દો દ્રવ્યવાચક ન હોય, અર્થાત્ કોઈ નામના વિશેષણ ન હોય ત્યારે જ આ નિયમ લાગુ પડે છે, જો વિશેષણ તરીકે હોય તો જે દ્રવ્યનો ગુણ બતાવતા હોય તેની જે વિલક્ષિત હોય તે જ વિલક્ષિતમાં એ પણ મુકાશે; જેમકે-દૂરઃ પન્થાઃ । (દૂરનો માર્ગ)-માર્ગ દૂર છે. અહીં દૂર શબ્દ પન્થાઃનું વિશેષણ હોવાથી એ દ્રવ્યવાચક છે અને તેથી દ્વિતીયા, તૃતીયા કે પંચમીમાં ન પ્રયોજ્યતાં પ્રથમામાં (દૂરઃ) મુકાય છે.

અહીં નોંધવું ધટે કે આ સૂત્ર પછી ‘સપ્તમી અધિકરણે ચ’ સૂત્ર આવે છે તે સૂત્રમાંનો ચ શબ્દ દર્શાવે છે કે દૂર અને અન્તિક અર્થના શબ્દો સપ્તમીમાં પણ મુકાય છે; જેમકે-ગ્રામસ્ય દૂરે અથવા ગ્રામસ્ય અન્તિકે ।

પંચમી વિલક્ષિત સમાપ્ત

ષષ્ઠી વિભક્તિ

પષ્ઠી વિભક્તિ અન્ય વિભક્તિઓ કરતાં જુદી પડે છે. પષ્ઠી સિવાયની બધી વિભક્તિ કારક વિભક્તિઓ છે, કારણ કે એઓ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ક્રિયા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જ્યારે પષ્ઠી વિભક્તિનો સંબંધ ક્રિયા સાથે નહિ, પરંતુ નામ અથવા સર્વનામ સાથે છે, આથી એને 'સંબંધ દર્શાવવા પ્રયોગ્ય છે એ બતાવ્યું' છે.

૬૦૬. ષષ્ઠી શેષે । ૨ । ૩ । ૫૦ ॥

વૃત્તિ : (૧) કારક-પ્રાતિપદિકાર્થ-વ્યતિરિક્તઃ સ્વ-સ્વામિ-સંવન્ધઃ શેષઃ તત્ર ષષ્ઠી સ્યાત્ । રાજ્ઞઃ પુરુષઃ ।

(૨) કર્માદીનામ્ અપિ સંવન્ધમાત્રવિવક્ષયા ષષ્ઠી યવ । સતાં ગતમ્ । સર્પિષઃ જાનીતે । માતુઃ સ્મરતિ । યદ્યઃ દક્ષસ્ય ઉપસ્કુ-
રુતે । ભજે શમ્ભોઃ ચરણયોઃ । ફલનાં તૃપ્તઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) 'શેષ' એટલે બાકીના-એટલે કે કારક (કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ) તથા પ્રાતિપદિકાર્થ સિવાયના સંબંધ; જેમકે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ. જન્ય-જનક-ભાવ સંબંધ, અવયવ-અવયવિ-ભાવ સંબંધ ઇત્યાદિ. પાણિનિએ આ અગાઉ કારક-સંબંધ તથા પ્રાતિપદિકાર્થ-સંબંધની ચર્ચા કરી છે; હવે 'સ્વસ્વામિભાવ' વગેરે સંબંધો બાકી રહ્યા છે, માટે એ સંબંધો દર્શાવવા માટે 'શેષ' શબ્દ વાપર્યો છે. આ સંબંધો દર્શાવવા માટે પષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે-રાજ્ઞઃ પુરુષઃ । (રાજાનો માણસ.) અહીં પુરુષ અને રાજા વચ્ચે 'સ્વ-સ્વામિ-ભાવ સંબંધ' છે. રાજા સ્વામી છે અને પુરુષ સેવક (સ્ત્ર) છે, આથી અહીં રાજા શબ્દ પષ્ઠીમાં (રાજ્ઞઃ) મુકાયો છે.

(૨) જ્યારે કર્તા કર્મ વગેરે કારકોનો કેવળ સંબંધ જ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા હોય, એટલે કે કર્મ વગેરેનો ક્રિયા સાથે કેવળ યોગ જ બતાવવો હોય ત્યારે પણ પષ્ઠીનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કર્તાને ક્રિયા દ્વારા ઈચ્છિતતમ હોય તે કર્મ કહેવાય. આવો સંબંધ-વિશેષ અર્થાત્ કર્મતા કહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ દ્વિતીયાનો

પ્રયોગ ન થાય, છતાં ક્રિયા સાથેનો એનો સંબંધ તો રહે છે જ. આવે પ્રસંગે પછીનો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે સતાં ગતમ્ । (સજ્જનોતુ ગમન.) અહીં સજ્જન પુરુષો ગમન ક્રિયાના કર્તા છે અને તેથી કર્તૃકરણયોઃ સૂત્રને આધારે તૃતીયા (સદ્ધિઃ) પ્રયોગની જોઈએ, પરંતુ અહીં કર્તા-સંબંધની વિવક્ષા ન હોવાથી અને ક્રિયા સાથેનો કેવળ સંબંધ દર્શાવાયો હોવાથી પછી વિભક્તિનો (સતાં) પ્રયોગ થયો છે.

એવી જ રીતે સર્વિષઃ જાનીતે-(એ ઘી દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરે છે.) અહીં 'પ્રવૃત્તિ' ક્રિયા માટે ઘી એ કરણ છે અને તેથી 'સર્વિષા' એમ તૃતીયાનો પ્રયોગ થવો જોઈએ, પરંતુ કરણની વિવક્ષા ન હોવાથી 'સર્વિષઃ' એમ પછીનો પ્રયોગ થયો છે. અહીં નોંધવું ધટે કે આ ઉદાહરણમાં 'જ્ઞા' ધાતુ 'જ્ઞણુવુ' અર્થમાં નહિ, પરંતુ 'પ્રવૃત્ત યવુ' અર્થમાં છે.

કર્મની અવિવક્ષાનું ઉદાહરણ-માતુઃ સ્મરતિ । (માતાનું સ્મરણ કરે છે.) અહીં માતા એ સ્મરણ-ક્રિયાનું કર્મ છે, પરંતુ કર્મ-સંબંધની વિવક્ષા ન હોવાથી 'માતુઃ' એમ પછીમાં પ્રયોગ થયો છે. જો કર્મ-સંબંધ દર્શાવવાની ઇચ્છા હોય તો 'કર્મણિ દ્વિતીયા' (૨-૩-૨) સૂત્રના આધારે 'માતૃ' શબ્દની દ્વિતીયા થતાં 'માતરં સ્મરતિ' એમ પ્રયોગ થાત.

એવી જ રીતે (एषः दक्ष्य उपस्क्रुते ।) (લાકડાં પાણીને પરિષ્કૃત કરે છે અર્થાત્ પાણીને ગરમ કરે છે.) અહીં દક્ષ (પાણી) વાસ્તવમાં કર્મ છે, પરંતુ કર્મની વિવક્ષા ન હોવાને કારણે પછીમાં (દક્ષ્ય) પ્રયોગનું છે.

એવી જ રીતે મજે શમ્ભોઃ ચરણયોઃ । (શંકરનાં ચરણોને હું ભજું છું.) અહીં 'ચરણયોઃ' એ પછીનો પ્રયોગ થયો છે. 'ચરણ' પણ ખરું જોતાં કર્મ છે, પરંતુ કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી દ્વિતીયાને (ચરણૌ) બદલે પછીમાં (ચરણયોઃ) મુકાયું છે.

એવી જ રીતે ફલનાં તૃપ્તઃ । (એ ફળોથી તૃપ્ત થયો છે.) અહીં ફલ એ તૃપ્તિક્રિયાનું કરણ છે, આથી તૃતીયા પ્રયોગની જોઈએ, પરંતુ કરણ (સાધનની) વિવક્ષા ન હોવાથી (ફલૈઃ) તૃતીયાને બદલે પછી (ફલ્લાના) પ્રયોગનું છે.

૬૦૭. પઘ્ની હેતુપ્રયોગો । ૨ । ૩ । ૨૬ ॥

વૃત્તિ : હેતુશબ્દ-પ્રયોગો હેતૌ દ્યોત્યે પછી સ્યાત્ । અન્નસ્ય હેતોઃ વસતિ ॥

વ્યાખ્યા : 'હેતુ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય અને હેતુ (કારણ) યા પ્રયોજન અર્થે સૂચિત થતો હોય તો હેતુવાચક શબ્દ તેમજ હેતુ શબ્દ પછી વિલક્ષિતમાં પ્રયોજાય છે; જેમકે અન્નસ્ય હેતોઃ વસતિ-(અન્નના હેતુથી રહે છે.) અહીં અન્ન હેતુવાચક શબ્દ છે, વળી હેતુ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, માટે બંને પછીમાં પ્રયોજ્યાં છે. આ સૂત્રમાં 'હેતૌ' (૨-૩-૨૩) ની અનુવૃત્તિ થાય છે. એ સૂત્ર પ્રમાણે હેતુવાચક શબ્દ તૃતીયામાં મુકાય છે. અહીં સૂત્ર હેતુ પ્રયોજાયો હોય ત્યારે તૃતીયાનો બાધ કરી પછીનું વિધાન કરે છે, પરંતુ હેતુ શબ્દનો પ્રયોગ ન થયો હોય ત્યારે તો તૃતીયા જ થશે; જેમકે-અન્નેન વસતિ । (અન્નના હેતુથી રહે છે.)

૬૦૮. સર્વનામ્નસ્તૃતીયા ચ । ૨ । ૩ । ૨૭ ॥

વૃત્તિ : સર્વનામ્નઃ હેતુશબ્દસ્ય ચ પ્રયોગે હેતૌ ઘોત્યે તૃતીયા સ્યાત્ પછી ચ । કેન હેતુના વસતિ । કસ્ય હેતોઃ ॥

વ્યાખ્યા : આ સૂત્રમાં પૂર્વના સૂત્રમાંથી 'પછી હેતુપ્રયોગે'ની અનુવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે જ્યારે સર્વનામ વાચક શબ્દ હેતુ દર્શાવતો હોય અને 'હેતુ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે પછી ઉપરાંત વિકલ્પે તૃતીયા પણ થાય છે; જેમકે-કેન હેતુના વસતિ । અથવા કસ્ય હેતોઃ વસતિ । (એ શા કારણે રહે છે ?)

અહીં કિમ્ સર્વનામ હેતુ બતાવે છે અને હેતુ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, આથી કિમ્ અને હેતુ શબ્દ વિકલ્પે તૃતીયામાં (કેન હેતુના) અથવા પછીમાં (કસ્ય હેતોઃ) મુકાયા છે.

વાર્ત્તિક : નિમિત્તપર્યાયપ્રયોગે સર્વાસાં પ્રાયદર્શનમ્ । કિમ્ નિમિત્તમ્ વસતિ । કેન નિમિત્તેન, કસ્મૈ નિમિત્તાય ઇત્યાદિ । યદમ્ કિમ્ કારણમ્, કઃ હેતુઃ, કિમ્ પ્રયોજનમ્ ઇત્યાદિ । પ્રાયગહ્ણાત્ અસર્વનામ્નઃ પ્રથમા-દ્વિતીયે ન સ્તઃ । જ્ઞાનેન નિમિત્તેન હરિઃ સેવ્યઃ, જ્ઞાનાય નિમિત્તાય ઇત્યાદિ ॥

'નિમિત્ત' અને નિમિત્તના પર્યાયવાચક શબ્દો, જેવા કે કારણ, હેતુ, પ્રયોજન, ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો હોય અને હેતુ દર્શાવાયો હોય તો સર્વનામ અને હેતુનો સમાનાર્થક (પર્યાયવાચક) શબ્દ ઘણું કરીને બધી

વિભક્તિઓમાં પ્રયોજ્ય છે; જેમકે-પ્રથમા-કિં નિમિત્ત, કિં કારણ, કિં પ્રયોજન, કઃ હેતુઃ ।

અહીં પ્રથમા પ્રયોજ્યેલી છે એવી જ રીતે-દ્વિતીયા-કિં નિમિત્ત વસતિ । કં હેતુમ્ ઇત્યાદિ, તૃતીયા-કેન નિમિત્તેન । કેન કારણેન । કેન હેતુના । ચતુર્થી-કસ્મૈ નિમિત્તાય । કસ્મૈ કારણાય । કસ્મૈ હેતવે । પચમી-કસ્માત્ નિમિત્તાત્ । કસ્માત્ કારણાત્ । કસ્માત્ હેતોઃ । ષષ્ઠી-કસ્ય નિમિત્તસ્ય । કસ્ય કારણસ્ય । કસ્ય હેતોઃ । સપ્તમી-કસ્મિન્ નિમિત્તે । કસ્મિન્ કારણે । કસ્મિન્ હેતૌ ।

વાર્તિકમાં 'પ્રાય' શબ્દનો પ્રયોગ એટલા માટે કર્યો છે કે હેતુવાચક શબ્દ સર્વનામ ન હોય તો પ્રથમા અને દ્વિતીયાનો પ્રયોગ થતો નથી; જેમકે, જ્ઞાનેન નિમિત્તેન હરિઃ સેવ્યઃ । (જ્ઞાનના નિમિત્તે હરિનું સેવન કરવું જોઈએ.)

અહીં જ્ઞાન અને નિમિત્ત તૃતીયામાં મુકાયા છે તેથી જ્ઞાનાય નિમિત્તાય હરિઃ સેવ્યઃ માં ચતુર્થી; જ્ઞાનાત્ નિમિત્તાત્ હરિઃ સેવ્યઃ માં પચમી, જ્ઞાનસ્ય નિમિત્તસ્ય હરિ સેવ્ય માં ષષ્ઠી અને જ્ઞાને નિમિત્તે હરિઃ સેવ્ય. માં સપ્તમીનો પ્રયોગ થાય છે.

આ વાર્તિક નિમિત્ત અર્થવાળા બધા શબ્દો માટે તેમજ નિમિત્ત-વાચક શબ્દોને માટે પ્રાયઃ બધી વિભક્તિઓનું વિધાન કરે છે, આથી 'ષષ્ઠી હેતુપયોગે' અને 'સર્વનામ્નસ્તૃતીયા ચ' એ બંને સૂત્ર નિરર્થક બની જાય છે

૬૦૯. પષ્ટ્યતસર્થપ્રત્યયેન । ૨ । ૩ । ૩૦ ॥

વૃત્તિ : પત્તચોગે પષ્ટી સ્યાત્-દિક્શબ્દઃ ઇતિ પञ्चम्याः अपवादः । ગ્રામસ્ય દક્ષિણતઃ પુરઃ પુરસ્તાત્ ઉપરિ ઉપરિષ્ઠાત્ ॥

વ્યાખ્યા : અતસ્ અર્થવાળા પ્રત્યયોના યોગમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ પ્રયોજ્ય છે. અતસ્ (અતસુચ્) પ્રત્યય દિશા દેશ કાલ દર્શાવે છે. આમ અતસ્ અર્થવાળા પ્રત્યયો આ પ્રમાણે છે : અતસુચ્ અસિ રિદ્ધ રિધ્યાતિદ્ધ અસ્તાતિ વગેરે. ઉદાહરણ તરીકે-દિશામુચક દક્ષિણ શબ્દને અતસુચ્ પ્રત્યય (તસ્ પ્રત્યય) લગાડવાથી દક્ષિણતઃ એવો શબ્દ બને છે. એવી રીતે ઉત્તરતઃ, પૂર્વતઃ, પશ્ચિમતઃ ઇત્યાદિ.

પુર શબ્દને અસિ પ્રત્યય લગાડવાથી પુરઃ એવો શબ્દ બને છે. પુરને અસ્તાતિ (અસ્તાત્) પ્રત્યય લગાડવામાં પુરસ્તાત્ શબ્દ બનશે. એ પ્રમાણે ઋર્ધ્વ શબ્દને રિલ્ (રિ) પ્રત્યય લગાડવાથી ઉપરિ શબ્દ બને છે. (અહીં 'ઋર્ધ્વ' શબ્દની જગ્યાએ 'ઉપ' એવો આદેશ થાય છે. પતંજલિ લખે છે કે —ઋર્ધ્વસ્ય ઉપમાવઃ રિલ્પ્રત્યયઃ રિષ્ટાતિલ્પ્રત્યયશ્ચ । ઋર્ધ્વ શબ્દને રિષ્ટાતિલ્ (રિષ્ટાત્) પ્રત્યય લગાડવાથી ઉપરિષ્ટાત્ શબ્દ બનશે. (અહીં પણ ઋર્ધ્વ નો ઉપ આદેશ થાય છે.) આ અવ્યયો સાથે સંબંધ ધરાવનાર શબ્દ પછીમાં મુકાય છે; જેમકે

ગ્રામસ્ય દક્ષિણતઃ । (ગામની દક્ષિણ દિશામાં)

ગ્રામસ્ય પુરઃ । (ગામની આગળ)

ગ્રામસ્ય પુરસ્તાત્ । (ગામની આગળ)

૬૧૧. પનપા દ્વિતીયા । ૨ । ૩ । ૩૧ ॥

વૃત્તિઃ પનપન્તેન યોગે દ્વિતીયા સ્યાત્ । પનપા इति યોગવિભાગાત્ પછી અપિ । દક્ષિણેન ગ્રામં ગ્રામસ્ય વા ॥

વ્યાખ્યા : એનપ્ પ્રત્યય જેના અંતમાં હોય તેવા શબ્દોના યોગમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.

પનપા-અહીં 'યોગવિભાગ' કરવામાં આવે તો એનપ્-પ્રત્યયાંતના યોગમાં પછી પણ પ્રયોજ શકાશે. યોગવિભાગ કરવાથી એનપા અને દ્વિતીયા એમ બે સૂત્ર બનશે. પ્રથમ સૂત્રમાં પૂર્વેના 'ષષ્ટ્યત્સર્થપ્રવચ્ચેન ।' સૂત્રમાંથી 'પછી'ની અનુવૃત્તિ થતાં 'પછી એનપા ।' એવું સૂત્ર બનશે; બીજા સૂત્રમાં 'એનપા'ની અનુવૃત્તિ થતાં 'એનપા દ્વિતીયા ।' એમ સૂત્ર બનશે. આમ પછી અને દ્વિતીયા બંનેનો પ્રયોગ શુદ્ધ ગણાશે; જેમકે-દક્ષિણેન ગ્રામમ્ । અથવા દક્ષિણેન ગ્રામસ્ય । (ગામની દક્ષિણ (દિશા) માં.) અહીં 'દક્ષિણ' ને અદૂર (સમીપ) અર્થમાં 'એનપ્' પ્રત્યય લગાડતાં 'દક્ષિણેન' શબ્દ બન્યો છે; એના યોગમાં 'ગ્રામ' શબ્દ દ્વિતીયા (ગ્રામ) અથવા પછી (ગ્રામસ્ય) માં મુકાયો છે, એ જ રીતે ઉત્તરેણ ગ્રામં । ઉત્તરેણ ગ્રામસ્ય । પૂર્વેણ ગ્રામં, પૂર્વેણ ગ્રામસ્ય । એવા પ્રયોગ પણ થઈ શકશે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે લાખ્યકાર પતંજલિ આ યોગવિભાગ સાથે સહમત નથી; એમને મતે ષષ્ટ્યત્સર્થ...સૂત્ર એનપા દ્વિતીયા પછીનું સૂત્ર

છે માટે પછીની અનુવૃત્તિ યર્થ શકે નહિ, આથી દૂર-પ્રત્યયાંત શબ્દના યોગમાં પછી પ્રયોગ ન શકાય. આમ એમને મતે 'દક્ષિણેન ગ્રામસ્ય' અશુદ્ધ પ્રયોગ છે.

૬૧૨. દૂરાન્તિકાર્યૈઃ પ્ઠચન્યતરસ્યામ્ । ૨ । ૩ । ૩૪ ॥

વૃત્તિ : પતૈઃ યોગે પ્ઠી સ્યાત્ પચ્ચમી ચં । દૂરમ્ નિકટમ્ ગ્રામસ્ય ગ્રામાદ્ વા ॥

વ્યાખ્યા : 'દૂર' અને 'અન્તિક' (નજીક) અર્થવાળા શબ્દોના યોગમાં વિશ્લેષે પંચમી યા પછી પ્રયોજાય છે, એટલે કે જેનાથી દૂર યા સમીપતા દર્શાવવાની હોય તે પછી યા પંચમીમાં મુકાય છે; જેમકે-દૂરં ગ્રામસ્ય ગ્રામાત્ વા । (ગામથી દૂર). એ જ પ્રમાણે નિકટં (અન્તિકં, સમીપં વા) ગ્રામસ્ય ગ્રામાત્ વા । (ગામની પાસે.) આ બંને ઉદાહરણોમાં 'ગ્રામ' શબ્દ પછી (ગ્રામસ્ય) અથવા પંચમી (ગ્રામાત્) વિભક્તિમાં મુકાયો છે.

૬૧૩. જ્ઞોઽવિદર્થસ્ય કરણે । ૨ । ૩ । ૫૧ ॥

વૃત્તિ : જાનાતેઃ અજ્ઞાનાર્થસ્ય કરણે શેષત્વેન વિવક્ષિતે પ્ઠી સ્યાત્ । સર્પિષઃ જ્ઞાનમ્ ।

વ્યાખ્યા : 'જ્ઞા' ધાતુનો સામાન્ય અર્થ 'જાણવું' થાય છે. 'જ્ઞઃ' એ પછી એકવચનનું રૂપ છે, આથી 'જ્ઞઃ' એટલે 'જ્ઞા' ધાતુનું.

અવિદર્થસ્ય-વિદ્ ધાતુ 'જાણવું' અર્થમાં પ્રયોજાય છે માટે 'વિદર્થ' એટલે જાણવાનો અર્થ 'અવિદર્થ' એટલે 'જાણવું' અર્થાત્ 'જ્ઞાન' એ સિવાયનો અર્થ. (વિદ્ જ્ઞાનમ્ અર્થઃ यस્ય સઃ વિદર્થઃ । સઃ ન ભવતિ इति અવિદર્થઃ । જ્ઞાનાર્થકમિન્નસ્ય इति યાવત્ ।)

આ સૂત્રમાં 'પ્ઠી શેષે' (૨-૩-૫૦) ની અનુવૃત્તિ થાય છે.

સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે :-ન્યારે જ્ઞા ધાતુનો અર્થ 'જાણવું' નહિ, પરંતુ 'જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય'માં પ્રવૃત્તિ એવો થતો હોય ત્યારે એતું 'કરણ' જે કરણ સંબંધની વિવક્ષા ન હોય તો, (શેષ અર્થમાં) પછીમાં પ્રયોજાય છે; જેમકે-સર્પિષઃ જ્ઞાનમ્ । (છી દ્વારા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ). અહીં જ્ઞા ધાતુનો પ્રયોગ છે, અને એ 'જાણવું' અર્થમાં નહિ, પરંતુ 'પ્રવૃત્તિ' અર્થમાં વપરાયો છે, આથી એતું કરણ સર્પિષ્ કરણની વિવક્ષા ન હોતાં પ્ઠી શેષે સૂત્રને આધારે પછીમાં (સર્પિષઃ) પ્રયોજાય છે.

અહીં સ્વાભાવિકપણે પ્રશ્ન થાય કે જો ‘ષઠી શેષે’ સૂત્રને આધારે ‘જ્ઞ’ ધાતુના કરણની પછી વિભક્તિ થતી હોય તો આ સૂત્રની જ શી આવશ્યકતા છે? આ સૂત્ર સિવાય પણ ‘ષઠી શેષે’ સૂત્ર પ્રમાણે અન્ય કારકની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે પછીનું વિધાન છે જ. આનો ઉત્તર એ કે ‘ષઠી શેષે’ સૂત્રથી જ પછી થાય છે તે વિભક્તિનો લોપ કરી પછી તત્પુરુષ સમાસ પણ થઈ શકે છે (જેમ કે, રાજ: પુરુષ: = રાજપુરુષ:), પરંતુ આ સૂત્ર દ્વારા કેવળ પછીનું જ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, આથી અહીં સમાસ થઈ શકશે નહિ, એટલે કે સર્વિષ: જ્ઞાનમ્-સર્વિજ્ઞાનમ્ એવો સમાસ કરી શકાય નહિ. (જુઓ-પ્રતિપદવિધાના ષઠી ત્ત સમસ્યતે ।)

અહીં નોંધવું ધટે કે ‘જ્ઞ’ ધાતુ ‘જ્ઞણુ’ અર્થમાં પ્રયોગ્યો હોય ત્યારે તો એનું કરણ તૃતીયા વિભક્તિમાં જ મુકાશે; જેમકે-ગન્ધેન કમલં જાનાતિ । (ગન્ધથી કમળને જાણે છે.)

૬૧૪. અધીગર્થદયેશાં કર્મણિ । ૨ । ૩ । ૫૨ ॥

વૃત્તિ : યપામ્ કર્મણિ શેષે ષઠી સ્યાત્ । માતુઃ સ્મરણમ્ । સર્વિષઃ દયનમ્ ઈશનમ્ વા ॥

વ્યાખ્યા :- ‘અધિ + ઇ’ ધાતુનો અર્થ ‘સ્મરણ કરવું’ ‘યાદ કરવું’ થાય છે, આથી અધીગર્થ એટલે કે ‘સ્મરણાર્થક’ અધિ + ઇ (સ્મરણ કરવું) તથા એ અર્થના અન્ય ધાતુઓ, દય (આપવું, દયા કરવી, રક્ષણ કરવું, ઈજા કરવી વગેરે) અને ઈશ (માલિક હોવું, પ્રભુત્વ ધરાવવું) ધાતુઓનું કર્મ, જો કર્મ સંબંધની વિવક્ષા ન હોય તો, પછીમં માતૃ શબ્દ કર્મ છે, પરંતુ કર્મ-સંબંધની વિવક્ષા ન હોવાથી ‘ષઠી શેષે’ સૂત્રને આધારે ‘માતૃ’ શબ્દ પછીમાં (માતુઃ) પ્રયોગ્યો છે. જો કર્મ-સંબંધ વિવક્ષિત હોય તો માતરં સ્મરતિ । (માતાને યાદ કરે છે.) એ પ્રમાણે કર્મ દ્વિતીયામાં મુકાય.

એ જ પ્રમાણે, દય ધાતુનું ઉદાહરણ-સર્વિષઃ દયનમ્ । (ધીનું દાન.) અહીં ‘સર્વિષ્’ શબ્દ કર્મ છે, પરંતુ કર્મ-સંબંધની વિવક્ષા ન હોવાને કારણે એ શબ્દ પછી વિભક્તિમાં (સર્વિષઃ) મુકાયો છે. કર્મની વિવક્ષા હોય તો-સર્વિઃ દયતે । (ધીનું દાન કરે છે) એ પ્રમાણે કર્મ દ્વિતીયામાં (સર્વિઃ) મુકાશે.

ईश् धातुनुं छिदाहरण-सर्पिषः ईशनम् । (धीनी भालिक्री, धी पर प्रलुत्त.) अहीं पणु 'सर्पिस्' कर्म छे, परंतु कर्मनी विवक्षा न होवाथी अे शब्द पष्ठीमां (सर्पिषः) प्रयोऽन्यो छे.

‘षष्ठी शेषे’ अे सूत्र होवा छतां आ सूत्र द्वारा पष्ठीतुं विधान करवानो हेतु अे छे કે अहीं કેवण पष्ठी વિભક્તિ જ થશે, પષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થઈ શકશે નહિ, એટલે કે માતૃ: સ્મરણમ્ = માતૃસ્મરણમ્ એવો સામાસિક શબ્દ બનાવી શકાય નહિ.

૬૧૫. કૃજઃ પ્રતિયત્ને । ૨ । ૩ । ૫૩ ॥

વૃત્તિઃ પ્રતિયત્નઃ ગુણાધાનમ્ । કૃજઃ કર્મણિ શેષે પષ્ઠી સ્યાત્ ગુણાધાને । ઇઘઃ દક્ષ્ય ઉપસ્કરણમ્ ॥

વ્યાખ્યા : આ સૂત્રમાં આગળના સૂત્ર-અધીગર્થ...કર્મણિ । (૨-૩ ૫૨)-માંથી ‘કર્મણિ’ શબ્દ અને ‘ષષ્ઠી શેષે’ સૂત્રમાંથી ‘શેષે’ શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે. ‘પ્રતિયત્ન’ એટલે ‘નવો ગુણુ ધારણુ કરવો અે.’ ‘કૃ’ ધાતુ જ્યારે ‘પ્રતિયત્ન’ અર્થાત્ નવીન ગુણુ ધારણુ કરવાના અર્થમાં પ્રયોજાય છે ત્યારે એનું કર્મ, જે કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો, પષ્ઠી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે-ઇઘઃ દક્ષ્ય ઉપસ્કરણમ્ । (લાકડાં પાણીનો સન્કાર કરે છે, અર્થાત્ પાણીમાં ઉણુતારૂપી નવો ગુણુ અર્પે છે).

આ ઉદાહરણમાં ‘ઉપ + કૃ’ ધાતુ પ્રતિયત્ન અર્થાત્ નવો ગુણુ પ્રદાન કરવાના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. અહીં દક્ (પાણી) કર્મ છે, જે કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી પષ્ઠીમાં (દક્ષ્ય) મુકાયું છે.

કેટલાકે ઇઘોદક્ષ્યતું સામાસિક પદ તરીકે ગ્રહણુ કરે છે. ઇઘસ્ શબ્દ સંકારાંત નપુંસંકલિંગ છે તથા ઇઘ શબ્દ અંકારાંત પુલ્લિંગ છે. બંનેનો અર્થ ‘ધધિણુ’ ‘લાકડાં’ થાય છે. એ પ્રમાણે ‘દક્’ અને ‘ઉદક્’ બંને શબ્દો ‘પાણી’ અર્થ દર્શાવે છે. અહીં ઇઘસ્ અને દક્ શબ્દોનો સમાહાર ૬૬ સમાસ છે-ઇઘશ્ચ દક્ં ચ એતયોઃ સમાહારઃ ઇઘોદક્મ્ । તસ્ય । આ રીતે જોતાં ‘ઇઘસ્’ અને ‘દક્’ બંને ‘ઉપસ્કરણમ્’નાં કર્મ બનશે અને વાક્યનો અર્થ-(યરા માટે) ધધિણુ (સમિધ) અને જલનું શોધન (શુદ્ધીકરણ) એ પ્રમાણે થશે.

પૂર્વના સૂત્રની જેમ અહીં પણ પષ્ઠીતું વિધાન કરવા પાછળનો

આશય સમાસ(પષ્ટી તત્પુરુષ)નો નિષેધ કરવાનો છે; અર્થાત્ 'દક્ષ્ય
'ઉપસ્કરણમ્ = દકોપસ્કરણમ્' એવો સામાસિક પ્રયોગ થઈ શકે નહિ.

૬૧૬. રુજાર્થાનાં ભાવવચ્ચનાનામજ્વરેઃ । ૨ । ૩ । ૫૪ ॥

વૃત્તિઃ ભાવકર્તૃકાણામ્ જ્વરિવર્જિતાનામ્ રુજાર્થાનામ્ કર્મણિ શેષે
પષ્ટી સ્યાત્ । ચૌરસ્ય રોગસ્ય રુજા ।

વ્યાખ્યા : પૂર્વના સૂત્ર (૬૧૫) ની જેમ, આ સૂત્રમાં પણ 'કર્મણિ' અને
'શેષે' એ બે પદોની અતુવૃત્તિ થાય છે. 'રુજા' એટલે 'પીડા' અથવા
'રોગ.' આ અર્થના ધાતુઓ તે 'રુજાર્થ' ધાતુઓ.

'ભાવવચ્ચન' એટલે 'ભાવવાચક શબ્દ જેનો કર્તા છે તે.' અહીં
'વચ્ચન' શબ્દના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે (વક્તીતિ વચ્ચનઃ કર્તા ।) 'ભાવ'
એટલે 'વાત્વર્થ', અર્થાત્ ધાતુને ભાવવાચક પ્રત્યય લાગવાથી બનેલો શબ્દ.

સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે : 'જ્વર સિવાયના અન્ય રુજાર્થક
ધાતુઓનો કર્તા ભાવવાચક નામ હોય તો એનું કર્મ, જે કર્મ-સંબંધની
વિવક્ષા ન હોય તો, પષ્ટીમાં સુકાય છે; જેમકે-ચૌરસ્ય રોગસ્ય રુજા ।
(ચોરની રોગની પીડા.) અહીં 'રોગ' શબ્દ કર્તા છે અને એ ભાવવાચક
નામ છે, ચૌર કર્મ છે. આ સૂત્રને આધારે કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી
એ પષ્ટીમાં (ચૌરસ્ય) પ્રયોજાય છે.

પૂર્વ સૂત્રની જેમ આ સૂત્રનો આશય પણ પષ્ટીનું વિધાન કરવાનો
જ છે અને સમાસનો નિષેધ કરવાનો છે, એટલે કે ચૌરસ્ય રુજા હિતિ
ચૌરરુજા એવો પષ્ટી તત્પુરુષ સમાસ થઈ શકશે નહિ.

આ ઉદાહરણમાં 'રોગ' જે કર્તા છે, પષ્ટી વિલક્ષિતમાં (રોગસ્ય)
પ્રયોજાયો છે, તે કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ । (સૂત્ર ૬૨૪) ને આધારે છે.

વાર્તિક : અજ્વરિસંતાપ્યોઃ હિતિ વાચ્યમ્ । રોગસ્ય ચૌરજ્વરઃ
ચૌરસંતાપઃ વા । રોગકર્તૃકમ્ ચૌરસંવન્ધિ જ્વરાદિકમ્ હિતિ-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : પૂર્વના સૂત્ર 'રુજાર્થાનાં... (૨-૩-૫૪) માં 'અજ્વરઃ' અર્થાત્
'જ્વર' સિવાયના ધાતુઓમાં શેષે પષ્ટીનું વિધાન છે. વાર્તિકકાર કાત્યાયન
અહીં એક સુધારો સૂચવે છે. એઓ જણાવે છે કે સૂત્રમાં 'અજ્વરઃ' ને
બદલે 'અજ્વરિસંતાપ્યોઃ' એમ હોવું જોઈએ, એટલે કે આ સૂત્રમાં 'જ્વર'
ધાતુને જે નિષેધ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે તે 'સમ્ + ત્' ને પણ લાગુ
પડે છે, અર્થાત્ જ્વર અને સમ્ + ત્ ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો હોય અને

ભાવવાચક નામ કર્તા તરીકે હોય ત્યારે કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો કર્મને પષ્ટીમાં તો મુકાશે જ, પરંતુ પષ્ટી તત્પુરુષ સમાસ પણ થઈ શકશે; જેમ કે—રોગસ્ય ચૌરજ્વરઃ । (રોગને લીધે ચોરને આવતો તાવ) અથવા રોગસ્ય ચૌરસંતાપઃ । (રોગને, લીધે ચોરને થતો સંતાપ.) આ બંને ઉદાહરણોમાં ‘રોગ’ શબ્દ ભાવવાચક છે અને કર્તા તરીકે છે, ‘ચૌર’ શબ્દ કર્મ છે, આથી ‘રુજાર્થક’ જ્વર અને સમ્ + તપ્ ધાતુઓના પ્રયોગમાં કર્મ—સબધની વિવક્ષા ન હોવાથી કર્મની પષ્ટી વિભક્તિ (ચૌરસ્ય રુજા અથવા ચૌરસ્ય સંતાપઃ) તો થશે જ, પરંતુ સૂત્રમાંના ‘અજ્જરેઃ’ તથા આ વાર્તિકને આધારે સમાસ (ચૌરજ્વરઃ, ચૌરસંતાપઃ) પણ થઈ શકે છે.

૬૧૭. આશિષિ નાથઃ । ૨ । ૩ । ૫૫ ॥

વૃત્તિ : (૧) આશીર્યસ્ય નાથતેઃ શેવે કર્મણિ પષ્ટી સ્યાત્ । સર્પિષઃ નાથનમ્ ।

(૨) આશિષિ ઇતિ કિમ્ ? માણવકનાથનમ્ । તત્સંબન્ધિની યાજ્ઞા ઇતિ—અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) ‘નાથ’ ધાતુ ‘માગવુ’ ‘પીડા આપવી’ ‘ઐશ્વર્ય ભોગવવું’, આશીર્વાદ આપવો અથવા ‘અભિલાષા રાખવી’ વગેરે અર્થોમાં પ્રયોજાય છે. (નાથ યાજ્ઞોપતાપૈશ્વર્યાશીઃપુ ।) નાથ ધાતુ જ્યારે આશીર્વાદ : આપવાના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ હોય ત્યારે એનું કર્મ, કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો, પષ્ટીમાં મુકાય છે. (આ સૂત્રમાં પણ પૂર્વના સૂત્રની જેમ, ‘શેવે’ અને ‘કર્મણિ’ એ બે પદોની અનુવૃત્તિ થાય છે).

ઉદાહરણ તરીકે—સર્પિષઃ નાથનમ્ । (ઘીની અભિલાષા—ઘી મને પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છા.) અહીં સર્પિસ્ (ઘી) શબ્દ નાથનું કર્મ છે, આથી અહીં કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી ‘સર્પિસ્’ શબ્દ પષ્ટી વિભક્તિમાં (સર્પિષઃ) પ્રયોજાયો છે.

આ સૂત્રનું પ્રયોજન પણ અહીં પષ્ટી વિભક્તિ જ થશે, સમાસ થશે નહિ એમ દર્શાવવાનું છે, એટલે કે સર્પિષઃ નાથનમ્=સર્પિર્નાથનમ્ એવો સામાસિક પદ પ્રયોગ કરી શકાય નહિ.

(૨) આ નિયમ, અર્થાત્ કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો પષ્ટી જ થાય, સમાસ નહિ. નાથ ધાતુ આશીર્વાદ અથવા અભિલાષાના અર્થમાં વપરાયેલો હોય ત્યારે જ લાગુ પડે છે. ‘નાથ’ ધાતુ અન્ય અર્થમાં હોય

તો સમાસ થઈ શકે છે; જેમ કે માળવકનાથનમ્ (માણવકની યાચના). અહીં 'માળવક' કર્મ છે, પરંતુ 'નાથ' ધાતુ 'માળવુ' 'યાચના કરવી' અર્થમાં પ્રયોજાયેલ હોવાથી કર્મની અવિવક્ષામાં સમાસનો પ્રયોગ થઈ શકે છે.

૬૧૮. જાસિનિપ્રહણનાટક્રાથપિપાં હિંસાયામ્ । ૨ । ૩ । ૫૬ ॥
 વૃત્તિ: (૧) હિંસાર્થાનામ્ પષામ્ શેષે કર્મણિ પૃષ્ઠી સ્યાત્ । ચૌરસ્ય
 ઉજ્જાસનમ્ । નિપ્રૌ સંહતૌ વિપર્યસ્તૌ વ્યસ્તૌ વા । ચૌરસ્ય
 નિપ્રણહનં પ્રણિહનનં નિહનનં પ્રહણનં વા । 'નદ્ અવસ્કન્દને'
 ચુરાદિઃ । ચૌરસ્ય ઉચ્ચાટનમ્ । ચૌરસ્ય ક્રાથનમ્ ॥ વૃષભસ્ય
 પેષણમ્ ।

(૨) હિંસાયાં કિમ્ ?—ધાનાપેષણમ્ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) 'જસુ' ધાતુ દસમા ગણમાં તેમજ ચોથા ગણમાં વપરાય છે. દસમા ગણમાં એનો અર્થ 'મારવું', 'હિંસા કરવી' થાય છે. (જસુ તાઢને । જસુ હિંસાયામ્ ।). ચોથા ગણના જસુ ધાતુનો અર્થ 'મુકત કરવું' થાય છે. સૂત્રમાં જાસિ રૂપ દ્વારા અહીં દસમા ગણનો હિંસાર્થક જસુ ધાતુ લેવાનો છે, ચોથા ગણનો જસુ ધાતુ નહિ, એમ સ્પષ્ટપણે સૂચિત થાય છે.

'હન્' ધાતુ પણ 'હિંસા કરવી' અર્થમાં વપરાય છે. સૂત્રમાં હન્ ની પૂર્વે નિ અને પ્ર ઉપસર્ગ જોડવામાં આવ્યા છે.

'નદ્' ધાતુનો અર્થ પણ, જ્યારે એ દસમા ગણનો હોય ત્યારે, 'હિંસા કરવી' એવો થાય છે (નદ્ 'અવસ્કન્દને'). નદ્ પહેલા ગણમાં પણ પ્રયોજાય છે ત્યારે એનો અર્થ 'નાચવું' થાય છે (નદ્ નૃત્તૌ). અહીં 'નાદ્' રૂપ દ્વારા નદ્ ધાતુ દસમા ગણનો લેવાનો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

'ઋથ્' ધાતુના બે અર્થ છે 'પીસવું' અને 'હિંસા કરવી'. અહીં સૂત્રમાં 'હિંસા કરવી' અર્થમાં પિપ્ ધાતુ ગ્રહણ કરવાનો છે.

આ સૂત્રમાં પણ, પૂર્વનાં સૂત્રોની જેમ, 'શેષે' અને 'કર્મણિ' પદોની અનુવૃત્તિ થાય છે.

(૧) જસુ (હિંસા કરવી), નિ અથવા પ્ર અથવા અને ઉપસર્ગ મુકત હન્ (હિંસા કરવી), નદ્ ઋથ્ અને પિપ્ ધાતુઓ જ્યારે 'હિંસા કરવી' એ

અર્થમાં પ્રયોજ્યા હોય ત્યારે એઓનું કર્મ, કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો, પૃષ્ઠીમાં મુકાય છે; જેમકે ચૌરસ્ય ઉજ્જાસનમ્ (ચોરને મારવો એ). અહીં 'ઉદ્ગ્રજસ્' ધાતુ હિંસાના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે અને 'ચૌર' કર્મ છે, આથી અહીં કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી, 'ચૌર' શબ્દ પૃષ્ઠી (ચૌરસ્ય) પ્રયોજ્યો છે.

અહીં શેષ અર્થમાં પૃષ્ઠીનું વિધાન કરવા પાછળનો હેતુ સમાસનો નિષેધ છે, એટલે કે અહીં ચૌરસ્ય ઉજ્જાસનમ્=ચૌરોજ્જાસનમ્ એવો સમાસ થઈ શકે નહિ.

'હન્' ધાતુની પૂર્વે 'નિ' અને 'પ્ર' ઉપસર્ગો હોય ત્યારે પણ કર્મ-સંબંધની વિવક્ષા ન હોય તો, કર્મ પૃષ્ઠી વિભક્તિમાં મુકાય છે. આ ઉપસર્ગો હન્ ધાતુ સાથે સંયુક્ત રીતે આ કર્મમાં (નિપ્રહણન) અથવા ઊલટા કર્મમાં (પ્રણિહનન) તેમજ અલગ અલગ (નિહનન, પ્રહણન) જોઈ શકે; જેમકે—ચૌરસ્ય નિપ્રહણનમ્ અથવા ચૌરસ્ય પ્રણિહનનમ્ અથવા ચૌરસ્ય નિહનનમ્ અથવા ચૌરસ્ય પ્રહણનમ્ (ચોરને મારવો એ). આ ઉદાહરણોમાં 'ચૌર' શબ્દ હન્ ધાતુનું કર્મ છે. કર્મસંબંધની વિવક્ષા ન હોવાથી 'ચૌર' શબ્દ પૃષ્ઠી (ચૌરસ્ય) મુકાયો છે. અહીં પણ પૃષ્ઠી જ થશે, સમાસ નહિ, એ અભિપ્રેત છે, એટલે ચૌરસ્ય નિપ્રહણનમ્=ચૌરનિપ્રહણનમ્ એવો સામાસિક શબ્દપ્રયોગ કરી શકાય નહિ.

'નદ્' ધાતુ સમા ગણમાં 'હિંસા કરવી' અર્થમાં વપરાય છે. એનું કર્મ પણ કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો શેષ-સંબંધમાં પૃષ્ઠીમાં મુકાય છે; જેમકે—ચૌરસ્ય ઉન્નાટનમ્ । (ચોરને મારવો એ). અહીં પણ ચૌરોન્નાટનમ્ એવો સમાસ શક્ય નથી.

ક્રચ્ ધાતુ પણ હિંસાર્થક છે. એનું કર્મ પણ શેષ-અર્થમાં પૃષ્ઠી વિભક્તિમાં મુકાય છે; જેમકે—ચૌરસ્ય ક્રાચનમ્ । (ચોરને મારવો એ), જેનો પણ ચૌરક્રાચનમ્ એમ સમાસ નહિ થાય.

એ જ પ્રમાણે 'વિષ્' ધાતુ પણ હિંસાર્થક હોય ત્યારે એનું કર્મ, કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો, શેષ અર્થમાં પૃષ્ઠીમાં મુકાય છે; જેમકે—વૃષલસ્ય વેપણમ્ । (શુદ્રને પીસી નાખવો.) આ ઉદાહરણમાં વૃષલ કર્મ છે અને કર્મની અવિવક્ષાને લીધે પૃષ્ઠી મુકાયેલ છે. અહીં પણ સમાસનો નિષેધ છે, અર્થાત્ વૃષલવેપણમ્ એવો સમાસ કરી શકાય નહિ.

६१९. व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

(२) समर्थयोः किम् ?-शलाकाव्यवहारः । गणना इति-अर्थः ।
ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिः इति-अर्थः ॥

व्याख्या : 'समर्थयोः' ओट्‌ले 'समान अथवाणा'. (समः अर्थः ययोः तौ समर्थौ । तयोः ।).

(૧) વિ+અવ+હ અતે પળ્ એ એ ધાતુ 'સમાન અર્થ'માં' પ્રયોજનગેજા હોય ત્યારે એઓનું કર્મ, સંબંધની વિવક્ષા ન હોય તો, પછીમાં મુકાય છે. 'વિ+અવ+હ' તથા પળ્ ધાતુઓ 'જુગાર રમવો' (ઢૂત) અતે 'લે-વેચ કરવી' (ક્રય-વિક્રય) એ એ અર્થોમાં સમાનાર્થક છે, આથી એઓનો અર્થ 'જુગાર રમવો' કે 'લે-વેચ કરવી' થતો હોય ત્યારે એઓનું કર્મ શેષત્વની વિવક્ષાએ પછી વિલક્ષિતમાં મુકાય છે; જેમકે—શતસ્ય વ્યવહરણમ્ અથવા શતસ્ય પાનનમ્ (સો રૂપિયાનો જુગાર રમવો અથવા સો રૂપિયાની લે-વેચ કરવી એ.) અહીં 'શત' કર્મ છે, પરંતુ કર્મ-સંબંધની વિવક્ષા ન હોવાથી પછીમાં (શતસ્ય) મુકાય છે.

આ સૂત્રનો આશય પણ પૂર્વનાં સૂત્રોની જેમ સમાસનો નિષેધ કરવાનો છે.

(૨) જ્યારે જ્યવહર તથા જળ પાતુઓ સમાનાર્થક (દુગાર અને લે-વેચ) હોય ત્યારે જ આ નિયમ લાયક પડે છે, અન્ય અર્થો દર્શાવતા

હોય ત્યારે નહિ, એટલે કે અન્ય અર્થોમાં એઓનું કર્મ, શેષત્વની વિવક્ષા હોય ત્યારે, પછીમાં મુકાશે અને સમાસ પણ થઈ શકશે; જેમકે— શલાકાવ્યવહાર:- (સળીઓ ગણવી.) અહીં ‘વ્યવહાર’નો અર્થ ‘ગણવું’ થાય છે, ‘જુગાર રમવો’ કે ‘લે-વેચ કરવી’ થતો નથી, (અહીં ‘શલાકા’ કર્મ છે, પરંતુ કર્મની વિવક્ષા નથી), આથી અહીં પછી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે.

એવી જ રીતે, બ્રાહ્મણવર્ણનમ્ (બ્રાહ્મણની સ્તુતિ). અહીં પણ ‘વર્ણ’નો પ્રયોગ ‘દૂત’ કે ‘કૃયવિક્રય’ અર્થમાં નથી, પરંતુ ‘સ્તુતિ’ અર્થમાં છે, આથી, શલાકાવ્યવહારની જેમ, અહીં પણ સમાસ થઈ શકે છે.

૬૨૦. દિવસ્તદર્થસ્ય । ૨ । ૩ । ૫૮ ॥

વૃત્તિ : (૧) દૃતાર્થસ્ય ક્રયવિક્રયરૂપવ્યવહારાર્થસ્ય ચ દિવઃ કર્મણિ પઠી સ્યાત્ । શતસ્ય દીવ્યતિ ।

(૨) તદર્થસ્ય કિમ્ ?—બ્રાહ્મણં દીવ્યતિ । સ્તોતે ઇતિ—અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : ‘તદર્થ’ એટલે “પૂર્વના સૂત્ર ‘વ્યવહારોઃ સમર્થયોઃ ।’ (૨-૩-૬૭)માં વ્યવહાર અને વર્ણ ધાતુઓ જે અર્થમાં હતા તે અર્થવાળા; અર્થાત્ ‘દૂત’ અને કૃય-વિક્રય અર્થવાળા.

‘દિવ્’ ધાતુના અનેક અર્થ છે—જુગાર રમવો, છતવાની ઇચ્છા કરવી, લે-વેચ કરવી, પ્રકાશવું, સ્તુતિ કરવી, ઇત્યાદિ (દિશુ ક્રીડા-વિજિગીષા-વ્યવહાર-દ્યુતિ-સ્તુતિ-મોદ-મદ-સ્વપ્ન-કાન્તિ-ગતિષુ ।)

‘દિવ્’ (૪, આત્મને.) ધાતુ જ્યારે ‘જુગાર રમવો’ અથવા ‘લે-વેચ કરવી’ અર્થમાં પ્રયોજાયેલો હોય ત્યારે એનું કર્મ પછીમાં મુકાય છે; જેમકે શતસ્ય દીવ્યતિ । (સો (રૂપિયા)નો જુગાર રમે છે) અથવા ‘સોની લેવડદેવડ કરે છે.) અહીં ‘શત’ કર્મ છે. ‘દિવ્’ ધાતુ ‘દૂત’ અથવા ‘કૃય-વિક્રય’ના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે, આથી કર્મ ‘શત’ દ્વિતીયામાં મુકાવાને બદલે, આ સૂત્રને આધારે, પછીમાં (શતસ્ય) મુકાય છે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે આ સૂત્રમાં ‘શેષ’ની અનુવૃત્તિ થતી નથી. આ સૂત્રમાં કર્મપછીનું વિધાન છે, શેષપછીનું નહિ, આથી આ સૂત્રનું પ્રયોજન કૃદંતના યોગમાં સમાસના નિષેધનું નથી, આથી શતસ્ય દેવનમ્= શતદેવનમ્ (સો રૂપિયાનો જુગાર) એ પ્રમાણે સમાસ થઈ શકે છે.

‘વ્યવહરપણો: સમર્થયો:’ સૂત્રમાં ‘જેવે’ પદની અનુવૃત્તિ થાય છે, અહીં એ અનુવૃત્તિ ઈષ્ટ નથી. અહીં કર્મપણી અભિપ્રેત છે, આથી દિવ્ ધાતુ માટે આ સ્વતંત્ર સૂત્રની રચના કરવી પડી છે. નહિ તો વ્યવહરપણો...સૂત્રમાં ‘વ્યવહ’ અને ‘પણ્’ ધાતુઓ સાથે ‘દિવ્’નો પણ સમાવેશ કરી શકાયો હોત. ૬૨૧. વિમાણોપસર્ગે । ૨ । ૩ । ૫૯ ॥

વૃત્તિ : પૂર્વયોગાપવાદ: । શતસ્ય શતમ્ વા દીવ્યતિ ॥

વ્યાખ્યા : ‘વિમાણ’ એટલે ‘વિકલ્પ’. ‘દિવ્’ ધાતુનો અર્થ ‘દ્યૂત’ અથવા ‘કય-વિકય’ હોય, પરંતુ એની પૂર્વે ઉપસર્ગો નોડાયેલો હોય તો એનું કર્મ વિકલ્પે પછીમાં મુકાય છે; જેમકે—શતસ્ય પ્રતિદીવ્યતિ । શતં શતં પ્રતિદીવ્યતિ । (સો રૂપિયાનો જુગાર રમે છે અથવા સોની લેવડદેવડ કરે છે.) અહીં ‘પ્રતિ+દિવ્’ ધાતુ ‘વ્યવહ’ અને ‘પણ્’ ધાતુઓનો સમાનાર્થક છે, આથી આ સૂત્રને આધારે એનું કર્મ દ્વિતીયા અથવા પછીમાં વિકલ્પે મૂકી શકાય છે.

પૂર્વના સૂત્ર (દિવસ્તદર્થસ્ય)માં દિવ્ ધાતુનું કર્મ ક્રેવળ પછી વિભક્તમાં જ મૂકવાનું વિધાન હતું, જ્યારે આ સૂત્રમાં વિકલ્પે પછીનું વિધાન છે. આમ આ સૂત્ર પૂર્વ સૂત્રનો અપવાદ છે.

૬૨૨. પ્રેષ્યબ્રુવોર્હવિષો દેવતાસંપ્રદાને । ૨ । ૩ । ૬૧ ॥

વૃત્તિ : દેવતાસંપ્રદાનકે અર્થ વર્તમાનયો: પ્રેષ્યબ્રુવો: કર્મણિ હવિષ: વાચકાત્ શબ્દાત્ પછી સ્યાત્ । અગ્નયે જાગસ્ય હવિષ: વપાયા: મેદસ: પ્રેષ્ય અનુબ્રૂહિ વા ॥

વ્યાખ્યા : દેવતા જ્યારે સંપ્રદાન હોય એટલે કે દેવતાને ઉદ્દેશીને કંઈક આપવાનું હોય ત્યારે ‘પ્રન્દ્વ’ (૪, ૫) (મોકલવું) અને બ્રૂ (૨, ૭) (ખોલવું) ધાતુઓનું કર્મ, જે એ કર્મ હવિ-વાચક શબ્દ હોય તો, પછીમાં મુકાય છે; જેમકે—અગ્નયે જાગસ્ય હવિષ: વપાયા: મેદસ: પ્રેષ્ય । અથવા અગ્નયે જાગસ્ય હવિષ: વપાયા: મેદસ: અનુબ્રૂહિ । (અગ્નિ દેવતાને માટે બકરાની ચરખી તું મોકલ.) આ ઉદાહરણમાં જે હવિ આપવાનું છે તે અગ્નિ દેવતાને આપવાનું છે. આમ અહીં દેવતા સંપ્રદાન છે, આથી

‘પ્રેષ્ય’ અને ‘અનુબ્રૂહિ’નું હવિ-વાયક કર્મ ‘વપા’ અને ‘મેદસ્’ પછી (વપાયાઃ, મેદસઃ) મુકાય છે.

આ સૂત્રમાં પણ ‘શેષે’ શબ્દની અનુવૃત્તિ થતી નથી, અહીં કર્મપછીનું વિધાન છે.

અહીં નોંધવું ઘટે કે પ્રત્નદ્વય અને ટ્ર ધાતુઓને જ આ નિયમ લાગુ પડે છે, અન્ય સમાનાર્થી ધાતુઓને નહિ; જેમકે અગ્નયે છાગત્ય હવિર્વપા મેદઃ જુહુધિ । અહીં વપા અને મેદ કર્મ છતાં ‘હુ’ ધાતુ હોવાને કારણે એ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે, પછીમાં નહિ. એ જ પ્રમાણે કર્મ હવ્યવાયક ન હોય તોપણ પછી થતી નથી; જેમકે અગ્નયે ઘ્વાંસિ પ્રેષ્ય । (અગ્નિ માટે લાકડાં મોકલ.) અહીં કર્મ (ઘ્વાંસિ) હવિવાયક ન હોવાથી પછી થતી નથી. વળી દેવતા સંપ્રદાન ન હોય તોપણ પછી ન થાય; જેમકે વિપ્રાય પુરોઢાશ પ્રેષ્ય । (બ્રાહ્મણ માટે પુરોઢાશ મોકલ.) અહીં કર્મ ‘પુરોઢાશ’ હવ્યવાયક છે, પરંતુ ‘વિપ્ર’ને આપવાનું હોવાથી કર્મ પછીમાં મુકાતું નથી.

૬૨૩. કૃત્વોઽર્થપ્રયોગે કાલેઽધિકરણે । ૨ । ૩ । ૬૪ ॥

વૃત્તિ : (૧) કૃત્વેઃ અર્થાનાં પ્રયોગે કાલવાચિનિ અધિકરણે શેષે પછી સ્યાત્ । પञ्चकृत्वः अह्नः भोजनम् । द्विः अह्नः भोजनम् ।

(૨) શેષે કિમ્ ?-દ્વિઃ અહ્નિ અધ્યયનમ્ ॥

વ્યાખ્યા-(૧) ‘કૃત્વસુચ્’ પ્રત્યય અને એના સમાનાર્થી અન્ય પ્રત્યયોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે કાલવાયક અધિકરણ કારક શેષ-વિવક્ષામાં (અર્થાત્ અધિકરણની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે) પછીમાં મુકાય છે; જેમકે પञ्चकृत्वः अह्नः भोजनम् । (દિવસમાં પાંચ વાર ભોજન.) અહીં ‘પञ्ચકૃત્વઃ’માં કૃત્વસુચ્ પ્રત્યય છે તે ‘અમુક વાર’નો અર્થ દર્શાવે છે. ‘અહન્’ એ કાલવાયક અધિકરણ છે. આ સૂત્રથી એ પછીમાં (અહ્નઃ) મુકાય છે. એ જ પ્રમાણે દ્વિઃ અહ્નઃ ભોજનમ્ । (દિવસમાં બે વાર ભોજન.) અહીં ‘દ્વિઃ’ શબ્દમાં ‘સુચ્’ પ્રત્યય છે, જે ‘કૃત્વસુચ્’નો અર્થ (અમુક વાર) દર્શાવે છે, આથી એનું કાલવાયક અધિકરણ, શેષ-વિવક્ષાએ, પછીમાં (અહ્નઃ) મુકાયું છે.

આ સૂત્રમાં 'શેષે' પદની અનુવૃત્તિ 'વ્યવહરણોઃ.... (૨-૩-૫૭)' સૂત્ર-
માંથી 'મંદુકરણુતિ' ન્યાયે થાય છે.

(૨) અહીં 'શેષે' પદની અનુવૃત્તિ એટલા માટે કરી છે કે જ્યારે
અધિકરણની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે જ શેષત્વની વિવક્ષાએ કાલવાચક શબ્દ
પછીમાં મુકાય છે, જો અધિકરણની વિવક્ષા હોય તો 'સપ્તમ્યધિકરણે ચ ।'
(૨-૩-૩૬) સૂત્રને આધારે કાલવાચી અધિકરણ સપ્તમી વિભક્તિમાં
મુકાશે; જેમકે દ્વિઃ અહનિ અધ્યયનમ્ । (દિવસમાં એ વાર અધ્યયન.) અહીં
અધિકરણની વિવક્ષા હોવાથી અહન્ એ કાલવાચક શબ્દ સપ્તમીમાં (અહનિ)
મુકાયો છે.

૬૨૪. કર્નૃકર્મણોઃ કૃતિ । ૨ । ૩ । ૬૫ ॥

વૃત્તિ : કૃદ્યોગે કર્તરિ કર્મણિ ચ ષષ્ઠી સ્યાત્ । કૃણસ્ય કૃતિઃ ।
જગતઃ કર્તા કૃણઃ ॥

વ્યાખ્યા : કૃત્-પ્રત્યયનો અર્થાત્ 'કૃત્' પ્રત્યયાંત શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય
ત્યારે એનાં (કૃત્ પ્રત્યયાંત શબ્દ દ્વારા નિર્દિષ્ટ ક્રિયાનાં) કર્તા અને કર્મ
પછીમાં મુકાય છે. પ્રથમ કર્તાની પછીનું ઉદાહરણ જોઇએ :

કૃણસ્ય કૃતિઃ । (કૃણુની રચના.) અહીં 'કૃ' ધાતુને 'ક્તિન્' પ્રત્યય
લગાડતાં 'કૃતિ' શબ્દ બને છે. આમ 'કૃતિ' એ કૃત્પ્રત્યયાંત શબ્દ છે,
આ 'કૃતિ'નાં કર્તા 'કૃણ' છે, આથી આ સૂત્ર પ્રમાણે 'કૃણ'ની પછી
(કૃણસ્ય) થઈ છે.

હવે કર્મનું ઉદાહરણ જોઇએ :- જગતઃ કર્તા કૃણઃ । (જગતના
રચનાર કૃણુ છે.) અહીં 'કૃ' ધાતુને કર્તૃવાચક 'ત્વન્' પ્રત્યય લગાડતાં 'કર્તા'
શબ્દ બન્યો છે, આથી એ કૃત્પ્રત્યયાંત શબ્દ છે. વળી 'જગત્' 'કર્તા'
શબ્દ દ્વારા સૂચિત ક્રિયાનું કર્મ છે, આથી એ પછીમાં (જગતઃ) મુકાય છે.

આ સૂત્રમાં તથા હવે પછીનાં સૂત્રોમાં 'શેષે'ની અનુવૃત્તિ થતી નથી.

વાર્તિક : ગુણકર્મણિ વેપ્યતે ।

અર્થ : નેતા અશ્વસ્ય સુચ્ચસ્ય સુચ્ચં ચા ॥

વ્યાખ્યા : અહીં વાર્તિકદ્વારે કાલ્યાયન 'વર્તુકર્મણોઃ કૃતિ' સૂત્રની પૂર્તિ

કરે છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયાં કે કેટલાક ધાતુ દ્વિકર્મક હોય છે તેઓ-
ને એક મુખ્ય અથવા પ્રધાન કર્મ હોય છે અને બીજું ગૌણ અથવા
'અકથિત' કર્મ (જુઓ સૂત્ર અકથિતં ચ । (૧-૪-૫૧). વાર્તિકકાર
જણાવે છે કે આવાં ગૌણ કર્મ, કૃત્-પ્રત્યયનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે,
વિકલ્પે પછી અથવા દ્વિતીયામાં મુકાય છે; જેમકે-નેતા અશ્વસ્ય સ્ત્રુણસ્ય
અથવા નેતા અશ્વસ્ય સ્ત્રુણમ્ । (ધોડાને સ્તુદન દેશ તરફ લઈ જનાર.) અહીં
'ની' ધાતુને કર્તૃવાચક વૃત્ પ્રત્યય લગાડતાં 'નેતા' શબ્દ બન્યો છે. ની
ધાતુ દ્વિકર્મક ધાતુ છે. અહીં 'અશ્વ' એ પ્રધાન કર્મ છે, આથી એ તો
પછીમાં જ મુકાય છે. 'સ્ત્રુણ' એ ગૌણ અથવા 'અકથિત' કર્મ છે, આથી
એને વિકલ્પે પછી વિભક્તિમાં (સ્ત્રુણસ્ય) અથવા (કર્મ) હોવાથી 'નિયમ
પ્રમાણે' દ્વિતીયામાં (સ્ત્રુણ) મુકાય છે.

વૃત્તિ : કૃતિ કિમ્ ?-તદ્વિતે મા ભૂત્ । કૃતપૂર્વી કટમ્ ॥

વ્યાખ્યા : સૂત્રમાં 'કૃતિ' શબ્દ એટલા માટે મુકાયો છે, કે કૃત્-પ્રત્યયાંત
શબ્દોના જ કર્તા અને કર્મ પછીમાં મુકાય છે, તદ્વિત્-પ્રત્યયાંત શબ્દોના
યોગમાં પછી થતી નથી.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે સૂત્રમાં 'કૃતિ' શબ્દ ન મુકાયો હોય
તોપણ 'કૃત્-પ્રત્યય'નો અર્થ સમજી ન શકાત ? અર્થાત્ 'કર્તૃકર્મણોઃ ।'
એવું સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો ન ચાલત ? કારણ કે કર્તા અને કર્મનો
સબંધ ક્રિયા સાથે છે, ક્રિયા એ 'ધાતુ' દ્વારા સૂચવાય છે અને ધાતુને
લાગતા પ્રત્યય એ પ્રકારના છે-(૧) તિઙ્ અને (૨) કૃત્. હવે 'તિઙ્' પ્રત્યય
લાગ્યો હોય ત્યારે કર્તા યા કર્મને પછી વિભક્તિમાં ન મૂકી શકાય એવું
વિધાન 'ન લોકાવ્યયઃ' (૨-૩-૬૧) સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવેલું છે, તો
પછી બાકી કેવળ કૃત્પ્રત્યય જ રહેતા હોવાથી કૃત્પ્રત્યયના યોગમાં
પછીતું વિધાન 'કૃતિ' પદ વિના પણ સમજાય છે અને એ દૃષ્ટિએ 'કૃતિ'
પદ વ્યર્થ બને; પરંતુ અહીં 'કૃતિ' શબ્દ મહત્વનો છે, કારણ કે એ
દ્વારા તદ્વિત્-પ્રત્યયાંત શબ્દોના યોગમાં કર્તા યા કર્મની પછીનો નિષેધ થાય
છે. કેટલીક વાર તદ્વિત્-પ્રત્યયમાં પણ ક્રિયાનો અર્થ સમાયેલો હોય છે;
જેમકે રથં વહતિ ઓ રથઃ. (રથને વહન કરનાર અશ્વ.) આમ કૃત્-પ્રત્યયાંત
શબ્દ હોય તો જ એનાં કર્તા અને કર્મ પછીમાં મુકાય છે, તદ્વિત્ પ્રત્યયાંત
શબ્દ હોય તો નહિ. ઉદાહરણ તરીકે કૃતપૂર્વી કટમ્ । (સાદી પહેલાં

ખનાવનાર). અહીં કટ-‘કૃ’ ધાતુનું કર્મ છે. કૃતે કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો વ્રત પ્રત્યય લગાડતાં ‘કૃત’ શબ્દ બને છે, એની સાથે ક્રિયાવિશેષણ ‘પૂર્વ’નો યોગ કરી ‘સપૂર્વાશ્ચ’ (૫-૨-૮૭) સૂત્ર દ્વારા ‘ઈનિ’ પ્રત્યય લગાડતાં ‘કૃતપૂર્વી’ શબ્દ બને છે. અહીં ‘ઈનિ’ એ તદ્વિત પ્રત્યય છે. આ કૃતપૂર્વી શબ્દ તદ્વિત-પ્રત્યયાંત શબ્દ બન્યો, કૃત-પ્રત્યયાંત નહિ, આથી એનું કર્મ ‘કટ’ પછીમાં મુકાયું નથી, પણ નિયમાનુસાર દ્વિતીયામાં જ (કટં) રહે છે.

૬૨૫. ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ । ૨ । ૩ । ૬૬ ॥

વૃત્તિ : ઉભયોઃ પ્રાપ્તિઃ યસ્મિન્ કૃતિઃ તત્ર કર્મણિ યવ પછી સ્યાત્ ।
આશ્ચર્યઃ ગવાં દોહઃ અગોપેન ॥

વ્યાખ્યા : પૂર્વના સૂત્ર ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’માં કૃત્-પ્રત્યયાંત શબ્દનાં કર્તા અને કર્મ બંનેને પછીમાં મુકવાનું વિધાન છે, આ સૂત્ર એમાં મુધારો કરે છે : જ્યારે કર્તા અને કર્મ બંને સાથે આવતાં હોય (ઉભયપ્રાપ્ત) ત્યારે કેવળ કર્મ જ પછીમાં મુકાય છે, કર્તા નહિ. આવે પ્રસંગે કર્તા ‘કર્તૃકરણયોઃ તૃતીયા’ (૨-૩-૧૮) સૂત્ર પ્રમાણે તૃતીયા વિમુક્તિમાં મુકાશે. ઉદાહરણ તરીકે- આશ્ચર્યઃ ગવાં દોહઃ અગોપેન । (જે ગોવાળ ન હોય તેવો માણસ ગાયને દોહે એ આશ્ચર્યકારક છે.) આ ઉદાહરણમાં દુહું ધાતુને ભાવવાચક ‘ઘસૂ’ પ્રત્યય લાગી દોહ શબ્દ બને છે. આ રીતે દોહ ધાતુને ભાવવાચક ‘ઘસૂ’ પ્રત્યય લાગી દોહ શબ્દ બને છે. આ રીતે દોહ શબ્દ કૃત્-પ્રત્યયાંત છે. વળી દોહવાની ક્રિયા (દોહઃ)નો કર્તા ‘અગોપ’ છે અને કર્મ ‘ગો’ છે. ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’ સૂત્ર દ્વારા કર્તા અને કર્મ બંનેને પછી પ્રાપ્ત હતી, પરંતુ આ સૂત્ર દર્શાવે છે કે અહીં કેવળ કર્મ જ પછીમાં (ગવામ્) મુકાશે, કર્તા નહિ. આથી કર્તા તૃતીયામાં મુકાય છે (અગોપેન).

વાર્તિક : સ્ત્રીપ્રત્યયયોઃ અકાકારયોઃ ન અયં નિયમઃ ।
મેદિકા વિમિત્સા વા રુદ્રસ્ય જગતઃ ॥

વ્યાખ્યા : આ વાર્તિક ‘ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ’ સૂત્રનો અપવાદ છે. ‘ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ’ સૂત્રમાં કૃત્-પ્રત્યયાંત શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે એનાં કર્તા અને કર્મ બંને સાથે હોય તો કેવળ કર્મમાં જ પછીનું વિધાન થયું છે અને કર્તાને માટે પછીનો નિર્દેશ થયો છે. વાર્તિકકાર આમાં મુધારો કરે છે. એ જાણાવે છે કે કર્તાની પછીનો આ નિર્દેશ ‘અક’ અને ‘અ’

(અક્ષર) જેઓને અ તે હોય તેવા સ્ત્રીલિંગી કૃત્-પ્રત્યયોના (સ્ત્રીપ્રત્યયો) યોગમાં લાગુ પડતો નથી. 'સ્ત્રીપ્રત્યય' એટલે સ્ત્રીલિંગવાચક પ્રત્યય (સ્ત્રિયા પ્રત્યયઃ સ્ત્રીપ્રત્યયઃ ।). અષ્ટાધ્યાયીમાં 'સ્ત્રિયા ક્તિન્' (૩-૩-૯૭) સૂત્રથી શરૂ કરીને એ સૂત્રના અધિકારમાં જે પ્રત્યયો આપવામાં આવ્યા તેઓને 'સ્ત્રીપ્રત્યય' કહે છે. અહીં 'અક' અને 'અ' જેઓને અ તે હોય તેવા સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં કર્તા અને કર્મ બને પછીમાં મુકાય છે એવું વિધાન છે. ઉદાહરણ તરીકે-મેદિકા રુદ્રસ્ય જગત્ । (૩૬ દ્વારા જગતને વિનાશ). અથવા વિભિત્સા રુદ્રસ્ય જગત્ । (૩૬ દ્વારા જગતના વિનાશનું ઇચ્છા). પ્રથમ ઉદાહરણમાં મિદ્ ધાતુને 'અક' કૃત્-પ્રત્યય લગાડતાં મેદિકા શબ્દ બને છે. એને સ્ત્રીપ્રત્યય ટાપ્ લગાડતા 'મેદિકા' શબ્દ બને છે. અહીં મેદિકા ક્રિયાના કર્તા 'રુદ્ર' છે અને કર્મ જગત્ છે, આ વાર્તિકથી એ બને કર્તા અને કર્મ પછીમાં (રુદ્રસ્ય, જગતઃ) મુકાય છે.

એ જ પ્રમાણે, બીજા ઉદાહરણમાં, મિદ્ ધાતુના સન્નન્ત (ઇચ્છાદર્શક) રૂપને 'અ પ્રત્યયાત્' સૂત્રને આધારે અ પ્રત્યય લગાડી એને સ્ત્રીલિંગવાચક ટાપ્ પ્રત્યય લગાડતાં 'વિભિત્સા' શબ્દ બને છે. અહીં પણ રુદ્ર કર્તા છે અને જગત્ કર્મ છે, આ વાર્તિક અનુસાર બંને પછીમાં મુકાય છે.

વાર્તિક : શેષે વિભાષા ।

(૧) સ્ત્રીપ્રત્યયે इति षके । विचित्रा जगतः कृतिः हरेः हरिणा वा ।

(૨) केचित् अविशेषेण विभाषाम् इच्छन्ति । शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण आचार्यस्य वा ॥

વ્યાખ્યા : (૧) આ વાર્તિક પૂર્વના વાર્તિક 'સ્ત્રીપ્રત્યયયો...નિયમઃ ।' સાથે અદ્વિતીયે છે. 'ઉભયપ્રાણી કર્મણિ' સૂત્ર કૃત્-પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં કર્તા અને કર્મ બને સાથે હોય ત્યારે કર્તાની પાસે વિભક્તિનો નિયેધ દરે છે. વાર્તિકદ્વાર 'અક' અને 'અ' જેઓને અ તે હોય તેવા સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દોના કર્તા અને કર્મ પાસેના વિધાન દર્શાવે છે. આ વાર્તિક દ્વારા બીજાના કૃત્-પ્રત્યયાન્ત શબ્દોના કર્તા માટે વિશેષ પાસેના વિધાન દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ વાર્તિકનું અર્થપટન આચાર્યોએ જો પ્રકારે કર્યું છે. એટલાક આચાર્યો 'શેષે'નો અર્થ 'શેષે સ્ત્રીપ્રત્યયે' એવો કરે છે, અર્થાત્ એઓ

પૂર્વના વાર્તિકમાંથી 'સ્ત્રીપ્રત્યય'ની અતુવૃત્તિ કરે છે, એટલે કે 'અક' અને અ જેઓને અ તે છે તેવા સ્ત્રીલિંગી કૃત્-પ્રત્યયો સિવાયના અન્ય સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દોને કર્તા વિકલ્પે તૃતીયા (કર્તા હોવાથી તૃતીયા તો પ્રાપ્ત છે જ) અથવા પઠ્ઠીમાં મુકાય છે; જેમકે—વિચિત્રા જગતઃ કૃતિઃ હરેઃ અથવા વિચિત્રા જગતઃ કૃતિઃ હરિણા । (હરિએ કરેલી જગતની રચના વિચિત્ર છે.) અહીં 'કૃ' ધાતુને 'ક્તિન્' કૃત્-પ્રત્યય લાગીને 'કૃતિ' શબ્દ બન્યો છે. 'ક્તિન્' એ સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યય (સ્ત્રીપ્રત્યય) છે, આથી એનો કર્તા 'હરિ' આ વાર્તિકને આધારે વિકલ્પે તૃતીયામાં (હરિણા) અથવા પઠ્ઠીમાં (હરેઃ) મુકાય છે.

(૨) ખીજા આચાર્યો 'શેષે'નો અર્થ 'શેષ સ્ત્રીપ્રત્યયો' જ નહિ, પરંતુ 'અક' અને અ સિવાયના બધા જ કૃત્-પ્રત્યયો' એવો કરે છે. એમના મતે આ નિયમ 'અક' અને 'અ' અંતમાં હોય તેવા કૃત્-પ્રત્યયાંત શબ્દો સિવાયના સઘળા કૃદંત શબ્દોને લાગુ પડે છે. અર્થાત્ અન્ય સર્વ કૃત્-પ્રત્યયાંત શબ્દોને કર્તા વિકલ્પે તૃતીયા અથવા પઠ્ઠીમાં મુકાશે; જેમકે—શબ્દાનામ્ અનુશાસનમ્ આચાર્યેણ અથવા શબ્દાનામ્ અનુશાસનમ્ આચાર્યસ્ય । (આચાર્ય દ્વારા શબ્દોનું અનુશાસન^૧).

આ ઉદાહરણમાં, 'અનુશાસન' શબ્દ અનુશાસ (૨, ૫) ધાતુને 'લ્યુદ્' (અન) પ્રત્યય લાગીને બનેલો છે. ('લ્યુદ્'ના 'લ્' અને 'દ્'નો આમ અનુશાસન નિયમ પ્રમાણે લોપ થઈ 'યુ'નો 'અન' આદેશ થાય છે.) આમ અનુશાસન શબ્દ કૃત્-પ્રત્યયાંત છે, પરંતુ એ સ્ત્રીલિંગી નથી (નપુંસકલિંગી છે), એનો કર્તા 'આચાર્ય' છે અને કર્મ 'શબ્દ' છે. આ વાર્તિક દ્વારા કર્તા 'આચાર્ય' તૃતીયામાં (આચાર્યેણ) ઉપરાંત વિકલ્પે પઠ્ઠીમાં (આચાર્યસ્ય) મુકાય છે.

૬૨૬. ક્તસ્ય ચ વર્તમાને । ૨ । ૩ । ૬૭ ॥

વૃત્તિ : વર્તમાનાર્થસ્ય ક્તસ્ય યોગે પઠ્ઠી સ્યાત્ । 'ન લોકા-' (સૂત્ર ૬૨૮) इति निषेधस्य अपवादः । राज्ञां मतः बुद्धः पूजितः च ॥

૧. 'અનુશાસન' એટલે અશુદ્ધ શબ્દોનું નિવારણ કરી શુદ્ધ (સાધુ) શબ્દોનું જ્ઞાન આપવું એ. અનુશિષ્યન્તે અસાધુશબ્દેભ્યઃ પ્રવિમજ્ય સાધુશબ્દાઃ बोध्यन्ते अनेन इति अनुशासनम् ।

વ્યાખ્યા : 'ક્ત' (ત) પ્રત્યય જ્યારે વર્તમાન કાળનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે એનો અનભિહિત કર્તા પછી વિભક્તિમાં મુકાય છે.

ક્ત પ્રત્યય સામાન્ય રીતે ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવે છે. એ કર્મણ્ણિ ભૂત કૃદંતનો પ્રત્યય છે, પરંતુ કૃદલીક વાર એ વર્તમાનકાળના અર્થમાં પણ પ્રયોગ્ય છે. એવા પ્રસંગોએ એનો કર્તા તૃતીયાને બદલે પછીમાં મુકાય છે.

આ સૂત્ર 'ન લોકાવ્યયનિષ્ઠા સ્વર્થવૃત્તાન્મ્' (૨-૩-૬૯) સૂત્રનો અપવાદ છે. ક્ત પ્રત્યય 'નિષ્ઠા' પ્રત્યય કહેવાય છે, આથી એના યોગમાં પછીનો નિષેધ ('ન લોકા—' સૂત્ર દ્વારા) કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ સૂત્ર એનો બાધ કરી વર્તમાનકાળના અર્થમાં પ્રયુક્ત ક્તના યોગમાં ફરી પછીનું વિધાન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે—

રાજાં મતઃ । (એને રાજાઓ માને છે, અર્થાત્ એ રાજાઓનો માનીતો છે)

રાજાં બુદ્ધઃ । (એને રાજાઓ જાણે છે)

રાજાં પૂજિતઃ । (એને રાજાઓ પૂજે છે)

આ ઉદાહરણોમાં 'મતઃ' 'બુદ્ધઃ' અને 'પૂજિતઃ' પદો અનુક્રમે 'મન્' 'બુધ્' અને 'પૂજ્' ધાતુઓને 'ક્ત' પ્રત્યય લગાડવાથી બન્યાં છે. 'મતિબુદ્ધિ-પૂજાર્થેભ્યઃ' ।' (૩-૨-૧૮૮) સૂત્રને આધારે અહીં મન્, બુધ્ અને પૂજ્ ધાતુઓને વર્તમાનકાળના અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. આથી 'રાજન્' શબ્દ, જે કર્તા છે તે, તૃતીયાને બદલે પછીમાં (રાજામ્) મુકાયો છે.

કૃદલીક વાર ક્ત પ્રત્યય દ્વારા ભાવવાચક નામ યનાવવામાં આવે છે ત્યારે પણ કર્તા પછીમાં મુકાય છે; જેમકે નટ્ય મુક્તમ્ (નટનું બોજન), મયૂર્મ્ય નૃત્તમ્ (મયૂરનું નૃત્ત), વાલ્મ્ય દક્ષિતમ્ (બાળકનું દાસ્ય), વગેરે.

અહીં નોંધવું પડે કે સામાન્ય રીતે ક્ત પ્રત્યયનો પ્રયોગ યથો હોય ત્યારે કર્તા તૃતીયામાં મુકાય છે; જેમકે યઃ રાજા પૂજિતઃ । (રાજાએ એની પૂજા કરી.)

૬૨૭. અધિકરણવાચિનશ્ચ । રાશદ્દા

વૃત્તિ : ક્તસ્ય યોગે પઠ્ઠી સ્યાત્ । इदम् एषाम् आसितम्
शयितम् गतम् भुक्तम् वा ॥

વ્યાખ્યા : અહીં પૂર્વના સૂત્ર 'ક્તસ્ય ચ વર્તમાને' માંથી 'ક્તસ્ય' પદની અનુવૃત્તિ કરવામાં આવી છે. 'ક્ત' પ્રત્યય જ્યારે-અધિકરણવાચી હોય એટલે કે ક્રિયાનો આધાર દર્શાવતો હોય ત્યારે એનો કર્તા પઠ્ઠીમાં મુકાય છે; જેમકે—

इदम् एषाम् आसितम् । (आ એમનું આસન છે.)

इदम् एषाम् शयितम् । (आ એમની શય્યા છે.)

इदम् एषाम् गतम् । (आ એમનો માર્ગ છે.)

इदम् एषाम् भुक्तम् । (आ એમનું ભોજનપાત્ર છે.)

આ ઉદાહરણોમાં 'આસિત', 'શયિત', 'ગત' અને 'મુક્ત' શબ્દો અનુક્રમે 'આસ', 'શી', 'ગમ્' અને 'મુજ્' ધાતુઓને 'ક્ત' પ્રત્યય લગાડવાથી બન્યા છે. ક્તોઽધિકરણે ચ પ્રૌઘ્યગતિપ્રત્યવસાનાયેભ્યઃ । (૩-૪-૭૬) સૂત્ર પ્રમાણે પ્રૌઘ્ય (સ્થિરતા), ગતિ અને પ્રત્યવસાન (લક્ષણ) ના અર્થવાળા ધાતુઓમાં આધાર દર્શાવવા 'ક્ત' પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. અહીં પણ આ સૂત્ર અનુસાર આધાર દર્શાવવા 'ક્ત' પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે; જેમકે—આસ્યતે અસ્મિન્ इति આસિતम् । (જેના પર બેસવામાં આવે તે 'આસિત' અર્થાત્ 'આસન', ક્ષેત્રે અસ્મિન્ इति શયિતम् । (જેમાં શયન કરવામાં આવે તે 'શયિત' અર્થાત્ 'શય્યા'), ગच्छति અસ્મिन् इति ગતમ્ । (જેમાં જવામાં આવે તે 'ગત' અર્થાત્ 'માર્ગ'), भुङ्क्ते અસ્મિન્ इति ભુક્તમ્ । (જેમાં ભોજન કરવામાં આવે તે 'મુક્ત' અર્થાત્ 'ભોજનપાત્ર'.)

ઉપર્યુક્ત ચારેય ઉદાહરણોમાં કર્તા પઠ્ઠીમાં (એષામ્) મુકાયો છે.
૬૨૮. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्तनाम् । राशदद्

વૃત્તિ : एषाम् प्रयोगे पठ्ठी न स्यात् । लादेशः—कुर्वन् कुर्वाणः वा सृष्टिम् हरिः । उः—हरिम् दिदृशुः अलंकरिण्युः वा । उकः—दैत्यान् घातुको हरिः ॥

વ્યાખ્યા : સૂત્રમાંનો 'લોક' શબ્દ લ + ડ + ડક નો બનેલો છે. લ (લના આદેશ, વર્તમાન કૃદંત, પરોક્ષભૂત કૃદંત વગેરે), ડ પ્રત્યય ડક પ્રત્યય અવ્યય કૃદંતો (હેતુવર્થક અને સંબંધક ભૂત કૃદંત), નિષ્ઠા (કર્મણિ અને કર્તારિ ભૂત કૃદંત), લલર્થ પ્રત્યય અને તૂના પ્રયોગમાં કર્તા અને કર્મ પદ્ધતિમાં મુકાતાં નથી. 'કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ' (૨-૩-૬૫) (સૂત્ર ૬૨૪) સૂત્ર કૃત્-પ્રત્યયાંત શબ્દોનો પ્રયોગ હોય ત્યારે એઓનાં કર્તા અને કર્મને પદ્ધતિમાં મૂકવાનું વિધાન કરે છે, પરંતુ આ સૂત્ર અમુક વિશિષ્ટ કૃદંત શબ્દોના યોગમાં કર્તા તથા કર્મની પદ્ધતિનો નિષેધ કરે છે.

(૧) લ એટલે લના આદેશ. પાણિનિએ 'લટ્' 'લિટ્' 'લુટ્' વગેરે દસ લકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ લકારોના અર્થમાં જે કૃત્-પ્રત્યયો પ્રયોજાય તેઓને લાદેશ' અર્થાત્ 'લ'ના આદેશ કહે છે; જેમકે—લટ્ (વર્તમાનકાળ)ના અર્થમાં શત્ અને જ્ઞાનચ્ પ્રત્યયોનો પ્રયોગ થાય છે (હિ. ત. કૃ + શત્ = કુર્વત્; કૃ + જ્ઞાનચ્ = કુર્વાણ), લિટ્ (પરોક્ષ ભૂતકાળ)ના અર્થમાં ક્વસુ અને ક્વાનચ્ પ્રત્યયો પ્રયોજાય છે (કૃ + ક્વસુ = ચક્રિવસ; કૃ + ક્વાનચ્ = ચક્રાણ), લુટ્ (ભવિષ્યકાળ)ના અર્થમાં સ્યત્ અને મ્યમાન પ્રત્યયો લાગે છે (કૃ + સ્યત્ = કરિષ્યત્; કૃ + મ્યમાન = કરિષ્યમાણ). (જુઓ—શત્જ્ઞાનચ્-ક્વસુક્વાનચ્-સ્યત્મ્યમાન-ઇત્યાદયઃ લાદેશઃ ।)

'લાદેશ'નો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે એઓનાં કર્તા અને કર્મ પદ્ધતિમાં મુકાતાં નથી; જેમકે—સૃષ્ટિ કુર્વન્ હરિઃ । અથવા સૃષ્ટિઃ કુર્વાણઃ હરિઃ । (સૃષ્ટિની રચના કરનારા હરિ). અહીં 'કુર્વન્' અને 'કુર્વાણઃ' શબ્દો કૃ માત્રને શત્ (અત્) અને જ્ઞાનચ્ (જ્ઞાન) પ્રત્યયો (જે વર્તમાન-કાળનું સૂચન કરે છે) લગાડવાથી બનેલા છે, અહીં 'સૃષ્ટિ' કર્મ છે અને 'હરિ' કર્તા છે. આ મૂત્રને દારણે એઓની પદ્ધતિ નિર્ભક્તિ થતી નથી. અહીં કર્તા અભિહિત થયેલો હોવાથી પ્રથમામાં (હરિઃ) અને કર્મ દ્વિતીયામાં (સૃષ્ટિમ્) પ્રયોજાય છે.

(૨) 'ડ' કૃત્પ્રત્યયનું ઉપદ્રવ્ય—હરિં દિદ્મુઃ । (દરિને જોવાની ઇચ્છા થાય છે.) અહીં 'દિદ્મુ' માત્રને ઇચ્છાદર્શક 'સન્' પ્રત્યય લગાડી એને કર્તાના અર્થમાં 'ડ' પ્રત્યય લગાડતાં 'દિદ્મુ' શબ્દ બને છે.

‘હરિ’ કર્મ છે. આ સૂત્ર દ્વારા, અહીં પષ્ટી ન થતાં દ્વિતીયા (હરિમ્) થઈ છે.

એ જ રીતે, હરિમ્ અલંકરિણુઃ । (હરિને શણુગારે છે.) અહીં ‘અલં + કૃ’ ધાતુને ‘ઇણુન્’ (ઇણુ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. વાસ્તવમાં અહીં ‘અ’ પ્રત્યય નથી, પરંતુ સૂત્રમાં ‘અ’ દ્વારા ઉચ્ચારાંત પ્રત્યય સમજવાનું છે, આથી અહીં પણ કૃત્ પ્રત્યય હોવા છતાં કર્મ (હરિ) પષ્ટીમાં ન મુકાતાં નિયમાનુસાર દ્વિતીયામાં (હરિમ્) મુકાય છે.

(૩) ‘અક’ પ્રત્યયનું ઉદાહરણ—‘અક’ પ્રત્યયાંત શબ્દોનાં કર્તા અને કર્મ પષ્ટીમાં મુકાતાં નથી; જેમકે—દૈત્યાન્ ધાતુકઃ હરિઃ । (હરિ દૈત્યોને હણે છે.) અહીં ‘હન્’ ધાતુને ‘શીલ’ અથવા ‘સ્વભાવ’ (‘ધર્મ’)નો અર્થ દર્શાવવા ‘અકન્’ (અક) પ્રત્યય લાગ્યો છે. (લગ્નપત્નિદસ્થા મૂવૃષહનકમગમશ્ચમ્ય અકન્ । ૩-૨-૧૫૪) અહીં ‘હરિ’ કર્તા છે અને ‘દૈત્ય’ કર્મ છે. એ બંને પષ્ટીમાં ન મુકાતાં અનુક્રમે પ્રથમામાં (અલિહિત કર્તા) (હરિઃ) અને દ્વિતીયામાં (દૈત્યાન્) મુકાયા છે.

વાર્ત્તિક : કમેરનિષેધઃ ।

લક્ષ્મ્યાઃ કામુકઃ હરિઃ ॥

અર્થાઘ્યા : વાર્ત્તિકકાર જણાવે છે કે ‘કમ્’ ધાતુને ‘અક’ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે એને ‘ન લોકાવ્યય—’ સૂત્ર દ્વારા થતો પષ્ટીનો નિષેધ લાગુ પડતો નથી, એટલે કે એનાં કર્તા અને કર્મ પષ્ટીમાં મુકાય છે; જેમકે—લક્ષ્મ્યાઃ કામુકઃ હરિઃ । (હરિ લક્ષ્મીને ચાહે છે.) આ ઉદાહરણમાં લગ્નપત્નિ...અકન્ । (૩-૨-૧૫૪) સૂત્ર દ્વારા ‘કમ્’ ધાતુને ‘શીલ’ના અર્થમાં ‘અકન્’ પ્રત્યય લાગતાં ‘કામુક’ શબ્દ બને છે. અહીં ‘લક્ષ્મી’ કર્મ છે. ‘ન લોકા—’ સૂત્ર દ્વારા ‘અક’ પ્રત્યયના યોગમાં પષ્ટીનો નિષેધ થયો હોવા છતાં આ વાર્ત્તિક દ્વારા કર્મ પષ્ટીમાં (લક્ષ્મ્યાઃ) મુકાય છે. અહીં ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’ સૂત્ર લાગુ પડે છે.

વૃત્તિ : અવ્યયમ્-જગત્ સુખ્ત્વા, સુખમ્ કર્તુમ્ । નિષ્ઠા-વિષ્ણુના હતાઃ દૈત્યાઃ । દૈત્યાન્ હતવાન્ વિષ્ણુઃ । સ્વલયાઃ-ઈષત્કરઃ પ્રપન્થઃ હરિણા । ત્વન્ ઇતિ પ્રત્યાહારઃ-‘શત્શાનચૌ’ ઇતિ નૃશન્દાત્

આરભ્ય ત્વનઃ નકારાત્ । શાનન્-સોમમ્ પવમાનઃ । ચાનશ્-
આત્માનમ્ મણ્ડયમાનઃ । શતૃ-વેદમ્ અધીયન્ । તૃન્-કર્તા લોકાન્ ।
વ્યાખ્યા : (૪) 'અવ્યય'નું ઉદાહરણ—

કેટલાક કૃત્-પ્રત્યયો લગાડવાથી અવ્યય કૃદંતો બને છે. એઓનાં
કર્તા અને કર્મ પછીમાં મુકાતાં નથી; જેમકે—

(૧) જગત્ સૃષ્ટ્વા (જગતનું સર્જન કરીને). અહીં ('કૃત્વાતો-
સુન્કસુનઃ' (૧-૧-૪૦) સૂત્ર દ્વારા) 'સૃજ' ધાતુને 'કૃત્વા' પ્રત્યય
લગાડતાં સૃષ્ટ્વા (સળધક ભૂત કૃદંત) બને છે. આ અવ્યય કૃદંત છે.
'જગત્' એનું કર્મ છે તે આ સૂત્રથી પછીમાં મુકાવાને બદલે દ્વિતીયામાં
(જગત્) મુકાય છે.

(૨) સુલ કર્તુમ્ । (સુખ કરવા માટે). અહીં ('તુમુન્શ્ચલૌ ક્રિયાયા
ક્રિયાર્થાયામ્' (૩-૩-૧૦) સૂત્ર દ્વારા) 'કૃ' ધાતુને 'તુમન્' (તુમ્)
પ્રત્યય લગાડવાથી 'કર્તુમ્' હેતુર્થક કૃદંત બને છે. આ પણ અવ્યય
કૃદંત છે. સુલ એનું કર્મ છે, જે પછીમાં ન મુકાતાં દ્વિતીયામાં (સુલમ્)
મુકાય છે.

(૫) 'નિષ્ઠા'નું ઉદાહરણ—

ભૂત કૃદંતના પ્રત્યયો 'ક્ત' (ત) અને 'ક્તવતુ' (તવત્)
'નિષ્ઠા' તરીકે ઓળખાય છે. (જુઓ સૂત્ર-ક્તક્તવત્ નિષ્ઠા ।
(૧-૧-૨૬)^૧ ઉદાહરણ તરીકે—

(૧) વિષ્ણુના હતા. દેત્યાઃ । (વિષ્ણુ વડે દેત્યો હણાયા, અર્થાત્
વિષ્ણુએ દેત્યોને હણ્યા.) અહીં 'હ' ધાતુને ભૂતકાળ વાચક 'ક્ત' પ્રત્યય
લગાડતાં 'ત્' (કર્મણિ ભૂત કૃદંત) બને છે. અહીં 'વિષ્ણુ' કર્તા
છે અને 'દેત્ય' કર્મ છે. અહીં કર્તા તૃતીયામાં (વિષ્ણુના) છે અને કર્મ,
'ક્ત' કૃત્ પ્રત્યય દ્વારા અભિહિત^૨ થતું લેવાથી, પ્રથમામાં (દેત્યાઃ)
મુકાય છે.

૧. 'નિષ્ઠા'નો અર્થ 'સમાપ્તિ' થાય છે, આથી ક્રિયાની સમાપ્તિ
દર્શાવતા ભૂત કૃદંતના પ્રત્યયો 'ક્ત' અને 'ક્તવત્' 'નિષ્ઠા'
કહેવાય છે.

૨. જુઓ અભિધાન ચ પ્રાયેન નિદિશતિત્ત્વનાથેઃ । (સૂત્ર ૫૩૮ પરતી ગતિ)

(૨) દૈત્વાન્ હતવાન્ વિष्ણુઃ । (વિષ્ણુએ દૈત્યોને હણ્યા.) અહીં 'હન્' ધાતુને ભૂતકાળવાચક 'ક્તવતુ' પ્રત્યય લાગતાં હતવત્ (કર્તારિ ભૂત કૃદંત) બને છે. અહીં પણ 'વિષ્ણુ' કર્તા છે. અને 'દૈત્ય' કર્મ છે. અહીં પણ કર્તા કે કર્મની પછી ચતી નથી. 'ક્તવતુ' પ્રત્યય કર્તૃવાચ્ય હોવાથી નિયમ પ્રમાણે કર્તા પ્રથમામાં (વિષ્ણુઃ) અને કર્મ દ્વિતીયામાં (દૈત્વાન્) મુકાયાં છે.

(૬) 'લ્ઠર્થ'નું ઉદાહરણ—

કલિનતા અથવા સરળતાનો અર્થ દર્શાવવા ધાતુઓની પૂર્વે 'ઈપ્ત્' 'દુસ્' 'સુ' વગેરે ઉપસર્ગની જેમ જેડવામાં આવે છે ત્યારે ધાતુઓને 'લ્' (અ) પ્રત્યય લાગે છે. (ઈપ્ત્:સુપુકૃચ્છાકૃચ્છાંયપુ લ્ । ૩-૩-૧૨૬). (લ્ પ્રત્યયયુક્ત ધાતુ કર્મવાચ્ય અથવા લાવવાચ્ય હોય છે.) ઉદાહરણ તરીકે—

ઈષ્ટકરઃ પ્રપન્નઃ હરિણા । (ઈશ્વરે આ સંસાર સહેલાઈથી રચ્યો છે.) અહીં ઈપ્ત્ સાથે કૃ ધાતુને લ્ (અ) પ્રત્યય લાગતાં 'ઈષ્ટકર' શબ્દ બન્યો છે. લ્ પ્રત્યયયુક્ત ધાતુ કર્મવાચ્ય અથવા લાવવાચ્ય હોય છે. અહીં કર્મવાચ્ય હોવાથી, કર્મ અલિહિત થયું હોવાથી પ્રથમામાં (પ્રપન્નઃ) અને કર્તા તૃતીયામાં (હરિણા) મુકાયાં છે, પછીમાં નહિ.

સૂત્રમાં પ્રયોજેલ 'લ્ઠર્થ' શબ્દ દ્વારા લ્ના અર્થમાં પ્રયુક્ત 'યુત્' પ્રત્યયનો પણ અહીં સમાવેશ થઈ જાય છે; જેમકે—ઈપ્ત્વાનઃ સોમો ભવતા ।

(૭) 'તૃન્'નું ઉદાહરણ—

તૃન્ એ આમ તો એક કૃત્-પ્રત્યય છે, પરંતુ અહીં તૃન્ 'પ્રત્યાહાર' તરીકે લેવાનો છે, કારણ કે તૃન્ને કેવળ કૃત્-પ્રત્યય તરીકે સ્વીકારીએ તો 'સોમં પવમાનઃ' જેવાં ઉદાહરણોમાં 'પવમાનઃ' ચાનન્ પ્રત્યયના યોગમાં પછીનો નિષેધ નહિ થઈ શકે, આથી અહીં તૃન્ને પ્રત્યાહાર સમજવાથી એ 'શતૃજ્ઞાનચૌ' (૩-૨-૧૨૪) સૂત્રના 'તૃ'થી માંડીને 'તૃન્' (૩-૨-૩૫) સૂત્રના 'ન્'ની વચ્ચે આવતા બધા પ્રત્યયોનો વાચક બનશે.

૧. પ્રત્યાહિયન્તે સંક્લિપ્યન્તે વર્ણાઃ અસ્મિન્ ઇતિ પ્રત્યાહારઃ । વર્ણોને સંક્લેપમાં કહેવાની પાણિનિની પદ્ધતિ. વધુ માટે જુઓ 'સંસાપકરણ'.

આ પ્રકારના પ્રત્યાહારથી 'તૃન્' દ્વારા શત્ શાનચ્ શાનન્ ચાનન્ અને તત્ પ્રત્યયોનો સમાવેશ થશે. આ પ્રત્યયોના યોગમાં પણ પછી થશે નહિ; જેમકે—

(૧) 'શાનન્'નું ઉદાહરણ—

સોમં પવમાનઃ । (સોમને પવિત્ર કરતો). અહીં 'પૂ' ધાતુને 'શાનન્' કૃત્-પ્રત્યય લગાડતાં 'પવમાન' શબ્દ બને છે. 'સોમ' એનું કર્મ છે, પરંતુ અહીં એ પછીમાં સુકાતું નથી, દ્વિતીયામાં (સોમમ્) છે.

(૨) 'ચાનન્'નું ઉદાહરણ—

આત્માનં મળ્હયમાનઃ । (પોતાની જાતને શણગારતો). અહીં 'મળ્હ' ધાતુને 'ચાનન્' કૃત્-પ્રત્યય લગાડતાં 'મળ્હયમાન' શબ્દ બને છે. અહીં એનું કર્મ 'આત્મન્' પછીમાં ન સુકાતું દ્વિતીયામાં (આત્માનમ્) છે.

(૩) 'શત્'નું ઉદાહરણ—

વેદમ્ અધીયન્ (વેદનું અધ્યયન કરતો). અહીં 'અધિ + ઇ' ધાતુને 'શત્' (અન્) પ્રત્યય લગાડતાં 'અધીયન્' બને છે. ('અધીયન્'નું 'પું. પ્રથમા એકવચન અધીયન્). અહીં 'વેદ' કર્મ છે, જે પછીમાં સુકાતું નથી.

આ ઉદાહરણો ઉપરાંત, 'શાનચ્' (માન) ના ઉદાહરણ તરીકે પીઠાં સહમાનઃ । (પીઠ સહન કરતો) અને 'તૃન્' પ્રત્યયના ઉદાહરણ તરીકે કર્તા લોકાન્ (લોકોની રચના કરનાર) સમગ્રી શકાય. અહીં કર્તા કે કર્મ પછીમાં સુકાતું નથી.

વાર્ત્તિક : દ્વિપઃ શતુર્વા ।

સુરસ્ય મુરં વા દ્વિપન્ ॥

વ્યાખ્યા : 'દ્વિર્' (૨, ૫૨) ધાતુને શત્ (અન્) પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યાં એને પછીના નિર્ગધ (ન લોકાવ્યય—) વિદ્વષે લાગે છે, એથી એના દ્વિ-કર્મ વિદ્વષે પણ વિભક્તિ લે છે; જેમકે—સુરસ્ય દ્વિપન્ । અથવા મુરં દ્વિપન્ । (મુરં ગદાસનો દ્વેષ કરનાર, અર્થાત્ શત્રુ)

અહીં 'દ્વિર્' ધાતુને 'શત્' પ્રત્યય લાગીને 'દ્વિપન્' શબ્દ બન્યો છે. 'મુરં' : સ્વાદાનમાં 'શત્'નો સમાવેશ થતો હોવાથી 'ન લોકાવ્યય—' શબ્દ દ્વારા એના યોગમાં પછી વિભક્તિનો નિર્ગધ થતો છે, પરંતુ આ

વાર્તિક દ્વારા નિષેધ વૈકલ્પિક બનતાં એતું કર્મ 'સુર' વિશ્લેષે પષ્ટીમાં (સુરસ્ય) અથવા દ્વિતીયામાં (સુરમ્) મુકાય છે.

વૃત્તિ : સર્વં અયમ્ કારકપઠ્યાઃ પ્રતિષેધઃ । શેષે પઠ્ઠી તુ સ્યાત્ પવ । બ્રાહ્મણસ્ય કુર્વન્, નરકસ્ય જિણ્ણુઃ ॥

વ્યાખ્યા : અહીં 'ન લોકાવ્યય—' સૂત્ર દ્વારા કર્તા અને કર્મને માટે પષ્ટીનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે નિષેધ 'કારક પષ્ટી'નો છે, પરંતુ 'શેષે પઠ્ઠી' સૂત્ર દ્વારા, કર્તા અથવા કર્મ સંબંધની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે, શેષ અર્થમાં તો પષ્ટી થઈ શકે છે; જેમકે—બ્રાહ્મણસ્ય કુર્વન્ । (મુખમાંથી) બ્રાહ્મણની રચના કરતા (શ્રીહરિ). અહીં 'કુ' ધાતુને 'શત્' પ્રત્યય લાગતાં 'કુર્વન્' શબ્દ બન્યો છે. 'બ્રાહ્મણ' કર્મ છે. એની પષ્ટી વિલક્ષિત, કર્મ-સંબંધની વિવક્ષા ન હોવાથી, શેષ અર્થમાં થઈ છે (પરંતુ જે કર્મની વિવક્ષા હોય તો બ્રાહ્મણ કુર્વન્ । થશે.)

એ જ પ્રમાણે નરકસ્ય જિણ્ણુઃ । (નરકાસુરને છતનાર) અહીં 'જિ' (૧-૫) ધાતુને 'ગ્સ્તુ' પ્રત્યય લાગી જિણ્ણુ શબ્દ બન્યો છે. (ગ્લાજિસ્થશ્ચ ગ્સ્તુઃ । ૩-૨-૩૧) ગ્સ્તુ પ્રત્યય ઉકારાંત હોવાથી 'ન લોકાવ્યય—' સૂત્રથી કર્મ પષ્ટીનો નિષેધ થાય છે. 'નરક' કર્મ છે, પરંતુ કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી શેષ-વિવક્ષાએ પષ્ટી (નરકસ્ય) થઈ છે. (કર્મની વિવક્ષા હોય તો નરકં જિણ્ણુઃ થાય.)

સૂત્ર ૬૨૯ : અકેનોર્મભિવિષ્યદાધમર્ણ્યયોઃ । ૨૩૩૭૦॥

વૃત્તિ : ભવિષ્યતિ અકસ્ય ભવિષ્યદાધમર્ણ્યસ્ય હતઃ ચ યોગે પઠ્ઠી ન સ્યાત્ । સતઃ પાલકઃ અવતરતિ । વ્રજમ્ ગામી । શતમ્ દાયી ॥
વ્યાખ્યા : આ સૂત્રમાં 'ન લોકાવ્યય—' (૨-૩-૬૯) (સૂત્ર ૬૨૮)માંથી 'ન'ની અનુવૃત્તિ થાય છે.

ભવિષ્યનો અર્થ બતાવનાર 'અક' પ્રત્યયવાળા અને ભવિષ્ય તથા દેવાદાર હોવા(આધમર્ણ્ય)નો અર્થ દર્શાવતા 'હન્' પ્રત્યયવાળા શબ્દોના યોગમાં પણ પષ્ટી વિલક્ષિત થતી નથી.

અહીં 'અક'નો સંબંધ કેવળ 'ભવિષ્ય'ના અર્થ સાથે જ છે, 'આધમર્ણ્ય' સાથે નથી, કારણ કે આધમર્ણ્યના અર્થમાં અક પ્રત્યયનું વિધાન કરતું કોઈ સૂત્ર નથી. હન્ પ્રત્યય બંને અર્થ દર્શાવવા પ્રયોગમય છે. (આધમર્ણ્ય અર્થમાં હન્નું વિધાન આવશ્યકાધમર્ણ્યયોગિનિઃ

(૨-૩-૧૭૦) (સૂત્ર ૩૩૧૧) દ્વારા થાય છે.) આથી વૃત્તિમાં અક પ્રત્યયનું એક અને ઇન્ પ્રત્યયનાં બે ઉદાહરણુ આપવામાં આવ્યાં છે.

(૧) 'અક' પ્રત્યયનું ઉદાહરણુ—

સતઃ પાલકઃ અવતરતિ । (સજ્જનોના પાલક હરિ અવતાર લે છે.) અહીં 'પાલ' ધાતુને લવિષ્યના અર્થમાં 'અક' પ્રત્યય લાગી 'પાલક' શબ્દ બન્યો છે (પાલકઃ = પાલયિષ્યન્), આથી એનું કર્મ દ્વિતીયામાં (સતઃ) છે, પછીમાં નહિ.

(૨) ઇન્ પ્રત્યયનું ઉદાહરણુ—

(૧) વ્રજ ગામી । (વ્રજમાં જનાર). અહીં 'ગમ્' ધાતુને લવિષ્યના અર્થમાં 'ગિનિ' (ઇન્) પ્રત્યય લાગી 'ગામિન્' શબ્દ બને છે, આથી 'વ્રજ' કર્મ દ્વિતીયામાં (વ્રજ) છે, પછીમાં નહિ.

(૨) શત દાવી । (સો રૂપિયાનો દેવાદાર). અહીં 'દા' ધાતુને આધમર્થ અર્થમાં 'ગિનિ' (ઇન્) પ્રત્યય લાગી દાયિન્ શબ્દ બને છે, આથી એનું કર્મ 'શત' દ્વિતીયામાં (શત) છે, પછીમાં નથી.

૬૩૦ : કૃત્યાનાં કર્તરિ વા । ૨૩૭૧॥

વૃત્તિ : (૧) પછી વા સ્યાત્ । મયા મમ વા સેવ્યઃ હરિઃ ।

(૨) કર્તરિ ઇતિ કિમ્?—ગેયઃ માણવકઃ સામ્નામ્ । 'ભવ્યગેય—' (સૂત્ર ૨૮૯૪) ઇતિ કર્તરિ ચઙ્ઘિધાનાદનભિહિતં કર્મ ।

(૩) અન્ન યોગઃ વિમજ્જયતે । કૃત્યાનામ્ । 'ઉભયપ્રાપ્તૌ' ઇતિ 'ન' ઇતિ ચ અનુવર્તેતે । તેન નેતવ્યાઃ વ્રજમ્ ગાવઃ કૃષ્ણેન । તતઃ કર્તરિ વા । ઉક્તઃ અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) કૃત્યાઃ । (૩-૧-૯૫) અધિકાર સૂત્રથી માંડીને ણ્જુલ્-તૃત્તૌ । (૩-૧-૧૩૩) સૂત્રની વચ્ચે આવતા પ્રત્યયો કૃત્ય પ્રત્યયો કહેવાય છે. આમાં સાત પ્રત્યયોનો સમાવેશ થાય છે : તવ્યત્ તવ્ય અનીયદ્ વત્ પ્યત્ ક્યપ્ અને કેલિમ્ । (યત પ્યત ક્યપં ચેત્ર કેલિમરમનોવરમ્ । તવ્ર ચ તવ્યત ચેત્ર કૃત્યાન્ સપ્ત વિદુર્વુધા ॥)

'કૃત્ય' પ્રત્યય જે ધાતુઓને લાગ્યા હોય તેઓના કર્તા વિદ્યુરે પછી વિભક્તિમાં મુદાય છે. અહીં કર્તા અનભિહિત હોવાથી તૃતીયા પણ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે—

મમ સેવ્યઃ હરિઃ । અથવા મયા સેવ્યઃ હરિઃ । (હરિ મારા વડે સેવવા યોગ્ય છે અર્થાત્ મારે હરિની સેવા કરવી જોઈએ.) અહીં સેવ્-ધાતુને ક્રહલોપ્યત્ (૩-૧-૧૨૪) સૂત્રને આધારેણ્યત્ (ય) પ્રત્યય લાગતાં સેવ્ય શબ્દ બને છે. અહીં ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’ (૨-૩-૬૫) સૂત્ર દ્વારા કર્તાને પછી (મમ) તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્રથી એને તૃતીયા (મયા) પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં કર્તા અનલિહિત છે. ણ્યત્ પ્રત્યય અહીં કર્મવાચ્ય હોવાથી કર્મનું અભિધાન કરે છે અને તેથી કર્મ ‘હરિ’ પ્રથમામાં (હરિઃ) મુકાય છે.)

(૨) સૂત્રમાં ‘કર્તરિ’ અર્થાત્ ‘કર્તામાં’ એટલા માટે કહ્યું છે કે કૃત્ય પ્રત્યયોના યોગમાં આ વિકલ્પ કેવળ કર્તાને જ લાગુ પડે છે, કર્મને નહિ. ‘કૃત્ય’ પ્રત્યયો કૃત્-પ્રત્યયો હોવાને કારણે ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’ (૨-૩-૬૫) (સૂત્ર ૬૨૪) સૂત્રને આધારે કર્તા અને કર્મને નિત્ય-પછી પ્રાપ્ત હતી જ, પરંતુ આ સૂત્ર દ્વારા કર્તા વિકલ્પે પછી અથવા તૃતીયામાં મુકાય છે, જ્યારે કર્મ તો પછીમાં જ મુકાશે. કર્મ માટે વિકલ્પ નથી; જેમકે—ગેયઃ માણવકઃ સામ્નામ્ । (માણવક સામવેદનું ગાન કરે કરે છે.) અહીં ‘જૈ’ ધાતુને ‘મવ્યગેય—’ (૩-૪-૬૮) (સૂત્ર ૨૮૧૪) સૂત્રને આધારે કર્તૃવાચ્ય (કર્તરિ પ્રયોગમાં) ‘યત્’ પ્રત્યય લાગી ‘ગેય’ શબ્દ બને છે. અહીં ‘સામ્નાન્’ કર્મ છે તે અન્ય પ્રકારે કહેવાયું નથી અને તેથી (અનલિહિત) ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’ સૂત્ર દ્વારા નિત્ય પછીમાં (સામ્નાં) મુકાય છે. અહીં વિકલ્પે દ્વિતીયા થતી નથી.

(૩) મહાભાષ્યકાર પતંજલિના મત પ્રમાણે અહીં યોગવિભાગ કરવાનો છે. અર્થાત્ સૂત્રના બે ભાગ પાડવાના છે, જેથી નીચે પ્રમાણે બે સૂત્રો બનશે—(૧) કૃત્વાનામ્ । અને (૨) કર્તરિ વા । પહેલા ભાગમાં ‘ઉભયપ્રાપ્તૌ—’ (૨-૩-૬૬) (સૂત્ર ૬૨૫) માંથી ‘ઉભયપ્રાપ્તૌ’ શબ્દની તથા ‘ન લોકાવ્યય—’ (૨-૩-૬૯) (સૂત્ર ૬૨૮) માંથી ‘ન’ની અનુવૃત્તિ કરવાની છે, આથી પ્રથમ ભાગ આ પ્રમાણે બનશે—ઉભયપ્રાપ્તૌ કૃત્વાનાં ન । અર્થાત્ જ્યારે ‘કૃત્ય’ પ્રત્યયાત શબ્દનાં કર્તા અને કર્મ બંનેનો વાક્યમાં પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે કર્તા કે કર્મ-કોઈની પછી થતી નથી; જેમકે—નેતૃવ્યાઃ વ્રજં ગાવઃ કૃષ્ણેન । (કૃષ્ણે ગાયોને વ્રજમાં લઈ જવી જોઈએ.) અહીં ‘ની’ ધાતુને ‘તવ્ય’ એ કૃત્ય પ્રત્યય લાગતાં ‘નેતૃવ્ય’

શબ્દ બને છે. 'ની' ધાતુ દ્વિકર્મક છે. અહીં 'ગાવઃ' એ મુખ્ય કર્મ છે અને કૃત્ પ્રત્યય દ્વારા એનું અભિધાન થયું હોવાથી પ્રથમા વિભક્તિમાં મુકાયું છે. 'વ્રજ' ગૌણ (અર્કથિત) કર્મ છે અને દ્વિતીયામાં (વ્રજ) છે. કર્તા કૃષ્ણ છે તે કર્મણિ પ્રયોગને લીધે અનુક્રા છે અને તેથી તૃતીયામાં (કૃષ્ણેન) છે.

અહીં કાઈની પછી વિભક્તિ થતી નથી.

બીજા ભાગમાં કેવળ 'કૃત્વાના'ની જ અનુવૃત્તિ થશે, આથી કૃત્વાના વર્તાર ના. એમ સૂત્ર બનશે, એટલે કે 'કૃત્ય' પ્રત્યયના યોગમાં અનુક્રા કર્તા વિદ્યે પછી અથવા તૃતીયામાં મુકાય છે.

આ રીતે મૂળ સૂત્રનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

આ પછીનાં બે સૂત્રોમાં ઉપપદ-વિભક્તિ જોવા મળે છે :

૬૨૧. તુલ્યાર્થેનતુલોપમાભ્યાં તૃતીયાન્વતરસ્યામ્ । રાશહર ॥

વૃત્તિ : (૧) તુલ્યાર્થેઃ યોગે તૃતીયા વા સ્યાત્ પક્ષે પઠ્ઠી ।

તુલ્યઃ સદૃશઃ સમઃ વા કૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણેન વા ।

(૨) અતુલોપમાભ્યામ્ કિમ્ ?-તુલા ઉપમા વા કૃષ્ણસ્ય ન અસ્તિ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) તુલા અને 'ઉપમા' આ બે શબ્દો સિવાય 'તુલ્ય' (સમાનતા) અર્થ દર્શાવનારા શબ્દોના યોગમાં વિદ્યે તૃતીયા અથવા પછીનો પ્રયોગ થાય છે.

અહીં શેષ-સંબંધ હોવાથી 'પઠ્ઠી શેષે' સૂત્રને આધારે પછી તે પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્ર દ્વારા વિદ્યે તૃતીયા વધુમાં પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે—

કૃષ્ણસ્ય તુલ્યઃ । અથવા કૃષ્ણેન તુલ્યઃ । (કૃષ્ણ સમાન)

કૃષ્ણસ્ય સદૃશઃ । અથવા કૃષ્ણેન સદૃશ । (કૃષ્ણ અમાન)

કૃષ્ણસ્ય સમઃ । અથવા કૃષ્ણેન સમઃ । (કૃષ્ણ સમાન)

આ ઉપાદેશોમાં તુલ્ય સદૃશ અને સમ શબ્દો સમાનતાનો અર્થ દર્શાવે છે, આથી એઓના યોગમાં કૃષ્ણ શબ્દ 'પઠ્ઠી ક્રમે' સૂત્રથી શેષ-સંબંધની વિવક્ષાએ પછી વિભક્તિમાં (કૃષ્ણસ્ય) તથા આ સૂત્ર દ્વારા તૃતીયામાં (કૃષ્ણેન) મુકાય છે.

(૨) સૂત્રમાં 'અતુલોપમામ્યામ્' (અર્થાત્ 'તુલા' અને 'ઉપમા' શબ્દો સિવાય) એટલા માટે કહ્યું છે કે તુલા અને ઉપમા શબ્દોના યોગમાં વિદ્યે તૃતીયા વિભક્તિ થતી નથી; જેમકે—

કૃષ્ણસ્ય તુલા નાસ્તિ । અથવા કૃષ્ણસ્ય ઉપમા નાસ્તિ । (કૃષ્ણની તુલના (સરખામણી) ક્યાંય નથી.)

અહીં તુલા અને ઉપમા શબ્દોના પ્રયોગ થયો છે તેઓની સાથે જોડાયેલો 'કૃષ્ણ' શબ્દ કેવળ પટ્ટીમાં (કૃષ્ણસ્ય) જ સુધાય છે, તૃતીયામાં નહિ.

અહીં નોંધવું ધટે કે હવે વગેરે શબ્દો તુલ્યતા—સમાનતાની પ્રતીતિ કરાવે છે, પરંતુ એ 'તુલ્યાર્થક' નથી, અર્થાત્ એઓના યોગમાં તૃતીયા વિભક્તિ થતી નથી; જેમકે—ગૌઃ હવ ગવયઃ ।

૬૩૨. ચતુર્થી ચાશિષ્યાયુષ્યમદ્રમદ્રકુશલસુખાર્થહિતૈઃ । ૨૩।૭૩।

વૃત્તિ : (૧) પત્તદર્થયોગે ચતુર્થી વા સ્યાત્ પક્ષે પઠ્ઠી । આશિષિ —આયુષ્યમ્ ચિરંજીવિતમ્ કૃષ્ણાય કૃષ્ણસ્ય વા ભૂયાત્ । યવમ્ મદ્રમ્ મદ્રમ્ કુશલમ્ નિરામયમ્ સુખમ્ અર્થઃ પ્રયોજનમ્ હિતમ્ પથ્યમ્ વા ભૂયાત્ ।

(૨) આશિષિ કિમ્?—દેવદત્તસ્ય આયુષ્યમ્ અસ્તિ । વ્યાખ્યાનાત્ સર્વત્ર અર્થગ્રહણમ્ । મદ્રમદ્રયોઃ પર્યાયત્વાત્ અન્યતરઃ ન પઠનીયઃ ॥

વ્યાખ્યા : (૧) જ્યારે આશીર્વાદનો અર્થ દર્શાવવાનો હોય ત્યારે આયુષ્ય મદ્ર મદ્ર કુશલ સુખ અર્થ અને હિત શબ્દોના યોગમાં વિદ્યે ચતુર્થી અને પઠ્ઠીનો પ્રયોગ થાય છે. આ શબ્દોના યોગમાં શેષ-સંબંધ હોવાથી પઠ્ઠી તો 'પઠ્ઠી શેષે' સૂત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્ર દ્વારા વિદ્યે ચતુર્થી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં નોંધવું ધટે કે આ નિયમ કેવળ 'આયુષ્ય' વગેરે શબ્દોને જ નહિ, પરંતુ એઓના પર્યાયવાચક શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે; જેમકે—

આયુષ્યં કૃષ્ણાય ભૂયાત્ । અથવા આયુષ્યં કૃષ્ણસ્ય ભૂયાત્ । (કૃષ્ણ આયુષ્માન થાઓ.)

'આયુષ્ય'નો પર્થીય 'ચિરંજીવિત' છે માટે આ નિયમ લાગુ પડતો એના યોગમાં પણ ચતુર્થી અને પઠ્ઠી વિદ્યે પ્રયોજાશે; જેમકે—

ચિરંજીવિતં કૃષ્ણાય भूयात् । अथवा चिरंजीवितं कृष्णस्य भूयात् । (कृष्ण्य
विरंजवी भनो) એ જ પ્રભાણે—

મદ્રં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

મદ્રં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

કુશલં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

નિરામયં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

સુલં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

શં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

અર્થઃ કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

પ્રયોજનં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

હિતં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

પથ્યં કૃષ્ણાય (અથવા કૃષ્ણસ્ય) ભૂયાત્ ।

આ અથવા શબ્દોના યોગમાં ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ વિકલ્પે ચતુર્થી (કૃષ્ણાય)
અથવા પદ્મીમાં (કૃષ્ણસ્ય) મુકાય છે.

(૨) સૂત્રમાં ‘આશિપિ’ એટલે ‘આશીર્વાદનો અર્થ સૂચવતો હોય
ત્યારે’ એમ કહેવાતું કારણ એ છે કે આશીર્વાદનો અર્થ ન હોય તો
વિકલ્પે ચતુર્થી પ્રાપ્ત થતી નથી, કેવળ પદ્મીનો જ પ્રયોગ થશે; જેમકે—
દેવદત્તસ્ય આયુષ્યમ્ અસ્તિ । (દેવદત્ત દોઢીયુધી છે). અહીં આશીર્વાદનો
અર્થ નથી, કેવળ હકીકતનું કથન છે, આથી અહીં સામાન્ય નિયમાનુસાર
પદ્મી વિભક્તિ (દેવદત્તસ્ય) જ વપરાશે, વિકલ્પે ચતુર્થી (દેવદત્તાય)
નહિ થાય.

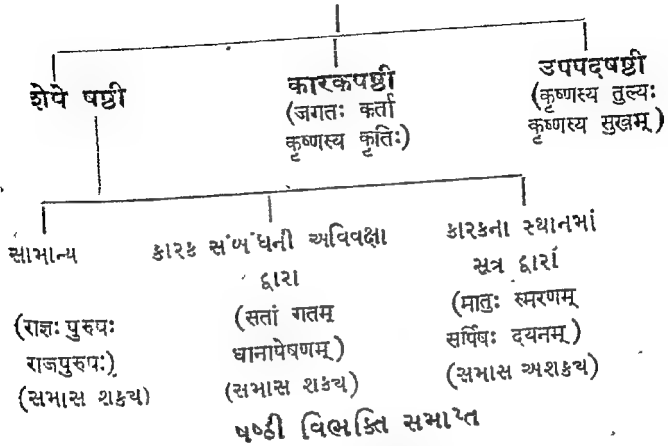
લાઘ્યકાર પતંજલિ મહાલાઘ્યમાં જણાવે છે કે અહીં ‘આયુષ્ય’
વગેરે શબ્દો દ્વારા એઓનો અર્થ સમજવાનો છે, એટલે કે ‘આયુષ્ય’ વગેરે
શબ્દોના પર્યાયોનો પણ સૂત્રમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, એ ઉપર આપણે
જે ઉદાહરણો જોયાં તે દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે; જેમકે ‘આયુષ્ય’ને લાગુ
પડતો નિયમ એના પર્યાય ‘ચિરંજીવિત’ને પણ લાગુ પડે છે અને એ
વિકલ્પે (કૃષ્ણાય) ચતુર્થી ગ્રહણ કરે છે.

જો સૂત્રમાં ‘આયુષ્ય’ વગેરે શબ્દોનો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો હોય તો
મદ્ર અને મદ્ર સમાનાર્થી હોવાથી એમાંથી ગમે તે એકને સૂત્રમાંથી દૂર
કરવામાં આવે તોપણ ચાલી શકે.

સંક્ષેપમાં પૃષ્ઠી વિભક્તિને આ પ્રકારે દર્શાવી શકાય :

પૃષ્ઠી વિભક્તિ

પૃષ્ઠી વિભક્તિ સમાપ્ત

સપ્તમી વિભક્તિ

૬૩૩. આધારોઽધિકરણમ્ । ૧।૪।૪૫।

વૃત્તિ : કર્તૃકર્મ દ્વારા તન્નિષ્ઠક્રિયાયાઃ આધારઃ કારકમ્ અધિકરણ-
સંજ્ઞઃ સ્યાત્ ॥

વ્યાખ્યા : કર્તા અને કર્મ દ્વારા જે કારક એઓમાં રહેલી ક્રિયાનો
આધાર હોય તેને 'અધિકરણ' કહે છે.

'આધાર' શબ્દ 'આ + ધૃ' (ધારણુ કર્ણ, રાખણુ) પરથી બનેલો
છે. જેના પર કંઈક રાખવામાં આવે તેને આધાર કહેવાય. આ આધાર
ક્રિયાનો આધાર હોય છે, કારણ કે 'કારક'નો સંબંધ ક્રિયા સાથે છે.

હવે ક્રિયાનો સીધો સંબંધ કાં તો કર્તા સાથે હોય છે અથવા તો
કર્મ સાથે હોય છે, આથી અહીં જે આધારની વાત છે તે ક્રિયાનો પ્રત્યક્ષ
આધાર હોતો નથી, પરંતુ કર્તાના સંબંધે (કર્મનિષ્ઠ) ક્રિયાનો આધાર
અથવા કર્મ સંબંધે (કર્મનિષ્ઠ) ક્રિયાનો આધાર હોય છે.

આ આધારને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં 'અધિકરણ' કહે છે; જેમકે—કટે

આસ્તે । (એ સાદડી પર ખેસે છે.) અહીં કન એ વાસ્તવમાં કર્તાનો આધાર છે, આથી એ કર્તા દ્વારા ક્રિયાનો આધાર કહેવાય. એ જ પ્રમાણે સ્થાલ્યા પચતિ । (એ થાળીમાં રાંધે છે.) અહીં ભાત રાંધવાની વાત છે. થાળી એ ભાત (કર્મ)નો આધાર છે, આથી આ કર્મ દ્વારા ક્રિયાનો આધાર ગણાય.

૬૩૪. સપ્તમ્યધિકરણે ચ । રાશિ૩૬॥

વૃત્તિ : અધિકરણે સપ્તમી સ્યાત્ । ચકારાત્ દૂરાન્તિકાર્થેભ્યઃ ઔપશ્લેષિકઃ વૈષયિકઃ અભિવ્યાપકઃ ચ इति-આધારઃ ત્રિધા । કટે આસ્તે । સ્થાલ્યાં પચતિ । મોક્ષે इच्छा अस्ति । सर्वस्मिन् આત્મા અસ્તિ । વનસ્ય દૂરે અન્તિકે વા । ‘દૂરાન્તિકાર્થેભ્યઃ—’ (સૂત્ર ૬૦૬) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रः अत्र विभक्तयः फलिताः ॥

વ્યાખ્યા : ‘અધિકરણ’ કારક સપ્તમી વિભક્તિમાં મુકાય છે.

સૂત્રમાં ‘ચ’ના પ્રયોગ દ્વારા ‘દૂરાન્તિકાર્થેભ્યઃ—’ (૨-૩-૩૪) (સૂત્ર ૬૦૬) સૂત્રમાંથી ‘દૂરાન્તિકાર્થેભ્યઃ’ શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ ‘દૂર’ અને ‘અન્તિક’ (નજીક) અર્થવાળા શબ્દો પણ સપ્તમી વિભક્તિમાં મુકાય છે.

પૂર્વના સૂત્રમાં ‘આધાર’ની વાત છે. આધારને જ ‘અધિકરણ’ કહે છે. આ આધારના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) ઔપશ્લેષિક, (૨) વૈષયિક, અને (૩) અભિવ્યાપક.

(૧) ઔપશ્લેષિક આધાર : ‘ઉપશ્લેષ’ એટલે નજીકનો સંબંધ, સંયોગ સંબંધ. (ઉપ-પાસે, શ્લેષ-સંબંધ). અહીં એ પદાર્થો—આધાર અને આધેય—વચ્ચે સંયોગ-સંબંધ હોય છે. આધાર અને આધેય પરસ્પર સમીપ હોય અને એ વચ્ચે કોઈ વ્યવધાન (અંતરાય) ન હોય ત્યારે એ આધાર ‘ઔપશ્લેષિક આધાર’ કહેવાય; જેમકે—કટે આસ્તે । (એ સાદડી પર ખેસે છે.) અહીં સાદડી (કટ) અને ખેસનાર (ખેસવાની ક્રિયાના ‘કર્તા’) વચ્ચે કોઈ વ્યવધાન (અંતરાય) નથી, એ એ વચ્ચે સંયોગ-સંબંધ છે. આમ ખેસનાર આધેય છે અને સાદડી આધાર છે. આ રીતે કટ એ કર્તા દ્વારા ક્રિયાનો આધાર ગણાય, આથી એની ‘અધિકરણ’ સમાયતાં એ સપ્તમીમાં (કટે) મુકાય છે.

એ પ્રમાણે કર્મનિષ્ઠ ક્રિયાના આધારનું ઉદાહરણ આપ્યું છે : સ્થાલ્યાં પચતિ । (એ થાળીમાં (ભાત) રાંધે છે.) અહીં (ભાત) રાંધવાની વાત છે. ભાત કર્મ અધ્યાહાર છે. અહીં થાળી ભાત (કર્મ) નો આધાર છે. આમ, સ્થાલી એ કર્મ દ્વારા ક્રિયાનો આધાર કહેવાય અને એ 'અધિકરણ' અનેતાં સપ્તમીમાં (સ્થાલ્યા) મુકાય છે.

(૨) વૈષયિક આધાર : જેનો સંબંધ વિષય સાથે હોય તેવા આધારને 'વૈષયિક આધાર' કહે છે. આ સંબંધ સંગોગ-સંબંધ કરતાં ભિન્ન પ્રકારનો છે; જેમકે—મોક્ષે ઇચ્છા અસ્તિ । ((ભક્તની) મોક્ષવિષયક ઇચ્છા છે) અહીં મોક્ષ એ ઇચ્છાનો વિષય છે, આથી એ ઇચ્છા (કર્તા)નો વૈષયિક આધાર છે અને એ રીતે કર્તા દ્વારા ક્રિયાનો આધાર બને છે અને તેથી અધિકરણ બની સપ્તમી વિભક્તિમાં (મોક્ષે) મુકાય છે.

(૩) અભિવ્યાપક આધાર : અભિવ્યાપક એટલે સર્વ પ્રકારે વ્યાપ્ત કરનાર. જે આધારને આધેય સર્વ પ્રકારે વ્યાપ્ત કરે, જે આધારના અણુએ અણુમાં આધેય વ્યાપ્ત હોય, તે 'અભિવ્યાપક આધાર'; જેમકે—તલમાં તેલ સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોય છે તે રીતે. (તલ એ તેલનો અભિવ્યાપક આધાર છે.) ઉદાહરણ તરીકે—સર્વસ્મિન્ આત્મા અસ્તિ । (સર્વમાં આત્મા છે.) અહીં 'આત્મા' આધેય છે, 'સર્વ' આધાર છે. આત્મા સર્વના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત હોવાથી સર્વ એ અભિવ્યાપક આધાર છે, તેથી એ અધિકરણ બની સપ્તમીમાં (સર્વસ્મિન્) પ્રયોજાય છે.

આપણે જોઈ ગયાં કે સૂત્રમાં 'ચ' શબ્દ દ્વારા 'દૂરાન્તિકાર્થેભ્યઃ' ની અનુવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે 'દૂર' અર્થવાળા તથા 'અન્તિક' (સમીપ) અર્થવાળા શબ્દો, કેવળ પ્રાતિપદિકાર્થ દર્શાવવા સપ્તમીમાં મુકાય છે; જેમકે—

वनस्य दूरे । (વનથી દૂર) : वनस्य अन्तिके । (વનની પાસે)

આ ઉદાહરણોમાં 'દૂર' અને અન્તિક શબ્દો સપ્તમી વિભક્તિમાં (દૂરે, અન્તિકે) પ્રયોજાય છે. અહીં એઓ કેવળ પ્રાતિપદિકાર્થ જ દર્શાવે છે. આ પૂર્વે 'દૂરાન્તિકાર્થેભ્યઃ'— (૨-૩-૩૬) સૂત્ર દ્વારા 'દૂર' અને 'અન્તિક' અર્થવાળા શબ્દોને દ્વિતીયા તૃતીયા અને પંચમી તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્ર દ્વારા વધારાની સપ્તમી વિભક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ 'દૂર' અને 'અન્તિક' અર્થવાળા શબ્દોને કુલ ચાર વિભક્તિ

પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે—

દ્વિતીયા—ગ્રામસ્ય દૂરમ્ ।

તૃતીયા—ગ્રામસ્ય દૂરેણ ।

પંચમી—ગ્રામસ્ય દૂરાત્ ।

સપ્તમી—ગ્રામસ્ય દૂરે ।

એવી જ રીતે, ગ્રામસ્ય અન્તિકમ્ (દ્વિતીયા), ગ્રામસ્ય અન્તિકેન (તૃતીયા), ગ્રામસ્ય અન્તિકાત્ (પંચમી), અને ગ્રામસ્ય અન્તિકે (સપ્તમી), એમ પ્રયોગ થઈ શકે છે.

વાર્ત્તિક : ક્તસ્ય इन्विपयस्य कर्मणि उपसंख्यानम् । अधीती व्याकरणे । अधीतम् अनेन इति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्च' (૫-૨-૮૮) इति कर्तरि निः ॥

વ્યાખ્યા : 'ક્ત' પ્રત્યયાંત શબ્દોને જ્યારે 'ઇન્' પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે ત્યારે એઓનું કર્મ સપ્તમીમાં મુકાય છે; જેમકે—અધીતી વ્યાકરણે । (વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પારગત) અહીં અધિ + ક ધાતુને ક્ત પ્રત્યય લાગતાં 'અધીત' શબ્દ બને છે. આ 'અધીત' શબ્દનો સમાવેશ 'ઈષ્ટાદિ' ગણમાં થાય છે. ('ઈષ્ટાદિ' ગણમાં ઈષ્ટ પૂર્ત વગેરે ક્ત-પ્રત્યયાંત ૩૨ શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે.) 'ઈષ્ટાદિભ્યશ્ચ' । (૫-૨-૮૮) સૂત્રને આધારે 'અધીત'ને કર્તાના અર્થમાં 'ઇન્' પ્રત્યય લાગતાં 'અધીતિન્' શબ્દ બને છે. એનું પુ. પ્રથમા એકવચન અધીતી. અધીતી એટલે 'અધ્યયન કરનાર.' (અધીતમ્ અનેન ઇતિ અધીતી ।). અહીં અધ્યયન-કાર્યમાં કર્તાને ઈષ્તિસતતમ પદાર્થ વ્યાકરણ હોવાથી 'વ્યાકરણ' કર્મ છે (કર્તુરીષ્તિસતતમ કર્મ ।); આ વાર્ત્તિકને આધારે કર્મ 'વ્યાકરણ' સપ્તમી વિભક્તિમાં (વ્યાકરણે) મુકાય છે

વાર્ત્તિક : साध्वसाधुप्रयोगे च ।

साधु. कृष्णः मातरि, असाधुः मातुले ॥

'સાડુ' અને 'અસાડુ' શબ્દોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે એઓના યોગમાં સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે—

સાધુઃ કૃષ્ણઃ માતરિ । (કૃષ્ણ માતા પ્રત્યે સારા છે.)

અસાધુઃ કૃષ્ણઃ માતુલે । (કૃષ્ણ મામા પ્રત્યે ખરાબ છે.)

આ ઉદાહરણોમાં કૃષ્ણ માતા પ્રત્યે સાગ હોવાથી 'માતૃ' શબ્દ સપ્ત-
મીમાં (માતરિ) મુકાયો છે અને મામા પ્રત્યે ખરાબ હોવાથી 'માતુલ' શબ્દની
સપ્તમી (માતુલે) થઈ છે.

અહીં એક શંકા સંભવી શકે છે : 'સાધુનિપુણાન્વામર્ચયામ્ ।'
(૨-૩-૪૩) મૂત્ર દ્વારા પ્રશંસાના અર્થમાં 'સાધુ' શબ્દના યોગમાં સપ્તમીનું
વિધાન છે, તો આ વાર્તિક દ્વારા ફરી સપ્તમીના વિધાનની શી જરૂર હતી ?
આનો ઉત્તર એ છે કે મૂત્રમાં પ્રશંસા(અર્ચા)ના અર્થમાં સાધુ શબ્દ
સાથે સપ્તમીનું વિધાન છે; પરંતુ જ્યાં પ્રશંસા કરવાનો આશય ન હોય,
પરંતુ હકીકતનું જ કથન હોય, ત્યાં પણ સપ્તમીનું વિધાન આ વાર્તિક
દ્વારા થાય છે.

વાર્તિક : નિમિત્તાત્ કર્મયોગે ।

નિમિત્તમ્ इह फलम् । योगः संयोगः समवायात्मकः । “ चर्मणि
द्वीपिनम् हन्ति दन्तयोः हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति
सीमिन् पुष्कलकः हतः ॥ ” हेतुवृत्तीया अत्र प्राप्ता । सीमा
अण्डकोशः । पुष्कलकः गन्धमृगः ।

योगવિશેષે કિમ્?—વૈતનૈન ધ્યાન્યં લુનાતિ ।

વ્યાખ્યા-નિમિત્ત(ફળ)વાચક શબ્દ, જે કર્મ સાથે એનો 'યોગ' (સંયોગ
અથવા સમવાય સંબંધ) હોય તો, સપ્તમીમાં મુકાય છે,

'નિમિત્ત'નો સામાન્ય અર્થ 'કારણ' અથવા 'હેતુ' થાય છે, પરંતુ
અહીં એનો અર્થ 'ફળ' અથવા 'પ્રયોજન' છે.

'યોગ' એટલે સંબંધ. આ સંબંધ બે પ્રકારનો છે : સંયોગ-સંબંધ
અને સમવાય-સંબંધ. બે પદાર્થો વચ્ચે સામાન્ય સંબંધ તે સંયોગ-સંબંધ,
પરંતુ બે પદાર્થો એકબીજાથી જુદા ન પાડી શકાય ત્યારે એઓનો સમવાય-
સંબંધ કહેવાય (જેમ તંતુ અને વસ્ત્ર વચ્ચેનો સંબંધ). આ નિત્ય-સંબંધ છે.

ક્રિયાનું પ્રયોજન બે કર્મ સાથે સંબંધ હોય તો પ્રયોજન સપ્તમીમાં
મુકાય છે; જેમકે-ચર્મણિ દ્વીપિનં હન્તિ । (ચામડા માટે—વ્યાધ્યર્થ માટે-વાધને
મારે છે.)

આ ઉદાહરણમાં 'હન્તિ' ક્રિયાપદ છે, (દ્વીપિન્) એનું કર્મ છે, હણવાની
ક્રિયાનું પ્રયોજન વાધનું ચામડું (ચર્મન્) છે. ચર્મ અને વાધ વચ્ચે
સમવાય-સંબંધ છે, આથી આ વાર્તિક અનુસાર 'ચર્મન્'ની સપ્તમી (ચર્મણિ)

થઈ. એ જ રીતે, દન્તયોઃ હન્તિ કુજ્જરમ્ । (હાથીદાંત માટે હાથીને મારે છે). અહીં પણ હણવાની ક્રિયા છે (હન્તિ), હાથી (કુજ્જર) એનું કર્મ છે, અને હણવાનું પ્રયોજન હાથીદાંત (દન્ત) છે. 'દન્ત' અને 'કુજ્જર' વચ્ચે 'સમવાય સંબંધ' છે, આથી દન્ત શબ્દ સપ્તમીમાં (દન્તયોઃ) પ્રયોજ્ય છે.

એ જ પ્રમાણે કેઠેષુ ચર્મરીં હન્તિ । (વાળ માટે ચર્મરી પ્રકારની ગાયને મારે છે.) અહીં પણ હણવાનું પ્રયોજન (નિમિત્ત) વાળ (કેશ) છે. જેનો કર્મ 'ચર્મરી' સાથે સમવાય-સંબંધ છે, આથી એ સપ્તમીમાં (કેઠેષુ) મુકાય છે.

વળી, સીમ્નિ પુષ્પલકઃ હતઃ । (અંડકાશ-કર્તૂરી માટે કર્તૂરી મૃગને મારે.) અહીં પણ કર્તૂરી મૃગને હણવાનું પ્રયોજન એનો અંડકાશ-કર્તૂરી સીમન્ છે અને એ કર્મ કર્તૂરી મૃગ સાથે સમવાય-સંબંધ ધરાવે છે, આથી એ સપ્તમી વિભક્તિમાં (સીમ્નિ) મુકાય છે.

વાર્તિકમાં 'યોગ' શબ્દ મહત્વનો છે. 'કર્મ' અને 'નિમિત્ત' વચ્ચે સંયોગ કે સમવાય પ્રકારનો સંબંધ હોય તો જ નિમિત્તવાચક શબ્દ સપ્તમીમાં મુકાય છે, નહિ તો નહિ; જેમકે—

વેતનેન ધાન્ય લુનાતિ । (વેતન-પગાર માટે અનાજ કાપે છે.) અહીં 'ધાન્ય' કર્મ છે અને 'વેતન' અનાજ કાપવાનું પ્રયોજન (નિમિત્ત) છે, પરંતુ 'વેતન' અને 'ધાન્ય' વચ્ચે કોઈ સંયોગ કે સમવાય પ્રકારનો સંબંધ નથી, આથી 'વેતન'ની સપ્તમી ન થઈ અને 'હેતૌ' મૂળ પ્રમાણે તૃતીયા (વેતનેન) થઈ.

"હેતૌ" મૂળ હેતુવાચક શબ્દની તૃતીયા કરવાનું વિધાન કહે છે. આ વાર્તિક દ્વારા 'હેતૌ' મળેલો બાધ થાય.

૬૩૫. ચમ્ય ચ માવેન માચલક્ષણમ્ । ૨૩૩૭ ॥

વૃત્તિ : ચમ્ય ક્રિયયા ક્રિયાન્તરમ્ લક્ષ્યતે નતઃ સપ્તમી સ્યાત્ ।
ગોષ્ઠ દુષ્કમાનાન્તુ ગતઃ ॥

વ્યાખ્યા : અહીં 'માય' શબ્દનો અર્થ 'ક્રિયા' થાય છે. વાક્યમાં ક્રિયા ને પ્રકારે પ્રયોજતી વેતસ મળે છે. (૧) કર્તૃનિઃ, આથી કર્તા પર આધારિત (કર્તૃરિ પ્રયોજ) અને (૨) કર્મનિઃ, અર્થાત્ કર્મ પર આધારિત (કર્મણિ પ્રયોજ)

‘લક્ષણ’ એટલે ‘સૂચન’. જ્યારે એક ક્રિયા વડે બીજી ક્રિયાનું સૂચન થાય ત્યારે તે ક્રિયા વડે અન્ય ક્રિયા મૂલ્યવાતી હોય તેનાં કર્તા (કર્તારિ પ્રયોગમાં) અને કર્મ (કર્મણિ પ્રયોગમાં) અને એ. ક્રિયા પણ સપ્તમી વિલક્ષિતમાં મુકાય છે; જેમકે—ગોષુ દુહ્યમાનાસુ ગતઃ । (ગાયો દોહવામાં આવતી હતી ત્યારે એ ગયો.) અહીં એ ક્રિયા છે : (૧) ગાયોને દોહવાની ક્રિયા (દોહન-ક્રિયા) અને (૨) જવાની ક્રિયા (ગમન-ક્રિયા). અહીં દોહવાની ક્રિયા એ ક્યારે ગયો એ દર્શાવે છે. આમ દોહનક્રિયા અન્ય ક્રિયા-ગમન-ક્રિયાનું સૂચન (લક્ષણ) કરે છે, આથી એ દોહન-ક્રિયા (દુહ્યમાના) સપ્તમી વિલક્ષિતમાં મુકાયે. અહીં ક્રિયા કર્મ પર આધારિત (કર્મનિષ્ઠા) છે આથી કર્મ (ગાયો) સપ્તમીમાં (ગોષુ) મુકાય છે. એને અનુસરીને ક્રિયાપદ પણ સપ્તમી યાદુવચનમાં (દુહ્યમાનાસુ) મુકાય છે.

કર્તા પર આધારિત (કર્તૃનિષ્ઠ) ક્રિયાનું ઉદાહરણ—બ્રાહ્મણેષુ અધીવાનેષુ ગતઃ । (બ્રાહ્મણો અધ્યયન કરતા હતા ત્યારે એ ગયો.) અહીં અધ્યયન ક્રિયા છે. એ ગમન-ક્રિયાની લક્ષક છે. ક્રિયાનો સંબંધ કર્તા (બ્રાહ્મણ) સાથે છે, અર્થાત્ ક્રિયા કર્તૃનિષ્ઠ છે. આથી લક્ષક ક્રિયાનો કર્તા ‘બ્રાહ્મણ’ સપ્તમીમાં (બ્રાહ્મણેષુ) અને ક્રિયા પણ સપ્તમીમાં (અધીવાનેષુ) મુકાય છે.

અન્ય ક્રિયાની લક્ષક ક્રિયાને તથા એનાં કર્તા અથવા કર્મને સપ્તમીમાં મૂકવાની આ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ ‘સતિ સપ્તમી’ના પ્રયોગ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

વાર્ત્તિક : અર્હાણમ્ કર્તૃત્વે અનર્હાણામ્ અકર્તૃત્વે તદ્વૈપરીત્યે ચ ।
સત્સુ તરત્સુ અસન્તઃ આસન્તે । અસત્સુ તિષ્ઠત્સુ સન્તઃ તરન્તિ ।
સત્સુ તિષ્ઠત્સુ અસન્તઃ તરન્તિ । અસત્સુ તરત્સુ સન્તઃ તિષ્ઠન્તિ ॥

વ્યાખ્યા : ‘અર્હ’ એટલે ‘યોગ્ય’ અર્થાત્ ‘ક્રિયા કરવા યોગ્ય’. જે કાર્થ અમુક ક્રિયા કરવા યોગ્ય હોય તે વ્યક્તિ એ માટે ‘અર્હ’ કહેવાય, યોગ્ય ન હોય તે ‘અનર્હ’ ।

જ્યારે કાર્થ ક્રિયા કરવા યોગ્ય વ્યક્તિનું કર્તૃત્વ દર્શાવવાનું હોય તથા જે ક્રિયા કરવા યોગ્ય ન હોય તેનું અકર્તૃત્વ દર્શાવવાનું હોય, અથવા એનાથી બિલકુલ દર્શાવવું હોય (એટલે કે ક્રિયા કરવા યોગ્ય (અર્હ) વ્યક્તિનું અકર્તૃત્વ દર્શાવવું હોય તથા અયોગ્ય અનર્હનું કર્તૃત્વ દર્શાવવું હોય) ત્યારે

સપ્તમીનો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પ્રથમ ક્રિયા અને એનો કર્તા સપ્તમી વિભક્તિમાં મુકાય છે. આમ આ વાર્તિકના ચાર ભાગ પડે છે :

- (૧) યોગ્ય વ્યક્તિનું કર્તૃત્વ (અર્હાણા કર્તૃત્વમ્)
  - (૨) અયોગ્ય વ્યક્તિનું અકર્તૃત્વ (અનર્હાણામ્ અકર્તૃત્વમ્)
  - (૩) યોગ્ય વ્યક્તિનું અકર્તૃત્વ (અર્હાણામ્ અકર્તૃત્વમ્)
  - (૪) અયોગ્ય વ્યક્તિનું કર્તૃત્વ (અનર્હાણામ્ કર્તૃત્વમ્)
- હવે ક્રમશઃ ઉદાહરણો જોઈએ :

(૧) યોગ્ય વ્યક્તિના કર્તૃત્વનું ઉદાહરણ : સત્ત્વ તરત્ત્વ અસન્તઃ આસત્તે । (સજ્જનો તરી જાય છે ત્યારે દુર્જનો ખેડા રહે છે). આ ઉદાહરણમાં સજ્જનો તરે એ યોગ્ય છે. આમ યોગ્ય (અર્હ) વ્યક્તિના કર્તૃત્વ (તરણ)ની વિવક્ષા છે, આથી અહીં ક્રિયા (તરત્ત્વ) તથા એના કર્તા (સત્ત્વ) સપ્તમીમાં પ્રયોજ્યાં છે.

(૨) અયોગ્ય વ્યક્તિના અકર્તૃત્વનું ઉદાહરણ : અસત્ત્વ તિષ્ઠત્ત્વ સન્તઃ તરન્તિ । (દુર્જનો ખેડા રહે છે ત્યારે સજ્જનો તરી જાય છે).

અહીં દુર્જનો તરવા માટે અયોગ્ય (અનર્હ) છે તેથી એમનું તરણ-ક્રિયા માટે અકર્તૃત્વ વિવક્ષિત છે, આથી અનર્હ વ્યક્તિ (અસત્) અને ક્રિયા બંનેનો સપ્તમીમાં (અસત્ત્વ તિષ્ઠત્ત્વ) પ્રયોગ થયો છે.

(૩) યોગ્ય વ્યક્તિનું અકર્તૃત્વનું ઉદાહરણ : સત્ત્વ તિષ્ઠત્ત્વ અસન્તઃ તરન્તિ । (સજ્જનો ખેડી ગયે છે ત્યારે દુર્જનો તરી જાય છે.) અહીં યોગ્ય વ્યક્તિ (સજ્જનો)નું તરણક્રિયા માટે અકર્તૃત્વ વિવક્ષિત છે, આથી સજ્જનો અને એમની ખેડી રહેવાનો ક્રિયા સપ્તમીમાં (સત્ત્વ તિષ્ઠત્ત્વ) છે.

(૪) અયોગ્ય વ્યક્તિના કર્તૃત્વનું ઉદાહરણ :- અસત્ત્વ તરત્ત્વ સન્તઃ તિષ્ઠન્તિ । (દુર્જનો તરી જાય છે ત્યારે સજ્જનો ખેડા રહે છે.) અહીં અયોગ્ય વ્યક્તિ (દુર્જનો)નું તરણ-ક્રિયાનું કર્તૃત્વ વિવક્ષિત છે, માટે દુર્જન (અસત્) અને સપ્તમીમાં (અસત્ત્વ) અને તદનુસારી ક્રિયા પણ સપ્તમીમાં (તરત્ત્વ) છે.

આથી એ ક્રિયાનો પદ્યે લક્ષ્ય-વ્યવસ્થા-ભાવ મંજર ન હોવાથી 'યદ્યપ્ત માથેન માતરણ' (સૂત્ર ૬૩૬) નામ અહીં સપ્તમીનું વિધાન મર્જન નહીં, આથી આ વાર્તિકની રચના કરવી પડી છે. કેટલાક આગ્યો

યોના મત પ્રમાણે અહીં ‘યસ્ય માવેન’—સૂત્ર દ્વારા પષ્ટી થઈ શકે છે અને તેથી આ વાર્તિક વ્યર્થ છે.

૬૩૬. પષ્ટી ચાનાદરે । રાશરૂઢા

વૃત્તિ : અનાદરાધિક્યે માવલક્ષણે પષ્ટીસપ્તમ્યૌ સ્તઃ । રુદતિ રુદતઃ વા પ્રાગ્ગાજીત્ । રુદન્તં પુત્રાદિકમ્ અનાદત્ય સંન્યસ્તવાન્ રતિ-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા—આ સૂત્રમાં ‘યસ્ય ચ માવેન માવલક્ષણમ્’ (૨-૩-૩૭) (સૂત્ર ૬૩૫)ની અનુવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ આ સૂત્રને પૂર્વ સૂત્ર (૬૩૬)ના અનુસંધાનમાં સમઝવાનું છે; એટલે કે જ્યારે એક ક્રિયા દ્વારા બીજી ક્રિયાનું સૂચન થતું હોય અને તદુપરાંત એમાં અનાદર પણ સૂચવાતો હોય તો એ ક્રિયા કર્તા તથા એના કર્તા (કર્તૃનિષ્ઠ ક્રિયા હોય ત્યારે) અને કર્મ (કર્મનિષ્ઠ ક્રિયા હોય ત્યારે) સપ્તમી તથા પષ્ટી એમ બંને વિલક્ષિત-ઓમાં મૂકી શકાય છે; જેમકે રુદતિ (પુત્રાદિકે) પ્રાગ્ગાજીત્ । અથવા રુદતઃ (પુત્રાદિકસ્ય) પ્રાગ્ગાજીત્ । (પુત્ર વગેરે રડતાં હતાં છતાં) એમનો અનાદર કરીને એણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો.)

અહીં ‘પુત્રાદિક દ્વારા રડવાની ક્રિયા અને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા એમ બે ક્રિયા લક્ષિત થાય છે, આથી અહીં નિયમાનુસાર ‘યસ્ય માવેન—’ સૂત્ર દ્વારા ક્રિયા સપ્તમીમાં (રુદતિ) મુકાશે, પરંતુ આ ઉદાહરણમાં વિશેષમાં અનાદરનો ભાવ પ્રગટ થાય છે, કારણ કે પુત્ર વગેરે રડતાં હોવા છતાં એમનો અનાદર—અવગણના કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, આથી આ સૂત્ર દ્વારા એ શબ્દન-ક્રિયા સપ્તમી ઉપરાંત પષ્ટી વિલક્ષિતમાં (રુદતઃ) પણ પ્રયોજી શકાય છે.

૬૩૭. સ્વામીશ્વરાધિપતિદાયાદસાક્ષિપ્રતિભૂપ્રસૂતૈશ્ચ । રાશરૂઢા

વૃત્તિ : જ્ઞૈઃ સપ્તમિઃ યોગે પષ્ટી-સપ્તમ્યૌ સ્તઃ । પપ્તવામ્ પવ પ્રાપ્તાયામ્ પાક્ષિકસપ્તમ્યર્થ વચ્ચનમ્ । ગવાં ગોપુ વા સ્વામી । ગવાં ગોપુ વા પ્રસૂતઃ । ગાઃ પવ અનુમચિતુમ્ જ્ઞાનઃ રતિ-અર્થઃ ॥

વ્યાખ્યા—સૂત્રમાંના ‘ચ’ શબ્દ દ્વારા પૂર્વના સૂત્રમાંથી ‘પષ્ટી’ અને ‘સપ્તમી’નું ગ્રહણ થાય છે.

સ્વામિન્ ईश्वर अधिपति दायद साक्षिन् प्रतिभू अने प्रसूत आ सात शब्दोना योगમાં વિકલ્પે પછી તથા સપ્તમીનો પ્રયોગ થાય છે,

અહીં ‘પછી કોણે’ સૂત્રને આધારે આ શબ્દોના યોગમાં પછી વિલક્ષિત તો પ્રાપ્ત હતીજ, પરંતુ આ સૂત્રથી એ શબ્દોના યોગમાં વધારાની સપ્તમી વિકલ્પે પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે

(૧) ગવામ્ स्वामी । અથવા ગોષુ स्वामी । (ગાયોનો માલિક), અહીં સ્વામિન્ શબ્દ સાથે સંકળાયેલો ગૌ શબ્દ પછીમાં (ગવા) તેમજ સપ્તમીમાં (ગોષુ) મુકાય છે.

(૨) ગવામ્ ईश्वरः અથવા ગોષુ ईश्वरः । (ગાયોનો માલિક). અહીં પણ ‘ईश्वर’ શબ્દના યોગમાં ‘ગો’ શબ્દની વિકલ્પે પછી સપ્તમી થાય છે.

(૩) ગવામ્ अधिपतिः અથવા ગોષુ अधिपतिः । (ગાયોનો માલિક). અહીં અધિપતિ શબ્દના યોગમાં પછી તથા સપ્તમી થાય છે.

સ્વામિન્ ईश्वર અને અધિપતિના પર્યાયવાચક શબ્દોમાં (જેમકે મર્તુ, પ્રભુ વગેરે)ના યોગમાં સપ્તમી થતી નથી.

(૪) ગવા दायदः અથવા ગોષુ दायदः । (ગાયોનો વારસદાર) (‘દાય’ એટલે પિતા-પિતામહ આદિ પૂર્વજોપાજિત સંપત્તિ. એ સંપત્તિને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વ્યક્તિ તે ‘દાયદ’). અહીં ‘દાયદ’ શબ્દના યોગમાં ‘ગો’ શબ્દની પછી અને સપ્તમી થઈ છે.

(૫) व्यवहारस्य साक्षी અથવા વ્યવહારે સાક્ષી । (ન્યાયાલયનો સાક્ષી) ‘સાક્ષિન્’ શબ્દના યોગમાં ‘વ્યવહાર’ પછી તેમજ સપ્તમીમાં મુકાય છે.

(૬) देवदत्तस्य प्रतिभूः । અથવા દેવદત્તે પ્રતિભૂઃ (દેવદત્તનો જામીન). અહીં પ્રતિભૂના યોગમાં ‘દેવદત્ત’ની વિકલ્પે પછી અને સપ્તમી થાય છે.

(૭) गमा प्रसूत । અથવા ગોષુ प्रसूतः । (ગાયોમાં જન્મેલો એટલે ૩ ગાયોનો જ અનુભવ કરવા જન્મેલો). ‘અહીં પણ પ્રસૂતિ’ના યોગમાં ‘ગો’ શબ્દની પછી તથા સપ્તમી થાય છે.

६३८. आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २।३।४॥

વૃત્તિ : (૧) आभ्याम् યોગે પછી-સપ્તમ્યો સ્તઃ નાત્પર્યં અર્થે ।

આયુક્તઃ વ્યાપારિતઃ । આયુક્તઃ કુશલઃ વા હરિપૂજને હરિપૂજન-
સ્ય વા ।

(૨) આસેવાયાં કિમ્ ?—આયુક્તઃ ગૌઃ શકટે । હિંપયુક્તઃ
इति-अर्थः ॥

વ્યાખ્યા-(૧) 'આયુક્ત'નો અર્થ અહીં 'વ્યાપારિત' અર્થાત્
'કાર્યમાં લાગેલો-લગાડાયેલો' થાય છે.

'કુશલ' એટલે નિપુણ.

'આસેવા' એટલે 'તાત્પર્ય' 'તત્પરતા', 'કાર્યમાં તદ્દત્તીનતા'.

પૂર્વના સૂત્ર(૬૩૭)ની જેમ અહીં પણ પંક્તી-સપ્તમીનું અગાઉના
સૂત્રમાંથી મહત્વ કરવાનું છે.

કાર્યમાં તત્પરતા(તદ્દત્તીનતા)નો અર્થ સૂચવાતો હોય તો 'આયુક્ત'
અને 'કુશલ' શબ્દોના યોગમાં પંક્તી તેમજ સપ્તમીનો પ્રયોગ થાય છે;
જેમકે આયુક્તઃ હરિપૂજને । અથવા આયુક્તઃ હરિપૂજનસ્ય । (હરિની પૂજામાં
તદ્દત્તીનતાથી લાગેલો.)

એ જ રીતે, કુશલઃ હરિપૂજને ! અથવા કુશલઃ હરિપૂજનસ્ય । (હરિની પૂજામાં
નિપુણ), અહીં 'આયુક્ત' અને 'કુશલ'ના યોગમાં 'હરિપૂજન' શબ્દની
પંક્તી તથા સપ્તમી થાય છે.

અહીં 'હરિપૂજન' ક્રિયાનો વૈપરિત્ત આધાર હોવાથી 'આધારોઽધિકરણમ્'
સૂત્ર દ્વારા અધિકરણ-સંજ્ઞા થતાં સપ્તમી તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્રથી
પંક્તી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં 'આસેવાયામ્' (તત્પરતાનો અર્થ હોય ત્યારે) એમ
એટલા માટે કહ્યું છે કે તત્પરતાના અર્થમાં જ 'આયુક્ત' અને 'કુશલ'
શબ્દોના યોગમાં પંક્તી અને સપ્તમી પ્રયોજન્ય છે, અન્ય અર્થમાં નહિ.
'આયુક્ત'નો અર્થ 'હિંપદ-યુક્ત' એટલે કે 'થોડા જોડેલો' (આ=હિંપદ) પણ
થાય છે. એ અર્થમાં એના યોગમાં આ અને વિલક્ષિત પ્રાપ્ત નહિ થાય;
જેમકે-આયુક્તઃ ગૌઃ શકટે । (અજ્ઞાતામાં થોડો જોડેલો છે). અહીં શકટ
આધાર હોવાથી એ સપ્તમીમાં (શકટે) જ મુકાય છે, પંક્તીમાં નહિ.

૬૩૯. ચત્ત્વરિ નિર્ધારણમ્ । ૨૩૪૮૨૧

વૃત્તિ : જાતિગુણક્રિયાસંજ્ઞાભિઃ સમુદાયાત્ એકદેશસ્ય પૃથક્કરણં
નિર્ધારણમ્ યતઃ તતઃ પષ્ઠી-સન્તસ્યૌસ્તઃ । નૃણાં નૃપુ વા બ્રાહ્મણઃ
શ્રેષ્ઠઃ । ગવામ્ ગોપુ વા કૃષ્ણા વહુક્ષીરા । ગચ્છતામ્ ગચ્છત્સુ વા
ધાવન્ શીઘ્રઃ । છાત્રાણાં છાત્રેષુ વા મૈત્રઃ પટુઃ ॥

વ્યાખ્યા-‘ નિર્ધારણ ’ એટલે જાતિ ગુણ ક્રિયા કે સજ્ઞા દ્વારા સમુદાયમાંથી
કોઈ એક અંશને જુદો પાડવો એ. ન્યારે કોઈ એક પદાર્થ (જાતિ ગુણ
ક્રિયા અથવા સંજ્ઞા)ને એના સમુદાયમાંથી એની વિશિષ્ટતાને કારણે અલગ
દર્શાવવામાં આવે ત્યારે એ સમુદાયવાચક શબ્દ પષ્ઠી તેમજ સપ્તમીમાં
મુકાય છે; જેમકે-

(૧) જાતિની વિશિષ્ટતાને કારણે નિર્ધારણનું ઉદાહરણ :- નૃણાં
બ્રાહ્મણઃ શ્રેષ્ઠઃ । અથવા નૃપુ બ્રાહ્મણઃ શ્રેષ્ઠઃ । (મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે.)
અહીં ‘ બ્રાહ્મણ ’ જાતિ છે. ‘ માનવ-સમુદાય’(નૃ)નો એ એક અંશ છે.
અહીં બ્રાહ્મણ-જાતિને એની જાતિગત વિશિષ્ટતાથી માનવ-સમુદાયમાં
શ્રેષ્ઠ બનાવી એને અલગ પાડી છે, આથી સમુદાયવાચક શબ્દ (નૃ) પષ્ઠી
(નૃણામ્) તેમજ સપ્તમીમાં (નૃપુ) મુકાય છે.

(૨) ગુણની વિશિષ્ટતાને કારણે નિર્ધારણનું ઉદાહરણ :- ગવા કૃષ્ણા
વહુક્ષીરા । અથવા ગોપુ કૃષ્ણા વહુક્ષીરા । ગાયોમાં કાળી ગાય બહુ દૂધ
આપે છે.) અહીં કાળી ગાય એ ગાયોના સમુદાયનો જ એક અંશ છે
અને એના ગુણ (કાળાપણું કૃષ્ણા)ની વિશિષ્ટતાને કારણે એને અન્ય
ગાયોથી જુદો પાડી છે, આથી સમુદાયવાચક ‘ગો’ શબ્દ પષ્ઠી (ગવાં) તથા
સપ્તમી (ગોપુ) એમ બંને વિભક્તિમાં પ્રયોજી શકાય છે.

(૩) ક્રિયાની વિશિષ્ટતાને કારણે નિર્ધારણનું ઉદાહરણ :- ગચ્છતાં
ધાવન્ શીઘ્રઃ । અથવા ગચ્છત્સુ ધાવન્ શીઘ્રઃ । (ચાલનારાઓમાં દોડનાર ઝડપી
હોય છે.) અહીં દોડનાર અક્રિત પણ ચાલનારાઓના જ એક ભાગ છે
અને એની દોડવાની ક્રિયાની (ધાવન્) વિશિષ્ટતાને કારણે એ સમુદાયથી
અલગ પડે છે, આથી સમુદાયવાચક શબ્દ (ગચ્છન્) પષ્ઠીમાં (ગચ્છતામ્)
તેમજ સપ્તમીમાં (ગચ્છત્સુ) મુકાય છે.

૧. ‘નિર્ધારણ’નાં ત્રણ આપરયક અંગ છે : (૧) જેમાંથી નિર્ધારણ કરવાનું
હોય તે (સમુદાય), (૨) જેનું નિર્ધારણ કરવાનું હોય તે (એકદેશ),
અને (૩) જેને કારણે નિર્ધારણ કરવામાં આવે તે વિશિષ્ટતા.

(૪) સંસાની વિશિષ્ટતાને કારણે નિર્ધારણનું ઉદાહરણ :-છાત્રાણાં મૈત્રઃ પદ્મઃ । અથવા છાત્રેષુ મૈત્રઃ પદ્મઃ । (વિદ્યાર્થીઓમાં મૈત્ર હોશિયાર છે.) અહીં 'મૈત્ર' નામનો એક વિદ્યાર્થી છે અને તેથી એ વિદ્યાર્થી-સમુદાયનો જ એક અંશ છે. આમ 'મૈત્ર' નામ(સંસા)ની વિશિષ્ટતાને આધારે અહીં એને વિદ્યાર્થી-સમુદાયથી અલગ પાડવામાં આવ્યો છે, આથી સમુદાયવાચક શબ્દ 'છાત્ર' પદ્મીમાં (છાત્રાણામ્) તથા સપ્તમીમાં (છાત્રેષુ) મુકાય છે.

આ ઉદાહરણોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જેઓનું નિર્ધારણ કરવામાં આવ્યું છે એટલે કે સમુદાયથી અલગ પાડવામાં આવ્યા છે તે 'બ્રાહ્મણ' 'કાળી'(કૃષ્ણ) 'દોડનાર'(ઘાવન્) અને 'મૈત્ર' શબ્દો અતુકમે જાતિ ગુણ ક્રિયા અને સંસા દર્શાવે છે અને નિર્ધારણનું કારણ આ જાતિ ગુણ ક્રિયા તથા સંસા નથી, પરંતુ એઓની વિશિષ્ટતા છે.

૬૪૦. પञ्चमी विभक्ते । राशिराशः॥

वृत्ति : विभागः विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेदः एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलीपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः ॥

અહીં-વિભક્ત એટલે 'વિભાગ' અથવા ભેદ. અહીં 'યતશ્ચ નિર્ધારણમ્' (૨-૩-૪૧) સૂત્રમાંથી 'યતઃ નિર્ધારણમ્'ની અનુવૃત્તિ થાય છે એટલે સૂત્ર આ પ્રમાણે જનશે-વિભક્તે યતઃ નિર્ધારણ (તતઃ) પંચમી । અર્થાત્ જેનું નિર્ધારણ કરવાનું હોય તે પદાર્થ (નિર્ધાર્યમાણ) જેનાથી નિર્ધારણ કરવાનું હોય તે કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોય ત્યારે એટલે કે નિર્ધાર્યમાણ પદાર્થ કોઈ 'સમુદાય'નો જ એક ભાગ (અકદેશ) હોવાને બદલે એનાથી ભિન્ન હોય ત્યારે, જેનાથી નિર્ધારણ કરવાનું હોય તે, પંચમીમાં મુકાય છે, પદ્મી કે સપ્તમીમાં નહિ. યતઃ નિર્ધારણમ્ જેમ કે-માથુરાઃ પાટલીપુત્રકેભ્યઃ આદ્યતરાઃ । (માથુરાના લોકો પાટલીપુત્રના લોકો કરતાં વધુ પૈસાદાર છે.) અહીં પાટલીપુત્રના લોકો(પાટલીપુત્રક)થી માથુરાના લોકો(માથુરા)ને જુદા પાડવાની વાત (નિર્ધારણ) છે અને જાને પ્રદેશના લોકો ભિન્ન છે, આથી જેનાથી અલગ પાડવાનું છે તે 'પાટલીપુત્રક' શબ્દ પંચમીમાં (પાટલીપુત્રકેભ્યઃ) મુકાય છે, પદ્મી કે સપ્તમીમાં મુકાયો નથી.

આ સૂત્ર 'યતશ્ચ નિર્ધારણમ્' સૂત્રનો અપવાદ છે. અહીં 'નિર્ધારણ' હોય ત્યારે પદ્મી અને સપ્તમીનો જાણ કરી પંચમીનું વિધાન છે.

૬૪૧. સાધુનિપુણાભ્યામર્ચાયાં સપ્તમ્યપ્રતેઃ । રાજા૪૩॥

વૃત્તિ : (૧) આભ્યામ્ યોગે સપ્તમી સ્યાત્ અર્ચાયામ્, ન તુ પ્રતેઃ પ્રયોગે । માતરિ સાધુઃ નિપુણઃ વા ।

(૨) અર્ચાયાં કિમ્ ?—નિપુણઃ રાજાઃ મૃત્યુઃ इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥

વ્યાખ્યા—(૧) ‘સાધુ’ અને ‘નિપુણ’ શબ્દો ત્યારે પૂજા અર્થાત્ આદર-ભાવનો અર્થ દર્શાવતા હોય ત્યારે એઓના યોગમાં સપ્તમી વિભક્તિ પ્રયોજાય છે, પરંતુ વાક્યમાં એઓનો સાથે ‘પ્રતિ’નો પણ પ્રયોગ થયો હોય તો સપ્તમી વિભક્તિ થતી નથી; જેમકે—(કૃષ્ણઃ) માતરિ સાધુઃ । (કૃષ્ણ માતા તરફ આદરભાવ રાખે છે) (કૃષ્ણઃ) માતરિ નિપુણઃ । (કૃષ્ણ માતા સાથે (માતાની સેવામાં) કુશળતા દર્શાવે છે.) આ ઉદાહરણોમાં ‘સાધુ’ અને ‘નિપુણ’ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે અને એમાં કૃષ્ણની પ્રશંસના કરવાનો આશય છે, કૃષ્ણ પ્રત્યે આદરભાવ વ્યક્ત થાય છે, આથી એ શબ્દોના યોગમાં ‘માતૃ’ શબ્દ સપ્તમી વિભક્તિમાં (માતરિ) પ્રયોજાયો છે.

(૨) સૂત્રમાં ‘અર્ચાયામ્’ (આદર-ભાવ પ્રગટ થતો હોય ત્યારે) એમ એટલા માટે કહ્યું છે કે આદરભાવ વ્યક્ત ન થતો હોય અને કેવળ હકીકતનું કથન જ અભિપ્રેત હોય ત્યારે ‘સાધુ’ અને ‘નિપુણ’ શબ્દોના યોગમાં સપ્તમી પ્રયોજાતી નથી; જેમકે—નિપુણઃ રાજાઃ મૃત્યુઃ । (રાજાનો નોકર હોશિયાર છે.) આ ઉદાહરણમાં કેવળ હકીકતનું કથન (તત્ત્વકથન) છે.

અહીં નોકર પ્રત્યે આદર-ભાવ પ્રગટ કરવાનો કે એની પ્રશંસા કરવાનો આશય નથી, આથી અહીં એના યોગમાં સપ્તમીનો પ્રયોગ થતો નથી, પરંતુ રાજા સાથે સંબંધભાવની વિવક્ષામાં પછી (રાજાઃ) થઈ છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે: ‘સાધ્વસાધુપ્રયોગે ચ ।’ એ વાર્તિક દ્વારા ‘સાધુ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે ‘પૂજા’નો અર્થ ન હોય તોપણ સપ્તમીનું વિધાન થયું છે, તો આ સૂત્રમાં ‘પૂજા’ અર્થમાં ‘સાધુ’ શબ્દના યોગમાં કેવળ સપ્તમીનું વિધાન નિરર્થક બને છે. આનો ઉત્તર એ છે કે અહીં ‘સાધુ’ શબ્દનું પ્રયોજન સપ્તમીના વિધાન માટે નહિ,

પણ 'પ્રતિ'નો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે 'સાધુ'ના યોગમાં સપ્તમીનો નિષેધ કરવા માટે છે.

'પ્રતિ'નો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે 'પ્રતિ' લક્ષણ વગેરે અર્થમાં કર્મ-પ્રવચનીય બનતો હોવાથી. કર્મપ્રવચનીયયુક્તે 'દ્વિતીયા' (અત્ર ૪૯૫) સૂત્રને આધારે, સપ્તમીને બદલે દ્વિતીયા વિભક્તિ થશે; જેમકે સાધુઃ માતરં પ્રતિ । નિપુણઃ માતરં પ્રતિ ।

વાર્તિક : અપ્રત્યાદિભિઃ इति वक्तव्यम् । साधुः निपुणः वा प्रति-परि-अनु वा ॥

વ્યાખ્યા-અહીં આ સૂત્ર (૬૪૧)માં વાર્તિકકાર કાત્યાયન મુધારો સૂચવે છે કે સૂત્રમાં 'અપ્રતેઃ' ને બદલે 'અપ્રત્યાદિભિઃ' હોવું જોઈએ. 'પ્રત્યાદિ' એટલે પ્રતિ વગેરે, અર્થાત્ પ્રતિ પરિ અને અનુ. વાર્તિકકાર જણાવે છે કે સપ્તમીનો નિષેધ કેવળ 'પ્રતિ'ને જ લાગુ પડે છે એમ નથી, પરંતુ 'પરિ' અને 'અનુ'ને પણ લાગુ પડે છે, આથી સૂત્રનો અર્થ એવો થાય કે પ્રતિ પરિ અનુનો પ્રયોગ થયો હોય તો 'પૂજા'ના અર્થમાં 'સાધુ' અને 'નિપુણ' શબ્દોના યોગમાં સપ્તમી થતી નથી; જેમકે-સાધુઃ માતરં પ્રતિ । સાધુઃ માતરં પરિ । અથવા સાધુઃ માતરમ્ અનુ । નિપુણઃ માતરં પ્રતિ । નિપુણઃ માતરં પરિ । નિપુણઃ માતરમ્ અનુ ।

અહીં 'લઙ્ગણેત્યં મૂત...૧-૪-૪૭' (સૂત્ર ૫૫૩) સૂત્રને આધારે પ્રતિ પરિ અને અનુ કર્મપ્રવચનીય બને છે અને કર્મપ્રવચનીયયુક્તે દ્વિતીયા (સૂત્ર ૫૪૯) સૂત્રને આધારે એઓના યોગમાં દ્વિતીયા થતાં 'માતૃ' શબ્દ દ્વિતીયામાં (માતરમ્) મુકાય છે.

૬૪૨. પ્રસિતોત્તુકાભ્યાં તૃતીયા ચ । રાશિષ્ઠા

વૃત્તિ : આભ્યામ્ યોગે તૃતીયા સ્યાન્, ચાત્ સપ્તમી । પ્રસિતઃ ઉત્તુકઃ વા હરિણા હરૌ વા ॥

વ્યાખ્યા-પ્રસિત' એટલે તત્પર, નદલીન અને ઉત્તુક એટલે ઉત્તર દિગ્.

અત્રમાં 'ચ' દ્વારા પૂર્વના સૂત્રમાંથી 'સપ્તમી'ની અનુર્જન થાય છે. પ્રસિત ૧. "લઙ્ગણેત્યં મૂત...૧-૪-૪૭" (સૂત્ર ૫૫૩) સૂત્રમાં પ્રતિ પરિ અને અનુનો સામે ઉત્તરે ૧.

અને ઉત્સુક શબ્દોના યોગમાં તૃતીયા વિભક્તિ અને સપ્તમી વિભક્તિ પણ થાય છે; જેમકે—પ્રસિતઃ હરિણા અથવા પ્રસિતઃ હરૌ । (હરિમાં તત્સ્વીન).
ઉત્સુકઃ હરિણા અથવા ઉત્સુકઃ હરૌ । (હરિમાં ઉત્કંઠિત)

અહીં પ્રસિત અને ઉત્સુક શબ્દોના યોગમાં હરિની તૃતીયા (હરિણા) તથા સપ્તમી (હરૌ) એમ બંને વિભક્તિ થાય છે. અહીં હરિ એ અધિકરણ હોવાથી સપ્તમી તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્ર દ્વારા તૃતીયા પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૪૩. નક્ષત્રે ચ લુપિ । રાશઃપા॥

વૃત્તિ : (૧) નક્ષત્રે પ્રકૃતિ-અર્થે યઃ લુપ્સંજ્યા લુપ્યમાનસ્ય પ્રત્યયસ્ય અર્થઃ તત્ર વર્તમાનાત્ તૃતીયા-સપ્તમ્યૌ સ્તઃ અધિકરણે । મૂલેન આવાહયેત્ દેવીં શ્રવણેન વિસર્જયેત્ । મૂલે શ્રવણે હતિ વા ।

(૨) લુપિ કિમ્ ?—પુણ્યે શનિઃ ॥

ત્યાગ્યા—(૧) ‘નક્ષત્રેણ યુક્તઃ કાલઃ ।’ (૪-૨-૩) (સૂત્ર ૧૨૦૬) સૂત્રને આધારે ‘નક્ષત્રથી યુક્ત સમય’ એવો અર્થ દર્શાવવા માટે નક્ષત્રવાચક શબ્દને ‘અણ્’ પ્રત્યય લગાવવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ ‘લુપ્ વિશેષે ।’ (૪-૨-૪) (સૂત્ર ૧૨૦૭)ને આધારે એ અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, એમ છતાં એ પ્રત્યયનો અર્થ (નક્ષત્રથી યુક્ત સમય) તો કાયમ જ રહે છે,

આમ ત્યારે નક્ષત્રવાચક શબ્દને ઉપયુક્ત અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય અને ‘લુપ્ સંજ્ઞા’ થતાં એ પ્રત્યયનો લોપ થયો હોય છતાં એ પ્રત્યયનો અર્થ કાયમ રહ્યો હોય ત્યારે એ નક્ષત્રવાચક શબ્દ અધિકરણના અર્થમાં તૃતીયા તેમજ સપ્તમીમાં મુકાય છે, જેમકે મૂલેન દેવીમ્ આવાહયેત્, શ્રવણે (દેવીમ્) વિસર્જયેત્ । અથવા મૂલે દેવીમ્ આવાહયેત્, શ્રવણે (દેવીમ્) વિસર્જયેત્ । (મુળ નક્ષત્રમાં અર્થાત નક્ષત્ર સાલતુ’ હોય તે સમયે દેવીનું આવાહન કરવું અને શ્રવણ નક્ષત્ર સાલતુ’ હોય તે સમયે એનું વિસર્જન કરવું).

આ ઉપાદેશમાં ‘મૂલ’ અને ‘શ્રવણ’ નક્ષત્રવાચક શબ્દો છે અને ‘નક્ષત્રેણ યુક્તઃ કાલઃ’ સૂત્ર દ્વારા એ ‘નક્ષત્રયુક્ત સમય’ના અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય લાગી ‘લુપ્ વિશેષે’ સૂત્ર દ્વારા લુપ્સંજ્ઞા થઈ પ્રત્યયનો લોપ થતાં મૂલ (=મૂલનક્ષત્રેણ યુક્તઃ કાલઃ) અને શ્રવણ (શ્રવણનક્ષત્રેણ યુક્તઃ કાલઃ) શબ્દો

અન્યા છે, આથી એ બંને અધિકરણના અર્થમાં તૃતીયામાં (મૂલેન, શ્રવણે) તથા સપ્તમીમાં (મૂલે, શ્રવણે) મુકાય છે.

અધિકરણના અર્થમાં સપ્તમી તો પ્રાપ્ત હતી જ, આ સૂત્ર દ્વારા પંચમાની તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) લુપિ કિમ્? અર્થાત્ સૂત્રમાં 'લુપિ' કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યારે 'નક્ષત્રથી યુક્ત સમય'ના અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય લાગી એનો લુપ્ સંજ્ઞાથી લોપ થયો હોય ત્યારે જ નક્ષત્રવાચક શબ્દ અધિકરણ અર્થમાં તૃતીયા તથા સપ્તમીમાં મુકાય છે, નહિ તો નહિ; જેમકે—પુષ્યે શનિઃ । (શનિ પુષ્ય નક્ષત્રમાં છે.)

અહીં 'પુષ્ય' નક્ષત્રવાચક શબ્દ છે, પરંતુ એને 'નક્ષત્રયુક્ત સમય'ના અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય લાગ્યો પણ નથી તથા એનો લોપ થયો પણ નથી, આથી એ અધિકરણ અર્થમાં સપ્તમીમાં જ (પુષ્યે) મુકાય છે, તૃતીયામાં નહિ.

૬૪૪. સપ્તમી-પञ्चम्यौ कारकमध्ये । ૨૩૭।

વૃત્તિ : (૧) શક્તિદ્વયમધ્યે ચૌ કાલાધ્વાનોૌ તાભ્યામ્ પતે સ્તઃ । અથ શુક્ત્વા અયમ્ દ્વયહે દ્વયહાત્ વા ભોક્તાઃ । કર્તૃશક્ત્યોઃ મધ્યે અયમ્ કાલઃ । હૃસ્થઃ અયમ્ ક્રોશે ક્રોશાત્ વા લક્ષ્યમ્ વિધ્યેત્ । કર્તૃકર્મશક્ત્યોઃ મધ્યે અયમ્ દેશઃ ।

(૨) અધિકશબ્દેન યોગે સપ્તમી-પञ्चम्यौ इष्येते । 'તદસ્મિન્ન-ધિકમ્—' (સૂત્ર ૨૮૪૬) इति 'यस्मादधिकम्—' (સૂત્ર ૬૪૬) । इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकात् वा अधिकः हरिः ॥ व्याख्या—આ સૂત્રમાં 'કાલાધ્વનોરત્યન્તસંયોગે ।' (૨-૩-૫) (સૂત્ર ૫૫૯) સૂત્રમાંથી 'કાલાધ્વનોઃ' પદની અનુવૃત્તિ થાય છે. સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે : જ્યારે એ કારકોની વચ્ચે સમય અથવા ભાગ (અંતર) રહેલા હોય ત્યારે એ કાલવાચક અને ભાગ(અંતર)વાચક શબ્દ સપ્તમી તેમજ પંચમીમાં મુકાય છે.

અહીં સૂત્રમાં 'કારક'નો અર્થ 'શક્તિ' લેવાનો છે. પ્રગેક કારકમાં ક્રિયાશક્તિ રહેલી છે (ક્રોતિ इति कारकम् ।). કારક અને એની શક્તિ વચ્ચે અભેદ હોવાથી અહીં 'કારક' શબ્દ દ્વારા કારક 'શક્તિ'નો અર્થ

ગ્રહણ કરવાનો છે. કર્તૃશક્તિઓની વચ્ચે સમયવાચક શબ્દનું ઉદાહરણ :
અયઃ મુક્ત્વા અય દ્વયદે મોક્તા । અથવા અય મુક્ત્વા અય દ્વયદ્વાન્
મોક્તા । (આને જમ્યા પછી એ એ દિવસ બાદ બોજન કર્યો.) અહીં
કર્તા એક જ છે, પરંતુ શક્તિ સિન્ન છે. એ વાગ બોજન લેવાતું હોવાથી
એ શક્તિ સ્વીકારવી જરૂરી છે. આ બંને શક્તિ કર્તાની છે અને એઓની
વચ્ચે એ દિવસનો અમય ગણેલો છે, આથી કાલવાચક ‘દ્વયદે’ શબ્દ સપ્તમી
(દ્વયદે) તથા પચમીમાં (દ્વયદ્વાન્) મુદાય છે.

કર્તૃશક્તિ અને કર્મશક્તિ વચ્ચે માર્ગ (અ તગ) વાચક શબ્દનું ઉદાહરણ :
‘દ્વયદે’ અય ક્રોને લક્ષ્ય વિધ્યેત્ । અથવા દ્વયદે અય ક્રોજાત્ લક્ષ્ય વિધ્યેત્ ।
(જહી રહીમે આ માણસ એક ગાઉ પર રહેલા લક્ષ્યને વીધી શકે.)
આ ઉદાહરણમાં કર્મ તથા કર્મની શક્તિની વચ્ચે માર્ગ (અ તગ) વાચક
‘ક્રોજા’ શબ્દ ગણેલો છે તેથી એને સપ્તમી (ક્રોજે) તથા પચમી (ક્રોજાત્)
એમ બંને વિભક્તિઓમાં મૂકી શકાય છે.

(૨) મહાભાષ્યકાર પતંજલિ જણાવે છે કે ‘અધિક’ શબ્દના યોગમાં
સપ્તમી તથા પચમી એ બંને વિભક્તિઓનો પ્રયોગ થાય છે, આને
માટે પાણિનિએ કોઈ સ્વતંત્ર સૂત્રની ગચના કરી નથી, પરંતુ પાણિનિએ
એમના સૂત્ર ‘યદસ્મિન્નધિકમ્—’ (૫-૨-૪૫) (સૂત્ર ૧૮૪૬) માં ‘અધિક’
શબ્દના યોગમાં સપ્તમી વિભક્તિ (અસ્મિન્)નો પ્રયોગ કર્યો છે. વળી
‘યસ્માદધિક—’ (૨-૩-૯) (સૂત્ર ૬૪૬) સૂત્રમાં એમણે ‘અધિક’ શબ્દના
યોગમાં પચમી વિભક્તિ (યસ્માત્)નો પ્રયોગ કરેલો છે. આ બે સૂત્રો
દ્વારા સૂચવાય છે કે ‘અધિક’ શબ્દના યોગમાં સપ્તમી તથા પચમી
વિભક્તિનો પ્રયોગ કરી શકાય છે; જેમકે—લોકે અધિક હરિઃ । અથવા
લોકાત્ અધિક. હરિઃ । (હરિ લોકથી શ્રેષ્ઠ છે.)

અહીં ‘અધિક’ શબ્દના યોગમાં ‘લોક’ની સપ્તમી (લોકે) તથા પચમી
(લોકાત્) બેઉ વિભક્તિ થઈ છે.

૬૪૫. અધિરીશ્વરે । ૧।૩।૧૭।

વૃત્તિ : સ્વસ્વામિસંબન્ધે અધિઃ કર્મપ્રવચનાય. સ્યાત્ ॥

વ્યાખ્યા : ‘ઈશ્વર’ એટલે ‘સ્વામી’ માલિક. ‘અધિ’ ઉપસર્ગ જ્યારે ૨૫—

સ્વામિ-સંબંધ દર્શાવતો હોય (એટલે કે એ કોઈ પદાર્થ પર સ્વામિત્વનો ભાવ સૂચિત કરતો હોય) ત્યારે એ કર્મપ્રવચનીય બને છે.

‘ કર્મપ્રવચનીયાઃ । ’ (૧-૪-૮૩) (સૂત્ર ૫૪૬) સૂત્રથી કર્મપ્રવચનીય પ્રકરણની શરૂઆત થાય છે. આ સૂત્ર પર પણ એ સૂત્રનો અધિકાર છે, માટે અહીં ‘ કર્મપ્રવચનીય ’ની અનુવૃત્તિ થાય છે.

૬૪૬. યસ્માદધિકં યસ્ય ચૈશ્વર્યવચનં તત્ર સપ્તમી । ૨૩૧૯ ।

વૃત્તિઃ : અત્ર કર્મપ્રવચનીયયુક્તે સપ્તમી સ્યાત્ । ઉપ પરાર્થે હરેઃ ગુણાઃ । પરાધાત્ અધિક્કાઃ इति-અર્થઃ । ऐश्वर्ये तु स्व-સ્વામિભ્યાં પર્યાયેણ સપ્તમી । અધિ ભુવિ રામઃ । અધિ રામે ભૂઃ । ‘સપ્તમી શૌણ્ડૈઃ’ (સૂત્ર ૭૧૭) इति समासपक्षे रामाधीना । ‘અપદક્ષ’ (સૂત્ર ૨૦૭૯) इति-આદિના સ્વઃ ॥

વ્યાખ્યા : ‘ઉપ’ અને ‘અધિ’ કર્મપ્રવચનીયોના યોગમાં ‘જેનાથી વધુ હોય તે’ અને ‘જેનું’ સ્વામિત્વ કહેવાયું હોય તે’ સપ્તમીમાં મુકાય છે.

‘ઉપોડધિકે ચ’ (૧-૪-૮૭) (સૂત્ર ૫૫૨) સૂત્ર જણાવે છે કે ‘ઉપ’ ઉપસર્ગ અધિકતાનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે ‘કર્મપ્રવચનીય’ બને છે. એ સૂત્રની ટીકામાં લક્ષ્મી દીક્ષિતે લખ્યું છે કે-અધિકે સપ્તમી વચ્યતે । (અર્થાત્ ‘અધિક’તાના અર્થમાં પ્રયોજાયેલા ઉપના યોગમાં સપ્તમી વિભક્તિના પ્રયોગ વિશે પછી કહેવાશે.) અહીં એ સપ્તમીનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે,

અહીં પૂર્વ સૂત્રમાંથી (સૂત્ર ૫૪૯, ૨-૩-૮) ‘ કર્મપ્રવચનીયયુક્તે ’ પદની અનુવૃત્તિ થાય છે. આમ ‘ઉપ’ કર્મપ્રવચનીયના યોગમાં જેનાથી અધિકતા કહેવાની હોય તે સપ્તમીમાં મુકાય છે; જેમકે—ઉપ પરાર્થે હરેઃ ગુણાઃ । (હરિના ગુણ પરાધર્થી પણ વધુ છે.) પરાર્થ એ સૌથી મોટી છેલ્લી સંખ્યા છે, પરંતુ હરિના ગુણ તો પરાધર્થી પણ અધિક છે; આથી ‘પરાર્થ’ શબ્દની ઉપના યોગમાં સપ્તમી વિભક્તિ (પરાર્થે) થઈ છે.

એવી જ રીતે ‘અધિ’ ઉપસર્ગ અર્થમાં—સ્વામિત્વના અર્થમાં કર્મપ્રવચનીય બને છે અને એના યોગમાં સપ્તમી પ્રયોજાય છે. અહીં અધિ સ્વ-સ્વામિ-ભાવ સંબંધ દર્શાવે છે અને એ માટે કોઈ વાર ‘સ્વ’ (માલિકાની વસ્તુ—જેના પર પ્રભુત્વ દર્શાવતું હોય તે) સપ્તમીમાં મુકાય છે, તો અર્થ વાર

‘સ્વામી’ (જેનું વસ્તુ પર પ્રભુત્વ છે તે) સપ્તમીમાં મુકાય છે; જેમકે—
(૧) અધિ ભુવિ રામઃ । (રામ પૃથ્વીના સ્વામી છે.) અહીં અધિ કર્મ-
પ્રવચનીય છે અને સ્વામિત્વનો અર્થ સૂચવે છે. ‘રામ’ સ્વામી છે અને
‘મૂ’ માલિકીની વસ્તુ (સ્વ) છે. અહીં સ્વ-વાચક ‘મૂ’ શબ્દ સપ્તમીમાં
(ભુવિ) મુકાયો છે.

(૨) અધિ રામે મૂઃ । (પૃથ્વી રામની માલિકીમાં છે.) અહીં પણ
રામ સ્વામી છે અને મૂ માલિકીની વસ્તુ (સ્વ) છે. આ ઉદાહરણમાં
સ્વામિ-વાચક ‘રામ’ શબ્દ સપ્તમી વિલક્ષિતમાં (રામે) મુકાયો છે.

આમ સ્વ-સ્વામિભાવ સંબંધ દર્શાવાયો હોય ત્યારે ‘અધિ’ના યોગમાં
ક્રમશઃ સ્વ-વાચક તેમજ સ્વામિ-વાચક એ એમાંથી ગમે તેને સપ્તમીમાં
મુકી શકાય છે.

આ જ ઉદાહરણમાં ‘રામે અધિ’ પદોનો સમાસ કરિયે તો
‘રામાધીના’ એવો સમાસ થઈ શકે. ‘સપ્તમી શૌણ્ઢેઃ ।’ (૨-૧-૪૦) (સૂત્ર
૭૧૭) સૂત્ર દ્વારા અધિ શબ્દના યોગમાં વિકલ્પે સમાસ (સપ્તમી તત્પુરુષ)
થઈ શકે છે. હવે અધિ જેના ઉત્તરપદમાં હોય તેવા સમાસમાં ‘અવઙ્ઘા-
શિતઙ્ઘલંકર્માલંપુરુષાધ્યુત્તરપદાત્ સ્વઃ ।’ (૫-૪-૭) (સૂત્ર ૨૦૭૯) સૂત્ર
દ્વારા ‘સ્વ’ પ્રત્યય લાગે છે. વળી ‘આયનેયીનીયઃ પઠલ્લઘાં પ્રત્યયાદીનામ્’
(૭-૧-૨) (સૂત્ર ૪૭૬) સૂત્ર દ્વારા ‘સ્વ’નો ‘ઈન’ આદેશ બનતાં ‘રામાધીન’
શબ્દ બને છે. જેનું સીલિંગ બનાવતાં ‘અજાચતઘાપ્’ (૪-૧-૪) સૂત્ર
દ્વારા ‘ઘાપ્’ (આ) પ્રત્યય લાગતાં ‘રામાધીના’ શબ્દ બને છે.

કર્મપ્રવચનીયના યોગમાં સામાન્ય રીતે દ્વિતીયા પ્રયોજન થ છે
(જુઓ સૂત્ર (૫૪૯) કર્મપ્રવચનીયયુક્તે દ્વિતીયા । ૨।૩।૮।) આ સૂત્ર
દ્વિતીયાનો બાધ કરી સપ્તમીનું વિધાન કરે છે.

૬૪૭. વિમાપા કઞ્ચિ । ૧।૪।૯।

વૃત્તિ : અધિઃ કરોતૌ પ્રાક્સંજઃ વા સ્યાત્ ઈશ્વરે અર્થે । યદ્
અત્ર મામ્ અધિકરિષ્યતિ । વિનિયોદ્યતે ઇતિ-અર્થઃ । इह विनि-
योक्तुः ईश्वरत्वम् गम्यते । अगतित्वात्. ‘तिङि चोदात्तवति’
(સૂત્ર ૩૯૭) इति निघाते न ॥

વ્યાખ્યા . આ સૂત્રમાં અધિતીશ્વરે (૧-૪-૯૭) ની અનુવૃત્તિ થાય છે.

સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : એશ્વર્ય(સ્વામિત્વ)ના અર્થમાં કૃ ધાતુ સાથે અધિ ઉપસર્ગ જોડાયો હોય તો એ વિકલ્પે કર્મપ્રવચનીય બને છે; જેમકે—
 યદ્ અત્ર મામ્ અધિકરિષ્યતિ । (એ મને આ - (કાર્ય)માં યોજશે.) અહીં અધિ + કૃ ધાતુનો અર્થ 'યોજવું' 'નીમવું' થાય છે, જેમાં એશ્વર્ય અર્થાત્ સ્વામિત્વનો અર્થભાવ સૂચવાય છે, આથી અધિ કર્મપ્રવચનીય બનતાં એના યોગમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો (મામ્) પ્રયોગ થયો છે.

અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન સંભવે છે કે આ ઉદાહરણમાં 'મામ્' એ દ્વિતીયા છે એને કારણે કર્મ છે. 'અધિ' કર્મપ્રવચનીય ન હોય તોપણ એ સંભવે છે, તો પછી અધિને કર્મપ્રવચનીય બનાવવાની શી જરૂર હતી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે અધિ કર્મપ્રવચનીય બનવાથી એની 'ગતિ' સંજ્ઞાનો બાધ થાય છે^૧ અને ગતિ સંજ્ઞાનો બાધ થતાં 'તિથિ ચોદાત્તવતિ ।' (૮-૧-૭૧) (૩૯૭૫) સૂત્રને આધારે ગતિ-સંજ્ઞક પદ- (ઉપસર્ગ)ની બાબતમાં જે 'નિધાત' થાય છે એટલે કે એનું ઉદાત્તત્વ આશ્યું જાય છે તે થતું નથી, અર્થાત્ અહીં 'અધિ' અવ્યયતું જે મૂળ ઉદાત્તત્વ હોય છે તે કાયમ રહે છે.

* સપ્તમી વિભક્તિ સમાપ્ત *

૧. પ્ર વગેરે નિપાત બ્યારે ક્રિયાપદ સાથે જોડાય છે ત્યારે એ 'ઉપસર્ગ' બને છે (ઉપસર્ગાઃ નિવાયોગે । ૧-૪-૫૯) અને ઉપસર્ગની ગતિ સંજ્ઞા થાય છે (ગતિઘ્ન । ૧-૪-૬૦). ઉપસર્ગની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થતાં એ ઉપસર્ગ રહેતો નથી અને તેથી ગતિ સંજ્ઞાનો પણ બાધ થાય છે.

अथ कारकप्रकरणम् ॥

५३२. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २।३।
४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्राति-
पदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ।
उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्राति-
पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्, अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः-तटी
-तटम् । परिमाणमात्रे, द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरित्यर्थः ।
प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्य-
परिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचन संख्या । एकः । द्वौ ।
बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्भिक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥

५३३. संवोधने च २।३।४७। इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ इति
प्रथमा ॥

५३४. कारके १।४।२३। इत्यधिकृत्य—

५३५. कर्तुरीप्सिततमं कर्म (कर्तुः ईप्सिततमं कर्म) १।४।४९। कर्तुः
क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारक कर्मसंज्ञं स्यात् । 'कर्तुः' किम् मापेक्ष्य इवं बध्नाति ।
कर्मण ईप्सिता मायाः, न तु कर्तुः । 'तमग्रहणं' किम् । पयसा ओदनं शुद्धं कृते ।
'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः, कर्मग्रहणमाधाग्नित्वस्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव
स्यात् ॥

५३६. अनभिहिते २।३।१। इत्यधिकृत्य—

५३७. कर्मणि द्वितीया २।३।२। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ।
एहि भवति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमेन । अभिधानं
च प्रायेण तिङ्गुत्तद्विगतमार्गः । तिङ्, हरिः, नेत्येते । कृत्, लक्ष्म्या सेवितः ।
नक्षितः, धनेन प्रीतः शय्यः । समानः, प्राप्त आनन्दो यः स प्राप्तानन्दः ।
एनिनिगतेनाभिधानम्, यथा—'विषयलोपि नश्ये तस्य हेतुमत्ताग्रम्' ।
नोपानिष्यति हि बुद्ध्या इत्यर्थः ॥

५३८. तथायुक्तं चार्नीप्सितम् (तथायुक्तं च अनीप्सितम्)
१।४।५०। इत्यधिकृत्य तथा युक्तमनीप्सितमपि कारक कर्मसंज्ञं स्यात् । प्राप्ता
नान्यथा भवति । ओदनं शुद्धं नोपि नृत्तम् ।

५३९. अकथितं च १।४।५१। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्यात्पचदण्डरुधिप्रच्छिन्नब्रूशासुजिमभुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

‘दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्वृज्यते तदेवा-
कथितं कर्म’ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते
वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाञ्छतं दण्डयति ।
ब्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि ।
माणवकं धर्मं ब्रूते-शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं
मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति-हरति-कर्पति-वहति वा ।
अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते-अभिधत्ते-
वक्तीत्यादि । ‘कारक’ किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।

* ‘अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्’ (अकर्मकधातुभिः योगे देशः कालः भावः
गन्तव्यः अध्वा च कर्मसंज्ञकः इति वाच्यम्) (वा. ११०३-११०४) ।
कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥

५४०. गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामपि कर्ता
स णौ (गति...कर्मकाणाम् अपि कर्ता स णौ) १।४।५२। गत्याद्यर्थानां
शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

शत्रून्गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयन् ।

आशयच्छामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ।

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

‘गति’—इत्यादि किम् । पाचयत्योदनम् देवदत्तेन । ‘अग्न्यन्तानाम्’
किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं
विष्णुमित्रः ।

* ‘नीवह्योर्न’ (नी-वह्योः न) (वा ११०९) । नाययति वाहयति
वा भारं भृत्येन ।

* ‘नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः (नियन्तृकर्तृकस्य वहेः अनिषेधः)
(वा. १११०) । वाहयति रथं वाहान्मृतः ।

* 'आदिखाद्योर्न' (आदि-खाद्योः न) (वा. ११०९) । आदयति, खादयति वा अनन्तं बहुना ।

* 'भक्षेरहिंसार्थस्य न' (भक्षेः अहिंसार्थस्य न) (वा. ११११) । भक्षयत्यनन्तं बहुना । 'अहिंसार्थस्य' किम् । भक्षयति चलीवर्दान्तस्यम् ।

* 'जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्' (जल्पतिप्रभृतीनाम् उपसंख्यानम्) (वा. ११०७) । जल्पयति-भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ।

* 'दृशेश्च' (दृशेः च) (वा. ११०८) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति-जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति-प्रापयति वा देवदत्तेन ।

* 'शब्दायतेर्न' (शब्दायतेः न) (वा. ११०५) । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन 'मासंमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवत्येव, 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ॥

५४१. हृक्रोरन्यतरस्याम् (हृ-क्रोः अन्यतरस्याम्) १।४।५३। हृक्रोरणौ यः कर्ता स णी वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं-भृत्येन वा कटम् ।

* 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्' (अभिवादि-दृशोः आत्मनेपदे वा इति वाच्यम् (वा. १११४) । अभिवादयते-दर्शयते देवं भक्तं-भक्तेन वा ॥

५४२. अधिशीङ्स्याऽऽसां कर्म (अधिशीङ्-स्या-आसां कर्म) १।४।४६। अधिपूर्वाणामेतामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते-अधितिप्रति-अध्यास्ते वा धेकुण्डं हरिः ।

५४३. अभिनिविशश्च (अभिनि-विशः च) १।४।४७। अभिर्नाम्येतामन्तपूर्वस्य निशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते मन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानम्—(मृ. ५.८०) इति सूत्रादिह मण्डूकपुत्र्या अन्यतरस्यां-ग्रहणमनुसरेण व्यभिचयविभाषाभयपारकचिन्त । पापेऽभिनिवेशः ॥

५४४. उपान्वभ्याश्चसः (उप-अनु-अधि-आश्चसः) १।४।४८। उपान्वभ्याश्चसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति-अनुवसति-अधिवसति-आवसति वा धेकुण्डं हरिः ।

* 'अभुक्त्यर्थस्य न' (अभुक्ति-अर्थस्य न) (वा. १०८७) ।
उपवसति ।

* 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽश्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥'
(वा. १४४४)

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि
लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अवोऽधो लोकम् ।

* 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' (...गे अपि)
(वा. १४४२-१४४३) । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया ।
निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । 'बुभुक्षितं न
प्रतिभाति किञ्चित्' ॥

५४५. अन्तराऽन्तरेण युक्ते (अन्तरा-अन्तरेण युक्ते) २१३४।
आभ्यां योगे द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥

५४६. कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३ इत्यधिकृत्य—

५४७. अनुलक्षणे (अनुः लक्षणे) १।४।८४ लक्षणे द्योत्येऽनुरक्तसंज्ञः
स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ।

५४८. कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २।३।८। एतेन योगे द्वितीया
स्यात् । पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि
'हेतौ' (सू. ५३८) तृतीया अनेन वाध्यते, 'लक्षणेत्थंभूत-' (सू. ५५२)
इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ।

५४९. तृतीयार्थे १।४।८५। अस्मिन्द्योत्येऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्व-
वसिता सेना । नद्या सह संवद्धेत्यर्थः । 'पिञ् बन्धने' क्तः ।

५५०. हीने १।४।८६। हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः ।
हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

५५१. उपोऽधिके च (उपः अधिके च) १।४।८७। अधिके हीने
च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके, सप्तमी वक्ष्यते । हीने उप
हरिं सुराः ॥

५५२. लक्षणेन्यंभूतास्यानभानवीप्सासु प्रतिपर्यनचः (लक्षण-

इत्थभूताख्यान-भाग-वीप्सासु प्रति-परि-अनवः) १।४।९०। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसज्ञः स्युः । लक्षणे, वृक्षा प्रति-परि-अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थभूताख्याने, भक्तो विष्णु प्रति-परि-अनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति-परि-अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्, वृक्षा वृक्षा प्रति-परि-अनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावात् षत्वम् । ' एषु ' किम् । परिषिञ्चति ॥

५५३. अभिरभागे (अभिः अभागे) १।४।९१। भागवज्जं लक्षणादावभिरुक्तसज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । 'अभागे' किम् । यदत्र समाभिध्यात्तद्दीयताम् ॥

५५४. अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञावाधात् ' गतिर्गतौ ' (सू. ३९७७) इति निघातो न ॥

५५५. सुः पूजायाम् १।४।९४। सुसिक्तम्, सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न पः । ' पूजायाम् ' किम् । सुपिक्त किं स्यात् तवात्र । क्षेपोऽयम् ॥

५५६. अतिरतिक्रमणे च (अतिः अतिक्रमणे च) १।४।९५। अतिक्रमणे पूजाया च अतिः कर्मप्रवचनीयसज्ञः स्यात् । अति देवान्कृष्णः ॥

५५७. अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १।४।९६। एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न पः । संभावनाया लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिषः इति पृष्टी त्वपिशब्दवलेन गम्यमानस्य विन्दोरखयवावयविभाजसंबन्धे । इयमेव अपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नैह प्रवर्तते, सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । सभाजन शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि, अन्ववसर्गः कामचारानुशा । धिन्देवदत्तम् अपि स्तुयाद् वृषलम्, गर्हा । अपि सिञ्च, अपि स्तुहि, समुच्चये ॥

५५८. कालाध्वनोरन्यन्तसंयोगे (काल-अध्वनोः अन्यन्तसंयोगे) २।३।१। इह द्वितीया स्यात् । माम कल्याणी । मासमधीने । मासं गुरुधानाः । मासं कुन्ति नदी । मोक्षमधीते । मोक्ष गिरिः । ' अन्यन्तसंयोगे ' किम् । मासस्य क्षिप्तीने । मोक्षस्य केशे परितः ॥ इति द्वितीया ॥

५५९. स्रजतन्त्रः कर्ता १।४।५५। क्रियाया स्वातन्त्र्येण निश्चितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

५६०. साधकतमं करणम् १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणतन्त्रं स्यात् । 'तमग्रहणं' किम् । गङ्गायां घोषः ॥

५६१. कर्तृकरणयोस्तृतीया (कर्तृकरणयोः तृतीया) २।३।१८। अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥

* 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (प्रकृति-आदिभ्यः उपसंख्यानम्) (वा. १४६६) । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विप्रमेणैति । द्विद्वेणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥

५६२. दिवः कर्म च १।४।४३। दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्, चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥

५६३. अपवर्गे तृतीया २।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः । 'अपवर्गे' किम् । मासमधीतो नायातः ॥

५६४. सहयुक्तेऽप्रधाने (सहयुक्ते अप्रधाने) २।३।१९। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं सार्कसार्धसमयोगेऽपि । विनापि तद्योगे तृतीया, 'बृद्धो यूना (सू. ९३१) इत्यादिनिर्देशात् ॥

५६५. येनाङ्गविकारः (येन अङ्गविकारः) २।३।२०। येनाङ्गेन विवृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । अक्षि-संवन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । 'अङ्गविकारः' किम् । अक्षि काणमस्य ॥

५६६. इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१। कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जयाभिस्तापसः । जयज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

५६७. संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि (संज्ञः अन्यतरस्यां कर्मणि) २।३।२२। सम्-पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते ॥

५६८. हेतौ २।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्या-पारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन वटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । 'गम्यमाना-ऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः ।

इह साधनक्रियां प्रति भ्रमः करणम् । शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः ।
शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥

* 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे नृतीया' (वा.
५०४०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति । इति
तृतीया ॥

५६९. कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् (कर्मणा यम् अभिप्रैति
सः संप्रदानम्) १।४।२३। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ।

५७०. चतुर्थी संप्रदाने २।३।१३। विप्राय गां ददाति । 'अनभिहित'
इत्येव । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

* 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्' (क्रियया यम्
अभिप्रैति सः अपि संप्रदानम्) (वा. १०८५) । पत्ये शेते ॥

* 'यजे कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' (यजेः
कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा) (वा. १०८६) । पशुना रुद्रं
यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

५७१. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (रुचि-अर्थानां प्रीयमाणः) १।४।३३।
रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदान स्यात् । हरये रोचते भक्तिः ।
अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । 'प्रीयमाणः' किम् ।
देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

५७२. श्लाघहनुद्वेष्ट्याशपां शीप्स्यमानः १।४।३४। एषां प्रयोगे
बोधयितुमिष्टः संप्रदान स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते-हनुते-तिष्ठते-शपते
वा । 'शीप्स्यमानः' किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

५७३. धारेरुत्तमर्णः (धारेः उत्तम-ऋणः) १।४।३५। धारयतेः
प्रयोगे उत्तमर्ण उत्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । 'उत्तमर्णः'
किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

५७४. स्पृहेरीप्सितः (स्पृहेः ईप्सितः) १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे
इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेम्यः स्पृहयति । 'ईप्सितः' किम् । पुष्पेम्यो वने
स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा, प्रकर्षविजृम्भाया तु परत्वात्कर्मात्तरा । पुष्पाणि
स्पृहयति ॥

५७५. कुघद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः : (कुघ-द्रुह-ईर्ष्या-
असूया-अर्थानां यं प्रति कोपः) १।४।३७। कृधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः
स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये कुध्यति-द्रुह्यति-ईर्ष्यति-असूयति वा । 'यं प्रति
कोपः' किम् । भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राधीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः ।
ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव
यह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति ॥

५७६. कुघद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (कुघद्रुहोः उपसृष्टयोः कर्म)
१।४।३८। सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपः तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।
कर्मभिक्रुध्यति-अभिक्रुह्यति ॥

५७७. राधीक्ष्योर्घस्य विप्रश्नः (राधि-ईक्ष्योः यस्य विप्रश्नः)
१।४।३९। एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते ।
कृष्णाय राध्यति-ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

५७८. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता (प्रति-आङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य
कर्ता) १।४।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपस्य व्यापारस्य कर्ता
संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति-आशृणोति वा । विप्रेण मद्यं देहीति
प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

५७९. अनुप्रतिगृणश्च । (अनु-प्रतिगृणः च) १।४।४१। आभ्यां
गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति-प्रतिगृणाति
वा । होता प्रथमं ज्ञंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

५८०. परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् (...दानम् अन्य...) १।४।४३।
नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम्, तस्मिन्साधकतमं कारकं
संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन-शताय वा परिक्रीतः ॥

* 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (वा. १४५८) । सुक्तये हरिं
भजति ॥

* 'क्लृपि संपद्यमाने च' (वा. १४५९) । भक्तिर्ज्ञानाय
कल्पते-संपद्यते-जायते इत्यादि ॥

* 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (वा. १४६०) । वाताय कपिला
विद्युत् ॥

* 'हितयोगे च' (वा. १४६१) । ब्राह्मणाय हितम् ॥

५८१. क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः २।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमतु-कूलयितुमित्यर्थः । एवं 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादावपि ॥

५८२. तुमर्थाच्च भाववचनात् (तुम्-अर्थात् च भाववचनात्) २।३।१५। 'भाववचनाच्च' (सू. ३८१०) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ता-च्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

५८३. नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषट्-योगाच्च (नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधा-अलं-वषट्-योगात् च) २।३।१६। एभिर्वेगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः ॥

'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी' (प. १०३) । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा ॥

५८४. 'अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (अलम्-इतिपर्याप्ति-अर्थग्रहणम्) (वा. १४६२) । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं-प्रभुः-समर्थः-शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे पष्ठयपि साधुः, 'तस्मै प्रभवति-' (सू. १७६५) 'स एषां ग्रामणीः' (सू. १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्युभूषुयनत्रयस्य' इति सिद्धम् । वषट्तिन्द्राय । चकारः पुनर्विवानार्थः । तेनाशीर्विवक्षाया परामपि 'चतुर्थी चाग्निपि-' (सू. ६३१) इति पठ्ये वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वग्नि गोम्यो भूयात् ॥

५८५. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु (मन्यकर्मणि अनादरे विभाषा अप्राणिषु) २।३।१७। प्राणिर्वर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा म्यात्तिर-म्यारे । न त्वां तृण मन्ये तृणाय वा । श्वना निर्देशात्तानादिकयोगे न । त्वां तृण मन्ये ॥

५८६. 'अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवज्र्येविति वाच्यम्' (अप्राणिषु इति अननीय नौ-काका-अन-शुक-शृगाल-वज्र्ये इति वा-च्यम्) (वा. १४६५) । तेन 'न त्वां नायमन्न वा मन्ये' इत्यप्राऽप्रा-णिर्लोऽरि चतुर्थी न । 'न त्वां श्वने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्येऽपि भवत्येव ॥

५८७. गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थ्यां चेष्टायामनध्यनि (गति-अर्थ-कर्मणि द्वितीया-चतुर्थ्यां चेष्टायाम् अनध्यनि) २।३।१८। अपाभिन्ने

गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं-ग्रामाय वा गच्छति । 'चेष्टायां' किम् । मनसा हरिं व्रजति । 'अनध्वनि' इति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥ इति चतुर्थी ॥

५८६. ध्रुवमपायेऽपादानम् (ध्रुवम् अपाये अपादानम्) १।४।२४।
अपायो विश्लेषः, तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥

५८७. अपादाने पञ्चमी २।३।२८। ग्रामादावाति । धावतोऽस्वात्पतति ।
'कारकं' किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥

* जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (जुगुप्सा-विराम-
प्रमाद-अर्थानाम् उपसंख्यानम्) (वा. १०७९) । पापाज्जुगुप्सते-विरमति ।
धर्मात्प्रमाद्यति ॥

५८८. भोत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५। भयार्थानां त्राणार्थानां च
प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्विभेति । चोरात्त्रायते । 'भयहेतुः'
किम् । अरण्ये विभेति, त्रायते वा ॥

५८९. पराजेरसोढः (पराजेः असोढः) १।४।२६। पराजेः प्रयतो-
ऽसोढोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । 'असोढः'
किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

५९०. वारणार्थानामोप्सितः (वारण-अर्थानाम् ओप्सितः) १।४।२७।
प्रवृत्तिविधातो वारणम्, वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ओप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् ।
यवेभ्यो गां वारयति । 'ओप्सितः' किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

५९१. अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति (अन्तर्धौ येन अदर्शनम्
इच्छति) १।४।२८। व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभाविच्छति
तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । 'अन्तर्धौ' किम्, चौरान् न
दिदृक्षते । 'इच्छति' ग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा
स्यात् । (देवदत्तायजदत्तो निलीयते) ॥

५९२. आख्यानोपयोगे (आख्यान-उपयोगे) १।४।२९। नियमपूर्वक-
विद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्त्वंशः स्यात् । उपाध्यायादधीते । 'उपयोगे' किम् ।
नदस्य गाथां शृणोति ॥

५९३. जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् ।
व्रजणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥

५९४. भुवः प्रभवः १।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा ।
हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ॥

* 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (ल्यबू-लोपे कर्मणि अविकरणे
च) (वा. १४७४-१४७५) । प्रासादात्प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य,
आसने उपविश्य, प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्वेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः ॥

* 'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्'
(वा. ५०४१) । कस्मात्त्वम्, नद्याः ॥

* 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी' (यतः च अध्वकालनिर्माणं
ततः पञ्चमी) (वा. १४७७) ।

* 'तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ' (तद्युक्ताद् अध्वनः प्रथमा-सप्तम्यौ)
(वा. १४७९) ।

* 'कालात् सप्तमी च चक्षव्या' (वा. १४७८) । वनाद् ग्रामो
योजनं-योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

५९५. अन्यारादितरतं-दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदार्जाहियुक्ते (अन्य-
आरात्-इतरत्-कृते-दिक्शब्द-अञ्चूत्तरं-पद-आच्-आहि-युक्ते) २।३।२९।
एतैर्योगे पञ्चमी स्वात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो
भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराहनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् ।
दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति ।
चैत्रापूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न, 'तस्य परमाग्नेडितम्' (सू.
८३) इति निर्देशात् । पूर्व कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि
'पठ्यतसर्थ' (सू. ६०९) इति पठ्नीं वाधितुं पृथग्रहणम् । प्राक्-प्रत्यग्वा
ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । 'अपादाने
पञ्चमी' (सू. ५८७) इति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्य-
प्रयोगात्प्रभृतिर्योगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति-आरम्य वा सेव्यो हरिः । 'अपपरिवहिः—'
(सू. ६६६) इति समासविधानात् शापकाद् बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद् बहिः ॥

५९६. अपपरी वर्जने १।४।८८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

५९७. आह मर्यादावचने १।४।८९। आह् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् ।
वचनग्रहणादमिविधावपि ।

५९८. पञ्चम्यपाट्परिभिः (पञ्चमी अप-आह्-परिभिः) २।३।१०।

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र
वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलाद् ब्रह्म ॥

५९९. प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः ११४।९२। एतयोरर्थयोः
प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

६००. प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २।३।११। अत्र कर्मप्रवचनी-
यैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥

६०१. अकर्तर्युणे पञ्चमी (अकर्तरि ऋणे पञ्चमी) २।३।२४।
कर्तृवजितं यद्वहं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शताद् वद्धः । 'अकर्तरि'
किम् । शतेन बन्धितः ॥

६०२. विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (विभाषा गुणे अस्त्रियाम् ।
२।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्यात्-जाड्येन वा वद्धः ।
'गुणे' 'किम् । धनेन कुलम् । 'अस्त्रियां' किम् । बुद्ध्या मुक्तः । 'विभाषा'
इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

६०३. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् (पृथक्-विना-
नानाभिः तृतीया अन्यतरस्याम्) २।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये
च । 'अन्यतरस्यां' ग्रहणं समुच्चयार्थम्, 'पञ्चमीद्वितीये' चानुवर्तते ।
पृथग्रामेण-रामात्-रामं वा । एवं विना, नाना ॥

६०४. करणे च स्तोकात्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य
(करणे च स्तोक्-अल्प-कृच्छ्र-कतिपयस्य असत्त्ववचनस्य) २।३।३३। एभ्यो-
ऽऽव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु
स्तोकेन विषेण हतः ॥

६०५. दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च (दूर-अन्तिक-अर्थेभ्यः
द्वितीया च) २।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये च । प्रातिपदिकार्थ-
मात्रे विधिवम् । गामन्य दूरम्-दूरात्-दूरेण वा, अन्तिङ्गम्-अन्तिकत्-
अन्तिकेन वा । 'असत्त्ववचनस्य' उत्पुनोत्पुनेनैह । अदूरः पन्थाः ॥ इति पञ्चमी ॥

६०६. पृथी शेषे २।३।५०। वाक्प्रातिपदिकार्थेऽन्यनिग्नः स्वस्वामि-
भावादिव्यवन्धः शेषः । तत्र पृथी स्यात् । गराः पुरगः । कर्मोदीनामपि संबन्ध-
मात्रविवक्षायां पृथगे । सतां गतम् । गर्दिपो जानीते । मातः स्मरति । एषो
दकम्नोऽपहृरुते । भजे शम्भोऽक्षरणयोः । पञ्चमां तृप्तः ॥

६०७. षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

६०८. सर्वनाम्नस्तृतीया च (सर्वनाम्नः तृतीया च) २।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥

* 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (वा. १४७३) । किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय इत्यादि । एवं किं कारणम्, को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । शानेन निमित्तेन हरिः सेव्य । जानाय निमित्ताय इत्यादि ॥

६०९. पष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (षष्ठी अतम्-अर्थप्रत्ययेन) २।३।३०। एतद्योगे षष्ठी स्यात् ।—'दिकशब्द—' (सू. ५९५) इति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः-पुरः-पुरस्तात् उपरि-उपरिष्ठात् ॥

६१०. एनपा द्वितीया २।३।३१। एनमन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्पष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्राम ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

६११. दूरान्तिकार्थः पष्ठ्यन्तरस्याम् (दूर-अन्तिक-अर्थः षष्ठी अन्यतरस्याम्) २।३।३४। एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूर निकट ग्रामस्य-ग्रामाद्वा ॥

६१२. शोऽविदर्थस्य करणे (शः अविद्-अर्थस्य करणे) २।३।५१। जानातेरजानार्थस्य करणे जेप्रत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सपिपो ज्ञानम् ॥

६१३. अधीगर्थदयेशां कर्मणि (अधि + इक्-अर्थ-दय-ईगा कर्मणि) २।३।५२। एता कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः रमरणम् । सपिपो दयनम्-ईशन वा ॥

६१४. कृजः प्रतियत्ने २।३।५३। प्रतियत्नो गुणाधानम् । कृजः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने । एधो दक्खोपस्करणम् ॥

६१५. रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः (रुज्-अर्थानां भाववचना-नाम् अज्वरेः) २।३।५४। भावकर्तृकाणां परिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजः ॥

* 'अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्' (अज्वरि-सताप्योः इति वाच्यम्)

(वा. १५०७) । रोगस्य चौरज्वरः—चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि
ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

६१६. आशिपि नाथः २३१५५ आशीरर्थस्थ नाथतेः शेषे कर्मणि
षष्ठी स्यात् । सर्पिणो नाथनम् । 'आशिपि' इति किम् । माणवकनाथनम् ।
तत्संबन्धिनी याच्जेत्यर्थः ॥

६१७. जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम् २३१५६ हिंसा-
र्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ
व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम्—प्रणिहननम्—निहननम्—प्रहणनं वा । 'नट
अवस्कन्दने' चुरादिः । चौरस्योन्नयनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् ।
'हिंसायां' किम् । धानापेषणम् ॥

६१८. व्यवहृपणोः समर्थयोः २३१५७ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ।
द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं—पणनं वा । 'समर्थयोः'
किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः ॥

६१९. दिवस्तदर्थस्य (दिवः 'तदर्थस्य') २३१५८ द्यूतार्थस्य क्रयवि-
क्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । 'तदर्थस्य'
किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥

६२०. विभापोपसर्गे (विभाषा उपसर्गे) २३१५९ पूर्वयोगोपवादः ।
शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥

६२१. प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने (प्रेष्य—ब्रुवोः हविषः देवता-
संप्रदाने) २३१६१ देवतासंप्रदानेऽर्धे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविषो
वाचकाच्छब्दात्पठ्यी स्यात् । अग्नये छाग्य हविषो वषाया नेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥

६२२. कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे (कृत्वः अर्थप्रयोगे काले
अधिकरणे) २३१६४ कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् ।
पञ्चकृत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । 'शेषे' किम् । द्विरहन्यध्वनम् ॥

६२३. कर्तृकर्मणोः कृति २३१६५ कृत्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी
स्यात् । कृष्ण्यं कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ।

* 'गुणकर्मणि वेप्यते' (गुणकर्मणि वा डप्पते) (वा. ५०४२) ।
नेता अस्वस्य कुन्तस्य पुनं वा । 'कृति' किम् । तद्धिते मा भूत् । कृतार्था कम् ॥

६२४. उभयप्राप्तौ कर्मणि २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्रयो गवा दोहोऽगोपेन ॥

*‘स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः’ (स्त्री-प्रत्यययोः अक-आकारयोः न अयं नियमः) (वा. १५१३)। मेदिका विभित्ता वा रुद्रस्य जगतः ॥

*‘शेषे विभाषा’ (वा. १५१३)। स्त्रीप्रत्यये इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरिः-हरिणा वा। केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येण-आचार्यस्य वा ॥

६२५. कस्य च वर्तमाने २।३।६७। वर्तमानार्थस्य कस्य योगे षष्ठी स्यात्। ‘न लोक—’ (सू. ६२७) इति निषेधस्यापवादः। राज्ञा मतो बुद्धः पूजितो वा।

६२६. अधिकरणवाचिनश्च (अधिकरणवाचिनः च) २।३।६८। कस्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेवामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ॥

६२७. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (न लृ-उ-उक-अव्यय-निष्ठा खलर्थ-तृनाम्) २।३।६९। एषा प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेशः, कुर्वन्-कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः। उ, हरिं दिदक्षुः—अलकरिण्युर्वा। उक, दैत्यान्वातुको हरिः ॥

*‘कमेरनिषेधः’ (कमेः अनिषेधः) (वा. १५१९)। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अव्ययम्, जगत्सृष्ट्वा। सुप्तं कर्तुम्। निष्ठा, विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान्हतवान्विष्णुः। खलर्थः, ईपत्करः प्रेपञ्चो हरिणा। तृन् इति प्रत्याहारः, ‘शतृ-शानचौ’ इति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात्। ज्ञानन्, सोमं पवमानः। चानश्, आत्मानं मण्डयमानः। शतृ, वेदमधीयन्। तृन्, कर्ता लोकान् ॥

*‘द्विषः शतुर्वा’ (द्विष शतुः वा) (वा. १५२२)। मुरस्य-मुरं वा द्विपन्। सर्वोऽयं कारकपृथगा. प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः ॥

६२८. अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः (अक-इनोः भविष्यत्-आधम-र्ण्ययोः) २।३।७०। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। ब्रज गामी। शत दायी ॥

६२९. कृत्यानां कर्तरि वा २।३।७१। षष्ठी वा स्यात् । मया-मम वा सेव्यो हरिः । 'कर्तरि' इति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । 'भल्यगेय—' (सू. २८९४) इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । 'कृत्यानाम्' । 'उभयप्राप्तौ' इति, 'न' इति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः 'कर्तरि वा' । उक्तोऽर्थः ॥

६३०. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् (तुल्य-अर्थैः अतुल-उपमाभ्यां तृतीया अन्यतरस्याम्) २।३।७२। तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः-सदृशः-समो वा कृष्णस्य-कृष्णेन वा । 'अतुलोपमाभ्यां' किम् । तुला-उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥

६३१. चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः (चतुर्थी च आशिषि-आयुष्य-मद्र-भद्र-कुशल-सुख-अर्थसहितैः) २।३।७३। एतदर्थयोगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय-कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । 'आशिषि' किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्र 'अर्थ'-ग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतरो न पठनीयः ॥ इति षष्ठी ॥

६३२. आधारोऽधिकरणम् (आधारः अधिकरणम्) १।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ॥

६३२. सप्तम्यधिकरणे च (सप्तमी अधिकरणे च) २।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद् दृगन्तिसार्थेभ्यः । औपश्लेषिको धैपयिकोऽभि-व्यापकधेत्याधारन्विधा । वटं आरते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छासि । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । 'दृगन्तिसार्थेभ्यः—' (सू. ६०५) इति विभक्तित्रयेण सह चतुस्तोऽत्र विभज्यः फलिताः ॥

* 'कस्वेन्विपथ्यस्य कर्मण्युपसंग्यानम्' (कस्मिन्-विपथ्यस्य कर्मणि उपसंग्यानम्) (त. १४८५) । अशीतो व्यामृजे । अशीतमेनेति विज्ञाते 'रक्षाशिव्य' (सू. १८८८) इति कर्मणिः ॥

* 'साध्यसामुप्रयोगे च' (त. १४८६) । आयुः ह्यसौ मयि, असाधुमतेः ॥

* 'निगिनान कर्मयोगे' (त. १८९०) । निगिनान्तिष्ठ कर्मणि ।

* 'कर्मणि कालेन' (त. १४८८) इति कर्मणिः ।

केशेषु चमरी हन्ति सीग्नि पुष्कलको हतः ॥ [इति भाष्यम्]

हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता, तन्निवाङ्गार्थमिदम् । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । 'योगविशेषे' किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

६३४. यस्य च भावेन भादलक्षणम् २।३।३७। यस्य क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते, ततः सप्तमी स्यात् । गोत्रु दुह्यमानासु गतः ॥

* 'अर्हणां कर्तृत्वेऽनर्हणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' (अर्हणा कर्तृत्वे अनर्हणाम् अकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च) (वा १४८७-१४८८) । सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥

६३५. पष्ठी चानादरे (पष्ठी च अनादरे) २।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे पष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रावाजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनाहत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥

६३६. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च (स्वामि-ईश्वर-अधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैः च) २।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे पष्ठीसप्तम्यौ स्तः । पष्ठयामेव प्राप्ताया पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवा-गोषु वा स्वामी । गवा-गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥

६३७. आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् (आयुक्त-कुशलाभ्या च असेवायाम्) २।३।४०। आभ्या योगे पष्ठीसप्तम्यौ स्तन्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने-हरिपूजनस्य वा । 'असेवाया' किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषयुक्त इत्यर्थः ॥

६३८. यतश्च निर्धारणम् (यतः च निर्धारणम्) २।३।४१। जाति-गुणक्रियासन्नाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः पष्ठीमत्तम्यौ स्तः । नृणा-नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवा-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छता-गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणा छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

६३९. पञ्चमी विभक्ते २।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः ॥

६४०. साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः (साधु-निपुणाभ्याम् अर्चायां सप्तमी अप्रतेः) २।३।४३। आभ्या योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । 'अर्चाया' किम् । निपुणो राज्ञो श्रुत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ।

* 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्' (अप्रत्यादिभिः इति वक्तव्यम्)
(वा. १४९३) । साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति-परि-अनु वा ॥

६४१. प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च (प्रसित-उत्सुकाभ्यां तृतीया
च) २३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्यात् चात्सप्तमी । प्रसितः-उत्सुको वा
हरिणा-हरौ वा ॥

६४२. नक्षत्रे च लुपि २३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया
लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्त्र वर्तमानात् तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेना-
वाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्' । मूले श्रवणे इति वा । 'लुपि' किम् ।
पुष्ये शनिः ॥

६४३. सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २३।७। शक्तिद्वयमध्ये यौ
कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्वयहे-द्वयहृद्भाभोक्ता । कर्तृशक्त्यो-
र्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे-क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्ये-
ऽयं देशः । 'अधिक'शब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते, 'तदस्मिन्नधिकम्—'
(सू. १८४६) इति 'यस्मादधिकम्—' (सू. ६४५) इति च सूत्रनिर्देशात् ।
लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः ॥

६४४. अधिरीश्वरे (अधिः ईश्वरे) २३।९। स्वस्वामिसंयन्त्रे अधिः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥

६४५. यस्मादधिकं यस्य चेद्वरवचनं तत्र सप्तमी (यस्मात्
अधिकं तस्य च ईश्वरवचनं तत्र सप्तमी) २३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते
सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु
स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । 'सप्तमी
शौण्डेः' (सू. ७१७) इति समासपक्षे तु रामाधीना । 'अषडध—' (सू.
२०७९) इत्यादिना खः ।

६४६. त्रिभाषा कृञि २३।९। अधिः करोती प्राक्संज्ञो वा स्यादी-
श्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्यतुरो-
श्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवति' (सू. ३९७८) इति
निघातो न ॥ इति सप्तमी विभक्तिः ॥

॥ इति कारकप्रकरणम् ॥ १६ ॥

